СУЧАСНА ЮГОСЛАВСЬКА ПОВІСТЬ

СУЧАСНА ЮГОСЛАВСЬКА ПОВІСТЬ

Переклад
з сербськохорватської,
словенської,
македонської

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1981

И(Югосл)
С91

В сборник вошли лучшие произведения современных югославских писателей: Цирила Космача (Словения), Ташко Георгиевского (Македония), Дервиша Сушича (Босния), Мирко Божича (Хорватия), Душана Калича (Сербия).

Всем этим произведениям присуще тематическое разнообразие, правдивое и глубокое проникновение в жизнь народа, остросюжетность и высокое авторское мастерство.

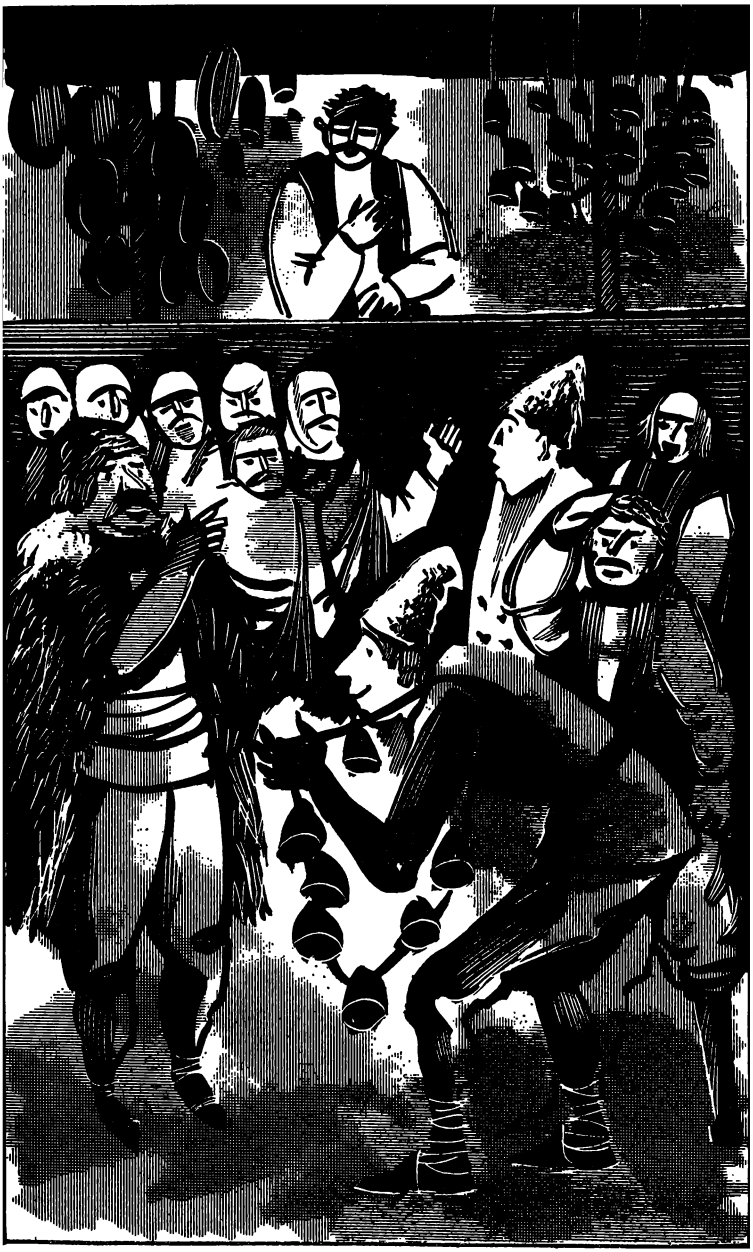
Упорядкування та біографічні довідки
Олександра Лазуткіна.

С $\frac{70500-042}{M205(04)-81}$ 170.80.4703000000

© Видавництво «Дніпро», 1981 р.

ЦИРІЛ КОСМАЧ

Цирíл Космач (1910—1980) — визначний словенський письменник, дійсний член Словенської АН і мистецтва, лауреат кількох югославських премій і нагород, колишній голова Спілки письменників Югославії (1971—1973). Словенське Примор'я, мальовничий і багатостраждальний край (до кінця I світової війни воно перебувало під ярмом Австро-Угорщини, а після утворення незалежного Королівства сербів, хорватів і словенців було віддано державами-переможцями Італії), не лише дало життя письменникові, але й наділило його таким зарядом любові й натхнення, що його стало і на самовіддану боротьбу за визволення рідного краю, і на все творче життя. Скінчивши в 1928 р. гімназію, юнак уже наступного року опинився у в'язниці за приналежність до словенських молодіжних організацій з національно-визвольною програмою. Літературну діяльність Ц. Космач розпочав у Любляні, куди нелегально перейшов з окупованого італійцями Примор'я після річного ув'язнення. Його перша повість «Паламар Мартін» була опублікована 1933 р. До найпопулярніших творів письменника належать: роман «Весняний день» (1953), повісті «Смерть безневинного велетня» (1952), «Балада про сурму та хмаринку» (1957), «Тантадруй» (1959) та ін. Дія усіх цих творів відбувається на рідній землі письменника, а їхніми героями є його земляки-приморці, переважно селяни, яких змальовано з великою душевною теплотою та любов'ю.

ТАНТАДРУЙ

Пізньої, ясної і трохи вітряної ночі я повертався з Пірана. Неквапом брався вгору вузьким, крутим узвозом, мугикаючи приспів чужинської співанки, що, не знати яким чином, засіла мені у вухах; час від часу я зупинявся, вдивляючись та вслухаючись у захваті, як осінній вітер бавиться з місячною ніччю. Він бавився з нею, немов із серпанком: довкола мене і наді мною чувся шовковий шерех, блідо-золоте світло ніжно леліло на пологих дахах і грайливо витанцьовувало на хвилях розбурханого моря.

І в мене на серці також було приємно вітряно, а в душі — незвичайно ясно. Знов заповідалася мені та золота година, що одна тільки й спроможна змусити мене засвітитися зсередини і забриніти, спроможна озватися в мені такою радістю, якою озивається бездонний літній день, завмерлий посеред зеленої долини. Було аж надто гарно, і я вже знав, що незабаром усе це затужавіє в таємничу і незбагненну тугу, змішану з гірко-солодкою зажурою, яка почне спонукати мене до писання. І всетаки я почував себе таким щасливим, що ладний був усім і всьому повідати, яка то радість — жити! А що довкола не було жодної живої душі, я повідав про це мертвим: саме в цю мить я минав цвинтар, і мій погляд несамохіть упав на посріблений напис, що мерехтів над замкненою брамою.

«Resurrecturis» [1],— прочитав я, не розтуляючи вуст, а вголос проказав:

— Яка то радість — жити!

Та ба, мій голос мені самому видався якимсь дивним, здушеним і ламким, та ще незвичнішим було відлуння моїх кроків.

— Яка то радість — жити! — повторив я умисно голосніше. І тоді мені здалося, ніби я чую, як там, поза чорними цвинтарними кипарисами підстрибує злегка

[1] Да воскреснуть *(лат.)*.

і губиться поміж білими надгробними брилами лунə мого голосу; підстрибує, наче дрібна пташина, і якось по-пташиному ніби глузує з мене:

«Жи-ти... жи-ти... жи-ти...»

Щось моторошне було в цьому, але водночас і щось таке привабливе, що я, либонь, не вагаючись рушив би за своєю луною, коли б не була замкнена брама. А що була вона замкнена, я скоріше подався під гору кам'янистою дорогою. Мої кроки відлунювали тепер так, ніби за мною дріботіло ще принаймні з десятеро душ. Я мимоволі озирнувся назад, на широку стрічку рівного шляху. Світлий і безлюдний, він добігав до самого входу на цвинтар, де вологим, мрійно-журливим оком світився посріблений напис.

— Resurrecturis...— пробурмотів я. І раптом без будь-якої певної причини згадав, що такий самий напис прикрашає і браму нашого сільського цвинтаря з тією лише різницею, що там він зроблений не з металічних посріблених літер, а вирізьблений долотом на дубовій колоді незграбною рукою теслі Подземлича. Наступної миті я згадав і матір, яка вже тридцять років спочиває на тому цвинтарі. Цього разу вперше за стільки часу вона постала переді мною, мов жива: я згадав її обличчя, її сині очі, її лагідний і водночас такий пустотливий усміх, згадав її теплий голос і безліч казок, які вона розповідала так дотепно, що мені давно вже треба було б їх позаписувати.

На душі в мене ставало дедалі важче, на серці — тривожніше, наче пекло його моє нечисте сумління. Не знати куди пропала раптом заповідана золота година, зламався бездонний літній день. Подув вітер щедрої зажури і багатої на плоди туги, і мені враз перехотілося йти додому. Я збочив зі шляху і, рушивши путівцем, що дерся вгору попід голим муром, невдовзі опинився у володіннях старого Берта. Його хатинка і крихітне поле на верхівці пагорба були огороджені високим муром, подекуди вже напіврозваленим, але саме в тих провалинах буяв густий ожинник. Від могутніх колись воріт, подібних до замкової брами, вціліла лише права ворітниця, а на ній — підмазане цементом погруддя якогось середньовічного воякá, безносого, але в шоломі і з химерно страхітливими вусами. Я нашорошив вуха — чи справді тихо навколо і чи спить той самий пес, про якого напис на дерев'яній табличці повідомляв, що він страшенно лютий. Навколо

було тихо. Неквапно, навшпиньках я прокрався повз ворітницю і, мабуть, сам тільки дідько знає, чого раптом підніс правицю до скроні і, хвацько виструнчившись, карбованим голосом привітав скаліченого старого вояка:

— Божорно-босерна!

І завмер як укопаний. Потому покрутив головою і спитав себе у думці, звідки воно взялося, це незвичайне вітання? А тоді знов уздрів свою матір, що жартома насварилася на мене пальцем і всміхнулася напівжурною, напівпустотливою усмішкою, нагадавши мені, що так вітався до людей причинний муляр Лу́ка з її оповідки про Тантадруя. Воістину дивовижні джерела натхнення! Майже сорок років ця оповідка дрімала в мені, і ось сьогодні, вітряної осінньої ночі, зненацька пробудилася під поглядом скаліченого вояка, посадженого невідомим скульптором на ворітницю, і зажила новим життям.

Я завернув праворуч, ступив кілька кроків попід муром у бік соснового гаю і сів на решти огорожі. Ніч була справді прегарна, і осінній вітер бавився з нею; він начебто ховався в соснині за моєю спиною — там найбільше шуміло. Піді мною в долині, на розі, що глибоко вганявся в море, лежав Піран. Наче ніс велетенського піратського вітрильника, місто розтинало розбурхані хвилі, а я сидів на верхівці пагорба, немовби на кінчику щогли, і плив у незвідану далину. Я був старим піратом, напівсліпим від сонячних зблисків, яких надивився на безмежних океанських просторах, напівглухим від ревища далеких штормів, що його наслухався в крижаних морських протоках, і через те бачив усе скоріше серцем, аніж оком, і чув скоріше душею, аніж вухом. Цей образ видався мені надто штучним, і тому незабаром його змінив інший, що був, правда, не такий приємний: я перетворився на орла, прикутого ланцюгом до щогли. Та хоч би ким я був — старим піратом чи обскубаним орлом,— я плив уперед, я знову плив у незнане, навстріч новим дурощам і мудрощам, новим стражданням і пристрастям. Простирала, що сохли на піранських дахах і тріпотіли од вітру, були немов прапорці на снастях мого піратського корабля, немов символи моїх тягарів, моїх невиліковних хвороб, моїх недосяжних мрій. Пунта [1] була носом корабля, оздобленим погруддям бундючної сирени, а маяк був її скляним червоним оком. Розмірено погой-

[1] Куточок Пірана на вузенькому ріжку, що виступає в море.

дуючись, ми розтинали хвилі. Попереду до самого обрію стелилася смуга блідо-золотого місячного сяйва, а на ній десь далеко-далеко підстрибувала крихітна чорна цяточка, немовбито дрібний чоловічок простував у далину широким білим шляхом.

— Така сама хода була у Тантадруя,— пробурмотів я.— Ану ж бо рушимо слідом за ним! Рушимо на лови щастя!

А що потім? Потім мій погляд знов привабила краса ночі, і він помандрував по білому камінню поза чорними кипарисами, по колонах старої фортеці, по стрункій дзвіниці, націленій у небо, по спадистих дахах Пірана. А тоді рушив широким шляхом місячного сяйва прямо у розлоге море слідом за дрібною цяточкою мого спомину; слідом за оповідкою про Тантадруя...

I

Закоцюбла земля видзвонювала під їхніми окутими черевиками, і холодний місяць світив їм згори, бо на зимовому небі не було хмар, а ранок був ще далеко. Дорогами йшли люди, багато людей: господарі й халупники, купці й ремісники, крамарі й мандрівні торговці, перекупники й маклери, наймити й наймички, хлопці й дівчата, волоцюги й дрібні злодійчуки, пропащі душі — старці, дурники від народження, яких тоді називали отроками божими, і такі, що схибнулися пізніше, але не настільки, щоб тримати їх під замком. Поодинці і юрбами вони квапилися всіма чотирма долинами, що розкривалися перед ними. Усі квапились до Мосту, на ярмарок. Йшли мовчки, певне, підраховуючи в думці можливі прибутки і збитки, міркуючи про свої потреби та бажання.

До Мосту квапився й наш сільський дурник Тантадруй. Ніхто не пам'ятав, як його звали насправді. Охрестили його Тантадруєм за те, що він кожне своє речення починав цим чудернацьким словом, в якому, власне, нічого чудернацького не було. Просто, коли він був ще зовсім малий і сільські шибеники збиткувалися з нього, його безталанна мати, сварячись з сусідками, тикала пальцем у хлопчаків, що стояли віддалік, і скаржилася, що її сина кривдив «ta, in ta, in ta druj» [1]. Хлоп'я чуло ці нарікання по кілька разів на день, тож і не дивно,

[1] Той, і той, і той другий *(словен.)*.

що мовлені скоромовкою слова, яких він ще не міг збагнути, обернулися для нього в одне-єдине. Воно стало й тим першим словом, що його він вимовив у своєму житті. «Тантадруй!» — схлипуючи, скаржився він матері на своїх кривдників і це саме слово «тан-тан-та-друй...» наспівував стиха, бавлячись на печі або в просі під хатиною. Згодом, коли він уже навчився говорити, слівце прислужилося йому для розвитку неслухняного язика і голосових зв'язок. А відтак обернулось і на його ім'я.

Тантадруй був дрібний чоловічок з дрібним-дрібнесеньким розумом, проте душа його була доволі простора, щоб умістити в собі велике і єдине бажання — померти. Відколи мати розтлумачила йому одного разу, що він буде щасливий тільки після смерті, бажання померти настільки опанувало його, що він, власне, й жив тільки заради нього.

Тепер здійснення цього бажання, здавалося, знов було близько, тому він і квапився так, аж весело теленькали безліч коров'ячих дзвіночків, прив'язаних ремінцями до довгої мотузки, яка, спадаючи з пліч, перехрещувалася в нього на грудях і оперізувала його по поясу. Власне кажучи, Тантадруй не просто йшов, а весь час підстрибував, бо цього вимагав ритм співаночки, яку склала для нього кривенька Тратарева Єльчиця. Він співав її безнастанно і одноманітно своїм світлим і теплим голоском, який старі жінки називали янгольським:

Ся-ає з неба со-онечко,
Тисне морозець.
Я-а збираю дзво-онички,
Наберу — й кінець.
Та-а-та-ан, та-а-та-ан,
Та-а-ан-та-друй.
Ой-йо-йо-ю, ой-йо-йо-ю,
Ой-йо-йо-йо-юй...

Люди його наздоганяли й випереджали, і кожен знаходив для нього лагідне слово:

— Доброго ранку, Тантадрую! Ти ще не вмер?

— Тантадруй, ще ні! — радісно підскакував дурник.— Але скоро вже помру! Я вже знаю свою смерть, і ця буде правильна!

— Справді? — з подивом перепитували селяни.— Як же ти помреш?

— Тантадруй, цього я вам не скажу! — з таємничим виразом обличчя ухилявся він від відповіді.

— Невже?! Але чому?

— Тантадруй, спершу я повинен сказати про це панові жупнику [1].

— Так, так! — кивали головами селяни, показуючи, що вони розуміють, а тоді знов приязно запитували: — А що в тебе з Єльчицею? Чи вона тебе ще любить?

— Тантадруй, ще любить! — докірливо вигукував дурник і аж підскакував, не розуміючи, як можна в цьому сумніватися.— Коли й вона помре, я на ній оженюсь!

— Ти на ній оженишся?

— Тантадруй, оженюсь, і ми обоє будемо щасливі!

— І подастеся на небо?

— Тантадруй, на небо не подамося, тільки щасливі будемо!

— Так, так,— погоджувалися селяни й прискорювали ходу.

— Тантадруй, а чого ж ви про дзвіночки не питаєте? — кидався слідом за ними дурник, бентежачи своїм теленьканням сивий ранок.

— А й справді! — селяни знов уповільнювали ходу.— Скільки ти їх уже назбирав?

— Тантадруй, Єльчиця полічила й каже, ще трьох бракує,— радо пояснював він.

— Чому саме трьох?

— Тантадруй, Єльчиця сказала, якщо я назбираю сорок дзвіночків, тоді кожному мученику припаде по одному.

— Так, так! То ти віддаси їх мученикам?

— Тантадруй, мученикам. Єльчиця каже, що вони всі рівні, і буде дуже гарно, коли вони стануть у ряд і зателенькають усі разом.

— О, це й справді буде дуже гарно! — погоджувалися селяни і знов прискорювали ходу.

— Тантадруй, а ті три, що їх бракує, я на ярмарку куплю! — гонився за ними дурник.— Адже там їх продають?

— Продають, продають, якщо гроші маєш.

— Тантадруй, маю! — радісно підскакував він, аж усе на ньому дзеленчало.

— На ось тобі ще мідячок, вибирай кращі,— казали селяни, тицяючи йому в руку дріб'язок.

— Тантадруй, виберу, найкращі виберу. А тоді скоренько до жупника!

---

[1] Католицький парафіяльний священик.

— Правильно. Тоді вже до жупника!

— Тантадруй, а тоді я помру! — знову підскакував він радісно.— Я так хочу померти!

— Та помреш, помреш, нікуди не дінешся! — запевняли його селяни й рішуче прискорювали крок, на ходу втираючи сльози, що виступали на очах від морозу.

Тантадруй, ясна річ, не міг за ними поспіти, бо був маленький на зріст і коротконогий. Він скоро відставав від них, але не журився дуже, бо був певен, що тепер уже справді помре. Він радісно простував холодною дорогою, і радісно теленькали його дзвіночки, і радісно линула назустріч червоному світанкові його пісенька, що її він виспівував своїм ніжним голосом:

Ся-ає з неба со-онечко,
Тисне морозець.
Я-а збираю дзво-онички,
Наберу — й кінець.
Та-а-та-ан, та-а-та-ан,
Та-а-ан-та-друй.
Ой-йо-йо-ю, ой-йо-йо-ю,
Ой-йо-йо-йо-юй...

II

Зрештою Тантадруй придзеленькотів на ярмарок. Там було так гарно, як на небі, та все-таки не зовсім гарно, бо дошкуляв пронизливий вітер і було надто вже холодно, дарма що вгорі сяяло золоте зимове сонце.

Під склепінчастим входом до шинку старого Подкоритаря стояв стражмайстер Домінік Тестен у парадному мундирі. При боці в нього висіла довга шабля, оздоблена шовковою китицею, на голові виблискував шолом з довгим і гострим шпичаком, схожим на срібний ріг, що росте прямо з тім'я. Стражмайстер був поважний і могутній, наче сам бог-отець; він зверхньо, але пильно оглядав ярмарковий майдан.

Тантадруй кинувся був до нього сказати, що нарешті знайшов правильну смерть, однак Домінік Тестен так страшно випнув груди і так погрозливо ворухнув своїм кошлатим вусом, аж дурник перелякався. Річ у тім, що служитель порядку все ще був цілком тверезий і мусив лишатися тверезим до самої святкової меси, через те йому й на думку не спадало вислуховувати всілякі нісенітниці, тим більше такі, що стосуються смерті.

Тантадруй розчаровано зітхнув і подався на майдан, де чотирма рядами стояли ятки, а в них — товарів і

чудес на всі смаки! Крутилися каруселі, виспівували катеринки жебраків, хрипіли гармоньки, цигикали скрипки, свистіли сопілки. А скільки було ярмарчан! Голова при голові, мов на зображенні судного дня, яке Тантадруй бачив удома у Хотейця, що вважався в селі ніби патроном-захисником усіх старців, дурників і скривджених богом. Щоправда, на картині вони стояли непорушно і мовчали, а тут крутилися, штовхалися, борсалися, говорили, кричали, сміялися, віталися, ляпали одне одного по плечах і ручкалися, бо кожному тут траплявся знайомий, якого він уже давно не бачив.

Тантадруй теж зустрів тут своїх приятелів, на те і ярмарок, щоб зібрати докупи все — добре й лихе, праве й неправе, розумне й дурне.

Перший, кого він побачив, був Лука Божорно-босерна, п'ятдесятирічний велетень, що був колись знаменитим муляром. Одного разу він упав з високих риштувань, страшенно покалічився і дістав такий струс мозку, що більше вже й не приходив до здорового глузду. Він не мав правої руки, а замість лівої ноги, відрізаної до половини стегна, в нього була дерев'янка, підкована справжньою кінською підковою. Він мандрував по селах і з апостольським жаром вимагав, «щоб відтепер не будували більше вгору, а тільки вниз, трохи рівно, а тоді прямо в землю». Тільки-но Лука бачив якусь будову, одразу ж починав кричати на будівельників і розхитувати риштування. Голос у нього був могутній, лункий, у руках мав ще неабияку силу, отож у мулярів незабаром починали тремтіти коліна. Вони спускалися з риштувань, щоб тихо-мирно побалакати з Лукою про будування «вниз, трохи рівно, а тоді прямо в землю». Вони з усім погоджувалися, і він весело з ними прощався.

— Оце так робіть, і божорна-босерна! — гуркотів він басом, козиряв по-вояцькому і йшов собі далі.

Лука багато років мулярував у Гориці й Трієсті, відтоді в його пам'яті лишилося кілька італійських слів. Зокрема, вітався він тільки по-італійському, але не казав «buon giorno» чи «buona sera» [1], а карбував коротко «божорно-босерна»,— завжди обидва вітання разом, чи то вранці, чи вдень, чи ввечері. Либонь, він уже й не пам'ятав значення тих слів, оскільки користався ними й для того, щоб надати своїй мові більшої переконливості.

[1] Добрий день... добрий вечір *(італ.)*.

Тантадруй здибав його біля Войскаревого рундука, де можна було оглянути чи й купити всіляке начиння з кутого заліза. Лука перебирав кельми та молотки і гаряче розхвалював свій спосіб будування, а Войскар так само палко погоджувався з ним, аби тільки якнайскоріше його здихатися. Тантадруй кинувся до Луки і, промінячись щастям, повів:

— Тантадруй, тепер я її вже маю, і ця буде правильна!

— Божорно-босерна! — прогуркотів Лука і привітав Тантадруя по-вояцькому. А що й досі не прохолов від вихваляння свого способу будування, додав:— Якщо піде нагору, то не буде правильна!

— Тантадруй, але ж вона не піде нагору. Вона піде... Ой, ні! — підскочив перелякано дурник і затиснув собі вуста рукою.— Спершу я повинен розповісти жупникові!

— Ну, то й розкажи! Але, якщо піде нагору, правильна не буде, і божорно-босерна! — відрізав Лука.

— Тантадруй, не піде нагору, не піде! — закрутив головою дурник і одвернувся.

— А ти куди йдеш? — прогуркотів Лука.

— Тантадруй, іду купити три дзвіночки,— відказав той радо.

— Три дзвіночки? — здивувався Лука.— Ти здурів?

— Тантадруй, я не здурів, я отрок божий! — заперечив дурник.— Так сказав Хотеєць.

— Хотеєць? — протягнув Лука і додав гримотливим басом: — Якщо так сказав Хотеєць, тоді божорно-босерна! Тоді ходімо по дзвіночки!

— Тантадруй, ходімо! — зрадів дурник!

Лука, який уже встиг на цей час перейти весь ярмарок і знав, де продають дзвіночки, поклав на плече Тантадруєві свою єдину, здоровенну руку і заходився проштовхувати його крізь натовп ярмарчан; він шарпав Тантадруя так, що той увесь дзеленчав, а сам Лука, видобуваючи голос з глибин свого черева, гуркотів:

— Дайте дорогу! Дайте дорогу! Ми йдемо купляти дзвіночки!

Пробиваючись до Локовчена, який торгував коров'ячими дзвіночками, вони натрапили на Русепатакіса. Цей старий і кощавий довгань був фріул [1]. Майже тридцять років він прослужив наймитом у якогось скупого господаря, що годував сім'ю і челядь самою тільки ріпою та

[1] Представник національної меншості в північно-східних провінціях Італії.

бараболею. Фріул уже тоді на запитання, як йому ведеться, звичайно лише знизував плечима і похмуро пирхав: «Пхе! Раус е патакіс!» Проте, знаючи, що люди по-фріульському не розуміють, відразу ж додавав по-словенському: «Ріпа і бараболя!» Гострим розумом цей чоловʼяга, власне, ніколи не відзначався, але як саме він втратив глузд, ніхто не знав. Одного разу ввечері він раптом схибнувся. Скинув зі столу величезну череп'яну миску ріпи й бараболі і почав несамовито скакати, немов відбиваючись від якогось змія. Його схопили, обілляли холодною водою й замкнули в льоху. Другого ранку господар сказав, щоб він збирав свій клунок і йшов під три чорти. Русепатакіс подався в повітку, де звичайно спав, але не став збирати клунка, а схопив сокиру і повбивав корів та коней. Люди почули дивне мукання та іржання, кинулись до стайні, та майже вся худоба вже була забита. Господар заверещав, немов йому самому намірилися стяти голову, впав навколішки й, звівши догори руки, став просити пощади у наймита. Русепатакіс зневажливо посміхнувся і поклав сокиру. Тоді його схопили й нещадно побили, а потому віддали стражникам, які погнали бідолаху до жандармерії. На всі запитання стражників, а згодом і суддів, Русепатакіс відповідав, зневажливо пирхаючи, усе те саме: «Пхе! Раус е патакіс, ріпа і бараболя!» Судді вирішили, що мають справу з божевільним, і якийсь час тримали його у вʼязниці, та коли лікарі сказали, що він не буйний, Русепатакіса відправили додому. В рівнинній Фріулії він довго не втримався. Раз у раз тікав звідти і завжди опинявся на Толмінщині. Поводився спокійно, ні до кого не чіплявся, нікому не погрожував. Проте варто було поставити перед ним миску ріпи й картоплі, як з ним діялося щось неймовірне.

Був він скоріше мовчун, аніж балакун. Звичайно на все, що бачив і чув, махав рукою та зневажливо пирхав:

— Пхе! Раус е патакіс, ріпа і бараболя!

Тантадруй дуже зрадів, побачивши Русепатакіса. Підбіг до нього і скоромовкою похвалився, що нарешті знайшов правильну смерть.

— Пхе! Раус е патакіс, ріпа і бараболя! — пирхнув фріул.

— Тантадруй, ніяка не ріпа і бараболя! — ображено заперечив дурник.— Це буде... Ні! — він закрутив головою і рвучко затулив рота рукою, щоб тільки не виказати своєї таємниці.— Спочатку я повинен сказати жупникові!

— Пхе! Раус е патакіс, ріпа і бараболя!

— Ти здурів! — вибухнув несподівано Лука, який досі тільки поглядав на нього спідлоба.

— Пхе! Раус е патакіс, ріпа і бараболя!

— Годі! — прогуркотів басом Лука.— Ми йдемо по дзвіночки, і божорно-босерна!

— Пхе! Раус е патакіс, ріпа і бараболя! — ще з більшою зневагою пирхнув фріул, проте все-таки пішов за ними.

Біля самого рундука, де Локовчен продавав коров'ячі дзвіночки, вони здибали Хотейцевого Матіца, якого ще звали Однакова Палиця. Цей теж був здоровань, яких мало, проте з усіх чотирьох мав найбільш здитинілий розум. Він нездатний був ні до якої праці, і через те молодість його була голодна, холодна і сповнена багатьох прикрощів. Його теж порятував був Хотеєць. Одного разу хлопець пришвендяв до його садиби, розгублено роззирнувся довкола, а тоді вмостився на огорожі й почав гупати одним каменем по другому. Хотеєць спостерігав за ним якусь мить, а тоді відчув жаль до хлопця. Знайшов удома невеличкий ніж, підібрав кілька скалок від розбитої пляшки, вирізав з ліщини метрову гілку і підсів до Матіца. Обчистив з гілки кору ножем, а далі став стругати її уламком скла.

— Бачиш, Матіце,— мовив лагідно до невдахи,— ось тобі ніж і скельце, візьми і вистружи таку палицю, щоб була вся рівнесенька і щоб з обох боків, по всій довжині, отут і отут, і взагалі скрізь була однакова.

— І взагалі скрізь однакова,— пробурмотів зачудований Матіц, який завжди, за звичкою, повторював останні почуті ним слова. І, не гаючи часу, слухняно взявся до діла. Так він знайшов свою мету в житті. Відтоді минуло двадцять років, проте йому так і не пощастило досі вистругати таку палицю, щоб з обох боків, по всій довжині, отут і отут, і взагалі скрізь була однакова. Застругавши й відшліфувавши палицю з одного кінця, він, звичайно, помічав, що вона стала товща з другого, і брався чистити й шліфувати її другий кінець, після цього палиця виявлялася товщою посередині, а упоравшися з серединою, він бачив, що вона знов стала товща на одному з кінців. І так він стругав і шліфував палицю доти, доки добирався ножем до стрижня. Палиця оберталася на лозину й ламалася в його руках. Та йому було байдуже! Викинувши рештки колишньої гілки, він негайно

вирізував іншу — адже ліщини в нас не бракує — і знов починав стругати, аж стружки й тріски летіли на всі боки. Його завзяття нагадувало витривалість і наполегливість генія, який саме так приносить у жертву свої найкращі роки, щоб справдити і втілити в життя свій великий задум.

— Божорно-босерна! — загримів Лука і відкозиряв Матіцу по-вояцькому.

— Жорнобосерна,— пробурмотів Однакова Палиця і втупився в нього великими каламутними очима.

— Тантадруй,— радісно озвався дурник.— Тепер я її вже маю, і ця вже буде правильна!

— Ця вже буде правильна! — повторив Матіц, потім недовірливо витріщив очі, витяг з-під пахви свою оструганую палицю, обдивився її і покрутив головою, ніби хотів сказати: «Яка ж вона правильна, коли з обох боків, по всій довжині, отут і отут, і взагалі скрізь не однакова».

— Тантадруй, тепер я вже помру! — повідомив радісно дурник.

— Тепер я вже помру...— здивовано повторив Однакова Палиця.

— Тантадруй, я помру! — підвищив голос дурник.

— Я помру! — з переляку підвищив голос і Однакова Палиця.

— Пхе! Раус е патакіс, ріпа і бараболя! — зневажливо пирхнув фріул.

— І бараболя,— повторив настрахано Однакова Палиця і обернувся до нього.

— Годі, і божорно-босерна! — прогуркотів Лука.

— Жорнобосерна,— затремтів Однакова Палиця і втупився в Луку.

— Тантадруй, я жупнику розповім! — своїм втручанням дурник ще більше посилив плутанину.

— Жупнику розповім,— здивовано повторив Однакова Палиця.

— Тантадруй, я сам розповім! — розлютився дурник.

— Я сам розповім,— затремтів переляканий Матіц.

— Тантадруй, ти не розповіси! — закричав обурений Тантадруй і затрусився так, аж зателенькали всі його дзвіночки.

Парубки, що стояли довкола сіромах, витріщаючись на них, зареготали.

— Не розповіси,— погодився з переляку Однакова Палиця, не зводячи погляду з Тантадруя.

— Тантадруй, розповім! — скрикнув дурник і озирнувся на Луку, якого вважав своїм захисником.

— Ти здурів! — гримнув Лука на Однакову Палицю.

— Ти здурів,— покірливо повторив той, наляканий лунким голосом Луки.

— Ти здурів, і божорно-босерна! — ревнув Лука несамовито.

— Пхе! Раус е патакіс, ріпа і бараболя! — скористався з нагоди і знову пирхнув фріул.

— І бараболя,— повторив Однакова Палиця.

Роззяви знов зареготали. Проте досхочу насміятися не встигли. Зненацька, мов за наказом, вони замовкли й почали розходитись, бо не знати звідки побіля них з'явився Хотеєць.

— І не соромно вам! — старий блимнув на парубків суворим поглядом з-під кошлатих брів.— Дайте спокій цим бідолахам! Таке саме і з нами усіма може скоїтись!

— Божорно-босерна! — гарконув Лука й відкозиряв Хотейцеві по-вояцькому.

— Тантадруй, тепер я її вже маю, і ця буде правильна! — скоромовкою похвалився йому Тантадруй.

— От і добре, дуже добре, тільки ти жупникові розкажи,— старий по-батьківському поплескав його по плечі.

— Тантадруй, мені тепер тільки трьох дзвіночків бракує,— підскочив на місці дурник.

— І зараз ми їх купимо! — рішуче прогуркотів Лука.

— От і добре, дуже добре, діти мої! — кивнув головою Хотеєць і, обернувшись до Локовчена, наказав, як це вміють робити лише заможні господарі: — Локовчене, дай йому три дзвіночки!

— Царю небесний! — Локовчен здійняв руки до неба.— Таж він і ці ледве носить!

— Він не відчуває тягаря! — поважно заперечив йому Хотеєць.

— Ви так гадаєте? — Локовчен кинув на нього недовірливий погляд, немов засумнівався, чи старий сам не з'їхав з глузду.

— Гадаю, що не відчуває! — ствердив Хотеєць таким тоном, наче це була цілком очевидна і єдино можлива істина в цьому світі.

— Пхе! Раус е патакіс, ріпа і бараболя! — не дуже доречно пирхнув саме в цю мить фріул.

Парубки знов зареготали. Хотеєць смикнувся і пронизав Русепатакіса сердитим поглядом. Ще трохи і він,

здається, міг би забути, що перед ним причинний. Старий перевів погляд на парубків, які принишкли, чекаючи, що буде далі. З усього було видно, що старий Хотеєць намірявся сказати щось різке, та передумав. Натомість знову приязно поглянув на безталанних сіромах і незлобиво насварився на них пальцем:

— Як споночіє, щоб не швендяли селом! Усі приходьте до мене спати! Зрозуміли?

— Зрозуміли! Спати, і божорно-босерна! — прогуркотів Лука і віддав честь по-вояцькому.

— Тантадруй, але, якщо вона буде правильна, то спершу я помру,— спробував застерегтися дурник.

— Гаразд, гаразд! — кивнув йому Хотеєць.— То прийдеш трохи пізніше.

— Пхе! Раус е патакіс, ріпа і бараболя! — пирхнув фріул.

Хотеєць несамохіть обернувся так рвучко, що Матіц Однакова Палиця з переляку відскочив і майже в обличчя йому вигукнув:

— І бараболя!

Роззяви вибухнули реготом. Але крізь той регіт зненацька озвався дзвінкий, дивовижно гарний голос:

Кінчайте, злидні, реготіти,
Бо так недовго й подуріти!

Людям не було потреби обертатися й дивитися, хто там прийшов, усі й так знали, що то красень Знайда Перегрін. Вони розступилися, немов на чийсь наказ, і він підійшов до них в усій своїй красі. В нього був чорний, як смола, чуб, великі сині очі, біла-білісінька шкіра і майже дівочі риси обличчя,— за все це його і вважали зразком вроди. Коли когось хотіли назвати гарним, звичайно казали, що за вродою він не поступиться самому Знайді Перегрінові, і це була найвища оцінка. Подейкували, ніби він вродився від красеня цигана і місцевої красуні, яка потай виносила й народила його, а тоді покинула в придорожному рівчаку. Його охрестили Перегріном, оскільки знайшовся він саме в день цього святого, а до імені додали прізвисько Знайда, бо так воно насправді й було. Хотеєць усиновив його, не маючи власних дітей, проте виховати хлопця не зумів. Малим пастушам Перегрін ще був слухняний, але що більше підростав, то більше дурів від своєї неспокійної крові. Зма-

лечку він плакав без упину, хоч на те й не було надто поважних причин, зате, коли виріс і обернувся на парубка, замкнув сльозливу душу на замок, прикрасив обличчя усмішкою і пішов блукати світом. Хотейцеві важко було це збагнути, і він не простив йому тієї примхи. Красень з Перегріна виріс незрівнянний, другого такого годі було знайти в наших краях. Він грав на гармонії, на скрипці, на кларнеті, цитрі, сурмі і взагалі на всьому, що траплялося йому в руки, а співав так солодко, що жінкам мороз ходив поза спинами. Був він волоцюга і пересмішник, любив пустувати. Пустощі його були здебільшого безневинні, хоча іноді й завдавали людям клопоту. Найбільше полюбляв він бавитися в заміну. Йде, скажімо, серед ночі селом, візьме в когось з віконної лутки горщик з гвоздикою, віднесе на другий кінець села і поставить там комусь у вікно, а звідти візьме горщик з пеларгонією й несе на інший куток, щоб там поміняти на якусь іншу квітку, яку потім віднесе ще кудись. Протягом ночі він нароблював таких замін, що дівчата й жінки потім цілий тиждень бігали по селу з горщиками, реготали, бурчали й сварилися. І всі знали, що заварив цю кашу красень Знайда Перегрін. Часом серед ночі він міг поміняти селянам худобу, вози, реманент, копиці сіна на луках і навіть снопи пшениці чи гречки на козолцях [1] у господарів. Коли згодом селяни, зустрівши Перегріна, дорікали йому за ці пустощі, він тільки посміювався лукаво й казав, що нічого, мовляв, поганого не сталося, оскільки все, що в селі було, в селі й залишилося. Ніхто не сумнівався, що в нього добре серце. Та хоч він ніколи ні в кого й волосини на голові не зачепив, усі побоювалися його всевидющого ока і гострого язика; живучи, як квітка в полі чи пташина в небі, він міг кожному сказати, чого той вартий. А говорив він, немов припечатував, і здебільшого римами, якими сипав неначе з рукавів.

Ось він став посеред ображених ярмарчан, випростався, збив на потилицю зелений капелюх, відкривши своє гарне чоло, обвів усіх зверхнім поглядом і, вказавши рукою на чотирьох сіромах, мовив лунким голосом:

Щасливі ті, кому ваш розум ниций
Не розумом здається, а дурницею!

---

[1] Козолці — пристосування для сушіння сіна і снопів, яке схоже на широку драбину з дашком.

Люди мовчки почали розходитися. Зник і Хотеєць, який уникав зустрічі зі своїм блудним приймаком. А Тантадруй підбіг до Перегріна і попросив його любенько:

— Тантадруй, заспівай, Перегріне, заспівай!

Перегрін поклав йому руку на плече і приязно спитав:

— Ну, тепер у тебе вже правильна?

— Тантадруй, правильна! — радісно підскочив той.

— І ти вже помреш?

— Тантадруй, помру!

— Ну, коли так, тоді я тобі заспіваю! — Перегрін щиро йому всміхнувся, зняв з плеча гітару, перебіг пальцями по струнах і заспівав своїм прегарним голосом Тантадруєву співаночку:

Ся-ає з неба со-онечко,
Тисне морозець.
Я-а збираю дзво-онички,
Наберу — й кінець.
Та-а-та-ан, та-а-та-ан,
Та-а-ан-та-друй.
Ой-йо-йо-ю, ой-йо-йо-ю,
Ой-йо-йо-йо-юй...

Тантадруй мало не розтанув від щастя, та й іншим пісня була до вподоби, бо співав Перегрін справді так гарно, що зворушив навіть Русепатакіса, і він жодного разу не пирхнув. Здавалося, ніби весь ярмарок нараз огорнуло незвичайне, ясне й лагідне сяйво. Перегрін доспівав, і Тантадруй тієї ж миті попросив його заспівати ще раз.

— На сьогодні, мабуть, годі. Повторимо при нагоді! — мовив за звичкою в риму Перегрін, усміхнувся йому хитрувато і зник у юрбі ярмарчан.

Тантадруй побіг був за ним, але відразу й вернувся, бо Локовчен, що торгував дзвіночками, саме зателенькав ними, приваблюючи покупців до своєї крамнички.

— Налітайте, люди, налітайте! — покрикував він.— Кому дзвіночки? Найліпші дзвіночки! Прегарні дзвіночки!

Тантадруй заходився вибирати собі дзвіночки. Вибирав, вибирав, але щойно вибрав один, Русепатакіс вихопив йому з рук той дзвіночок, шпурнув на купу і мовив зневажливо, що то ріпа і бараболя. Лука тієї ж миті забрав дзвіночка назад, тицьнув Тантадруєві і прогримотів рішуче:

— Цей беремо, і божорно-босерна!

Локовчен відразу збагнув: найкращий спосіб позбутися причинних — не заважати їм вибирати дзвіночки. Так

воно зрештою й було. Лука повернув Тантадруєві всі три дзвіночки, які Русепатакіс вихопив був у того з рук і кинув на купу, і сам прив'язав їх ремінцями до мотузки, де вже теліпалося тридцять сім інших. Коли все було зроблено, дурник аж підскочив від задоволення:

— Тантадруй, тепер я піду до жупника!

— Божорно-босерна! — відкозиряв йому по-вояцькому Лука, а тоді ще й гукнув навздогін: — Якщо піде нагору, правильна не буде. Треба, щоб униз, трохи рівно, а тоді прямо в землю. Затям це, і божорно-босерна!

— Пхе! — пирхнув зневажливо фріул.— Раус е патакіс, ріпа і бараболя!

— І бараболя! — лагідно пробурмотів Матіц Однакова Палиця, якому здалося, ніби він теж повинен щось сказати, отож і повторив останні почуті ним слова.

III

Голосно теленькаючи своїми дзвіночками, Тантадруй пробився крізь ярмаркову метушню і подався вгору, до церкви. Але щойно він ступив на стежку, що здіймалася схилом пагорба, його оточив цілий гурт пустотливих хлопчаків, які витанцьовували довкола нього і чіплялися з дурними запитаннями:

— Гей, Тантадрую, ти ще не помер?

— Тантадруй, ще не помер. Але я вже знаю, яка повинна бути моя смерть, і ця вже буде правильна! — радісно відказав він хлопчакам.

— А от і не буде!

— Тантадруй, думаю, що буде! — таємниче всміхнувся він.

— А яка ж вона буде? Може, стрибнеш з дзвіниці?

— Тантадруй, не стрибну! — вжахнувся дурник.— То була неправильна. Якщо стрибнути з дзвіниці, то не вмреш, а розіб'єшся! — піднявши вгору палець, розтлумачив він хлопчакам так само суворо, як це зробив був жупник, коли дізнався, що Тантадруй хоче стрибнути з дзвіниці, щоб померти.

— То може, ти стрибнеш з мосту?

— Тантадруй, не стрибну! — знову вжахнувся він і підніс угору палець.— То теж була неправильна. Якщо стрибнути з мосту, то не помреш, а втопишся!

— То може, ти заснеш у снігу?

— Тантадруй, не засну! Бо якщо заснути в снігу, то не помреш, а замерзнеш!

— То може, у піч стрибнеш?

— Тантадруй, не стрибну! Бо якщо стрибнути в піч, то не помреш, а згориш!

— Ні, спечешся! — зареготали хлопчиська.

— Тантадруй, жупник сказав, що згорю! — поважно відповів дурник.

— Ні, спечешся! Хіба хліб у печі горить?

— Тантадруй, хліб не горить,— погодився він.

— Ну от, бачиш?! А що ти тепер надумав? Як ти помреш?

— Тантадруй, я вже знаю, але вам не скажу! — відмагався дурник.

— Скажи! Скажи!

— Тантадруй, не можу! Спершу я повинен сказати жупникові...— він кидався то в один бік, то в другий, намагаючись позбутися дітлахів.

Нарешті всі разом вони дісталися до церкви, і дітлахи спритно шмигнули всередину через ризницю, оскільки врочиста меса вже почалася. Тантадруй також радо зайшов би до церкви,— адже там було так гарно,— проте він знав, що йому це не дозволено. Тому він ступив до грубезної шовковиці біля церковної огорожі і задивився на трьох світло-сизих голубів, що тупцяли неподалік. Гудів орган, і звідусіль линув прегарний солодкий спів. Тантадруй, мов зачарований, прислухався до того співу і злостився на горобців, що завзято сварилися в гіллі над його головою. Він підвів голову і аж затремтів від роздратування. Дзвіночки зателенькали, і горобці спурхнули з гілки, але разом з ними відлетіли й трійко гарних голубів; вони шугнули прямо до сонця, яке хлюпнуло на них сріблом, і, сяючи тепер посрібленим пір'ям, поволі, немов під вітрилами, полинули в бездонне небо.

Тантадруй згадав Тратареву Єльчицю. Вона казала, що немає в світі нікого щасливішого від пташок. Тантадруй подумав, як би то було гарно, коли б він обернувся на пташку і коли б пташкою стала також Єльчиця. Вони б зараз, наприклад, злетіли на дах священикового будинку, звідти перелетіли б на кипариси, що аж на цвинтарі, з кипарисів — на дзвіницю, з дзвіниці — на пагорб, а тоді з пагорба на пагорб і далі, далі, далі...

Загули дзвони, і Тантадруй прийшов до тями під тою самою шовковицею. З церкви посунули люди і, не гаю-

чись, подалися на всі боки: хто квапився на ярмарок, хто в шинок, а хто до свого обіднього столу. З'явився стражмайстер Домінік Тестен, який уже не здавався таким неприступним, як раніше, але Тантадруй усе-таки сховався за шовковицею, щоб там і дочекатися жупника.

Нарешті розчинилися двері святого дому. Показалися четверо жупників, і бідолашний дурник остовпів. Усі четверо були справжні велетні, усі округлі та дебелі, одначе доволі легко, погойдуючись, мов гуси у вервечці, прямували до нього. Вони уважно дивилися під ноги, щоб не ступити в калюжу, лівою рукою кожен з них підсмикував сутану, а правою вони притримували крихітні чорні шапочки, щоб їх вітер не здув з круглих і зовсім лисих голів. Вони були такі схожі один на одного, що Тантадруй насилу впізнав серед них свого сільського священика. Коли вони наблизилися до шовковиці, Тантадруй вийшов із-за дерева і став посеред стежки. Зачувши незвичайне теленькання, жупники здригнулися, підвели голови і зчудовано втупилися в дивовижну істоту, обвішану коров'ячими дзвіночками.

— Ну ось, це той самий Тантарадра, що хоче вмерти,— мовив своїм колегам жупник з легеньким усміхом на вустах.

— А-а-а...— в один голос протягнули жупники, а тоді всі разом розкарячилися, поскладали руки на череві, похилили голови на ліве плече і стали чекати, що буде далі.

— Ну, Тантарадро? — звернувся до дурника місцевий жупник.

— Тан-та-друй! — сором'язливо посміхнувшись, але цілком приязно поправив його дурник.

— Так, так, Тантадруй,— закивав жупник головою.— Ну, що ти там ще надумав?

Тантадруй усміхнувся і з незвичайним блиском в очах проказав неквапно і урочисто:

— Тантадруй, я спіймаю гадюку, гадюка мене вжалить, і я помру!

— О-о-о...— хором протягнули чужі жупники і захитали головами.

Місцевий священик дещо зверхньо поглянув на них, немов злегка пишаючись своїм причинним, а тоді обернувся до нього і сказав:

— Тантадрую, тепер зима, а гадюк узимку не буває! — Потім він підніс угору палець і повів далі суворим голосом, немов забиваючи в голову бідоласі слово за

словом:— Ало й тоді, коли гадюки з'являться і ти спіймаєш якусь, а вона тебе вжалить, ти не умреш, але будеш отруєний!

— Тантадруй, отруєний! — зойкнув бідолашний дурник, і щира, безмежна туга залила його дрібне, зморшкувате личко.

— Отруєний! — хором повторили чужі жупники і насварилися на нього своїми білими вказівними пальцями.

— Отруєний! — підтвердив місцевий священик і так само насварився пальцем. Отже, зачекай, доки прийде твоя година. Ми всі мусимо страждати, перш ніж ляжемо в могилу! — сказавши так, він обернувся і подався до свого будинку.

— Ми всі мусимо страждати, перш ніж ляжемо в могилу! — врочисто ствердили чужі священики, а тоді підняли пелени сутан, піднесли руки до шапочок і почимчикували за господарем.

Тантадруй безсило притулився до шовковиці і не зводив погляду з велетенських чорних постатей, що одна за одною зникали в світлому прямокутнику дверей жупникової оселі. Потім двері зачинилися, і він здригнувся, немов вони зачинилися за його власним щастям. Він стояв і стояв непорушно, дослухаючись, як щось шумить у нього в голові і як скажено калатає щось у його вузьких грудях. І крізь той незвичний шум і шалене калатання йому здалося, ніби якісь голоси кличуть його не знати звідки. Він розплющив помалу очі і здивовано озирнувся довкола. Довколишній світ був геть чужий, геть незнайомий, а ще було неймовірно холодно.

— Тантадрую! — гукали дітлахи, обережно підкрадаючись до нього і манячи його руками.

Поволі, з мукою відірвався він від репаного стовбура шовковиці і рушив назад до ярмаркового майдану. Дітлахи оточили неборака й напалися на нього з запитаннями:

— То що, знову неправильна?

— Тантадруй, знову неправильна,— розпачливо завертів він головою.

— А яку ж ти вигадав цього разу?

— Тантадруй, я сказав, що спіймаю гадюку, гадюка мене вжалить, і я помру.

— Ха-ха-ха! — зареготали дітлахи, ляпаючи себе по колінах.— Та ж кожен дурень знає, що від цього ти б не помер, а був би отруєний.

— Тантадруй, отруєний?! — повторив він, з подивом глянувши на дітлахів, які, дарма що були малі, знали все не згірш від самого пана жупника.

— Отруєний, Тантадрую, отруєний! — зарепетували діти.— Отже, ця теж неправильна. Треба тобі щось інше шукати! — Діти закрутилися, затанцювали довкола нього і заспівали крикливими голосами його співаночку:

Ся-ає з неба со-онечко,
Тисне морозець.
Я-а збираю дзво-онички,
Наберу — й кінець.
Та-а-та-ан, та-а-та-ан,
Та-а--ан-та-друй.
Ой-йо-йо-ю, ой-йо-йо-ю,
Ой-йо-йо-йо-юй...

IV

На превелику силу Тантадруй утік від малих бешкетників і знов поринув у неспокійне, галасливе море ярмаркової метушні. Але тепер на ярмаркові вже не було так гарно, як перше. Його вже не вабили розмальовані ятки і всі ті блага та дива, що були виставлені в них на потіху голодним очам. А як нескладно скреготала тепер музика на каруселях, як тужливо стогнали катеринки жебраків, як дошкульно пискали сопілки в задубілих дитячих руках! І які незграбні були тіла людей, які грубі були їхні слова! Похнюпивши голову, Тантадруй котився поміж ярмарчанами, немов краплина чистої води, що поміж корінням і камінням прокладає собі шлях до тихої криниці.

Насамкінець він таки пробився крізь тисняву неспокійних, метушливих тіл і прителенькав туди, куди йому було треба — до Подкоритарevого шинку. Там, біля входу на розхитаній лаві вже сиділи фріул Русепатакіс, Лука Божорно-Босерна і Матіц Однакова Палиця. Перед ними просто на землі стояла велетенська миска з паруючими яловичими кістками; об них вони гріли задубілі руки й гамували одвічний голод.

— Божорно-босерна! — пустотливо прогримів Лука і козирнув по-вояцькому, приклавши до правої скроні велику кістку.

Тантадруй мовчки опустився на лаву, затис поміж коліньми свій ціпок і перетворився на живе втілення розпачу. Він довго сидів так, не звертаючи уваги на кістки.

Він чекав, що друзі запитають, чим скінчилася його розмова з жупником. Але ніхто не озивався, тому врешті він сам сказав з докором у голосі:

— Тантадруй, і ця неправильна!

— Якщо пішла вгору, значить неправильна! — урвав його Лука, який саме відшпурнув обгризену кістку і схилився по другу.

— Тантадруй, — мовив дурник голосніше, — я йому сказав, що спіймаю гадюку, гадюка мене вжалить, і я помру.

Лука і Русепатакіс з таким завзяттям обгризали кістки, що й не чули, мабуть, його слів, проте Матіц Однакова Палиця відчув, що повинен щось сказати, тому відняв кістку від своїх повних вуст і приязно повторив:

— І я помру...

— Тантадруй, а тепер я не помру! — закрутив дурник головою і обернув до Матіца своє зажурене, зморшкувате личко.

— Не помру,— скрушно покрутив головою й Матіц, а тоді заходився гучно висьорбувати з кістки мозок.

Тілиста, немолода вже служниця Пепа вийшла з льоху з глеком золотавого вина. Вона зупинилась біля причинних сіромах і задивилась на могутню постать Матіца. Побачивши це, Матіц перестав гризти величезну кістку, яку тримав обома руками, притулився з переляку до стіни і, майже скам'янівши, витріщився на Пепу, мов на змію.

— У-ух, ти, либонь, і мене погриз би залюбки! — задирливо сміючись, пожартувала служниця.

— Погриз би залюбки! — наполохано повторив Матіц і так притисся до стіни, немов сподівався, що вона розступиться і сховає його. Жінок він боявся ще з часів далекої молодості, коли одного разу парубки напоїли його горілкою і виправили до перекупки Катри. Його тоді схопили карабінери і, щоб назавжди відзвичаїти чіплятися до жінок, обілляли холодною водою, три дні тримали голодного у ямі і пригрозили, що на все життя запроторять до ями, якщо він колись хоч пальцем торкнеться якоїсь жінки.

— Чи ти мене боїшся? — грайливо спитала Пепа і простягла свою пухку руку, щоб погладити його.

— Боїшся! — Матіц кивнув головою і сахнувся вбік.

— Ох ти, горо безгрішна, та це ж я тебе погладити хочу, а не ти мене! — засміялася вона доброзичливо.

— Ти мене! — перевів Матіц дух і вдячно поглянув на неї.

Пепа провела рукою по його чолі, і Матіц втупив у неї свої великі каламутні очі, що в них тепер витанцьовували блискітки щастя.

— Ох, небораче, небораче! — зітхнула зворушена Пепа. Похитала головою і витерла руку об фартух. Потім обернулася до Луки і, ще не охолонувши, мабуть, від розчулення, дещо зверхньо, з добродушною ущипливістю спитала: — Ну, а ти ж як? Усе ще вгору?

— Угору?! — скипівши, вибухнув Лука громовим голосом.— Униз! — і, не випускаючи кістки з рук, неквапно і наочно пояснив: — Униз, трохи рівно, а тоді прямо в землю!

— Пхе! — зневажливо пирхнув фріул, що саме вибирав собі іншу кістку.— Раус е патакіс, ріпа і бараболя!

— А ти ото сиди й не ри́пайся, поки я тобі справді не піднесла ріпи з бараболею! — Вона замовкла, а тоді сумно зітхнула: — Я теж незабаром піду вниз, трохи рівно, а тоді помалу в землю.

— Не помалу! Прямо в землю! — загуркотів Лука і ткнув кісткою «прямо в землю».

— Твоя правда! — зітхнула Пепа, гучно висякалася в фартух і утерла сльози.— Прямо в землю! Прямо в могилу!

— Тантадруй, у могилу?! — заздрісно і якось недоброзичливо озвався раптом дурник.— Зачекай, доки прийде твоя година. Ми всі повинні страждати, перш ніж ляжемо в могилу!

— Де це ти таке чув? — здивувалася Пепа, вражена тими словами.

— Тантадруй, жупник сказав.

— А-а, жупник...— зітхнула вона з полегкістю.

— Тантадруй, а ти вже страждала? — раптом спитав дурник.

— Страждала, але, здається мені, ще не досить! — криво посміхнулася вона.

— Тантадруй, і я ще не досить! — сумно зітхнув він.— А я так хочу страждати, щоб уже можна було лягти в могилу.

— Ой, лишенько, щаслива душа твоя нещасна! Облиш уже, облиш! — вигукнула Пепа і знов потягла до обличчя свій фартух, щоб утерти сльози.— І чого я ото завелася з цими причинними! Мало не довели мене до

плачу! — вона висварилася в думці, рвучко повернулася і вмить пропала в широкому, темному отворі дверей.

Тантадруй задивився на двері, за якими гуло, немов у розтривоженому вулику, а тоді знову зойкнув розпачливо:

— Тантадруй, як мені тепер померти?!

— Бери кістку, і божорно-босерна! — Лука гримнув так голосно і так несподівано, аж Тантадруй здригнувся і мимоволі слухняно схилився над мискою.

Якийсь час, голосно сопучи, вони ще гризли й висмоктували кістки, а коли скінчили, Лука підвівся і, потягнувшись, сказав:

— Хлопці, як споночіє, підемо спати до Хотейця! А поки що божорно-босерна! — він відкозиряв по-вояцькому і знов подався на ярмарок. Русепатакіс і Матіц Однакова Палиця відразу ж пішли за ним.

Тантадруй непорушно сидів на лаві перед мискою обсмоктаних кісток. Коли двері шинку розчинялися, його заплюскувала різка, шумлива хвиля музики і співів. Проте він нічого не помічав. Був, мов скеля, у своїй невимовній журбі. Повз нього снували сюди й туди господарі й халупники, купці й маклери, старі й молоді; насилу переставляючи ноги й заточуючись, вони пхалися за ріг хати і незабаром поверталися назад. Декотрі безцеремонно гримали на нього, інші забалакували приязно, треті мовчки тицяли йому в руку якийсь дріб'язок, четверті поплескували по плечі й казали з неприхованою зажурою:

— Твоє щастя, що ти причинний!

Вийшов з шинку і Знайда Перегрін. Вертаючи з-за рогу, він зупинився біля Тантадруя, поклав йому на плече руку і тим порушив його задуму.

— Тантадруй,— розпачливо зойкнув дурник.— І ця теж неправильна. Я не можу померти.

— Не журися, помреш! Можеш мені повірити, що помреш! — Перегрін так труснув Тантадруя, що в того зателенькали всі його дзвіночки.— А тепер ходімо зі мною!

— Тантадруй, а ти заспіваєш?

— Авжеж!

Перегрін завів його до великої кімнати шинку і посадовив за піччю, де було тепло і весело. Усі навперебій говорили, сміялися, наливали в чарки золотаве вино й чіплялися до Перегріна, щоб він заграв і заспівав. А той

тільки всміхався приязно на всі боки та одбивався од усіх, поводячи довгими руками.

— Домініку! — заревів раптом велетень Окроглічар, який уже добряче насмоктався, і обернувся до стражмайстра, що сидів за окремим столом і, вмочаючи дебелий палець у розлите вино, вимальовував на столі якісь закарлюки. Над ним висів великий настінний годинник, і важкий маятник похитувався прямо над його великою голомозою головою, що виблискувала так, ніби її навмисно, заради святкового дня, почистили й відполірували. Окроглічар давно помітив, що стражмайстра обсіли якісь чорні думи, через те, власне, він і розкрив рота, щоб крикнути: — Домініку, скажи йому, щоб заграв!

— Іменем закону, грай! — гримнув скільки було духу стражмайстер, підхопився з місця і тицьнув пальцем, немов пістолетом, у Перегріна. Він діяв так рішуче, що ненароком зачепив головою маятник і той спинився. Тоді стражмайстер одним хвацьким рухом вирвав його з годинника, кинув під стіл і офіційно проголосив: — Поліційна година відміняється!

— Ура! Поліційна година відміняється! — загуло навколо.— Перегріне, грай!

Перегрін усміхнувся і, підійшовши до Тантадруя, попросив позичити йому дзвіночки. Дурник, що в усьому довіряв Перегрінові, віддав йому свої дзвіночки, але попросив не розгубити, бо ж вони призначені мученикам.

— Мученикам вони й прислужаться. Великим і малим,— усміхнувся йому Перегрін. Він виставив два стільці на столи і нап'яв поміж ними мотузку з дзвіночками. Потім узяв дерев'яну ложку, вдарив злегка по кожному з них і прислухався до їхнього звучання. Відв'язав один-другий, щоб прив'язати в іншому місці. Довгенько так їх перебирав, а люди на нього витріщалися, підсміюючись і чекаючи якогось дотепу абощо. Перев'язавши дзвіночки по-своєму, Перегрін узяв ще одну дерев'яну ложку і раптом заграв на тих дзвіночках — отак узяв собі й заграв, та ще й заспівав Тантадруєву співаночку:

Ся-ає з неба со-онечко,
Тисне морозець.
Я-а збираю дзво-онички,
Наберу — й кінець.
Та-а-та-ан, та-а-та-ан,
Та-а-ан-та-друй.
Ой-йо-йо-ю, ой-йо-йо-ю,
Ой-йо-йо-йо-юй...

Коли пісня відлунала, люди ще довго сиділи з розкритими ротами, а дурник вискочив із запічка і радісно заплескав у долоні:

— Тантадруй, оце так гратимуть мученики!

— Твоя правда, так гратимуть мученики! — приязно кивнув йому Перегрін.

— Так гратимуть мученики! — зворушено і навіть натхненно підтвердив захмелілий велетень Окроглічар, що помітно покруглішав від випитого вина.

— Мученики?! — підскочив раптом побожний халупник Арнац, якого ще називали Превелебний Мокровус, за те що в церкві він звичайно так низько схилявся над кропильницею, аж умочував щоразу свої довгі, обвислі вуса.— Не згадуйте всує мучеників! — заверещав він.

— Арнаце! — озвався до нього Перегрін.— А ми ж хіба не мученики?

— Іменем закону, ми всі мученики! — офіційно стверднв стражмайстер Домінік Тестен.

— Йолопи! — знов заверещав Превелебний Мокровус.

— Геть звідси під три чорти! — пробурмотів Окроглічар і, поклавши свою важку руку на дрібненьку гостроверху голівку Арнаца, недбалим рухом запхнув його під стіл.

— Під три чорти! — потвердив і стражмайстер. А тоді офіційно додав: — Іменем закону, ми всі йолопи! Тільки кожен по-своєму!

— Правильно! — прогримів Окроглічар.— Усі йолопи! І всі мученики! Перегріне, заграй ще разочок!

— Іменем закону, ще раз! — проревів стражмайстер, гепнув кулаком по столу й прошив Перегріна таким несамовитим поглядом, що той тільки всміхнувся й відразу ж кивнув головою. Перегрін заграв ще раз, а тоді ще і ще! Отак він співав і грав до самої глупої ночі. А люди пили, сміялися й плакали.

Коли зовсім споночіло, до шинку ввійшли Лука, фріул Русепатакіс і Матіц Однакова Палиця. Вони шукали Тантадруя, щоб разом піти спати до Хотейця. Проте, зачувши Перегрінів спів і його гру на коров'ячих дзвіночках, завмерли від несподіваної втіхи. Це було так гарно, що навіть фріул Русепатакіс жодного разу не пирхнув зневажливо.

Та зрештою настав час прощатися. Тантадруй підійшов до Перегріна і попросив свої дзвіночки.

— Тантадрую, залиш їх нам,— стали просити люди,

зворушені й розніжені до глибини душі.— Ми тобі інші купимо. Кращі. Нові-новісінькі!

— Ні, ні! — сміючись, похитав головою Перегрін.— Для нього тільки ці дзвіночки чогось варті. Ви повинні це розуміти, якщо в голові у вас лишилася бодай крихта розуму.

І люди збагнули. А Тантадруй теж по-своєму зрозумів їх, і спробував розрадити:

— Тантадруй, я буду ще вам давати їх, адже тепер я не помру.

— Та помреш, помреш! — залунали з усіх боків голоси людей, що намагалися заспокоїти й підбадьорити його.

— Іменем закону, маю честь запевнити: ти обов'язково помреш! — запинаючись на кожному слові, проголосив п'яний стражмайстер Домілік Тестен, зворушений до того, що навіть не помічав, як великі сльози котилися по його набряклих бурякових щоках.

Поки Тантадруй вдячно роззирався по розпашілих обличчях і вологих очах, Перегрін почепив йому на шию мотузку з дзвіночками, обв'язав навхрест груди і оперезав нею довкола пояса.

— А тепер до Хотейця, і божорно-босерна! — віддав наказ Лука своїм громовим голосом, відкозиряв по-вояцькому і повернувся до порога. Русепатакіс, Матіц Однакова Палиця і Тантадруй слухняно рушили за ним.

І саме в цю мить двері розчинилися, й на порозі став Батів Янез, на прізвисько Жачим. Цей теж був причинний, але на свій манір, якийсь занадто серйозний і похмурий. Його не вважали за лихого чи небезпечного, але майже всі уникали, бо він міг будь-кого загнати на слизьке і навіть довести до оскаженіння своїм нескінченим шепелявим запитанням «жачим?», що з ним він чіплявся до кожного слова. От і тепер до нього привітався один тільки Знайда Перегрін:

— Заходь, Янезе, ми тут усі зібралися до одної купи, дарма що світ такий великий!

— Жачим швіт великий? — негайно запитав Знез Жачим.

— Затим, що людина мала! — всміхнувся Перегрін.

— Жачим людина мала?

— Затим, що тяжко живе!

— Жачим людина живе?

— Затим, щоб бога славити! — проверещав Превелебний Мокровус і спробував вилізти з-під столу.

— Ану назад, під стіл! — гримнув Окроглічар, придавивши своєю важкою рукою його гостроверху голівку.

— Жачим під штіл? — негайно спитав Янез.

— Затим, що він нам голову морочить! — відрізав Окроглічар.

— Жачим голову морочить?

— Не мороч хоч ти! — втрачаючи терпець, гримнув Окроглічар і рушив до нього з чаркою вина.— На ось, краще випий! Золоте, мов сонечко!

— Жачим шонечко? — похмуро перепитав Янез.

— Затим, що не місяць! — засміявся Перегрін.

— Жачим мішячь?

— Затим, щоб світив!

— Дурниці! — зневажливо урвав Перегріна Окроглічар. — Затим, щоб квашена ріпа не погнила у кадубах!

Усі враз зареготали. Скориставшися з того реготу, Превелебний Мокровус вискочив з-під столу і з несподіваною люттю заверещав:

— А бодай вона вам таки погнила!

Навряд чи ці слова можна було сприйняти як нечувано жахливе прокляття, оскільки в шинку далеко не всі були з тих, що харчуються самою лише квашеною ріпою. І все-таки присутніх вразило таке відверто зневажливе ставлення до людського добра. У шинку запанувала тиша, усі з погрозою втупилися поглядами в Превелебного Мокровуса. Сам дідько знає, чим усе це могло для нього скінчитися, коли б його несподівано не порятував стражмайстер, який зненацька гепнув кулаком по столу, вказав тремтячою рукою на двері й заревів у праведному гніві:

— Геть звідси! Іменем закону, геть звідси!

— Геть звідси! Геть! — водноголос заревли гуляки і викинули Превелебного Мокровуса з шинку.

— Жачим геть жвідши? — понуро запитав Янез, коли за святенником зачинилися двері.

— Годі! — не тямлячи себе, заревів стражмайстер.— Іменем закону, щоб я не чув більше жодного «жачим»!

Окроглічар кинувся до Янеза, щоб уберегти його від лиха:

— Годі вже тобі, душе безгрішна! Годі! І без тебе людям не по собі! Пепо, ану постав ще два літри!

— Став ще два літри! — загуло з усіх боків, і гуляки з якимсь відчайдушним геройством замолотили кулаками по столах. А власне, чом би й ні?! Щойно скінчився гучний ярмарок, втілення людських потреб і сподівань,

ярмарок, що зродив тисячі запитань, яким не судилося дістати відповіді, а коли якась відповідь і лунала, то здебільшого вона сама була тільки новим запитанням. Через те людям і справді були ні до чого оті Янезові «жачим».

— Пий, Янезе! Пий! — лунало звідусіль і люди тяглися до нього зі своїми склянками.

— Жачим пий? Жачим пий? — не піддавався упертюх, понуро споглядаючи гуляк.

— «Жачим?!» — Окроглічар у розпачі здійняв руки над головою.— Затим, щоб усе пішло до дідька в зуби!

— Жачим до дідька в жуби?

У відповідь почувся гуркіт і брязкіт: стражмайстер Домінік Тестен одним махом перекинув стіл, поволі підняв своє опасисте тіло і, стиснувши кулаки, рушив на Янеза. Та не встиг він ступити й п'яти кроків, двері до шинку розчинилися навстіж і на порозі знову показався Превелебний Мокровус. Скинувши догори руки, він заволав:

— Знамення на небі!.. Місяць закривавився!.. Це на війну!..

Усі замовкли й на якусь мить скам'яніли.

— Пхе! — пирхнув серед тої мертвої тиші фріул.— Раус е патакіс, ріпа і бараболя!

Тантадруй відштовхнув його, вискочив наперед і з жагучою надією запитав:

— Тантадруй, тепер я помру?!

— Ти здурів!— стусонув його Лука.—Якщо місяць закривавився, то це на дощ. Ходімо спати! — Він рішуче ступив до порога, не забувши козирнути по-вояцькому і прогуркотіти, за звичкою, своє «божорно-босерна!»

Тантадруй, Матіц Однакова Палиця і Русепатакіс слухняно рушили за ним. І, доки підпилі, а то й зовсім п'яні, чоловіки якось розгублено дивились один на одного, причинні сіромахи спокійно і гідно вийшли з шинку.

V

Тантадруй зупинився на порозі, разом з ним несамохіть зупинилися й троє його друзів. Була ніч, і в холодному місячному сяйві майдан здавався безмежним, мов пустеля. І, як пустеля, безлюдним. Ніде не було видно жодної ятки, наче їх вітром здуло разом з усім товаром і ярмарчанами. Лише далеко в протилежному кутку майдану, як і перше, стояли каруселі. Але й вони тепер нічим не нагадували ті строкаті, жваві й химерно галасливі каруселі, що протягом дня крутили й крутили до очманіння верескливу молодь.

Тепер вони були схожі хіба що на величезний чорний кістяк, що, загубивши десь свій череп, розкинув у розпачі руки та й закляк, занімів під поривами нічного вітру.

А вітер був різкий і колючий. Він закручував стовпом куряву, здіймав угору сміття й папірці, які гойдалися в повітрі, немов брудні лапаті сніжинки. Власне, гойдалося все навколо. Гойдалися старовинні куті ліхтарі над дверима шинку, гойдалися полохливі тіні, що їх ліхтарі переганяли майданом. Гойдалося голе гілля старого каштана, а під ним, прямо на землі, гойдалося чорне мереживо, вив'язане карячкуватим гіллям зі своїх тіней. А що вже гойдалося гілля, то над ним гойдався й місяць, підвішений до неба. Він справді був закривавлений, але вже не такий круглий, як раніше, і висів так низько, ніби над порожнім ярмарковиськом світив останній, ще не згаєлий, та вже надбитий ліхтар.

— Ходімо! — гримнув Лука так рішуче, що луна його голосу наче виштовхнула всіх чотирьох з дверей. Вони розтяглися гусячою вервечкою і подалися через майдан. Першим дзеленькотів Тантадруй, другим, затиснувши під пахвою напівобструганy палицю, йшов Матіц, за ним, вимахуючи довгими руками, шкандибав кощавий фріул Русепатакіс, а останнім сунув Лука Божорно-Босерна; він ступав так рішуче, що часом з-під його дерев'яної ноги, підкованої кінською підковою, викрешувалися справжні іскри. Мовчки й зосереджено вони рушили в довгу зимову ніч, немов несучи від розгублених людей, що лишилися в шинку, якусь фатальну звістку або жадану розраду новій людині, яка десь там, у далекому ранкові, ще тільки сподівається розпочати своє життя.

Вони перетнули майдан, збочили за чорними каруселями й подалися схилом угору до церкви. Минаючи жупників дім, задивилися на яскраво освітлені вікна, що сяяли таким жарким світлом, наче за ними було замкнене саме золоте сонце.

— Тантадруй, чому вона теж неправильна? — з докором зітхнув дурник.

Йому ніхто не відповів. Вони мовчки дерлися вгору, прямуючи на той куток, де містилося все варте уваги — ниви й пасовиська, цвинтар з церковцею і дім Хотейця.

Нагорі вітер свистів, наче на бурю. Лютував, мов скажений, проймаючи до кісток. Сіромахи збилися в притворі цвинтарної церковці, щоб перепочити в затишку, перш ніж рушити відкритим полем до Хотейця.

Тантадруй задивився на цвинтар, який, незважаючи на холоднечу, був такий гарний і жаданий цієї місячної ночі. Схожі на великі свічки, струнки кипариси хилилися під вітром, а на їхніх верхівках, замість пломінчиків, горіли зорі. Біля підніжжя кипарисів біліла стежка, а обабіч неї видніли білі нагробні камені з золоченими написами.

— Тантадруй, і всі дзвіночки в мене вже є! — зітхнув дурник.

І знов ніхто йому не відповів. Так, наче вітром геть однесло його слова. Тому він знову зітхнув і мовив голосніше:

— Тантадруй, уже можна було б і померти!

Усі мовчали, мов води в рота набравши. Тоді Матіц Однакова Палиця, зачекавши трохи, озвався приязно, повторивши з сумом у голосі останні Тантадруєві слова:

— Можна і померти...

— Пхе! — зневажливо пирхнув фріул.— Раус е патакіс, ріпа і бараболя!

— Тихо! — люто гарикнув на нього Лука.— А чого б йому й не померти, га? Чого б йому не померти?!

Фріул мовчав, і, оскільки він мовчав, знов озвався Матіц:

— Чого б йому не померти?

— А чому б і ні?! — ще більше розлютився Лука. Він мав добре серце і йому шкода було Тантадруя.— А жупник — дурень!

— Тантадруй, там було чотири жупники! — уточнив дурник.

— Чотири?! — зчудувався Лука.— Чотири жупники? То вони чотири рази дурні!

— Тантадруй,— поскаржився дурник,— вони сказали: почекай, коли вдарить твоя година.

— Година?! — підскочив Лука.— Яка година? У тебе є годинник?

— Тантадруй, немає! — з радістю відказав дурник.— У мене ніколи не було ніякого годинника!

— Ну от, бачиш? Хотів би я знати, навіщо ж тоді говорити про годину!

— Тантадруй, не знаю! — мало не заплакав дурник, наче він був у чомусь винний.

— Треба спитати,— пробурмотів Лука.— Завтра підеш і спитаєш!

— Тантадруй, піду і спитаю,— погодився дурник, а тоді додав уражено:— А ще вони сказали, що кожен повинен страждати, перш ніж ляже в могилу.

— Страждати?! — перепитав Лука.— А хіба ти ще не страждав?

— Тантадруй, не знаю.

— Гм? — пошкрябав Лука бороду.— Як на мене, то страждав.

— Тантадруй, і як на мене, то страждав.— радо погодився дурник.

— І взагалі, навіщо треба страждати, якщо хтось хоче дістатися до могили?! — знов розлютився Лука.— Навіщо треба страждати, коли ми вже дісталися?!

— Тантадруй, ми вже дісталися? — здивувався дурник.

— Могила он там! — прогуркотів Лука і жестом звитяжця вказав на цвинтар.

— Тантадруй, могила там! — радісно зітхнув дурник.

— Могила он там! — повторив Лука.— А якщо її там немає, ми її викопаємо, і божорно-босерна!

— Тантадруй, якщо немає, викопаємо! — зрадів дурник і вийшов з притвору.

— Ти куди? — спитав його Лука.

— Тантадруй, до могили! — відказав той, сяючи від щастя.

— Ні! — заперечив Лука.— Завтра. А тепер ми йдемо спати до Хотейця.

— Тантадруй, ми підемо спати потім, коли я помру! — спробував ублагати Луку дурник.

— Ну, гаразд! — поступився Лука.— А потім підемо спати. Адже це недовго.

— Пхе! — пирхнув фріул.— Раус е патакіс...

— Тихо! — гримнув на нього Лука.— Ми йдемо на святе місце!

— На святе місце! — голосно повторив Матіц Однакова Палиця, наляканий гучним голосом Луки.

Вони вийшли з-під дзвіниці, відчинили іржаві цвинтарні ворота, що заскрипіли в завісах, і мовчки ступили на широку алею між кипарисів, які шуміли і вклонялися під поривами вітру. В кінці алеї вони звернули ліворуч, минули капличку і... зненацька опинилися перед свіжовикопаною могилою.

— Тантадруй, могила! — скрикнув приголомшений дурник і скам'янів від подиву.

— Могила! — прогуркотів Лука і, запишавшись, додав: — Хіба я не казав?

— Тантадруй, могила! — повторив щасливим голосом дурник.— Тепер я ляжу і помру.

— Ляжеш і помреш, і божорно-босерна! — прогуркотів Лука.

— Пхе! — пирхнув фріул.— Раус е патакіс...

— Ти здурів! — цикнув на нього Лука.— Стій собі тихо!

І вони замовкли. Проте, оскільки тиша тривала задовго, Лука обернувся до Тантадруя:

— Ну, то що далі?

— Тантадруй,— здригнувся дурник, немов прокинувшись від прегарного сну,— треба спитати жупника, чи це правильна?

— Чи правильна?! — прогуркотів ображено Лука.

— Тантадруй, але ж я мушу спочатку сказати жупникові! — схлипнув, виправдовуючись, дурник.

— Ихе! — пирхнув зневажливо фріул.

— Тихо! — рішуче гримнув Лука.— Якщо треба спитати...

— Треба спитати...— мерщій повторив Матіц.

— ...то спитай. І негайно! — вирішив Лука.— Прямо зараз підемо до жупника, і божорно-босерна!

— Тантадруй, підемо! — дурник аж підскочив з радощів, і на ньому зателенькали всі його дзвіночки.

Вони повернулися, вийшли з цвинтаря і почали спускатися вниз. Навшпиньках наблизилися до жупникового будинку, навшпиньках підступили до вікна, припали очима до шпарин у замкнених віконницях і... скам'яніли від несподіванки, аж дух їм забило: жупникова світлиця була вся золота. Золотий Христос висів на стіні, темно-золота книжкова шафа була повна книжок з золотими написами на корінцях. На столі стояв золотий свічник з шістьма ріжками, в яких стирчали блідо-золоті свічки, що горіли живим золотим полум'ям. Темно-золоті печені гуски лежали на довгастій тарелі з золотою облямівкою, блідо-золотою була м'якушка булки, а її шкуринка вилискувала тьмяним золотом. Золотими квітками оздоблені були і пляшка, і келихи з сонячно-золотим вином, що сяяло в них. Довкола столу сиділи жупники, і їхні круглі обличчя були багряно-золоті; впираючись потилицями в стіну, вони раз у раз заплющували очі й розкривали роти, повні золотих зубів, і співали повними, густо-золотими баритонами:

— Оо-ооо... Оо-ооо...

— Тантадруй, вони щасливі? — спитав дурник.

— Пхе! — зневажливо пирхнув фріул.— Раус е патакіс, ріпа і бараболя!

— Тихо! — гримнув Лука.— Ти здурів?!

Жупники враз перестали співати. Розплющили очі, повели неквапно головами й подивилися так вражено й суворо, що Тантадруй геть перелякався. Він сахнувся од вікна, аж зателенькали всі його дзвіночки, й кинувся бігти. За ним чкурнули і троє його друзів. Вони бігли щодуху і зупинилися лише за церковною огорожею. Там вони причаїлися за грубезною шовковицею і стали вичікувати, що буде далі.

Важкі двері жупникового будинку розчинилися й широка смуга золотавого світла снопом упала на подвір'я. Потім поперед тої смуги з'явилася велетенська чорна тінь, хитнулася з боку в бік, немов підмітаючи перед порогом, і гукнула суворим голосом:

— Тантарадро!

Тантадруй затрусився й шарпнувся, ніби збираючись іти до жупникової оселі.

— Не дурій! — цикнув Лука й потягнув його назад.

— Тантарадро! — гримнула тінь голосніше й суворіше.

— Пхе! — зневажливо пирхнув Русепатакіс.

— Тихо! — застеріг упівголоса Лука.— Жупник сьогодні сердитий.

— Сердитий! — підтвердив перестрашений Матіц і притися до Луки.

— Тантарадро! — ще раз і, судячи з голосу, востанне гукнула тінь.— Якщо ти є, озовися й підійди сюди! Якщо тебе немає, то... дай нам спокій!

Тантадруй знову шарпнувся.

— Дай спокій! — звелів Лука і потягнув його назад.

Тінь знову захиталася, цього разу аж надто помітно, і неквапом зникла. Разом з нею зник і сніп золотого світла, а двері з гуркотом зачинилися.

Сіромахи голосно відсапалися і якийсь час мовчали. Потім дурник заридав у розпачі:

— Тантадруй, як же я тепер спитаю, чи вона правильна?

— Правильна, правильна! — гримнув розлючений Лука.— Хіба він тобі не казав, що треба страждати і тоді дістанешся до могили?

— Тантадруй, так, він казав,— погодився втішений дурник.

— Ну от, значить, правильна. Адже ти вже дістався до могили! — підсумував Лука.— А тепер ми повернемося і закопаємо тебе.

— Тантадруй, закопаєте, і я помру! — заспокоївся дурник і обернувся, щоб знову рушити вгору.

— Помреш! — повторив задоволений собою Лука.— Помреш, і божорно-босерна!

— Іжорносерна! — зрадів і Матіц Однакова Палиця.

Вони знов подерлися вгору і звернули на цвинтар. Вітер налітав з такою силою, аж чорні кипариси хилилися майже до землі. А на серці в Тантадруя було незвичайно тепло. Він згадав чомусь світло-сизих голубів, що тупцяли вранці перед церквою, а тоді, зблиснувши сріблом, неквапом знялися в небо. Тепер у його уяві тисячі й тисячі таких самих голубів нескінченною дугою спускалися з неба. Широкою срібною стрічкою вони летіли поміж чорними кипарисами, що аж тремтіли від помаху їхніх крил. Теплими пухкими черевцями вони мало не торкалися його голови, а тоді знов велетенською дугою неквапно здіймалися в небо. Він так виразно бачив, як летять вони понад його головою, що йому не треба було навіть дивитися вгору.

— Тантадруй, як їх багато! — радісно вигукнув він і підскочив, аж зателенькали всі його коров'ячі дзвіночки.

— Не дурій! — дорікнув йому Лука.— Ми в святому місці.

Тантадруй споважнів і поглянув угору. Голубів у небі не було. Він подумав, що тепер вони вже летять над його рідним селом, і тому згадав кривеньку Єльчицю.

— Тантадруй,— обернувся він до Луки, а ти скажеш Єльчиці, що я помер?

— Авжеж, скажу, коли йтиму поблизу,— кивнув Лука.— Там у вас тепер що-небудь будують?

— Тантадруй, нічого не будують.

— Ну от, коли щось там будуватимуть і я йтиму поблизу, я їй скажу,— пообіцяв Лука спокійно.

— Тантадруй, побачиш, як вона зрадіє. Вона теж хотіла б померти.

— От і добре! — сухо мовив Лука, якому вже уривався терпець.— Ось могила.

— Тантадруй, ось вона! — радісно закивав дурник.— А що тепер?

— А тепер спускайся в неї! — сказав Лука.

— Тантадруй, а хіба ми нічого не заспіваємо?

— Біднякам ніколи не співають! — зверхньо заперечив Лука.

— Не співають! — пробурмотів Матіц Однакова Палиця.

— Тантадруй, може, хоч трошки б поспівали? — не вгавав дурник.

— Пхе! — пирхнув фріул.— Раус е патакіс, ріпа і бараболя!

— Тихо! — гримнув Лука.— Можна було б трошки й заспівати, але дуже вже холодно!

— Тантадруй, Єльчиця каже, коли співати, стає тепліше! — спробував заохотити Луку дурник.

— Єльчиця — дівчисько! — відрізав Лука.

— Тантадруй, усі кажуть, що вона розумна! — дорікнув йому дурник.

— Ну, коли вже тобі так хочеться, ми тобі потім заспіваємо,— погодився Лука.

— Тантадруй, потім, коли я помру?

— Потім, коли ти помреш,— кивнув Лука.— А тепер треба поквапитись. Ти ж бачиш, уже пізно. Хотєєць буде сваритися. Лізь уже в могилу!

— Тантадруй, уже лізу! — слухняно мовив дурник, сів на край могили і вмить з'їхав униз.

Лука схилився над ним і нетерпляче спитав:

— Ну, як? Як воно там?

— Тантадруй, тут так тепло! — почувся з темряви щасливий голос.

— Тепло? — здивувався Лука.— А вітру немає?

— Тантадруй, ніякого вітру тут немає.

— Зачекай, я зараз перевірю! — мовив Лука, стрибнув у могилу, присів навпочіпки і проказав задоволено: — Справді, ніякого вітру немає.— І, запишавшись, додав гучним голосом: — Хіба я не казав, що треба будувати вниз, трохи рівно, а тоді прямо в землю!

— Прямо в землю! — в захваті повторив Матіц Однакова Палиця.

— Тантадруй, а тепер вилазь, щоб я ліг,— нетерпляче підштовхував дурник Луку. Він став навколішки і вже налаштувався лягти, коли побачив, що нема куди покласти голову.

— Матіце, знайди камінь! — звелів Лука.— Гарний камінь!

— Гарний камінь! — слухняно повторив Матіц і відразу знайшов, який треба.

Лука примостив камінь у могилі і виліз нагору. Зачекав трохи, а тоді спитав:

— Ти вже ліг?

— Тантадруй, уже ліг.

— Ну, тоді почнемо! — звелів Лука, взяв жменю мерзлої землі і кинув до ями. Русепатакіс і Матіц зробили те

саме. Але тієї ж миті почувся стривожений, майже перелякáний голос:

— Тантадруй, про дзвони забули!

— Правильно! — погодився Лука і, обернувшись до Матіца, звелів: — Матіце, бігом на дзвіницю! Бий в усі три, і божорно-босерна!

— Іжорносерна! — слухняно кивнув Матіц Однакова Палиця, крутнувся на місці, підбіг до церковці, схопив своїми міцними руками мотузи і вдарив у всі три дзвони.

VI

Серед ночі загули дзвони. Незвичні, уривчасті удари, мов брили скочувалися з пагорба й падали на майдан. У шинку раптом ущух гамір, руки зі склянками завмерли на півдорозі до вуст, повитріщалися очі, від жаху нашорошилися вуха.

— Страшний суд! — заверещав серед мертвої тиші Превелебний Мокровус.

— Йолоп! — рéвнув Окроглíчар і, за звичкою, запхав його під стіл.— Пожежа!

— Пожежа! — офіційно підтвердив стражмайстер Домінік Тестен і так рвучко схопився на ноги, що не втримався і знов упав на стілець.

— Пожежа! Пожежа! Пожежа! — почулися звідусіль голоси. Люди повискакували з шинку, розгублено забігали по майдану, шукаючи, де горить. Не побачивши нічого, всі, немов за наказом, кинулись до парафіяльної церкви. Попереду відважно біг сам стражмайстер, оскільки охорона порядку і спокою були його найпершим обов'язком. Він так ревно кинувся його виконувати, що навіть забув у шинку свій шолом та шаблю, і тепер, виблискуючи голомозиною й вимахуючи руками, біг і репетував, мов несповна розуму:

— Дайте дорогу! Іменем закону, дайте дорогу!

Засвітилися всі вікна. З будинків повискакували напівроздягнені люди, про щось питали, щось кричали. Ніхто їм, звісно, не відповідав, тому вони приєднувалися до галасливої юрби, яка лавиною сунула до церкви. Там уже стояли всі четверо жупників у капелюхах і довгих пелеринах, схожі на чотири могутні чорні пам'ятники, а паламар, не тямлячи себе від страху, скакав перед ними і кричав:

— На цвинтарі дзвонять! На цвинтарі дзвонять!

— Страшний суд! Мертві встають! — верещав нажаханий Превелебний Мокровус.

— Йолоп! — знову ревнув Окроглічар.— Якщо не змовкнеш, я тобі такого ляпаса відважу, що ти й на страшний суд не встанеш!

— Іменем закону, порядок і спокій! — репетував стражмайстер.— Жінки — назад, чоловіки — вперед! На цвинта-ар!

Наказ пролунав так рішуче і відважно, що на майдані лишилися не тільки жінки, але й чимало чоловіків. А найвідважніші помчали вгору навпростець. Засапані вибігли вони на пагорб, кинулися до церковці і ще здалеку залементували:

— Де горить? Де горить?

Угледівши Матіца, який щосили бамкав у дзвони, люди спершу спинилися, мов укопані, й витріщилися, а тоді напалися на нього:

— Матіце, де горить?

— Де горить? — повторював за ними перестрашений Матіц Однакова Палиця.

Припхався засапаний стражмайстер, схопив Матіца за плечі, струснув його і заревів:

— Іменем закону, де горить?

Матіц з переляку випустив з рук мотузи і вказав на цвинтар.

Стражмайстер витріщився на нього й занімів. Слідом за ним відібрало мову й іншим. Люди мовчки обернулися і втупилися в чорні кипариси, що шуміли на вітрі своїм гіллям. Ніякого вогню не було видно.

— Горить чи не горить? — спитав після паузи стражмайстер.

— Не видно...

— Не видно,— підтвердив стражмайстер, обернувся до Матіца і запитав його грізно:

— Ти чого дзвонив?

— Дзвонив,— затрусився Матіц і показав рукою в бік цвинтаря.

— Стривайте! — схаменувся Окроглічар.— А де інші дурні? Де Лука? Де Русепатакіс? Де Тантадруй?

— Тантадруй,— повторив Матіц і знов показав у бік цвинтаря.

Чоловікам перехопило дух, але стражмайстер спитав:

— Що вони там роблять?

— Там роблять,— луною відгукнувся настраханий Матіц.

Чоловіки перезирнулися і знов поглянули на чорні, загрозливі обриси кипарисів, але ніхто не зрушив з місця. Нарешті стражмайстер показав, що то значить службовий обов'язок і що таке відвага. Він підштовхнув Матіца наперед, поставив його обличчям до цвинтаря і наказав:

— Іменем закону, вперед!

— Закону вперед! — повторив перестрашений Матіц і швидко подався у бік чорних кипарисів. За ним рушили чоловіки. Незабаром вони вже були в алеї, струнки, високі дерева погрозливо шуміли під наскоками вітру і схилялися, немов душі катованих грішників. І тоді від каплички почулося спершу теленькання коров'ячих дзвіночків, а тоді й голоси незвичайного тріо. Янгольський голосок і два баси — один густий і лункий, а другий надтріснутий і зривистий — натхненно виводили Тантадруєву співанку:

Ся-ає з неба со-онечко,
Тисне морозець...

Чоловіки спинилися мов укопані, а Матіц спокійно простував далі білою піщаною стежкою.

— Стій! — прохрипів стражмайстер.

Матіц спинився і обернувся.

— Іменем закону, кажи, чому вони співають? — цілком офіційно проскрипів стражмайстер.

— Співають,— затремтів перелякано Матіц і вказав рукою на капличку.

Стражмайстер знову захрипів, а за ним захрипіла й уся довга вервечка чоловіків. Потім він утер собі спітнілу лисину, випростався і сповістив загробним голосом:

— Люди, мій обов'язок примушує мене йти вперед, а ви — як самі знаєте!

За його спиною схвально забурмотіли. Стражмайстер по-молодецькому випнув груди і рушив за Матіцом. Чоловіки неквапом подалися за ним. Йшли навшпинячках, не поспішаючи, сторожко, неначе підкрадалися до небезпечного звіра. Коли вони були вже біля каплички, пісня саме скінчилася. Тільки густий бас, що в захваті, мабуть, забув, що вже кінець, ще раз продуднів:

Ой-йо-йо-ю, ой-йо-йо-ю,
Ой-йо-йо-йо-юй...

Матіц звернув ліворуч і опинився біля Луки й Русепатакіса, які, вклякнувши на краю могили, кидали до неї руками мерзлу землю.

— Божорно-босерна! — прогримів Лука і козирнув по-вояцькому.

Стражмайстер від несподіванки насилу вичавив із себе:

— Іменем закону, що ви тут робите?

Але перше ніж вони встигли відповісти, з могили почувся радісний голосок:

— Тантадруй, тепер я помер!

— Що?! — стражмайстрові забило дух, він похитнувся, і то так невдало, що міг би звалитися в могилу, коли б його вчасно не вхопили міцні Окроглічарозі руки.

— Що там? Що там? — зашелестіло позаду.

— Дурника живцем закопали!

— Який жах! — заверещав Превелебний Мокровус.— Хапайте їх! Хапайте їх!

— Тихо! — ревнув Лука.— Ми в святому місці!

— Правильно! — підтримав його стражмайстер, який вже прийшов до тями.— І щоб ніхто не втручався в мої справи! Іменем закону, тримайте їх! — він вказав на Луку, Русепатакіса і Матіца. Потім обернувся до могили і наказав Тантадруєві: — Іменем закону, встань!

— Тантадруй, я вже помер! — долинула з могили уперта відповідь.

— Іменем закону, встань! — підвищив голос стражмайстер.

— Тантадруй, я ліг у могилу і помер! — відрізав йому упертюх, навіть не поворухнувшись.

Стражмайстра ця непоступливість розлютила до такої міри, що він аж затрусився всім тілом, захитався й заревів:

— Іменем закону, вилазь нагору!

— Хто це реве на ниві вічного спочинку? — озвався гучний голос за спинами людей.

Усі розступилися й дали дорогу чотирьом жупникам у довгих пелеринах, що вийшли наперед, немов чотири велетні. Стражмайстер випростався, як міг, козирнув по-вояцькому і цілком офіційно повідомив:

— Маю честь доповісти: дурні дурня закопали!

— Але він ще живий! — втрутився в розмову Окроглічар.

— Живий,— підтвердив стражмайстер,— але не хоче вилазити з могили.

Жупник відсторонив його з дороги, ступив до могили й запитав суворим голосом:

— Тантарадро, що це значить?

— Тантадруй, я ліг у могилу й помер,— відповів дурник.— Адже це правильна смерть?

— О-о-о!..— хором протягли чужі священики й закрутили головами.

— Ні, неправильна! — заперечив місцевий жупник.— Якщо ти ляжеш у могилу, то не умреш, а тільки будеш засипаний землею.

— Тантадруй, тільки засипаний! — зойкнув у розпачі дурник.

— Засипаний! А тепер вилазь!

Тантадруй голосно заплакав, але таки встав, і чоловіки витягли його з могили.

Жупник полегшено зітхнув і втер спітніле чоло. Знову загорнувшись у пелерину, він мовив владним голосом:

— А тепер вернімося до церкви!

Усі спустилися з пагорба й зібралися на церковному майданчику. Жупники стали в рядок, немов судді, а місцевий священик звелів привести всіх чотирьох причинних.

— Те, що ви скоїли цієї ночі,— мовив він їм суворо,— великий, дуже великий гріх!

— Це злочин, і вони відповідатимуть перед законом! — втрутився стражмайстер.

— Пхе! — зневажливо пирхнув фріул.— Раус е патакіс, ріпа і бараболя!

— Що-о?! — захрипів стражмайстер і кинувся до нього.

— Ти здурів! — гримнув на стражмайстра Лука.

— Домініку, не дурій! — зупинив жупник стражмайстра.

Той позадкував, а жупник підніс угору руку й наказав:

— Щоб ви мені більше ніколи і ногою не ступили на цвинтар! Зрозуміли?

— Зрозуміли, і божорно-босерна! — прогуркотів Лука.

— Іжорносерна,— повторив наполоханий Матіц Однакова Палиця.

— Оце так! — кивнув жупник.— А тепер ви розійдетесь. І кожен піде своєю долиною...

— Пане жупнику! — озвався Хотеєць, виступивши наперед з юрби.— Пустіть їх на ніч до мене, хай погріються і переночують!

— Розумна твоя мова, Хотейцю,— визнав жупник.— Але ти надто пізно зголосився. Як я сказав, так і буде!

— Ви можете взяти назад своє слово.

— Я ніколи не беру назад своїх слів! — суворо заперечив йому жупник.— Як я сказав, так і буде! Зараз вони розійдуться, і кожен піде своєю долиною. Ти, Луко, підеш вгору по Сочі [1].

— Униз! — негайно заперечив Лука.— Униз, і божорно-босерна!

— Гаразд, нехай буде вниз! — поступився жупник.— А вгору підеш ти,— обернувся він до фріула.

— Пхе! — пирхнув Русепатакіс.— Раус е патакіс, ріпа і бараболя!

— Ти, Матіце, підеш додому по Бачі!

— Додому по Бачі,— слухняно пробурмотів Матіц Однакова Палиця.

— А ти,— обернувся жупник до дурника,— по Ідрійці, і теж додому!

— Тантадруй, додому! — схлипнув дурник.

— І затям собі,— глибоким басом додав жупник,— ти взагалі не помреш!

— Тантадруй, взагалі не помру?! — затрусився дурник, аж зателенькали всі його дзвіночки.

— Так! — підтвердив священик.— Якщо ти ще раз захочеш померти, ти взагалі не помреш!

— Тантадруй, я не хотітиму більше померти! — заридав дурник і кинувся до священика, склавши руки, немов для молитви.— Я не хотітиму більше померти!

— Це правда? — спитав жупник.

— Тантадруй, ніколи-ніколи! — закрутив дурник головою і відразу ж з надією в голосі спитав: — А потім я помру?

— Ну, потім побачимо! — милостиво відказав священик.— А тепер розходьтеся, і мир з вами! А ви теж розходьтеся,— звелів він своїм парафіянам, — і хваліть бога, що не сталося нічого гіршого! — Жупник зробив знак своїм колегам і всі вони разом рушили до нього додому.

Четверо причинних сіромах подалися кожен своєю дорогою, жінки поховалися по хатах, а чоловіки спустилися на майдан. І знов багатолюдно стало в шинку, знову сповнився він гамором, бо несподівана пригода була не-

---

[1] Річки у Словенському Примор'ї: Соча, Бача, Ідрійца.

абиякою причиною, для того, щоб на столах знову з'явилися дволітрові сулії вина.

Священики повернулися до золотої світлиці з золотим теплом і золотим світлом. Куховарка принесла бутель золотого, підігрітого вина, що пахло корицею і гвоздикою, і вони знов заусміхалися. Наповнили свої келихи, погріли об них пальці, а тоді ще й вуста і шлунки. Кожен відламав собі по шматочку темно-золотої булки й пожував блідо-золотої м'якушки. Потім вони знов притулилися потилицями до стіни, позаплющували очі, порозявляли роти й заспівали лунками, густо-золотими баритонами:

— Оо-ооо... Оо-ооо...

І поки вони оце так співали в золотій світлиці, а по задимлених шинках пили й горлали господарі й халупники, купці й ремісники, наймити і наймички, перекупники й маклери, старі й молоді, десь далеко, чотирма безлюдними долинами йшли четверо причинних сіромах. Закоцюбла земля видзвонювала під їхніми ногами, і холодний місяць світив їм згори, бо на зимовому небі не було хмар, а ранок був ще далеко...

От і кінець оповідки про Тантадруя. У вступі до неї, мабуть, не було потреби, цілком зайвим, очевидно, є й епілог. Я свідомий того, що тепер здаватиметься зайвим взагалі будь-яке мовлене мною слово, та розтривожена душа жадає висловити ще дещо.

Передусім те, що ця пригода вийшла далеко не такою світлою, якою її мені розповідала моя мати. Винний у цьому, звісно, я сам. Тоді я був ще дитиною і залюбки слухав оповідку заради розваги, тому вона тільки врядигоди відгонила мені гіркотою полину, але тепер, коли через сорок років ця пригода знов ожила в моїй пам'яті, виявилося, що вона геть згіркла.

Проте це ще півбіди. Гірше те, що від тої самої миті, коли я в своїй уяві побачив, як четверо причинних вийшли з шинку і майже скам'яніли, вздрівши безлюдний майдан, карусельний кістяк і низький, закривавлений місяць, що, мов останній, ще не згаслий, та вже надбитий ліхтар висів над вимерлим ярмарковиськом, мене почало переслідувати ще жахливіше привиддя. Я відбивався від нього, як міг, трусив головою і заплющував очі, щоб не затруїти ще гірше своєї оповідки або, не дай бог, не знищити зовсім її образів. Та коли зрештою оповідка ді-

йшла свого природного кінця, я перестав опиратися тому привиддю. Я скорився йому.

І що ж я побачив?

Я побачив самого себе, ніби я сиджу на верхівці світу, на камінній огорожі поблизу соснового гаю над Піраном. Це не була ніч, але й не день. Місячне сяйво було бліде й прозоре, і все в ньому здавалося чи то крижаним, чи скрижанілим. Мене обдало морозом, і я завмер, вражений тим, що все довкола було справді крижаним. Крижані були будинки, що видніли далеко піді мною, крижане було море, крижані були кипариси й білі нагробні камені, крижані були дерева й листя на них,— і все це було таке крижане, наче скрижаніло тисячу, а може, й більше років тому. Мені бачилася не тільки моя найближча околиця, бачилася вся земна куля, і вся вона була скрижаніла й мертва. Крижані та безлюдні й ті чотири долини, що по них рушили в путь четверо любих мені причинних сіромах. Усе було мертве. Вітер і той умер, давним-давно, зовсім умер, умер до останнього подуву. На мертвому небі тільки й було, що одним одна хмарка, довга й тонка, мов крижана бурулька. І я знав, що то ніяка не хмарка, а останній людський зойк, скрижанілий, як і все навколо. Набагато нижче під ним висів місяць. Він висів за гострим шпилем крижаної вежі старого собору і був розітнутий нею навпіл. Оце такий він і світив над земною кулею, над вимерлим ярмарковиськом людства. Я був сам, хоча, власне, й мене вже не було. Не я, а лиш мій наполоханий погляд ширяв у піднебесному просторі, мій наполоханий погляд, який теж скрижанів тисячу, а то й більше років тому. І...

Але годі! Мороз пройняв мене до кісток, і мене аж затіпало. Я схопився на рівні ноги, і в ту ж хвилину небо знов ожило, і з нього скотилася зоря. Я зрадів, неначе разом з нею до мене повернулося саме життя. Проте лише на мить. Бо мене враз приголомшила думка, що, може, то було всього тільки якесь заблукале космічне тіло. А оскільки я й досі лишився настільки дитинно-простодушним, що, вздрівши, як падає з неба зоря, завжди загадую якесь бажання, то й тепер моя наполохана й забобонна душа голосно прошепотіла:

— Дай боже, щоб це була справді зоря!..

Неквапом вийшов я з соснового гаю, привітав по-вояцькому статую старого скаліченого вояка і спустився вниз путівцем. На шляху я обернувся і ще раз поглянув у бік

цвинтаря. Напис над цвинтарною брамою зблиснув сріблом, немов хотів усміхнутися до мене підбадьорливо.

— Resurrecturis! — вдячно кивнув я йому.

— Resurrecturis! — зблиснув він мені у відповідь сріблом.

Я помахав йому рукою і рушив додому. І знов я був повен щедрої зажури і багатої на плоди туги. Я простував шляхом, трохи похитуючись і спотикаючись, бо був не тільки самим собою, але всім водночас: і сином своєї матері, і похмурим піратом, одновухим і одноким, з чорною пов'язкою через усе чоло, я був старим орлом і осиротілими каруселями, розітнутим місяцем і цвинтарними кипарисами, відлунням власного голосу і протяглим скрижанілим зойком, що бринить у мертвому безвітрі; я був Лукою і Русепатакісом, Однаковою Палицею і Тантадруєм. Це було нелегко, і все-таки я ніс увесь цей тягар з незбагненною радістю, оскільки був ще і зграєю світлосизих голубів, що нескінченною срібною стрічкою летіли крізь мою душу. Усе шуміло довкола мене і наді мною, і тому (хочу щиро признатися, хоч це може зродити сумнів щодо серйозності самої літератури) час від часу я навіть підстрибував, як Тантадруй. А, власне, чому б і ні, адже це його улюблену співаночку наспівував я упівголоса:

Ся-ав з неба со-онечко,
Тисне морозець.
Я-а збираю дзво-онички,
Наберу — й кінець.
Та-а-та-ан, та-а-та-ан,
Та-а-ан-та-друй.
Ой-йо-йо-ю, ой-йо-йо-ю,
Ой-йо-йо-йо-юй...

ТАШКО ГЕОРГІЄВСЬКИЙ

Сучасний македонський письменник Ташко Георгієвський народився 1935 року в селі Кранвелево, що в Егейській Македонії (Греція). Після війни, в 1947 році, він покинув Грецію й переселився до Югославії. Тепер живе і працює в місті Скопле.

У 1957 році вийшов перший збірник оповідань цього письменника, а в 1960 році Т. Георгієвський видає свій перший роман «Люди й вовки», схвально оцінений македонською критикою. В наступні роки виходять такі його романи й повісті, як «Стіни» (1962), «Чорне сім'я» (1966), «Зміїний вітер» (1969), «Червоний кінь» (1976), «Час мовчання» — цей твір у 1979 р. був удостоєний однієї з найпочесніших республіканських літературних премій «Рациново визнання».

Провідною темою у творчості Т. Георгієвського є життя і побут егейських македонців в умовах фашистського режиму в Греції, переслідування їх як національної меншості та їхня боротьба за соціальне й національне визволення

Саме цій темі присвячено й повість «Зміїний вітер», яка висвітлює події в Північній Греції на одному з етапів громадянської війни 1947—1949 рр. Ідеться про масову втечу егейських македонців через кордон, про їхні страждання й поневіряння на чужині.

Повість «Зміїний вітер» — твір гострого антивоєнного спрямування, який відстоює право людини на життя.

ЗМІЇНИЙ ВІТЕР

1

Динє Бочаровський за німців та за болгарської варти лишався осторонь від усього, жив біля шляху, що пролягав з гори до центральної частини міста; його домівкою був маленький підвал, повний старого залізяччя, сталевих велосипедних спиць та зношених покришок, де він жив майже в пітьмі, бо маленьке віконце, крізь яке ледь пробивалося світло, було запорошене й геть засноване павутинням. Динє — худорлявий, трохи цибатий, тільки завжди згорблений, наче його вічно гнітить якийсь тягар. Отак згорблений він ходить і по вулицях міста, і вдома в повсякденному житті. А життя його не мало високого неба, щоб він міг, випроставшись, ходити під ним.

У Динє своя майстерня, є в нього і Риса, що ділить з ним темні ночі, та ще донька з великими очима, яку звуть Нешею. Не минуло й кількох місяців після народження цього дивовижного створіння, а вже у грудях Динє з'явилося щось таке, чого не збудила в них навіть Риса, коли він уперше притиснув її до себе. Тоді Риса тільки мовчала і наче росла на очах від якогось нечуваного щастя.

Побралися вони не по любові: Рису привели до нього з села і сказали, що вона така ж самотня горопаха, як і він, а Динє все дивився на неї й мовчав, бо й справді був самотній, давно був самотній, і йому потрібна була така дівчина, яка б і дбала про нього, і обшивала та обпирала його.

Дав господь, у них народилася Неша.

Дав господь, народилася в них і любов до цієї маленької істоти. Вони вперше відчули, що зв'язані між собою навіки.

І Динє вже не скнів зрання до самої ночі у своєму підвалі серед залізного мотлоху; опівдні він піднімався в кімнатку до Риси, якусь часинку мовчки стояв над заснулою дитиною, милувався нею і знову спускався вниз, до своїх ланцюгів, сталевих спиць, у пилюку й вічні сутінки, але усміхнений і по-справжньому щасливий.

Колись, до одруження, він лічив у віконце німецькі чоботи. А невдовзі вони кудись зникли. І поки він розмірковував, що саме відбувається, дещо вже й відбулося: до нього привели Рису, німецькі чоботи більше не гупали за його віконцем, але зате проходили тут англійці у формі хакі, та ще греки, зодягнені так само, тільки в беретках набакир, прикрашених королівською короною, а селяни, що були привели Рису, стали частіше навідуватись до нього. Звичайно вони заявлялися в базарні дні, перед тим, як забрати своїх коней з сусіднього заїжджого двору. Вони всідалися на порозі його майстерні, дивились на його довгі пальці, на те, як вони спритно метушаться біля велосипедів. Потім давали йому щось із того, що привозили на базар, але не змогли продати, й повертались назад, у гори, до свого життя.

А він ніяк не міг розібратися, що й до чого.

Бо їхні розмови були трохи дивні. Гості розпитували про се, про те, просили деякі адреси, залишали для когось записку, а бувало ще — цікавилися силою війська, що, проходячи, стрясало віконце його підвалу. А Динє, наскільки був спритний у своїх пальцях, настільки був і балакучий. Зрештою ті люди порадили йому тримати язика за зубами, мовляв, не слід розпатякувати всім про їхні відвідини, бо він цим людям дуже потрібен і вони б не хотіли його втрачати.

Тоді він схаменувся.

За своєю вдачею Динє не був полохливим. Та, власне, і не знав, який він, бо ніколи не випробував себе, однак з міськими базіками не важко було вскочити в халепу.

Йому доручили пильнувати й лічити все, що рухалося по дорозі вгору, до Лерина. От він і лічив, вистежував, бігав, видивлявся, був зв'язковим, не розуміючи, навіщо й кому це потрібно.

Якось у його серце закрався сумнів.

Чи сказати про все Рисі? Ні, вона жінка. Та й що їй казати? Неша росте, росте і страх у ньому, тож немає бажання випробовувати долю. Це запримітила Риса й одного разу, горнучись до нього в постелі, спитала:

— Скажи мені, мій Динє, чом у тебе шкіра почорніла?

Динє обернув усе на жарт:

— Це в нас порода така смаглява.

Проте він здогадався, чому Риса запитує: останнім часом він багато мовчить, а коли мовчить і щось таїть

у собі, лице йому береться чорними плямами. І це добре видно.

Риса була така лагідна, полохлива, ставилася з великою повагою до нього й ніколи ні про що не питала двічі. Він чоловік і, певно, має багато таких речей, про які не повинна знати вона.

Дине часто ловив себе на тому, що він з острахом поглядає на запавутинене віконце, коли вулицею йдуть солдати. Значить, він боїться трохи протерти рукавом шибку й визирнути на вулицю! А раніше ж вільно дивився у відчинені двері, а то, бувало, виходив і на поріг.

У ті дні він ніби ще дужче згорбився, здавалося, його небо опустилося ще нижче. Легко їм було, отим селянам, що приходили до нього посидіти в базарний день,— вони повертались в гори, й ніякого у них страху, бо коли що, то — притьмом через вікно і в ліс, а йому куди? Ні, він не боїться, тільки дуже прикро. Чом ніхто не питав його, чи хоче він те робити, чи згоден? Не може він просто так чіплятися за химеру, за невидиму тінь життя!

Цілий місяць ніхто не приходив. Ці тридцять днів були найдовші для нього. Мабуть, і ті селяни в ці дні не ночували вдома. З гір долинали рушничні постріли. А може, його випробовують? І раптом зачастили один за одним, байдужі і таємничі. Перший крізь густу бороду протрубив до нього:

— Наш ти чоловік, Дине,— та й пішов геть.

Другий поляскав його по плечу й так мовив:

— Готуй собі якесь ганчір'я!

Третій прийшов на десятий день. У нього були великі, волохаті, як лапа у ведмедя, руки, він ухопився за педаль перекинутого велосипеда й почав крутити колесо, наче дитячу іграшку. Колесо від швидкого обертання зламалося, а він реготав, і, здавалося, ніби колесо викликало в нього не знати й яке вдоволення. Цей, третій, сміючись, сказав йому:

— Збирай щось також для дружини й дитяти, перекинемо тебе через кордон, у безпечне місце.

І так, сміючись, вийшов на вулицю, зайшов на подвір'я заїжджого двору й за якийсь час виїхав звідти верхи на маленькому, зачучвиреному коникові, який мовби аж губився під його сірячаними штаньми. Тепер уже Дине розібрав сміх, він ледь за живіт не хапався зо сміху, бо йому здавалося, ніби він бачить велику дитину, що верхи

скаче на дерев'яному коникові, який, хоча й дерев'яний, проте вміє бігти чвалом.

Ніхто не питав його, що він думає, чи хоче він, чи згоден, чи поїде...

Рисі нічого не сказав, хоча й мусив би. Можливо, якогось дня їй таки доведеться в'язати клунки. Власне, так воно й сталося, коли зловили Мирку Гинову. Динє, весь почорнілий і виснажений, був тоді в натовпі городян, яких зігнали на вулицю, щоб вони бачили, як вестимуть Мирку з кількома чоловіками, що їх схопили разом з нею, там, у горах. Мирка оберталась до натовпу, а солдати гострими багнетами відштовхували її; вона оберталася й гукала до людей, до натовпу, до очей, які крадькома визирали з вікон, оберталася й гукала: «Люди, браття, тепер ви й самі бачите, що нас багато, що нас повні гори; підніміть голови, хай замість нас, шістьох захоплених, вийде вас шістсот! Тож слухайте, браття, виходьте й бийтеся за свободу!..» Її штовхали все далі й далі, а вона все гукала, голос її губився серед людей, губився в їхніх принишклих серцях, в наляканих поглядах, обпікав їх, і разом з її голосом у них залишалися і її образ, і постава, і врода.

Коли Динє вигнали на вулицю, в натовп, він дивився собі під ноги й намагався змаліти, хоча був вищим за всіх, та все сварився: «Сто бісів їхній матері, ось так вони можуть і з тобою розправитись!» А слова Мирки відлунювалися в його серці, дзвеніли в вухах, і, ще до того як підвести голову, він уже бачив її, виструнчену й горду, і не зміг утриматися, щоб не підвести голови, щоб не глянути в очі дівчині, в ті очі, які спопеляють, а коли побачив її, то вже не зміг, щоб не вилаяти себе: «Ах, ми ж гниди прокляті!..» Дехто з натовпу скоса зиркнув на нього й утяг голову в плечі.

Дома він застав налякану Рису. Вона чула, як його вигнали на вулицю, щоб він дивився на зловлених партизанів. Її смаглява шкіра набула лимонової барви. Динє пригорнув дружину теплим, ніжним поглядом. Риса вже носила під своїм серцем нове життя.

Через два дні по тому до них прийшов якийсь чоловік і темної, безмісячної ночі вивів їх за межі міста, в гори, до Каймакчалана. Риса майже всю дорогу кляла Динє, що він устряв у таку халепу, бо, мовляв, коли б сидів тихо й мирно, то лишилися б вони в місті й жили собі, як жили досі.

— Ну, куди мені, злощасний Динє, з отаким животом у гори?

Динє мовчки йшов за чоловіком і на руках тримав Нешу. Але тоді озвався чоловік — чорний чоловік, бо Риса так і не змогла роздивитися його обличчя.

— Потерпи, жінко,— сказав він,— народиш у вільному краю!

Вагітність Риси врятувала Динє Бочаровського. Бо коли вони дісталися в гори, йому не дали рушниці, а приєднали до якоїсь групи сімей і сказали, щоб провів дружину через кордон, а потім за ним пришлють людину, і він повернеться назад. Ось у такий спосіб Динє з дитиною на руках, з вагітною жінкою на останньому місяці та з великою групою жінок, дітей і стариків поминув кордон, подолав гори й добувся до Старавина, першого села, яке прийняло їх. Розмістили втікачів у школі на розстеленій соломі. Риса надто стомилася, губи в неї пошерхли й були міцно стулені, вона не спроможна була вимовити жодного слова — впала на солому й одразу заснула. Динє зняв із себе пальто, розіслав його на соломі, поклав на нього Нешку, а тоді прикрив її та Рису ковдрою. Вже аж потім він сів і роззирнувся навкруг. Заглянув також в самого себе. Бо аж від кордону й сюди в ньому жила одна-однісінька думка — дістатися до якогось села, щоб тільки Риса витримала та щоб не народила десь при дорозі, біля вогнища. Довкола нього, групуючись сім'ями, галасували інші втікачі. Найгаласливішими були жінки й діти. Чоловіки, що супроводжували їх, сиділи на соломі або снували поміж них, не знаючи, що робити далі. Увагу Динє привернули двоє: жінка із згорьованим лицем, яка тримала на колінах уже величенького хлопчика, і чоловік, що сидів по-турецькому з якимось дивним спокоєм; це було видно й по соломинці, яку він тримав у зубах, це відчувалося й по словах, які спокійно й зрідка виривалися з його вуст. Жінка плакала й примовляла:

— Ох, чоловіче мій, чоловіче, чом же ти й пальцем не ворухнеш за наших дітей? Боженьку ж мій, навіщо ми припхалися сюди, коли наших двійко зосталися там? Ой, відпусти ж ти нас, бо яке ж то мені життя без них!..

Чоловік, невеличкого зросту й досить міцно збитий, спокійно жував соломинку; час від часу він піднімав руку, махав нею, мовби наказував жінці замовкнути, щоб

не розбудила малого, бо саме задля цього, що спить у неї на колінах, і треба жити, а коли дасть бог, то й задля всіх трьох...

Лише тепер Динє згадав про те, що сталося на кордоні. Там із сімей, які втікали сюди, відібрали хлопців, що вже мали пушок на обличчі, бо зразу й не визначиш, скільки їм років, а це все-таки певна ознака того, що вони можуть носити рушницю за плечем.

Чоловіки саме повиходили з кімнати, лишилися тільки Динє, оцей, із соломинкою в зубах, та ще один, мабуть, з його села. Решта були жінки, дівчата й діти.

Динє стало ніяково від тих причитань. А Риса спала й марила уві сні. Хто зна, що там їй ввижалося? Динє обняв свої коліна й заснув.

2

Щойно перепочивши після дороги, прибулі почали обтрушуватись від соломи й знайомитися. Чоловік із соломинкою в зубах і жінка, що тримала хлопчика на колінах, на прізвище Биджови, були спокійні й лагідні люди; другий гурт складався з декількох сімей. Якийсь чоловік, теж із того села, що й Биджови, мав найбільш численне сімейство — досить уже стару жінку, чотирьох дочок і двох синів. Далі — якісь Поскови. Цих Посковых теж було чимало, переважно жіноцтво, деякі дівки вже на виданні, а декотрі й старші. «Дивні люди,— подумав Динє,— і, здається, не такі вже й погані; моя Риса зможе гарненько полагодити з ними».

Биджова зненацька поглянула на Рисин живіт і тут же порадила їй:

— Ти ж дивися, голубко, щоб не витрусила його в солому! — потім перевела дух, бо чомусь важко дихала, й закінчила: — Ох, довгий шлях! Ох, важкий шлях!..

Динє перебирав свої думки: чи знайде його той чоловік, що має прийти до нього? Стільки гір подолали вони, через такі височенні вершини переметнулися, то чи нанюхає він його слід, щоб забрати Динє з собою, аби повісити йому на шию рушницю, в якій на самому денці довгого ствола ховається смерть?

Риса смикнула Динє за рукав і розігнала ті невеселі думки:

— Мені погано!

— А кому зараз добре? — і здивувався, що такий він спустошений, що розвіялися думки, що йому вже байдуже до чоловіка, який має прийти по нього.

Риса була дивна жінка, вона двічі ніколи не повторювала свої слова. Понуривши очі, вона трохи посиділа так, потім підвелася й подибала по великій кімнаті, вдивляючись у повиті сутінками темні кутки. Поки Динє збагнув, що сталося, його вже виштовхнули до інших чоловіків і дітей, а всередині, за зачиненими дверима, біля його Риси метушилися жінки.

Борис Биджов сидів на ганку, крутив цигарку й спокійно пояснював ошелешеному Динє:

— Коли йому настіє час, воно й появляється на світ, нічого тут не вдієш! — і, облизавши папір, щоб склеїти цигарку, додав: — Добре, що хоч не сталося цього в дорозі.

Декілька жінок вибігло у двір, вони розпалили багаття й почали гріти в казані воду, а коли вода стала гарячою, підхопили казан і понесли в кімнату, лишаючи за собою білий пухнастий хвіст пари.

Риса кричала, її крик відлунювався в його голові, і Динє не знав, де він є, навіщо цей двір, що за люди довкола нього, для чого йому пропонують скрутити цигарку з газети, чи може та цигарка заспокоїти його... «Ах, коли б оце хоч трохи ракії, отої рідини, що ховає вогонь у собі, та щоб влити того вогню в себе, щоб він там, всередині, підпалив і жили, і кров... Боже, а хто зна, чи витримає моя Риса після того, як настраждалась отак в дорозі?..» Він стискував голову своїми чорними долонями, у зморшки яких навіки в'їлася чорнота від мастила та від залізного пороху.

Борис з насолодою смоктав цигарку, ковтав ядучий дим, і Динє здавалося, що він вдихає в себе чорну отруту, вплітаючи в кільця диму свій голос:

— Витримає, як не витримати, жінка ж вона! Он моя цілу купу наплодила, та тільки трьох і вберегла. Трьох уберегла, а лиш одного переправили сюди.— Він на мить умовк, ніби пригадуючи щось, а насправді то була в нього така манера розмовляти — лагідно, спокійно, тихо — і потім знову провадив: — Витримає, не бійся! На, закурюй, діла такі, що хоч бери — та скачи гопки на радощах!

Він лукаво всміхнувся своїми очицями. А той другий, отой Посков, з посрібленим волоссям і з твердими вилицями, зібрався до села.

— Приведу лікаря,— сказав,— або когось із управи, хай знають, що в нас стало одним ротом більше.

Не привів він лікаря, зате прийшов з ним якийсь чоловік з управи (Поскову сказали, що це саме він займається тими, хто народжується, й тими, хто вмирає). А новий рот уже галасував на всю округу. Тільки ще невідомо було, хто вродився — хлопчик чи дівчинка. Динє підхопився зі сходинки й закляк, не знаючи, куди себе подіти. Нарешті підійшов до Поскова й чоловіка з управи. Биджов, як і перше, сидів і спокійно посмоктував цигарку. Потім пророк:

— Ну, поздоровляю тебе!

— І я теж поздоровляю,— мовили до нього Посков і той, що прийшов з управи.

— А коли хлопчик, то двічі поздоровляю,— знову озвався Борис Биджов. Інші теж приєдналися:

— І ми двічі поздоровляємо, коли хлопчик!

— Македонії потрібні герої,— додав чоловік з управи.

Потім на поріг повиходили жінки й доповіли, що там, у соломі, борсається маленька богородиця.

— Ну, тримайся, чоловіче! — мовив той, що з управи, а за ним і Посков: — Нині й дівчата носять рушниці!

Динє про це не думав. Він прислухався до крику немовляти. Зненацька стрепенувся: а що там з нею, з його Рисою? Й розчулено пробурмотів:

— Жінко моя... Риса...

— Шкода, що не хлопчик! — мовили жінки.

Потім, коли вже поприбирали все біля породіллі, вони впустили його всередину. Риса була ще надто квола, але на її змарнілому смаглявому личку світилася усмішка. Динє нахилився й хотів погладити те смагляве личко. Але тут жінки знову виштовхали його за двері. Він не встиг навіть добре роздивитись оте маленьке «щось», яке галасувало на всю кімнату.

Борис, чоловік з управи й Посков розмовляли та прикидали, скільки їм ще товктися отут, у школі, на соломі. Ніхто точно не знав, чи довго ще. Навіть чоловік з управи. Але він повідомив про інше:

— Через Чорну будується дорога.

І зажадав, щоб уже завтра всі чоловіки, жінки й дівчата, усі, хто може працювати, вийшли на ту дорогу. Не сказав тільки, чи буде то задарма, а чи, може, й зароблять якийсь гріш. На закінчення він пригладив волосся,

видобув олівець із-за вуха та пожовклий аркуш паперу з кишені й заявив:

— Ось зараз я й перепишу вас, щоб знати скільки!

Динє вперше побачив, як спохмурнів Борис, хоч і не сказав нічого, а Посков поважно став перед чоловіком з управи і, вдоволено потираючи руки, звернувся до нього:

— Атож, зараз усіх перепишемо, а завтра я принесу списки й тоді вже відповідатиму за них як належить.

Чоловік довго марудився, бо Посков або не знав кого і як слід записувати, або все плутав і до чоловіків, дівчат та жінок (лише міцних і здорових) дописував малих дітей та старих батьків, поки не втрутився Борис і не зробив усе як треба. Під кінець, в окремому місці, Борис приписав олівцем щойно народжене дівчатко, і тепер у сім'ї Бочаровського, крім Динє, Риси та Неші, значилося ще й ім'я Ольги. Коли чоловік з управи в супроводі Поскова вирушив до села, Борис виплюнув недокурок і кинув їм услід:

— Хе, бачив, Посков у попи до нас рядиться?!

У дворі бавилася ціла зграйка дітей, серед яких була й Неша, а на пагорбі сільська дітлашня висла на тинах і пасла їх очима, бо їй здавалося, ніби то не діти, а, прости господи, не знати й що: «Гляди, не дуже-то й відрізняються від нас і говорять по-нашому, як наші тато й мама...» Їх дивувало, що ці діти прибули з-за кордону, бо вони уявляли, що за кордоном самі лише безлюдні гори, де аж кишать вовки та ведмеді.

Динє дивився на них, а сам думав, що ось зараз тин прогнеться, і дітлахи, як груші, посиплятся вниз, але водночас його точила й інша думка: в уяві раз у раз виникав незнайомий, страшний чоловік, у якого немає ні лиця, ні очей, ні душі, а є хіба лише, господи прости, чорна тінь, що нависла над Динє. Власне, це й був отой чоловік, який мав прийти за ним і забрати з собою. А що ж тоді стане з Рисою, з Нешею і з тою маленькою? Він сів коло Бориса, щоб поділитися з ним своєю бідою.

— Так, кажеш, у тебе внизу двоє дітей залишилося? — почав він.

— Двоє,— відповів Борис.— Старший зажадав того сам, він в отих хоробрих, що ладні й гори перевернути. А в другого ледь почала пробиватися борідка. Коли б я був знав, що так діло обернеться, то ножем би йому обшкрябав цей пушок.

Він замовк. Очі його втупилися в той бік, де був Каймакчалан. Саме туди повели його меншого, другого сина. А втім, хлопчисько сам винуватий, бісова кров, усе вихвалявся перед іншими: «Я стріляв із рушниці!» От і дострілявся, щоб йому самому, дай боже, не бути встреленим!

Динє нахилив голову. Чи звіритися Борисові, що й він, Динє, має повертатися? Котрогось дня (якого саме — він не знає) прийдуть по нього,— тоді, як він піде на роботу або ж як лежатиме в соломі біля своєї жінки,— прийдуть і спитають: «Це ти, Динє Бочаровський? Ну, то ми оті самі, збирайся і гайда з нами...» Ні, навіщо йому казати про це? Хай тоді всі й дізнаються. Посков ворухне своїми твердими, квадратними вилицями й прокаже: «Отакі чоловіки нам потрібні, браво!» Борис насупиться, виплюне соломинку або цигарку з рота (він завжди щось жує) і вилається: «Бісова кров, і ти туди ж, до моїх шалапутів!» Динє вже зараз вдячний йому, і тому запитує:

— Як гадаєш, що вийде з усього цього?

Биджов глянув на нього, зітхнув і відповів:

— Тільки б пережити все!

Тієї ночі у Динє Бочаровського не було в голові лихих думок, зате свердлив мозок дитячий голосочок, і Риса була слаба й немічна, щоб сидіти й тримати грудь як належить. Вона лежачи тицяла дитині в ротик сосок і мовчала. Динє хотів перемовитися з нею словом, бо знав, що й вона не спить, але Риса не озивалася. Цілу ніч Динє не змикав очей і вранці, коли всіх одвели на шлях, щосили намагався триматися рівно на своїх цибатих ногах. І все-таки, незважаючи на такий напружений день, при заході сонця він повертався до свого притулку майже переродженим, наче зовсім іншим — після стількох днів він знову працював, і праця оберігала його від лихих думок, які так і чатували, щоб напосісти на нього. До того часу і вся околиця, і люди, здавалося, ніби зрушили із своїх місць, ніби все було якесь неприродне, а це нараз усе повернулося на свої місця, і тому стали милими й оті зелені пагорби, й оті тини, і старавинки з підстриженим волоссям, замащені гасом, що стоять по той бік тинів і дивляться, певно, співчувають прибульцям, а насправді дивуються, що весь цей люд так гарно зодягнений. Динє хотілося вголос сміятися, так йому було добре. І Риса, мабуть, погарнішала, проживши один день: вона жилава, витривала, швидко стане на ноги, та й Неша,

гляди, за два дні оклигає й робитиме все, що робила досі.

Риса тяжко видужувала. Цілими днями на її личку не з'являлася усмішка. Маленьку Ольгу годували інші жінки різними травами, варячи їх у дворі. У Риси були порожні груди. Оте, що йому повернула робота в перший день, оту радість і спокій, наступні дні витиснули геть, немов брудну ганчірку. Відтоді як вони перетнули кордон, він ще трохи говорив, а після жінчиних пологів наче зашив собі уста.

Борис підбадьорював його, мовляв, усе минеться, одужає.

Коли вже Риса звелася на ноги й кволо заворушилася в соломі, воркуючи до своєї маленької доньки, з-за кордону прибули нові жінки, нові діти, нові баби й діди, знесилені страхом, голодом і дорогою.

Якась старенька бабуся, що звалася Шиниковою, стояла, вчепившись за свою дочку з накинутою на плечі шаллю, й гукала:

— Ну, слава тобі господи, знайшли людей! За всіма горами й за всіма лісами таки знайшли людей!

Її дочка тримала в правій руці однорічну дівчинку, а в лівій — великий клунок. Усі висипали на вулицю й кинулися розпитувати, що діється там, за кордоном. Дехто з новоприбулих лише повторював:

— А ви наші? Ви наші?

Розповідали, що по той бік кордону нині діється щось жахливе, цілі загони карателів шастають по селах і палять хати у тих людей, родичі яких пішли в партизани, а вітер підхоплює полум'я й випалює все село дощенту, потім людей виганяють у гори й розстрілюють з кулеметів і гармат. Динє знову відчув, як у ньому заворушився отой черв'ячок неспокою. «Тепер неодмінно прийдуть за мною, не дозволять мені ховатися за жінчиною спідницею». І він уже не підходив до гурту, де котрась із новоприбулих жінок розповідала про різанину та про наругу, яку чинять греки над македонцями. Він утікав від тих згорьованих людей, від їхніх плачів, від їхніх очей, бо йому все здавалося, що якась старенька бабуся причепиться до нього й скаже: «Гарненько ж ти влаштувався, синку, не те що наші отам!..» А найгаласливішою була донька старої Шиникової, Ангеліна. Вона всім розповідала, що її чоловіка спершу забрали до грецького війська, а потім запроторили на якийсь острів.

— І тепер він там, хай його бог боронить! — додала її мати.

Але зустрітися з отією Ангеліною наодинці Динє не хотів би. То була така жінка, що могла затьмарити і його Рису, і будь-яку іншу. І добре, що всіх їх, новоприбулих, розселили по хатах, бо в школі вже й справді не було вільного місця.

3

Там, де не горіли села, горіли душі людей. Ніде не було так, щоб вдалося уникнути цього. Особливо потерпали македонські села, в яких греки не зуміли ні кореня пустити, ні сім'я кинути. Король наказав зрівняти їх з землею.

Село, де проживали Пелагія і Добра, розкинулося в родючій долині під Каймакчаланом. Обгороджене воно пологими горбами, вкритими зеленим шумовинням: грабом, дубом та заростями ялівцю, а подекуди й розкиданим камінням. Одразу ж за тими горбами, аж до Магленії, ростуть смоківниці й гуляють теплі вітри.

І в день богородиці село було зганьблене.

А зганьбив його Крсте Джиков, сам із того ж села, з розбійниками, яких він привів із собою. Зі сходом сонця вони з горбів нахлинули в село і, вдершись на його вулиці, стріляли у вікна хат, по горищах, у чисте й яскраве небо — і все задля того, щоб налякати богородицю, аби та не бачила того, що вони роблять. Потім ударив дзвін, скликаючи людей на сільський майдан. Там, на майдані, стояв і величався Крсте Джиков, у руці він тримав гарненький, мов іграшка, блискучий пістолет, бавився ним та раз по раз дмухав у дуло, а селяни тим часом збиралися збоку на моріжку, святково зодягнені (було свято богородиці), поголені, в білих випраних сорочках. Тут добре знали Крсте Джикова: багатий був — греки дали йому грошей, але замало було в нього розуму. І танцював він під їхню дудку, під ту саму, що й маджири[1], які прийшли сюди без землі — греки дали їм землю, відібравши її в селян, і саме ось тут, в улоговині край села, рівнесеньку, чисту і найбагатшу. Декотрі з них одержали землю в горах, але хтозна-чому ніколи не обробляли її. Крсте Джиков точно не пригадує, коли вони

[1] Маджири — нащадки давнього скотарського племені з Малої Азії.

разом із грецькими попами оселилися в наших селах, але старіші селяни пам'ятають, що його батько разом з усіма своїми односельцями з вилами зустрів їх під селом. «Хробаків напустять нам у насіння, запам'ятайте моє слово,— казав він,— загублять нам хліб». Отак говорив батько Крсте Джикова, але тепер його вже немає. А цей негідник Крсте став жити з отих брудних грошей, що їх давали йому греки. Жив легко, не ходив ні в поле, ні в ліс по дрова. Сталося так, що за часів німецької навали більшість маджирів переїхала до міста. Селяни осміліли, особливо старші: «А чом би не повернути нам нашого?» Була саме пора збирання кукурудзи. Майже все було обчухрано. Тільки маджири не прийшли за своїм урожаєм. Одної ночі, проклятої літньої, теплої й задушливої ночі, селяни позапрягали коней, зібралися в гурт — чоловіки й жінки, молоді й старі, зібралися всі, хто міг рухатись, і подалися вниз, за село, з кіньми та з мішками і з якимись лихими передчуттями. Тоді вже дехто з маджирів повернувся з міста й, певно, не спав тої ночі. А вранці, коли сонце застало селян на кукурудзяній ниві, яку засівали маджири, нічого вже не можна було виправити. Мішки були повні, вози навантажені, і люди чекали, поки якийсь дід звелить їм рушати. І голос такий почувся, хоч ніхто не знав, кому він належав, але він почувся, старечий, надтріснутий, тремтячий голос, хтозна-відколи стримуваний, і сказав той голос щось про дідівську землю, яка завжди була їхньою, сказав, що документи на неї ще й досі зберігають імена предків і що раз уже є болгарський представник у Водені, то й інші, мовляв, нас не забудуть, прийдуть браття болгари — і коні зацокали по плитах копитами, зарипіли вози з вантажем, і люди всі рушили до села. Але саме тоді скоїлося найгірше: від маджирських хат озвалися рушниці. Заіржали коні, деякі з них поперевертали вози і так, з перевернутим вантажем, майнули через ниви. Жінки заголосили, заметляли спідницями в променях сонця й мерщій поховалися за купи каміння або, точніше,— їх попригинали чоловіки, щоб не вжалила, бува, якась куля. А кулі аж висвистували над ними. Постріли долинали з двох чи трьох димових отворів у дахах. І як результат — один убитий кінь, поранений хлопець та селяни, що принишкли за купами каміння... Постріли чулися й від горішніх, ендопських хат. Селяни порадилися й вирішили послати у місто гінця, щоб розповів про все німцям. Доручили це поране-

ному, якомусь Карамичеві — саме його було поранено в кисть правої руки. Так і вчинили. Поки постріли лунали по черзі то з одної, то з другої хати, минуло з півгодини, і прибув джип з двома німцями. А далі події розгорталися так, як того не хотіли ні селяни, ні маджири. Коли джип поїхав до села, жінки й чоловіки, що лежали за купами каміння, повставали й рушили за ним слідом. Потім ударив дзвін, і всі почали збиратися на сільському майдані. Німці вимагали, щоб їм показали, звідки стріляли. Селяни повели їх до хат, з дахів яких чулися постріли та звідки прилетіли оті фатальні кулі. Селяни були добрими вивідачами — вони виявили ще теплі гільзи і ще свіжий запах пороху, але рушниці знайшли лише у двох маджирів. І тих двох повели на майдан, в центр села. Там, коли їх поставили між дзвіницею й церковцею, один був спробував утекти, але тієї ж миті німець вистрілив у нього з пістолета, і, перше ніж вихопитися з вузенького проходу, маджир упав. Другий ще дужче сполотнів. Селяни почали перезиратися. Тоді один німець заджеркотів посвоєму, по-німецьки, а його супутник узявся перекладати: «Наказую, хто має зброю, негайно принести її сюди і здати. У кого ж вона буде знайдена, той буде розстріляний!» Тоді з натовпу виступив Крсте Джиков і сказав німцеві:

— Я знаю, з якої з наших хат стріляли! — Німець переклав це другому, той нахмурився й щось сказав по-німецьки, а перший знову переклав на грецьку:

— Значить, і з вашої сторони стріляли? Ну, то підемо тоді по всіх хатах.

І обидва німці пішли по хатах, особливо по тих, на які вказував Джиков; в них вони поперекидали все догори дном, але так і не виявили нічого. Крсте Джиков знизував плечима й виправдовувався: «Мені здається, звідси стріляли!» Йому все минулося. Від'їжджаючи, німці прихопили з собою кількох маджирів, а вбитого так і лишили серед села. Коли вже не стало чути шуму автомобіля, з'явилися маджирські жінки й без ридань і голосіння забрали вбитого. Селяни все не розходилися, вони обступили колом Крсте Джикова, той заметушився, зиркаючи сюди-туди, намагаючись утекти; вже лищалося кілька кроків, щоб зовсім стиснути його з усіх боків, аж раптом десь на горішніх вулицях почувся тупіт кінських копит. І не встигли селяни отямитись, як були оточені грецькими жандармами. Певно, хтось із маджирів ниш-

ком подався до сусіднього села, де була грецька жандармерія. Крсте Джиков скористався нагодою і, перестрашений та приголомшений, почав скаржитися жандармам:

— Вони хочуть мене вбити, вони хочуть мене вбити...

А жандармам і не потрібні були слова чи будь-які докази, вони здибили коней довкола селян і збили їх у безпорадну купку. Тоді заявилися маджири. Вони виходили з нижніх вуличок і здавалися тепер зовсім іншими, не знайомими людьми, яких тут ніколи досі й не бачили. Прийшли чоловіки, жінки й діти. Принесли і вбитого. Утворили ще одне коло, позаду жандармів, власне, утворили коло мовчання й глухої погрози. Здавалося, ось зараз хтось простягне руку, вихопить у котрогось із жандармів рушницю й почне стріляти в селян. Тим часом вийшов наперед якийсь чоловік, якийсь Гамбо, й став показувати рукою (вважай — рушницею) на селян, які, на його думку, найбільш завинили в усіх цих подіях. І щойно він показував, як тої ж миті їх (по одному чоловіку майже з кожної великої сім'ї) відокремлювали від гурту. Жандарми не вимагали пояснень. Вони квапилися покінчити з усім до настання сутінок. Рушниць і вони не знайшли в македонських домівках, зате знову лищили по собі голосіння й плач та геть усе потовчене і перекидане всюди, де вони побували. Вже сонце опустилось до самого обрію, коли жандарми погнали з десяток селян до виселку Сабоцького. Ті, що лишилися на майдані, розділилися на дві групи: в одній селяни, а в другій маджири з убитим. Посередині знов опинився Крсте Джиков. За якийсь час маджири понесли вбитого, його підняли високо вгору чотири чоловіки і вийшли наперед, а за ними посунули жінки, діти, баби та чоловіки. Рушили до цвинтаря. Крсте Джиков процідив крізь зуби:

— Ходімо й ми, люди, віддамо шану небіжчикові,— і сам пішов у хвості процесії, що рухалась до цвинтаря, проте селяни стояли посеред майдану неначе вкопані, мовчазні й потемнілі на лицях. Усі мовчали. Кожен думав про своє, а в душі у кожного гніздилося лихе передчуття. Поки дзвін сповіщав про перехід загиблого в інший світ, селяни завважили, як з боку цвинтаря показався Крсте Джиков і, щойно дійшовши до церковної стіни, звернув ліворуч, униз, до своєї хати. «Давайме судити його, люди!» — запропонував хтось. Але на ті слова ніхто не пристав. Може, й справді не варто було його судити?

Пізніше селянам довелося пошкодувати, що були такими нерішучими...

Сьогодні день богородиці — чудовий, ясний день. У небі жодної хмаринки, а в душах людей страшна, чорна ніч. Вони стоять перед Крсте Джиковим, перед його гарненьким, мов іграшка, пістолетом, перед його лискучими чобітьми, що аж сяють на сонці, і всі згадують слова, які декілька років тому саме на цьому місці хтось вимовив: «Даваймо судити його, люди!» Тоді вони були заклопотані іншими справами, тоді вони були затиснуті між двома злими силами — між убитим маджиром і грецькою жандармерією, а до того ще й присоромлені, бо не тільки не змогли повернути собі загарбані в них поля, а ще й позбулися кукурудзи, яку в них силою відібрали. Селяпи, що їх були одвели в Сабоцьке, за кілька тижнів поприходили додому, давши, кому треба, великого хабаря, та ще принизливо поплазувавши перед болгарським представником у Водені. На суді, що відбувся в Солуні, було засуджено лише маджирів, а двох із них навіть розстріляно за незаконне користування вогнепальною зброєю.

Коли всі зібралися — всі чоловіки, всі жінки й дівчата, всі діти й старики,— коли всі збилися в купу, він, Крсте, безсоромно походжав перед ними й тицяв пальцем, і одразу ж у той бік, на вказану дівчину, спрямовувався багнет, і тої ж миті в небо злітав розпачливий крик її матері. Поки відбирали міцних, здорових і вродливих дівчат, група бандитів розкладала велике вогнище, яке мало запалати між тими злощасними полонянками й рештою натовпу. А в горішньому кінці села тим часом палахкотіло кілька хат.

Їх багато відібрали — близько десяти дівчат. Найгарніших, найпомітніших — цвіт усього села. Крсте Джиков став перед ними, як той півень, напахчений та напудрений, у лискучих чоботях, наче прийшов вибирати собі наречену. Але пістолет, який він усе ще тримає в руці і який наче прикипів до його долоні, не віщує нічого доброго своїм маленьким чорним вічком. Джиков майже впритул зупиняється перед кожною дівчиною, ніби хоче обняти її, вигукує прізвища й імена, грубо обмацує лиця, шиї і груди дівчат на очах у їхніх батьків та матерів, на очах у хлопців, їхніх наречених.

— Марія Гуштерова, чи ти вже спала з парубками?.. А ти, Ранджа Попова, ти, певно, вже голубила когось своїми дебелими ногами? — він задирає їй сукню й на

подив і на глум богородиці показує, що дівчина зваблива й повнотіла. Крсте регоче й звертається до своїх башибузуків: «Ну, бачили, дітки?» — і далі провадить своє. Когось із дівчат він питає, чи бачила вона голого чоловіка, ще іншу — чи сама роздягалася перед мужчиною, а Уранію Стойкову, про яку знав, що вона наречена і що наречений її партизан, примусив оголити груди й погодувати своїм молоком якогось бандюгу. «Нехай скуштують і мої хлоп'ята того, що смокчуть лісовики!» Але Уранія затиснула рукою кофтину й не послухала його. Тоді він озвірів, затупав ногами: «Оголи груди, коли я наказую, поки я тебе всю не роздяг догола!» — і сам шарпнув на ній кофтину, оголивши дівчину до пояса. Лише на мить груди Уранії сяйнули на сонці, стрепенулися, мов голуби, що струшують росу із білих крил, потім дівчина прикрила їх руками, вся зіщулилась і впала на землю. «Відтягніть її! — гукнув Крсте Джиков.— А ти, мій вусаню, скуштуй-но її, адже ти ще ніколи не доторкався до такої цицьки!»

Четверо здоровань тримали Уранію Стойкову, а один, отой самий вусань, до якого звертався Крсте Джиков, навалився на неї й почав смоктати її груди. Коли ж Уранію Стойкову, з вуст якої не зірвалося жодного стогону, осліплу, знетямлену, розпластану горілиць, нарешті залишили, з сосків у неї сочилася страдницька, чиста кров. Пелагія, яка разом із своєю сестрою була так само відокремлена від гурту, нахилилася й накрила зганьбленій Уранії груди.

Селяни в натовпі захвилювалися, жінки заголосили, заплакали, і той розпачливий крик злетів у небо і наче завис у повітрі. Тоді якийсь чоловік похилого віку відокремився від натовпу, наблизився до Крсте Джикова, впав перед ним на коліна й заволав:

— Змилуйся, Крсте, благаю, адже ми нічого лихого не вчинили нікому, а завтра ж нам дивитися одне одному в вічі...— Одначе Крсте Джиков не слухав старого чоловіка, він штурхонув його чоботом і той аж покотився по землі.

А втім цей випадок був лише короткою затримкою у здійсненні наруги над приреченими дівчатами. Цей випадок змусив ката пригадати, для чого було розкладено багаття. Тож він підійшов до натовпу, де тулились одне до одного перелякані чоловіки, жінки, діти й старі, і вигукнув ім'я Карамича — того самого, що йому кілька

років тому маджири розтрощили руку, худорлявого й засмаглого, наче його кіптюжили на кінчику мотузки в димарі. Нещасного примусили роззутися, роздягли у всіх на очах, а потім бандити заштовхали його прикладами в полум'я, де тої ж миті в нього обгоріло волосся на всьому тілі, і поки на Карамичові сичала шкіра, він ледве чутно вишіптував: «Свята Елладо! О, свята Елладо!..»

Бідолашний так і не зміг вибратися з вогню. А з усякою спробою зробити це, він потрапляв під град ударів і знову опинявся посеред вогнища. Нарешті він геть обгорів і впав у жар. Його витягли ще живим, і тепер найстрашніші для нього муки лиш починалися.

Чому таке нечуване лихо впало на село? Навіщо таке зло вселилося в оцих нелюдів? Чия то була помста? І за віщо? Адже пригода з маджирами сталася вже давно, та вони після того й не поверталися в село — майже всі повтікали до міста! І між бандитами Крсте Джикова не було жодного з них.

А тим часом те, що вже скоїлося і що люди вважали найстрашнішим, було тільки початком ще жахливішого. Усі сподівалися, що Крсте Джиков збере свою банду й піде собі геть. Згорів уже безневинний чоловік у вогні, хоча й кликав святу Елладу, щоб урятувала його. (Нас завжди вчать, щоб ми гукали: «Хай живе цар Борис!» або: «Хай живе Греція!» А як же тоді самим нам жити?)

Крсте не пожалів дівчат, не погасив кострище, не пішов геть зі своїми зарізяками. Лише декого з присутніх відпустив додому, та й то лише заради того, щоб вони принесли йому ракії, вина, м'яса та хліба.

— Сьогодні день богородиці,— сказав він.— Хочу, щоб веселилися й бенкетували мої солдатики!

Не минуло й півгодини, як перед Джиковим уже стояв довжелезний стіл, на якому не було хіба що пташиного молока.

Пелагія і Добра були найвродливіші дівчата в усьому селі. Дві сестри. Жили без матері, з удівцем батьком. Старий теж штовхався у натовпі й ні на мить не зводив з них очей. Крсте Джиков досі якось не зупинявся поглядом на цих дівчатах. Лише батько невідривно дивився й дивився на них. Він намагався думати про щось інше, але йому це не вдавалося, він дивився на своїх дочок, і перед його очима раз у раз виникав образ Уранії Стойкової, яка щойно лежала на землі з розкиданими

ногами і з струмочками крові на білих дівочих грудях. «Ох, не дай боже, була б жива моя жінка, певно б, збожеволіла...» — думав старий.

Пелагія все щільніше горнулася до своєї сестри Добри, вона вся трепетала й щоразу запитувала її:

— А що ж буде з нами, сестро моя?

Добра не мала снаги сказати їй правду, як і не могла сховати сестру від хижих очей Крсте Джикова, який, здавалося, ось-ось укаже на неї пальцем: вона бачила, що він непомітно косує на Пелагію очима, бо Пелагія, її сестра, була смаглявою, була тут найвродливішою з усіх дівчат, була стрункa і ставна, з незайманими грудьми красуня. Добра пригортала її голову до себе і все сподівалася, що вони з сестрою підуть собі додому, як дівчата з сусіднього села, що їх так само були відокремили від решти людей, а потім вивели за село, проте не вчинили їм нічого лихого, тільки примусили прати смердюче шмаття бандитів. Оце вона чаїла в собі й на це сподівалася. Тільки ж тепер хто зна, що Крсте Джикову спаде на думку? Він жер м'ясо, кусав білий хліб з турецьким горіхом, дудлив ракію, і нічого неможливо було прочитати в його гадючих очах. А то раптом підвівся, пройшовся перед людьми, тримаючи в руці півкварти ракії, й просичав:

— То, значить, так, мать вашу... хотіли кликати братів болгар?!

— Але ж, боженьку наш, богородице мила, адже ти, Крсте, знаєш, що ніякі ми не болгари, ми... одне ми насіння, з одного гарбуза...

— Замовкни там! Гарбуз... цей гарбуз скоро покотиться із твоїх пліч!.. Чи знаєте ви, чого ми тут?

Він голосно зареготав і потім обернувся до своїх бандюг:

— Ану ж бо, дітки, виконаймо наказ короля!

Група бандитів кинулася до відокремлених дівчат і мерщій почала роздягати їх. Матері заголосили, звертаючись до богородиці:

— Як же ти можеш допустити таке, як можеш обманювати нас, як могла принадити їх сюди у свій день, проклятуща!..

Хто зна, чи була богородиця свідком їхньої ганьби, мабуть, то бандити самі поналітали з чистого й безхмарного неба. Якась мати знетямлено вигукнула:

— Люди добрі, чоловіки, господарі, та ж наших дівчат он роздягають!

І скрикнули всі матері, всі батьки, всі діти, всі старики, кинулись на багнети, що їжачились довкола дівчат, скубли на собі волосся, падали в ноги бандитам, проклинали, благали їх, благали й святу богородицю.

— Мати-богородице, заступнице наша, невже ж ти не бачиш, що діється на наших очах, яка наруга коїться у твій день? Змилуйся над нами, ой леле! Та який же гріх ми перед тобою вчинили, мати божа?..

А якийсь чоловік не витримав і крикнув із натовпу:

— Не благайте, люди, ту розпусницю, була б вона жінкою й матір'ю, то не допустила б отакої ганьби! У-у-у, скажені пси, отак оголити сердешних дівчат!..

Гримнув постріл, куля проклала стежку поміж людьми, і голос замовк. Декотрі кинулися тікати, інші попадали на землю, а знетямлені матері, рвучи на собі волосся й не бачачи повбиваних, що лежали довкола, голосили далі, немов поранені вовчиці, бо кати не зупинилися, вони продовжували змагатися з дівчатами, поступово, одежина за одежиною, роздягати їх, здирати з них білизну, аж поки дівчата не лишилися зовсім голі; деяких уже було повалено просто на землю, на майдані серед села, а на них лежали гвалтівники й на очах у богородиці, перед їхніми батьками й матерями чинили наругу, глумились над дівочою честю.

— Так, дітки, так! Запліднюйте їх чистим еллінським сім'ям, аби не сказали потім, що то не ваша робота, мать їхню!..

А сам він, проте, не ліг на якусь жертву. Тільки своїх зарізяк під'юджував. Хто вже його зна, може, глибоко в душі у нього лишилося щось від батька, якась тінь сорому, усвідомлення того, що він усе-таки має щось спільне з оцими людьми, і хто зна, може, завтра й вони знадобляться йому... «Але ж до біса, щоб вони знадобились мені, сьогодні я палю і милую, то що вони можуть!?.»

Якийсь бандит, певно, не зовсім пропащий, зімкнув свої руки за спиною Пелагії, але нічого не робив, хоча вона вже й була гола. Крсте Джиков помітив це, підійшов до неї, вхопив її за груди, ніби хотів одірвати їх, проте й він нічого не зробив, лише наказав своєму розбишаці повалити дівчину й запліднити. Але хлопець відпустив бідолашну.

— Не можу, пане Джикис,— заволав він.— Вона така тендітна, така гарна...

Тоді Крсте Джиков відступив на два кроки:

— Не можеш?

— Не можу... не можу!..— й кинувся тікати із майдану, від натовпу, від ганьби й наруги, яку чинили над оцими добрими людьми. Крсте Джиков підняв свій пістолет, прицілився — і хлопець упав... Той постріл став ніби порятунком для села. Усі бандити, що були порозстібані й лежали поверх голих дівчат, ураз позіскакували на ноги і схопилися за рушниці. Вони не відали, що сталося. Деякі дівчата скористались нагодою й притьмом розбіглися по вулицях. Крсте Джиков навіть не пробував завернути їх. Він зібрав своє воїнство й подався геть із села. Не взяв і бандита, що впав, скошений його кулею: залишив його на землі. А втім, селянам сьогодні вистачить роботи на цвинтарі.

То що ж сталося, відколи пішов із села Крсте Джиков? І що скоїлося, поки був тут Крсте Джиков?

Невже могло щось подібне скоїтися в день богородиці? Чоловіки й старі діди все ще стояли посеред села. Лише голі дівчата — їхні доньки й онуки — розбіглись вулицями по своїх домівках. Жінки метушилися коло вбитих і не знали, що з ними робити.

Коли Пелагія і Добра, все ще голі, з розпатланим волоссям, а Добра ще й подряпана та побита, взявшись за руки, поверталися вулицями додому, над сільськими хатами нависло звичайнісіньке літнє, безвітряне, чисте й безхмарне небо, з самим лише великим сонячним кругом та ще з більшою ганьбою. Бандити стріляли десь там, біля підніжжя горбів, а сільські вулиці повнилися голосінням.

Знетямлений батько вже був у дворі, і хто зна, чи бачив він дочок, коли вони проходили повз нього, бо саме промовляв до своєї дружини, яка вже давно лежала на сільському цвинтарі. Він звертався до неї та докоряв їй: «Жінко, жінко, чом ти не прийшла на сільський майдан, щоб побачити наших наречених, наших красунь — Пелагію і Добру? Де тебе носило і де ти була? Хіба тобі не казала богородиця, щоб ти прийшла та побачила своїх дівчат посеред села на майдані?..» Він не переставав говорити й коли вони поминули його, навіть не озирнувся в їхній бік. Пелагія і Добра так само були з притьмареним розумом, проте ще тямили дещо. Пелагія, накинувши на себе якусь шматину, мерщій повернулася у двір і присіла біля батька на коліна.

— Татку,— з благанням звернулась вона до нього,— вставай, татку, та ходімо до хати!

І поки згасав день, сповнений голосіння й крику, що долинали з сільського цвинтаря, вона завела батька до кімнати, посадила його на лаву біля вікна, потім обняла свою старшу сестру за коліна й разом з нею почала оплакувати свою страшну ганьбу. Аж раптом Пелагія підхопилася, вибігла з хати й притьмом подалась до цвинтаря. Там люди закопували в землю сліди бенкету, який влаштувала на свою честь богородиця. Пелагія прибігла поглянути, чи принесли сюди того хлопця, щоб поховати і його на їхньому цвинтарі. Хтось із селян остудив її:

— Невже ти з-за цього бандюги?

— Нехай його собаки з'їдять! — додав другий.

І Пелагія втекла з цвинтаря. Подалася на майдан. Той хлопець усе ще лежав, увіткнувшись носом у землю. Вона перевернула його на спину й відразу ж пошкодувала, що зробила це: краще б вона не бачила його обличчя, може б, тоді менше носила його в своєму серці. Якесь лагідне, ніжне, ще хлоп'яче обличчя. Спробувала підняти вбитого, та не змогла і вже хотіла йти покликати Добру, коли сюди наблизилося декілька селян.

— Добре робиш, дочко,— мовив один із них.— Ми і його поховаємо!

Їх було декілька, вони легко підняли й понесли небіжчика, а вона плентала слідом і не плакала, не ридала, бо не мала сліз і голосу. Зате мала душу, і тому проводжала в останню путь убитого хлопця, який прийшов на день богородиці творити насильство в їхньому селі; прийшов творити насильство, а мав добру душу. Тому його й несли оце на сільське кладовище.

Батько їхній був лагідний, тихий, замислений, усе мовчав, тільки час від часу звертався до своєї жінки. Сердешний чоловік! Коли саме урвалася нитка його думок: чи тоді, як забрали в нього дочок? Чи коли почали роздягати їх на очах у всього люду? Чи коли їх, розпатланих, голих, схопили й повалили одну з них на землю, в порох і бруд, а потім стали чинити над нею оту наругу? Чи коли гримнув постріл, і куля проклала стежку в натовпі людей?..

Пелагія і Добра за кілька місяців оговтались, а їхній батько весь цей час сохнув на лаві біля вікна або на колоді під хатою. А десь наприкінці літа Добра сказала Пелагії з заплаканими очима:

— Ох, сестро, нещасна я! Що маю робити, сестро? Отой сором, ота ганьба зав'язалася мені ось тут! — вона вхопила Пелагіїну руку й приклала її до свого лона.

Що могла вдіяти красуня Пелагія? Нічого не могла вона ні зробити, ні як слід осмислити, бо їхній батько, їхній добрий батько... того вечора вона знайшла його перед хатою на колоді. Він сидів, прихилившись до стіни, з розплющеними очима, ніби спав. Заснув навіки...

Прийшли чоловіки й жінки, сусіди близькі й далекі, підняли їхнього доброго татка, внесли в кімнату й поклали на лаву, потім схрестили йому руки на грудях, а очі накрили клаптем матерії, бо не могли стулити йому повіків. Але ті його добрі очі все бачили й крізь матерію. Для всіх чоловіків і жінок, а також для Пелагії й Добри то була важка і тривожна ніч.

А наступного дня, коли його поховали між нових, свіжих могил і коли всі, хто проводжав татка в останню путь, розійшлися, вони вдвох лишилися й, мов чорні птиці, сіли — одна супроти одної біля могилки, уткнули обличчя собі в коліна й мовчки виплакували свою скорботу.

Тут же, біля могилки їхнього батька, був гробик і того хлопця. Добра помітила на ньому квіти й сказала:

— Хтось поклав квіти й тому псові.

— Я поклала ті квіти,— мовила Пелагія.

— Ти?

— Так. Він роздяг мене, але не зганьбив. За те його і вбили...

Добра умовкла. Після сестриного признання їй стало ще тяжче. І не тільки тому, що вони зовсім осиротіли, що немає вже в них ні батька, ні матері, а й через те, що той плід росте в ній і що зав'язався він так ганебно.

Могили мовчали. І ті, давні, і щойно насипані, свіжі. Жодна плита не ворухнулася. Жоден з мерців не перевернувся. А Добра чекала, що має щось статися. Та й Пелагія думала, що вони ніколи не будуть самі з отакою великою ганьбою, яку носять у своїй душі. Багато що хотіла сказати Добра сестрі своїй Пелагії, багато про що хотіла просити її, та коли побачила оті квіти й почула, що їх поклала сестра її Пелагія, в неї стислося серце, і вона про все те промовчала. А вона ж сподівалася, що колись і Пелагія скаже їй: «І в моєму лоні щось зав'язалося». А тепер бачить, що не зав'язалося ніщо в її гарненькому животику, а лише... в її серці.

— Я можу запалити йому свічку,— сказала Добра, бо мала ще м'якіше, чуйніше серце, ніж у Пелагії. Власне, через те зараз і каралася. Хотіла зізнатися їй, що починає відчувати щось особливе, щось надзвичайне, щось ніжне до того, що росло, розвивалося під її серцем.

Вони мовчки повертались з цвинтаря. На них чекала порожня хата. Порожня лава. Відчинене вікно. А вони обидві мовчазні, із стуленими устами. Цілими днями. Тижнями. Зрештою Пелагія видобулась на слово:

— Що ж це ми, сестро, сидимо? Чекатимемо, поки знову прийдуть бандити?

Добра стенула плечима.

— Не знаю,— сказала.

А Пелагія вже зів'яла, змарніла на виду. Вона вхопила її за руку, потім обняла за стан, упала на коліна, тягнучи й Добру за собою, та й заплакала:

— Не можу я далі витримати, сестро моя, не можу! Боюся — збожеволію!

Добра по-материнському гладила її волосся, всім серцем розуміючи, що тепер вони й справді лишилися зовсім самі і мусять тепер дбати одна про одну. Пелагія дуже змарніла, вся висхла, шкіра її почорніла, наче хтось обсипав її товченим вугіллям, тільки очі були все такі ж великі й гарні.

— Кажуть, дехто утікає через кордон,— провадила далі Пелагія.— Ходімо й ми, поки знову не прийшли оті нелюди.

Добра погодилась. Тільки не спитала, як вони утікатимуть — самі чи ще з кимось. За день чи два вони зібрали все, що можна було зв'язати в клунок, налаштували торбу з двома хлібинами, взяли зіткане ще покійною матір'ю рядно. Із села вийшли поночі. Лампу залишили засвіченою в кімнаті, а самі потай від сусідів, через сад, через чужі городи подалися на цвинтар. Ішли поміж чужими могилами й шукали могилу свого батька. Обом їм було лячно від тих кущів, що бовваніли навкруг, од вітерцю, який шарудів у них, од тих чорних хрестів, що звелися над гробками, наче ожилі руки. Дівчата приховували страх, соромлячись одна одної. Коли наблизилися до батькової могили, то згадали, що слід було б відшукати й материну. Вже не маючи сліз оплакувати рідних, вони думали про те, щоб швидше пройти через цвинтар і заховатися в горах. Опинившись біля батькової могили, Пелагія не стрималась і поглянула на забуту

могилу юного бандита, на яку лише вона приносила квіти, коли навідувала батька. У її серці забриніли якісь дивні почуття до того незнайомого юнака, і тепер вона легше згадувала його образ, аніж образ рідного батька. Вона мовби чула його голос: «Не можу... Не можу...» і — постріл. Пелагія мало не скрикнула.

Дівчата взялися за руки й поки не поперестрибували всі могили, які траплялися їм по дорозі, не відпускали одна одну. Неначе те, що руки в них були отак з'єднані, вселяло в дівчат хоробрість.

Угорі над селом, на скелястому горбі, вони ще раз озирнулися. В селі світилося лиш одне віконце. Віконце їхньої домівки. Десь у нижньому кутку села загавкав пес, і від того в них аж побігли мурашки по тілу. Невже тільки один пес, отой гавкіт із батьківщини прапрадідів, нагадував про розлуку з рідним селом? Але ще моторошнішим, ще страшнішим був прощальний привіт з отого віконця, що світилося скупим жовтавим вогником, який то спалахував, то часом і зовсім зникав.

— Догорає наша лампа, сестро! — мовила Пелагія.

— Так, догорає. У нашій порожній хаті,— додала Добра.

Коли темрява вирівнялася над селом, коли згас уже й той хисткий вогник у їхній хаті, вони звернули з дороги й попрямували в гори. Але вогник той несли з собою. Щоб зберегти його на все життя.

4

Костадин Мурджов — низенький чоловічок, геть висушений, з кривими ніжками, трохи згорблений, весь, майже по саму шию, закутаний у потерту сірячину, що колись, дуже давно, була пофарбована горіховою шкаралупою. Над коміром тієї сірячини першою видніється гостра вилиняла борідка, потім широкий, плескатий ніс і маленькі, ніби голівки шпильок, очиці. А зверху, наче кришка старої, що вже відслужила свій вік, облупленої каструлі,— замусолений кашкет, навислий тінню над правим вухом.

Жінка кличе чоловіка Костадином, а він її — Петрою. Разом вони ще прозиваються Мурджовими.

Костадин ніколи не вилазив із свого ветхого вбрання, відколи натяг його на себе. Був він завжди похмурий,

замкнутий і не казав про те, що думав, навіть своїй дебелій Петрі. Зараз вона вмостилася на порозі однієї з халуп, що ніби попрісідали навпочіпки в кінці завулка на околиці міста, і бавиться з одним із своїх онуків.

— Агов, чоловіче,— гукає до старого,— іди-но, побався з дитиною, хай вона тобі душу потішить.

Костадин стоїть, мов прикутий, і дивиться кудись углиб завулка, де закінчується ряд приземкуватих халуп, оточених плетеними тинами, які, наче в селі, аж підпирають небо. І, мовби його гедзь укусив, він раптом підстрибнув на місці, потім обернувся й підскочив до Петри.

— Вставай, вставай! — загукав він до неї.— Бери шмаття, хапай дітей, не питаючи, та вертаймося назад, у село, і хай буде що буде!

І вже відійшов від неї, протискуючись у двір, бо Петра займає собою половину дверей, і майже бігцем ускакує в синову кімнатину, яку той наймає тут на ці тривожні, скаламучені дні.

Петра могла б і заперечити, вона могла б йому своїм мізинцем заткнути рот, але була розхвильована: раз чоловік щось надумав, то, мабуть, надумав добре. Тільки хоч би ж оце повернулися син з невісткою! Вона встала з порога й пішла з онучам до кімнати.

— Що це з тобою, до чого ця нетерплячка? — постала вона перед чоловіком. Костадин хоча й був наче зернятко перед нею, але ніколи не міняв своїх намірів і завжди доводив до кінця те, що замислив. Він тицьнув їй в руку повну торбу, а дві інші завдав собі на плече, потім глянув на синових дітей. З них лише Рина могла йти самотужки — вона була старшенька. Веселка й Виду потрібно було нести. Петра й так уже тримала малого Веселка на руках, Костадин узяв Виду, а Рині наказав іти слідом за ними. Уже з двору він знову повернувся до кімнати, напхав у торби трохи шмаття, що трапило йому на очі, й мерщій догнав і випередив Петру. У дворі він ще гукнув старенькій бабусі, матері того чоловіка, у якого син наймав кімнатку:

— Передай моєму лобуряці, що ми з бабою і дітьми повертаємось до села.

І, не чекаючи, поки стара щось прошамкає, вийшов з двору та й почимчикував вуличкою. Петра сердито бурмотіла йому вслід, але все-таки намагалась не відставати, несучи торбу й Веселка на руках. Коли вже сонце гарненько підбилося вгору, вони з гуртом селян, що по-

верталися з базару, вийшли з міста; Костадин жодного разу не озирнувся, навіть не поглянув назад.

— Що тепер скаже син? — торочила своє Петра, тьопаючи за ним.— Навіщо це ти, чом не кажеш нічого? Адже ми забрали його дітей!

— Тільки не набридай, прийдуть слідом за нами!

«Мабуть, так домовились»,— подумала Петра.

Потім він пояснив їй, що саме сьогодні їм найлегше було вибратися з міста непомітно, разом з базарувальниками; пізніше буде все тяжче й тяжче. І взагалі йому краще було б сидіти вдома, в рідному селі, аніж скніти в місті. Потім він умовк і вже більше не зронив ні слова; лише там, перед селом, озвався:

— Тепер ліворуч, через городи й до клуні.

Вони так і вчинили — стороною, стороною, пильнуючи, щоб ніхто із селян не помітив, прокрались і втиснулися до клуні.

— Лягай з дітьми на солому,— звелів він жінці. Потім видерся нагору, під самий вершечок даху, сказав, що хоче поглянути на щось. Онучата тулилися до Петри маленькими голівками, дихали їй у боки, але ні про що не питали у своєї бабусі. А вона була й рада, бо не знала, що їм сказати, коли вони щось запитають. Її лоскотав солом'яний дух, сліпили пасмуги світла, що проникало крізь шпарини дверей. Костадин усе ще не вертався. Хто зна, чи він десь на горищі затримався, чи, може, через горішні двері виліз назовні та подався в село? Вона покликала, але Костадин не відповів їй. Діти вже спали. Згодом і вона трохи задрімала. Не бачила, коли повернувся чоловік, як відхилив горішні двері, як спустився вниз, по соломі, уздріла його лиш тоді, як він розбудив її. Коли Петра з онуками прокинулись, то вже не видно було пасмуг світла, які проникали сюди, всередину, зате знову відчула гаряче дихання Костадина.

— Ну, з богом і святою богородицею,— сказав він.— Я за ними, а ви за мною!

Голос його тремтів.

Петра тихо покликала онуків. З темряви клуні вийшли у чорну ніч. На току постояли рівно стільки, скільки було потрібно Костадинові, щоб зачинити на засув двері; потім Петра рушила вниз, до села, Костадин дріботів поруч, притискаючись до її плеча, і здавалося, то не він, а його рука бурмотіла:

— Сюди, жінко, сюди! — і вона йшла за ним, гадаючи, що так, стороною, вони дійдуть до своєї хати. Та тільки оте «сюди» тривало й далі, вже аж у горах...

— Куди це ти нас тягнеш в отаку темінь, нещасний бовдуре? — жахалася Петра.— Бачу, ти щось намислив, але поверни нас мерщій додому, не бери гріха на душу!

Костадин не відповідав їй і мовчки продовжував чалапати з клунком, з двома торбами за плечима і з Видою на руках. Час від часу він застерігав жінку, не озираючись назад: «Обережно! Цс-с-с!!!»

Петра була огрядною, вона не могла швидко ходити, так само, як не могла й швидко думати; зате, хоч і повільно, думка у неї визрівала правильно. Відколи вони залишили клуню, Петра все кляла старого та згадувала про сина з невісткою, що лишилися в місті й, певно ж, нічого не знають про їхню втечу. Нарешті зрозуміла, що вони скоро перетнуть кордон. Тому й заступила дорогу Костадинові:

— Далі ти вже й кроку не ступиш, поки ми ще в наших краях,— рішуче мовила вона.

Костадин пробував обійти її стороною, але вона знову й знову, всім своїм громаддям, опинялася перед ним:

— Кажи, що там ворушиться у твоєму порожньому горщикові, кажи, поки не почала кричати так, щоб почула вся околія,— напосідала на нього Петра.

Костадин лише бурмотів їй у відповідь:

— Схаменися, жінко! У тебе он душа зіщулилась, і ти сама не знаєш, що язиком плещеш; і моя душа теж ніби поменшала, стала, мов кулачок завбільшки, але що я можу? Я її, свою душечку, місяцями вигойдував у пароплавах, перетинаючи хтозна-скільки морів та океанів!..— Він трохи помовчав і додав: — Не примушуй мене повертатися, жінко, не зможу я назад іти, ноги мої вже й так спотикаються...

Костадин промовляв лагідно, тихо, не хотів гримати на неї, старався пояснити, щоб вона хоч дещицю зрозуміла. Але Петра й далі вперто правила своє й заступала йому дорогу. Тоді він сплюнув, кинув на землю поклажу й сів, тримаючи заснулу дитину на руках.

— Що ж, викричись та прохолонь,— сказав він,— а там продовжимо! І дівчинка он натомилася, то хай спочине...

Петра не стала чекати, поки він закінчить, вона жадала від нього пояснень;

— Значить, ти намислив тікати за кордон? І нас туди ведеш, так? А скажи-но мені, що ми такого зробили, щоб утікати? Адже ніхто не проганяє нас!

Костадин тільки й спромігся сказати:

— Ні.— Але тому, що Петра ніяк не відреагувала на це, відчув потребу додати щось: — То лише ти так гадаєш...

Петра аж підскочила. Та ж не тільки вона так думає, те саме казав і їхній син, мовляв, поки крутиться вся ота веремія, краще бути подалі й від одних, і від других.

— Аби ж то не чіплялись ні одні, ні другі! — зітхнув Костадин. Потім, трохи помовчавши, докинув: — А я хочу випередити їх! — проте не сказав, кого саме він хоче випередити.

— Не можу я тебе збагнути. І завше ти був такий: носишся з якоюсь чортівнею в голові й не підпускаєш нікого до себе.— Петра передихнула, потім набрала повітря в груди й скрушно промовила: — Все гасав туди та сюди і зрештою лишив мене з одненькою дитиною...

Костадин перекинув торби з плеча на плече, узяв свій клунок і обережно, щоб не розбудити дівчинку, встав.

— А тепер син навіть не знає, куди нас понесла лиха година,— не вгавала Петра.

— Нічого, взнає,— прошепотів Костадин і рушив далі. Слухняна, мов сучка, Петра почвалала слідом за чоловіком. Колись її віддали за нього, то мусіла завжди йти за ним: бувало, скаже він: ходімо — і йшла; скаже: зупинись — зупинялася, байдуже, що там було в її голові, бо важило, які думки були в голові Костадина. Костадин добре знав це, але ж добре знав і свою жінку — вона тільки язиком плеще, рота не стулить, а проте всюди тьопатиме слідом за ним, варто лише звеліти. Мусила так уперто противитися, бо ота його біганина надто вже обридла їй. Та й йому обридла теж...

«Слава богу, зараз ніч... Ця наша потріскана, суха земля озивається в моїй душі, і я не годен зрушити з місця...» Земля та знову бентежить його, пахощами трав і лісів проникає в нього, заплітає йому криві ноги, і чим ближче він досягає кордону, тим частіше спотикається та бідкається, що не зможе йти далі. Єдине надає йому сили — це надія на те, що поневіряння ці ненадовго, що всі скоро повернуться на свою землю, до своїх домівок...

Скоро до нього долинув голос Петри:

— Чи ми й досі йдемо по своїй землі?

Костадин, не зупиняючись, відповів їй, що вони вже скоро перетнуть кордон і одразу ж опиняться в гірському краю. Нараз він озирнувся й помітив, що Рина зовсім підбилася й не може йти далі.

— Тримайся, дитинко, тримайся! — сказав він, підбадьорюючи дівчинку.— Ось тільки-но подолаємо цю гору!

Потім він зупинився й зачекав Петру, а коли та підійшла, задихана і втомлена, запропонував:

— Присядьмо трохи та помолимося нашій землі!

Вони присіли. Але наверталася їм не молитва, а сльози. Петра віддалася тим сльозам вільно, охоче, а Костадин затиснув їх у своєму горлі. Зрештою він так низько нахилився, що Петрі здалося, ніби він цілує каміння під собою. Рина тим часом знайшла собі м'якеньке місце, і її миттю здолав сон. Потім її будили, вели за руку, але куди, навіщо — дівчинка нічого того не знала. Отямилась лише тоді, коли побачила неподалік вогонь. Баба Петра тримала її за руку й шепотіла на вухо, щоб вона мовчала, бо ще не відомо, чиє то багаття, яке горіло у видолинку, оточеному буковинням.

Костадин тим часом повзав довкола і молився, щоб той вогонь належав хоч би чабанам. Звідти, де сиділа Петра, неможливо було розгледіти, що там за люди біля вогнища — для жінки той вогонь був знаком, який посилала їм богородиця, і вона ревно молилася, щоб то було тільки на добро. Та ось повернувся Костадин і таємниче наказав їй іти за ним. Вони пробиралися поміж кущів, крізь густе гілля, що ніяк не хотіло розступатися й хльоскало їх по руках і обличчях, потім забрели у високу папороть, і, зрештою,— ось він, вогонь! Пломінці його вже поменшали й грайливо витанцьовували по краях багаття, де ще лежали недогорілі галузки. Петра перехрестилася, побачивши по той бік вогнища дві голови з довгим волоссям, які щільно тулились одна до одної. Стара навіть скрикнула, і тим розбуркала незнайомих; одразу ж з-під рядна вихопилися дві налякані дівчини. Худорлявіша смаглявка зарепетувала так, ніби її різали, але швидко заспокоїлася, бо, крім Костадина, вона побачила стару жінку й дітей, яких вони обоє тримали на руках, та ще дівчинку, яка тулилася до жінки, певно, до своєї бабусі. Дівчата не відповідали на запитання старого, не сказали, чи й вони утікають, бо це й так було видно по одягу, клунках і всьому, що вони несли з собою. А от з якого вони села — це вже хтозна, достеменно

не з їхнього, бо інакше він би впізнав їх, а коли не він, то Петра вже напевно впізнала б. Костадин і Петра розсадовили малечу біля вогню й спробували зав'язати розмову з дівчатами, але ті мовчали й лякливо позирали на буки. Петра сказала їм, що вони втікають за кордон, сказала також, з якого вони села. Нарешті й дівчата розговорилися.

— Ми сестри,— мовила, певно, старша.

Звали її, старшу, Доброю, а другу, смаглявку, Пелагією. Їхнє село тут недалечко, внизу, біля Мегленії, між отими горбами, де банда Крсте Джикова вчинила на день богородиці оту жахливу, ганебну наругу. Сказали, що налякалися, що вмер їхній батько і вони мусили тікати. Щоправда, вони не знають дороги, але, кажуть люди, у горах є партизани, які переведуть їх через кордон. Старша, видно, була трохи балакучіша за свою молодшу сестру, але молодша раз у раз перебивала її й не давала докінчити думку.

Вогонь тепер жеврів лише посеред багаття. Нових галузок і поліняччя вже не підкидали. Костадин підбадьорив дівчат, сказавши, що дорогу він добре знає й виведе їх до кордону, адже він у часи минулої війни не раз перебирався з Каймачкалана на той бік за сіллю та борошном і знає там усі козячі стежки. Все це підбадьорило й Петру. Як не як, тепер вони були не самі!

Вже наступного дня вони дісталися до самого кордону. Буки та сосни скінчилися, і втікачі вийшли на голе місце. У спину їм запекло сонце, а вгорі з'явилися солдати. Одначе зодягнені вони були не в грецьку уніформу, і, замість королівської корони, на шапках у них яскріли червоні п'ятикутні зірки. Не було в них і багнетів на гвинтівках, і вони не наставляли їх на прибулих. Але все-таки Добра й Пелагія затремтіли, мурашки забігали в них по тілу, а ноги аж попідгиналися од страху. Лише Костадин усміхався.

Солдати довго не розпитували, лише записали їхні імена в якусь велику книгу та поцікавилися, звідки вони. Солдати знали, від чого утікали ці люди. Їм дали коня для дітей і приставили солдата, щоб вів того коня. Коли вже по той бік кордону спускалися в ліс, Петра розв'язала якусь ганчірочку й почала її нюхати.

— Що ти нюхаєш ту ганчірку? — не витримав Костадин.

— А я не ганчірку нюхаю, а нашу землю!

Усмішка на обличчі Костадина обернулася в зажуру. Він потягся до жінки:

— Бач, засмутила... Дай і мені поглянути!

Петра зав'язала вузлик і сховала його в кишеню. Пелагія йшла слідом за ними і все бачила. Їй стало смішно. Та коли вона вже ладна була розсміятися, раптом збагнула, що ледь розтулить рота, як тут же розплачеться. А все через отой вузлик землі, що його несе з собою баба Петра!

Солдат ішов попереду, ведучи за повід коня; інколи він підтримував Виду, яка сиділа між клунками й торбами в сідлі, а коли вловлював Пелагіїн погляд, усміхався широко й приязно. Однак у Пелагії не було усмішки для солдата. Вона опускала голову й дивилася на каміння цієї чужої, нерідної землі. Тільки й того, що така ж сама безплідна, кам'яна пустка!

Костадин побіг наперед, до солдата. Розговорилися. Добра не поскупилася відповісти солдатові усмішкою на усмішку. Петра стискувала рукою вузлик землі в кишені, а Пелагія мовчки йшла й невідривно дивилася собі під ноги, в землю.

5

Спливали вже останні дні літа, коли прибули Мурджови з дітлашнею та з отими двома згорьованими сестрами. Про це добре пам'ятав Динє Бочаровський. Дощі не почалися ще, але вершини гір набули мідної барви, а схили їхні взялися молоденькою травою. Прибуття Мурджових не викликало бозна-яких змін у селі, де жили біженці, зокрема в школі (їх поселили тут, бо в хатах не знайшлося місця для маленьких дітей). Не принесли вони з-за кордону й свіжих новин (чи, може, замовчували їх). І все ж відчувалося якесь збудження, щось невидиме оселилося між людьми і в людях, тільки принишкло, затаїлося. Що буде далі? Чи тут, за кордоном, вони дочекаються кінця своїх поневірянь і свого визволення? Чи доведеться відступати ще далі, вглиб цієї країни, яка так само зветься Македонією? Настане осінь з дощами, і вже не можна буде жити отак, щулячись на соломі.

Динє щодня працював на будівництві дороги. Йому це подобалось. Уранці, ще до схід сонця, він разом з іншими йшов до тих горбів та яруг, що їх пронизував новий

шлях, і працював на визначеному місці. До нього приходили люди з поламаним інструментом, Динє або стругав держак, робив його гладеньким, або ж замінював поламане, ділячись часом новинами зі своїми співрозмовниками. Ось за таких обставин одного дня перед ним постала й Пелагія, така собі смаглявка з великими, напрочуд гарними очима, хоч уже й змарніла та зів'яла трохи. Йому цікаво було щось розвідати про цю вродливу дівчину та її сестру, але ж як, коли Пелагія тільки мовчки дивиться на руки й на його запитання відповідає кивком голови, наче, боронь боже, й розмовляти не вміє. А він знав достеменно, що розмовляти вона вміє, бо чув її голос у школі. Віддаючи їй лопату, Динє сказав:

— Мовчи, дівчино, мовчи, кожен із нас про щось мовчить!

Пелагія повернулася на своє місце, а в його вухах усе лунали оці слова, які назавжди позбавили його спокою. Те, що він хотів забути, мовби само нині нагадувало про себе. І це його ходіння на шлях, ця робота, це мордування з ранку допізна, власне, було лише самооманою, втечею від самого себе.

Коли вже вночі повертався до школи, на ганку завжди заставав Бориса й Костадина. Він казав їм: «Добрий вечір» — і сідав поряд. До Риси й дітей не заходив, аж поки зовсім не смеркалося. Борис уже все вивідав про Костадина, витяг у старого все, що його цікавило, і тому одного вечора, коли сидів отут, на звичайному місці й до нього підійшов Динє, він сказав йому:

— Дивний стариган, оцей Костадин!

Динє не питав, чому він дивний. Просто сів на ганок, як завжди, і стиснув губи.

— Викрав дітей у власного сина.

Динє глянув на соломинку, яку Борис тримав у роті і злегка покусував.

— Тобто як — викрав? Нічого не розумію.

Соломинка завмерла.

— А так, викрав, і все! Тепер, каже, син позбудеться спокою, а хотів же, каже, залізти бодай у мишачу нору.— І, сміючись, додав: — Тепер, каже, викличуть його й запитають: а де твої діти? Ну, що ти тут скажеш? Хіба можна це приховати? Немає — то, значить, вони не вдома, а якщо не вдома, то де вони?

Щось там скоїлося, хтось покликав Бориса всередину, а Динє так і не зрозумів до кінця, чому старому справді

забаглося викрасти у власного сина дітей і податися з ними поневірятись на чужину.

Наступного дня на нього чекали ще більші несподіванки. На ганку вже не було ні Бориса, ні Костадина. І діти не бігали у дворі. Всі були всередині, біля старої Петри, яка сиділа на соломі й тримала в руці розв'язаний вузлик, а в тому вузлику — пучка сухої жовтопопелястої землі.

— Що сталося? — запитує Динє.

— Ц-с-с! — застерігає хтось, і він уже не запитує вдруге, а дивиться на землю, що лежить на ганчірочці в руці Петри Мурджової. Певно, ворожба якась. Хто б міг сказати про стару Петру, що вона вірить у щось нереальне, в щось невидиме, коли вона така земна, така практична й ніколи не грішить супроти істини. Скільки разів Динє чув, як вона розмовляла з жінками, як повчала їх, як скаржилася на свою долю, що зветься Костадином! А тепер от перед ним сидить якась зовсім інша, незнайома жінка. Очі у неї світяться, наче вона невідь-що бачить крізь оту ганчірочку, крізь оту землю й крізь них усіх, а потім і крізь стіни й навіть крізь високі гори... Усі присутні дивляться на ганчірочку, не змигуючи очима, мов зачаровані. Жінки простягають руки до того клаптика матерії, і Динє здається, ніби ті їхні руки безконечно видовжуються, але ніяк не можуть дотягтися до ганчірочки й тому полохливо відсмикуються назад; Борис, Костадин і інші чоловіки з якоюсь особливою теплотою дивляться на Петрину розтулену долоню.

— Браво, мати, браво! — мовить Борис.

— Але в чому тут справа? — знову питає Динє. Чиєсь шмаркате хлоп'я обернулось до нього й прошепотіло десь під його бородою:

— Земля!

— Наша земля! — озвався й Борисів голос.

— Яка ще наша земля?

Коли Бочаровський перетинав кордон, він не дуже-то думав про землю, яку залишав і про яку тоді могли йому сказати: «Не маєш права залишати її, твоє місце тут, бо хто ж тоді боротиметься, якщо ми всі поховаємося за спідниці своїх жінок?» А вона, бач, як згуртувала довкола себе людей і забиває дух, повертаючи їх подумки на ті самі стежки, до перших їхніх слідів. У Борисової жінки он сльози на очах, однак вона, мабуть, плаче не за цією попелястою землею, а за своїми синами, що їх відірвали

від неї! Поволеньки, поволеньки — і врешті на клаптик матерії дивиться вже сама тільки баба Петра, а всі інші понурили голови й віддалися спогадам...

Діти висипали надвір, до своїх ігриськ.

Розімкнулися тверді щелепи Поскова:

— А вона ж хоч пахне, мати?

Петра нахилилася над своєю долонею й понюхала землю:

— Таки ж пахне! — сказала.

— А можна й мені понюхати? — нахабнів Поскóв. І, не чекаючи дозволу, встромив свого вугруватого, м'ясистого носа у вузлик. Петра сполошилася, що він розвіє геть усю землю своїм носярою, і мерщій відсмикнула руку.

— Іди собі,— нагримала вона.— Усе мені отим своїм дзьобиськом погубиш!

Посков образився:

— Чом же ти так, мати? Та ж у мене син бореться за цю землю! — Усі підвели голови й докірливо подивились на нього.— Хіба то неправда, Борисе?

У Бориса на обличчі сяйнула ледь вловима усмішка. Її лише Динє помітив.

— Правда, правда, Марку,— мовив Борис.— Як то неправда! Я ж сам бачив...

— Він лишився боротися за нашу землю, а ти не даєш мені навіть понюхати її!

З темряви озвалася красуня Ангеліна Шиникова:

— Просто диво, та й годі! Ну, якщо хочеш знати, чоловік мій і справді на острові!

Тут, у темряві, сидять і Пелагія, і Добра. Вони слухають, що каже Ангеліна, але начебто й не вірять їй. До того ж вона якось поводиться... надто вже вільно з усіма...

Борис перекидав соломинку в зубах і шукав своїми очима, які аж променилися усміхом, очі Динє. Він явно глумився з Поскова. Адже всі бачили, у який спосіб його син залишився боротися за Македонію там, на кордоні. То вже й справді була сміхота. Переночувавши тоді під соснами з групою партизанів, усі зібралися вранці переходити через кордон, а тому стали підніматись крутою стежкою вгору, до перевалу; один товстун-партизан оглядав хлопчаків, мацаючи їхні обличчя, і щойно у когось намацував пушок, одразу ж виводив того з гурту. На той час Борисів син уже голився й тому щиро тішився з того, що партизан відбирає хлопців, у яких пробивалася

борідка. Але серед відібраних юнаків не виявилося сина Марка Поскова, зате дівчат у нього, замість п'яти, стало чомусь аж шість. Борис усміхнувся й ущипливо кинув тоді партизанові:

— А дівчат ви не берете?

— Поки що ні,— похитав головою товстун,— зараз не потрібні вони, але настане час — тоді знадобляться й дівчата.

Нараз одна із Поскових дівчат вийшла з гурту й стала біля Борисового сина; той скорчився зо сміху. Дівчина зняла із себе сукню, відкинула хустку, і в усіх перед очима постав стрункий, міцно збитий парубійко. Він сердито глипнув на батька, став дорікати йому:

— То оце ти так зі мною? Зганьбив, ославив мене перед усім світом!..

Товстун поплескав його по плечу:

— Дивися, щоб сам не зганьбив когось!

На цьому й скінчилось усе. Потім Борисові було трохи ніяково, що сміявся з того, але ось тепер, коли Посков почав вихвалятися своїм сином, йому пригадалась ота подія на кордоні, і він шепнув про це Динє, щоб разом посміятися. Однак Динє було не до сміху. Ота земля у вузлику баби Петри, похвальба Поскова тим, що його син б'ється за цю землю, твердження красуні Ангеліни, ніби її чоловік гибіє десь на островах,— усе це змусило його замислитися й понурити голову. Він знає, що Борис підсміюється з Марка, ну то й що з того? А йому, Динє, гірко на душі. Всяк може вказати на нього пальцем, а то й запитати: «А чому ти, чоловіче, не борешся за свою рідну землю?..»

Динє вихопився надвір, на ганок, у надвечір'я, що вже накочувалося з Каймакчалана. Діти бавились у дворі, вибігали навіть на вулицю. Там серед них і його Неша. Он та, з русявою голівкою, ота вертуха, що саме чубиться з хлопчаками. Динє вціпився себе на тому, як він придивляється до всього навколо себе: до дітей, до подвір'я, до отих стовпів, які стирчать перед сільськими хатами, до тинів, до горбів, що вже побралися сутінками, до неба на заході, яке нагадує собою світлу западину,— і весь час, поки все це миготіло перед очима, він відчував, як у нього стискується серце.

— Дурниці! — сказав Динє і плюнув поперед себе.— Мабуть, він не прийде цієї ночі! — Сказав так, а проте боявся, що може прийти саме цієї ночі; хтозна-чому, але

відтоді, як Динє побачив оту сіро-попелясту землю на долоні старої Петри, йому зненацька засіло в голову, що те може статися тільки цієї ночі або вже ніколи. Якщо той чоловік не прийде сьогодні вночі з рушницею і з наказом повертатися додому, то сам Динє потім добровільно не зможе цього зробити... Та ще й невідомо, чи знайдуть його тут!

Він недовго лишався сам на ганку. Надійшов Борис, скрутив цигарку, закурив її і пахнув йому в обличчя димом.

День остаточно згас, і ніч вільно почала липнути до всього, що було на землі.

— Ти знаєш,— зазвучав спокійний голос Бориса,— та пришелепкувата баба Петра зав'язала землю у вузлик і запхнула його собі за пазуху. «Хай тут полежить,— каже,— легше буде на душі!» — Він говорив, і цигарка ніби виписувала його слова в темному повітрі.— Ти що, утік? — запитав він Динє, але якось лагідно, обережненько.

— Я оце думаю, доки нас тут триматимуть? — озвався Динє, бажаючи звести розмову на інше, бо він і сам до ладу не знав, чого втік, а якщо й знав, то не міг сказати про це Борисові.

Борис зрозумів його. Коли б він захотів, то міг би загнати Динє в глухий кут, але...

— Там думають про нас. Щось придумають.

І поки вони отак уривками розмовляли про се й про те, Динє уявив собі чоловіка, який скрадається вночі; той чоловік не злобливий, навіть лагідний, як оцей Биджов, він посоромиться навіть сказати, чого прийшов, або просто не знайде його (якщо захоче не знайти, то не знайде!).

На ганку їм не вдалося постояти вдвох — придибав ще Посков, і той Посков не був звичайним собі чоловіком, він був у них за старшого там, на шляху, а крім того, тримав зв'язок з сільською управою і сам особисто розподіляв усі пайки між біженцями. Так от цей самий Посков зупинився в них за спинами й промовив у темряву, в якій бриніли тільки дитячі голоси:

— Бач, до чого ми дожилися? Якась розпусниця вихваляється, що її чоловік сидить у в'язниці, а сама привезла сюди свою сідницю та й крутить нею перед іншими...— і плюнув далеко десь у глибину двору.

Борис не змовчав йому:

— Надто поквапливо ти судиш про людей, Марку. Обережніше слід, не гоже так говорити про жінок, що носять жалобу по своїх близьких, навіть коли вони живі...

З гір повіяв злий вітер, який холодив усе, що цієї ночі траплялось йому на шляху; він не дуже-то панькався і пробрався до них під саму одіж, а бідоласі Динє проникнув у саму душу. З остраху, щоб оті двоє не почали розмову про те, хто скільки синів залишив по той бік кордону, він спустився у двір, знайшов свою донечку й разом з нею повернувся до класу, де Риса годувала маленьку.

— Чом ти не лягаєш? — запитала вона його.

Динє нічого не відповів, погладив по голівці Нешу, ущипнув за щічку немовля, а потім попросив ковдру.

— Ночуватиму надворі, десь у затишку,— пояснив він.

Риса здивовано подивилась на нього потемнілими очима.

— Чого це тобі заманулося? — запитала.

Динє притьмом кинувся геть від соломи й суцільного галасу, від дитячої сварки й жіночої метушні, від темряви, повної диму, який давали соснові скіпки, від отого моторошного шарудіння соломи, від смороду, що його поширювали довкола себе люди уві сні... Він вийшов через чорний хід. Міг би вийти й через головні двері, але там був Борис і Посков і, певно ж, вони не дадуть йому мовчки пройти повз них. Мабуть, усе ще розмовляють про Ангеліну або взагалі про жінок... Він уже у дворі, але поки що не думає, де йому вкластися й спокійно заснути до ранку; треба знайти затишненьке місце, трохи соломи, щоб підстелити, потім лягти й дивитися в небо, на зорі...

«А чи не соромно перед дітьми? Що, коли прийде той чоловік за мною? Скажуть, Динє Бочаровський навмисне десь зник — не хочеться йому засовувати свою голову в зашморг...»

Якщо йому не вдасться знайти стіжка соломи й вмоститися в ньому зручненько, то повернеться назад, уже через головний вхід, мимо Бориса й Поскова, і признається їм, що хотів сховатися від того чоловіка. Він був переконаний, що в такий ось вечір, коли стара жінка розв'язує вузлик, у якому зберігає жменьку сухої землі, а друга жінка, про яку Посков так непоштиво, жовчно висловився, хвалиться тим, що її чоловік сидить у в'язниці,— в такий вечір не можна лишатися в цьому приміщенні, яке просмерділося випарами немитих чоловічих

та жіночих тіл і в якому бракує навіть соломи, щоб підстелити під себе. У такий вечір треба або самому брати торбу з хлібом і повертатись назад, через кордон, або ж утікати від усього цього, в тому числі й від того чоловіка, якщо тільки він прийде за ним саме цієї ночі...

Солома і зорі затримали його на подвір'ї, на цьому недоброму вітрі.

6

Одного ранку прийшов голова управи і, привітавшись із Посковим, гукнув до людей, що вже були вирушили на роботу:

— Зупиніться, люди, повертайтеся! Сьогодні за вами прийдуть машини.

Усі зібрались у дворі і стали чекати. Потім жінки пішли в'язати клунки, одягати дітей. Чоловіки залишились у дворі — стоять, покурюють. Діти помчали шляхом угору — зустрічати машини, які мають приїхати, щоб відвезти біженців ще далі від кордону, а то, дивись, може, десь пощастить назбирати й старих вистріляних гільз, що валялися тут ще з балканської війни...

Сім'ї, які були розселені по хатах, теж почали збиратись у шкільному дворі. Серед чоловіків найбільше хвилювався Динє. Борис, як завжди, крутив соломинку в зубах.

— Ну,— сказав він,— нарешті нас повезуть углиб, подалі від оцієї стрілянини.

Тільки Посков з ним не погоджувався: він дивився на Каймакчалан і казав, що рідна земля вимагає, аби ми повернулися та боролись за неї, мовляв, коли б він сам був молодший, то неодмінно повернувся б, але, як на гріх, старі його кості геть висохли — вже несила тягати їх по крутих стежках у горах. Він трохи помовчав і додав:

— Нічого, там лишилося моє насіння, це все-таки якась утіха!

Динє смоктав цигарку й роззирався довкола. Посков ніби це про нього сказав, що от він не повертається назад лише через те, що не має там нікого. І не витримав, відповів йому:

— З тебе більше ніж досить, аби ти хоч пам'ятав про ту землю. А воно, як подумати, то виходить зовсім інакше.

Посков стрепенувся:

— Не маєш ти права так говорити, Динє... я свого сина залишив там...

— Знаю. Всі знаємо. Навіть діти знають. Бачили, як він скидав із себе жіночу сукню.

— Ну, й капосний же чоловік! — сплюнув Посков і повів голову управи у другий кінець двору.

Динє отямився: і навіщо він говорить отаке людині? Посков і справді пишається тим, що має сина по той бік кордону; до того ж він ще й хвалько — вигадав би сина, коли б його навіть і не було. Тільки ж навіщо самому виставляти себе на посміховисько? Тепер Динє змушений буде сказати їм, що він з дня на день чекає посильного, який має прийти за ним, бо так йому сказали там, унизу. Мовляв, пошлемо за тобою чоловіка, з яким ти й повернешся, але от він і досі не приходить, той чоловік, то що ж тепер робити? Вирятував його старий Костадин, який усі ці дні швендяв по горбах та яругах за сільськими околицями.

— Ох, болить мені, люди, що повезуть нас кудись! — сказав старий.— Болить,— продовжував він,— бо душа ж тягнеться туди, в наші місця, до наших рік, під наше небо...

Після тих його слів, що їх люди мовби казали самі собі, у дворі всі принишкли. Бо у всіх ятрився невидимий біль у грудях, а невиплакане горе враз застрягло клубком у горлі, коли було оголошено, що за ними прийдуть машини. І Костадин відчував те ж саме, горло йому пересохло й стало, як шкіряна устілка. Петра докірливо дивилась на нього і мовби казала: «Що ти вчинив, чоловіче, що зробив із нами, навіщо відірвав оцих діточок від батька й матері та вирушив у це каміннячча?» Вона не могла зрозуміти старого, цього жаб'ячого виродка, з яким зв'язала все своє життя й мусить переставляти за ним свої товстенні ноги, навіть не питаючи, заради чого. Вона збирала довкола себе синових дітей, неначе квочка, і не переставала й далі проклинати чоловіка.

А старий Костадин Мурджов у ті дні місця собі не знаходив: не лишилося жодного яру, якого б він не обійшов, жодної галявинки чи моріжка, яких би не топтали його ноги, старого окопа, якого б він не обстежив, іржавої гільзи, якої він не підняв би, поїденої часом старої гранати, якої б не понюхав!.. І весь цей час у голові в нього роїлися дивні думки про себе самого й про Македонію. Він казав собі: «От бачиш, скажені пси у нас тут гризли кістку, поки я блукав у тій триклятій Австралії!» І його охопила

невиразна туга, якесь передчуття, що звідси він утече, втече десь далеко, але куди? Тепер отут, у дворі, слухаючи прокльони дебелої Петри, старий згадує про свої поневіряння в Маріовому, на тих перекопаних берегах, по тих купах гільз, вистріляних французами, сербами і ще не знати ким.

Чоловіки не зважали на Петру. Бо кричали та сварилися й інші жінки. Верещали діти. Жінки ніяк не могли пристати на те, що їх повезуть ще далі від кордону. Розуміли, що не своя це земля, але ж так само розуміли й те, що не зможуть жити далеко від неї. А тепер? Посадять їх на машини й повезуть хтозна-куди. Оті постріли, що їх чути з-за кордону, які б не були вони страшні, вселяли в них надію на повернення.

Костадин знову говорив чоловікам:

— Бувало, місяцями по воді мандрував і не бачив суші, добувся аж до Сіднея, але такого жалю, як зараз, ще ніколи не відчував у своїх грудях...

Биджов виплюнув соломинку і вперше встряв у розмову:

— Не можуть збирати нас в одному місці. Бачиш, щодня прибувають...

А Посков, який знову повернувся до них, бо голова управи вже пішов додому, озвався за спиною Бориса:

— А тим пуцьвірінкам тепер можна буде вивчати македонське письмо, македонську грамоту і македонську мову, розумієш? За це нині бореться мій син, так само, як і Борисові сини.

Дине не втручався в розмову, хоча й потерпав від одвертої похвальби Поскова, що його син бореться. Тільки невже за це перед ним раз у раз треба скидати шапку? Он у Биджова їх двоє партизанить, а він сидить собі спокійно та крутить соломинку в зубах. А треба сказати, Дине потай радів, що сьогодні вони поїдуть і той чоловік не вможе натрапити на його слід, тому його дратувало, що й досі не прибули машини. Вже б мали бути тут, коли про них оголосили. Він часто заходив у клас, питав Рису, чи вібрала вже вона пожитки, чи добре вкутала Нешку і, погладивши немовля по голівці, виходив у двір, але зупинявся десь осторонь, щоб бути подалі від пащекуватого Поскова.

Жінки, чоловіки й діти шикуються та перешиковуються у дворі й нетерпляче дивляться на шлях. Гуркоту моторів не чути. Зрештою всі почали хвилюватися. І Костадин,

який журився, що заїдуть вони далеко від кордону, й жінки, що проклинали той час, коли з'єднали свою долю зі своїми чоловіками,— всі потай жадали, щоб нарешті з'явилися ті прокляті машини і щоб у гуркоті їхніх моторів розвіялися лихі думки. Лише Пелагія і Добра стояли на порозі, й ніхто не міг розгадати, що чаїться в молодшої з сестер під отою її смаглявістю. Ніби лише вони переконані в тому, що від своєї долі не втечеш і що буде саме так, як має бути. На шляху дівчата працювали дуже сумлінно, і Посков кілька разів ставив їх у приклад, тільки чомусь більше говорив про Добру, яка була трохи повніша й лагідніша: коли хтось звертався до неї, на її обличчі з'являлася лагідна й чиста усмішка, а Посков, треба сказати, накинув на дівчину оком і завжди хвалив її роботу більше, ніж роботу Пелагії, хоч Пелагія своєю витривалістю перевищувала навіть чоловіків (зате була мовчазніша за них). Той Посков як старший забрав собі право говорити про всякого й тому не обминав навіть Ангеліни, розпускаючи, однак, про неї плітки, бо вона, мовляв, мало думала про свого чоловіка, що гибів на якомусь острові, а це ж справжня образа для таких патріотів, як він. Усі знали, чому Посков так ставився до молодої жінки: одного разу, коли він спробував ущипнути її за сідницю, вона огріла його лопатою, а потім ще й поскаржилася на нього іншим жінкам. Ця Ангеліна, зі своєю ще не прив'ялою дівочою вродою, цілий день те й робила, що хихотіла, і той її сміх бентежив, збуджував сороміцькі думки не тільки у хлопців, а й у чоловіків (певно, через це Посков і дістав від реготухи по спині лопатою). Але той її чоловік, що страждав десь на островах, власне, й тримав хлопців на відстані від неї, бо всі прості люди виявляли велику повагу до мучеників, отож були переконані, що її чоловік і справді великий мученик. Не підпускала вона до себе й сільських парубків, певно, тому, що біля неї крутився один там із управи, який без угаву намагався підкупити її американськими пакунками. Ангеліна аж захлиналась од сміху, затягнута в заморське вбрання, що складалося з двох частин, хоч верхню частину вона ніколи не могла до кінця застебнути, і тому на світ виглядало завжди трохи більше, ніж дозволялося звичаєм. Жінки докоряли їй, що надто швидко вона зняла наше вбрання — воденську сукню, яка в нижній частині була досить широка і з пишними складками, а в горішній мала калап, тобто щось ніби корсет для талії, але такий, що не дає занадто окреслю-

ватися й випинатися грудям. Одного разу Пелагія не витримала й сказала:

— Бідолашний твій чоловік!

Хотіла ще запитати, чи й перед ним вона отак крутила хвостом, але промовчала. Ангеліна урвала сміх, розтулила рота, щоб сказати їй щось у відповідь, але промовчала, мабуть, через те, що Пелагія таки мала слушність. Тільки ця пригода зовсім віддалила їх одна від одної. А Добра була інакша — делікатна, щира. У надвечір'я, перше ніж сон пригойдає їх з Пелагією в соломі, вона брала дівчинку Ангеліни й бавилася з нею. Отак Добра заприятелювала з Ангеліною, і Пелагія здивувалася, коли одного разу почула, як її сестра розповідала тій про них обох; тільки її розповідь була дещо переінакшена. Добра вигадала, ніби вона заміжня й ніби її чоловік лишився в горах, з партизанами, і ніби тому вони з Пелагією змушені були втікати сюди, через кордон. Вона похвалилась Ангеліні, що незабаром і в неї буде дитя. Навіщо сестра все те вигадала? Аби не червоніти перед оцими людьми? У ці дні Пелагія помітила на обличчі Ангеліни знаки пережитого горя, тіні туги й жалю. Що воно таке, що бентежить душу цієї веселої жінки? А втім, Пелагія бачила це на її обличчі лиш одного разу, й саме тоді, коли Добра хвалилася, що жде дитину від свого чоловіка, який воює у партизанах.

Пелагія не потерпала за Ангеліну. Вона потерпала за оте чорне сім'я, яке росло в лоні її сестри Добри та ще від того, що Добра вже починає любити його. Пелагія не сліпа, все бачить. Кілька разів, коли вони лишались удвох на шляху, Пелагія радила послухати її й зробити так, щоб не народилося те дитя. Вона радила їй піднімати важкий камінь, над силу копати, аби лиш звільнитися від нього. Добра притому хитала головою й відповідала:

— Не можу. Навіщо це, люба моя?

Тоді Пелагія стала уникати сестри, почала працювати подалі від неї, та і в класі трималася осторонь, а увечері, після роботи, виправдовувалася тим, що, мовляв, дуже втомилася і хоче спати. Що там гніздилося в її серці?

Однак тепер, стоячи на ганку, Пелагія шепотіла їй:

— Куди ж нас тепер, нещасних?

— Далеко... подалі звідси, люба моя,— так само пошепки відповідала їй Добра.

У Динє вже надто багато накопичилось у грудях злості, і він-таки не витримав:

— Ну, гаразд, люди, допоки ж ми отут вдаватимемо із себе мавп?

Селяни, переважно жінки і діти, збиралися на шляху, з цікавістю дивилися на них, як дивилися нещодавно, коли в цьому дворі танцював ведмідь і маленька мавпочка лазила по великій палиці поводиря, а дітлашня біженців шаленіла й пронизливо вищала. Декотрі з селян дивилися з неприхованим задоволенням, що ці вже їдуть звідси, бо таки частенько в них щось відривали від рота, аби дати оцим голодуючим, хоча ті, з управи, й казали: «Це наші браття, їх повиганяли з власних домівок, які потім спалили. Ми не повинні лишати їх на вулиці, та ще й голодними, то ж поділімося з ними шматком хліба і місцем під стріхою!» Ну от, тепер вони повсідаються на машини і — щасливої дороги!

Биджов повів соломинкою й мовив до Костадина, який так само дивився на селян, що зібралися на шляху:

— Бачиш, діду, один корінь, одна мова, одна віра, одне слово — наші, та коли людина сяде тобі на шию, вона стає гіршою за...— і затнувся, добираючи слóва, або й навмисне не хотів його шукати. Але Костадин думав інакше:

— І в них так само болить серце, для наших болей і в них віднайдеться сльоза.

Подув вітер і розсіяв хмари. На небі лишилося сонце, наче заскочене зненацька; воно якось соромливо світило й небагато давало тепла. Динє підвів голову й переконався, що ще не дуже пізно, а точніше — ще навіть рано. Власне, вони не довго й чекають. Це їм лише так здавалося. Коли день розпогодився, то і в душах людей ніби розпогодилось, хоча цей вітер, що розігнав хмаровиння, і в душі людей мовби трохи війнув прохолодою.

Грузовики прибули вже десь опівдні. Під час навантаження й посадки зчинився неймовірний галас. На шкільному подвір'ї, де вітер колошкав солому, що її натягли із класу, творилося щось незбагненне. Жінки, перебираючись по спинах Динє й Бориса в кузови грузовиків, уголос плакали, а деякі навіть причитали, згадуючи своїх синів, яких було затримано на кордоні; згадували рідних, згадували землю, оту землю, яку старенька Петра носить у вузлику за пазухою.

Селянки не витримали, заголосили всі разом, додаючи смутку матерям, які були в кузовах грузовиків. А коли машини з гуркотом посунули шляхом угору, чоловіки, жінки й діти Старавина потяглися руками услід біженцям,

силкуючись дотягтися до їхніх рук, щоб потиснути їх та дати людям зрозуміти, що плекають вони у своїх грудях велику любов до них. І ледве машини запетляли цо змійстому шляху вгору, у жодному серці вже не лишилося й тіні неприязні до тих, хто поїхав. Плачуть єгейки в кузовах машин, плачуть і жінки та діти Старавина, що стоять обабіч шляху. Чоловіки — і ті, що в машинах, і ті, що зостались — насилу стримувалися, щоб не пустити сльозу та не принизити свою чоловічу гордість.

7

Погожа днина супроводжувала їх усю витку дорогу довкола Црної, поки вони спускалися в долину. Діти лячно дивилися крізь дірочки брезентового тента на шпилі горбів унизу і все чекали, що дядя, який крутить кермо, на якомусь повороті не зможе втримати його, і вони всі опиняться в річці. Коли ж нарешті з'їхали вниз, чоловіки теж полегшено зітхнули, немовби скинули невидимий тягар із своїх плечей.

Сонце наче вело біженців за собою, бо щоразу ніби вибігало їм навстріч. А коли спитали у водія, чи й далі вони отак їхатимуть за сонцем, він усміхнувся й відповів:

— До самої Бітоли.

Ніхто не знав, що думає цей хлопець з обхльостаним вітрами обличчям, який під робочою спецівкою мав у грудях добре серце, бо завжди, коли б не попросили його, коли б не постукали у віконце кабіни, він зупиняв машину й ніколи не квапив ні жінок, ні дітей, що розбігалися побіля шляху, кожен по своїй нужді.

Коли прибули до Бітоли, то майже всі були натомлені сонцем і далекою дорогою, тому не виявили особливого інтересу до міста, воно їм лиш здалося дуже великим, дуже гарним, щось ніби Воден. І дуже теплим. Якісь люди крутилися біля машин, про когось розпитували, тільки ніхто не міг второпати, про кого саме,— про когось із Костурська чи біс їх знає звідки,— й було дивно, чого це вони чіпляються до цих вимучених, вимордуваних дорогою жінок і дітей?

Шофер глянув на небо й зауважив:

— Тепер сонце буде за нами!

Це він звертався до старого Костадина, який з засмученим обличчям обернувся до шляху, що ним вони приїхали сюди. Це було між Бітолою й Прилепом, на маленькій

зупинці, якої зажадали жінки. Костадин не почув сказаного шофером, бо саме прикидав, на скільки він уже віддалився від кордону. Нині сонце його не цікавило.

— Слухай, хлопче, і куди це мене котить лиха година? — торкнувся він поли шоферової куртки.— Куди я несу оці свої старі кістки?

Динє, Борис і Посков стояли трохи оддалік і курили; вони почули слова старого, який тим часом і далі журився:

— Ще он і онуків, дітей мого сина, тягаю за собою. Онде вони, на машині, бачиш отих троє, що обліпили мою стару? Ех, горе мені та й годі!..

Динє наблизився до них:

— Закурюйте! — і дав їм кисет з тютюном та маленькі аркушики паперу.— Що, діду, важко тобі?

А тоді сказав йому, що їхати весь день у кузові грузовика — то таки й справді важко, ну, а коли б оце пішки? Костадин вирячився на нього, мовляв, як то можна, щоб цей чоловік та не розумів його, адже він зовсім не думає про далину, бував він навіть у Сіднеї! А це ж, братику ти мій, десь на краю світу, не те що тут — самий дріб'язок, на три цигарки того шляху. Ось у шофера добре серце, той усе розуміє, що б йому не сказав Костадин, а цей Динє — не знаєш, що він ховає під своєю почорнілою шкірою. Але старий уже не міг розмовляти з шофером, бо поки думав про Динє, шофер заліз у кабіну грузовика, яка була схожа на собачу пащу, до чогось там доторкнувся своїми чаклунськими руками — і все залізо враз затряслося. Нарешті старий мусив видряпатись нагору і вмоститися біля неосяжних тілес своєї баби Петри.

Биджов знову прилаштувався на тому мішку, на який сів ще в Старавині. Він умів дощенту викурювати цигарку, а коли вона догоряла і він не брався за нову, то знаходив щось інше, щоб встромити собі в рота, аби він у нього не був порожній. Костадин, коли ще вперше побачив його, вирішив подумки, що цей чоловік не бозна-яка птаха, тому зараз узявся розповідати йому те, що допіру розповідав шоферові:

— ...Так, от, мій шалапут і каже мені: пересидимо, каже, в місті, подалі від одних і від других. А де саме подалі й від кого? Сховався я в синовій комірчині, мов та гнида, а потім сюди — подалі! Не міг я чекати, поки прийдуть за мною, та щоб у плечі прикладами...

— А за що ж тебе, старого, мали у плечі прикладами? — перебив його Борис.

Костадин глянув на свою Петру, яка мовчки гамувала свій біль, і, помітивши, що та не подає ніякого знаку, повів далі:

— Коли прийшли германці... тоді, знаєш... піп собі й далі співав по-грецькому. От одного разу я й кажу йому привселюдно: «Ану ж, попе, кажу, давай теперки по-нашому, а не годен, то зрізай до біса свою бороду!» Отак і сказав йому в церкві. Ми ж тоді чекали, що прийдуть свої, болгари. Ну, селяни стояли, похнюпивши голови. Я знав, що роблю дурницю, а проте ляпав язиком своє...

Поскову стало смішно від тої пригоди, він голосно зареготав, а потім і питає:

— Ну, а де ж нині той піп, діду Костадине?

Петра не хотіла, щоб засмічувалися душі її онуків, тому вона висварила старого, сказала, щоб він заткнув свою пельку й не патякав зайвого. А діти хтозна чи й слухали його, вони були зачаровані рівними просторами, що їх зрідка перетинали то якась борозна, то межа... У повітрі пролітає інколи птах, наче кимось кинута чорна хустка.

— Непевні часи настали, діду,— мовив Борис до старого.— Тож з усяким таке могло скоїтись.

Борис подумав, що буде ліпше, коли він не продовжуватиме розмови, може, тоді старий заспокоїться, бідолашний. Він не вчинив великого гріха, а проте досить, щоб хтось пригадав і сказав попові: «Ану ж, ходімо тепер, батюшко, та поголимо Костадина Мурджова!» — і кінець...

При згадці про ті дні у Бориса аж тьмарилося в очах. З першими чутками про те, що йдуть болгари, всі повидобували рушниці, що їх досі ховали по горищах, за пристінками, в коморах та в інших сховках, на радощах почали стріляти з балконів та вигукувати: «Хай живе цар Борис!», побили всі келехи та пляшки в корчмі Нанча, мовляв, за все заплатять наші брати! А з тих болгар прийшов тільки один, та й той у Воден, а по селах, як були, так і лишилися грецькі жандарми. Борис розумів Костадина, тільки йому неясно було, навіщо, утікаючи сюди, він заманив і дітей свого сина, коли той лишився там із жінкою, та ще в місті, маючи, напевно ж, не такі вже й погані стосунки з греками. Костадин ще в Старавині якось сказав, що тим він хотів змусити сина або зовсім сховатися в мишачу нору, або ж утікати до партизанів. А насправді старий сам злякався після однієї розмови з сином, коли той натякнув, що доведеться батькові остерігатися, бо в місті залишився й отой піп.

Розмови й крики в кузові грузовика вщухли. Діти почали засинати, жінки й чоловіки намагалися віддатися приємним спогадам.

Ніч зустріла біженців біля самого міста. На вулиці, що привела їх до школи, бруківку освітлювали два довжелезні снопи світла, яке випромінювали фари грузовика. І, хоч була ніч, у дворі школи метушилися якісь люди й розподіляли прибулих по класах. Дали їм і повечеряти — хліб та консерви, але кому там було до тієї вечері? Лише діти з острахом пережовували їжу й зацікавлено дивилися на закриті прозорі чаші, які звисали з середини стелі, світилися запаленими в них гнотами й зовсім не диміли.

— Що то за каганці, які горять отак, без гасу? — запитує Тіна Шиникова, мати Ангеліни, хрестячись водночас. Перехрестилася й Борисова жінка, і жінка Поскова. Вони не вірили чоловікам, ніби то електрика. Динє скористався з того, що ніхто не знав, як засвічувати лампу з сухим гнотом (вимикач було прилаштовано біля дверей), і непомітно для всіх погасив світло. У класі зчинився галас.

— Що ж нам тепер робити у темряві? — бідкалась Ангеліна.

— Хе, відомо що! — озвався Посков.

Бориса аж пересмикнуло, від цієї брутальності старого розпусника, але він промовчав. Динє знову засвітив люстру й довго сміявся. Присутні здивовано дивилися на нього, мовляв, що з ним? Сміється, мов несповна розуму! І Риса докірливо пекла його очима. Динє повернувся до неї, але нічого їй не сказав, коли вона пошепки запитала, чого це його потягло на дурні дитячі витівки.

Однак електрика світила їм лише тієї ночі, зате до самого ранку.

Наступного дня, коли всі попрокидалися й висипали надвір, то здивувалися не тільки діти, а й жінки та чоловіки. У всіх було таке враження, ніби вони опинилися бозна-де, хоч їм і відома була назва міста. Усе виявилося інакшим, ніж вони собі уявляли, починаючи з того, як розташовані будинки обабіч вулиці, й закінчуючи темно-сірим повітрям і різким запахом тютюну, що аж лоскотав ніздрі. До того ж і ранок, який зустрів їх на новому місці, був затьмарений дрібненькою мжичкою, слався чорною тванню по бруківці й тому всіх прибулих огорнув такий же чорний смуток.

Поснідавши порошковим молоком, усі знову посідали в кузови машин. Лише бундючний хвалько Посков з квадратним обличчям і твердими щелепами, що, здавалося, здатні були й кістку перемолоти, не сів у машину сам і не посадив у неї свою сім'ю. Не дивлячись нікому в вічі, він лише пробелькотів:

— Мене затримують, кажуть, потрібен тут. А вас усіх розвезуть по селах.

Ангеліна висунулася з глибини кузова й проспівала до нього:

— Кажеш, затримали... А як же їм було не затримати, коли ти без мила сам ліз їм у Думаєш, я не чула, що ти нашіптував отому старшому, що приходив?

Дружина Поскова, схожа на почорнілу й зморщену печерицю, зозла лише плюнула в бік Ангеліни, а Посков не тільки не розлютився або зніяковів, а ще й виголосив промову:

— Шановні громадяни,— почав він,— у мене є син, який нині б'ється за нашу землю, а я, бачте, не можу носити гвинтівку, годен і тут допомогти всякому, хто прийде шукати допомоги. Адже ви розумієте мене!

— Розуміємо, розуміємо, як не розуміти! — уїдливо кинула Ангеліна.

— Гей, жінко! Замовкни, бога ради, чого патякаєш? Адже ми не вдома, щоб коверзувати! — озвався Борис із темряви критого кузова.

Він звертався до Ангеліни, а насправді глумився над Посковим. Воно й краще, що Посков лишається тут, йому, Борисові, вже поперек горла стали оті його вихваляння! Поскова затримують мовби і для доброго діла, але ж тим самим пускають хробака у свій засік; Борис чудово знав, що то за штучка — Марко Посков! І йому аж тепліше стало на серці, що в оцьому кузові машини вже немає сім'ї Поскова, а їдуть його власна сім'я, сім'я Динє Бочаровського, старі Мурджови, Шиникови та оті дві сестри, про яких він поки що нічого не знає. А втім, Борис Биджов знає лише про лихо Костадина Мурджова та про те, що чоловік Ангеліни Шиникової сидить у в'язниці на якомусь острові в Егейському морі, про всіх же інших не відає нічого. Так, досі, приміром, якось не випало розпитати у Динє, як і чому той перекинувся сюди?..

Посков замахав руками, коли грузовик загурчав і рушив угору, з натугою піднімаючись до тих скель, які

стриміли гостряками під самим небом. Хтось сказав, що то палаци Марка Королевича [1], і Петра зразу ж спитала:

— То добре, що Маркові палаци, тільки чому нас не поселять у них?

— Не думаю, щоб нас повезли вгору,— заспокоїв Петру Борис,— туди, здається, й дороги не підвели.

У куточку кузова, де він сидів, було трохи піднято брезент, і Борис виглядав звідти. Він бачив, як дорога спершу підпімалася вгору, тоді повертала ліворуч, вливалась у два ряди акацій, пронизувала якесь село, з черідкою стареньких хаток, і виходила в улоговину, по якій потім ще довго й натужно гурчав автомобіль. Нарешті він вихопився на перевал і, коли опинився по той бік, перед Борисовими очима постала повита туманом і дощем рівнина. Та сіра пелена розступалася, щойно машина наближалась до неї, і відкривались нові місця, а потім, звіддалік, накочувала друга пелена і третя, така ж сіра, помережена й важка. Давно лишився позаду великий шлях з колоною машин, у кузовах яких сиділи, тісно притиснувшись одне до одного, біженці з Мегленії, а їхній грузовик уже брьохався в рідкій грязюці, над силу просуваючись вузеньким путівцем. Так він поминув декілька сіл і врешті зупинився в одному, повному собак, які ніби знали, що їдуть незнайомі, чужі люди, що вони порушать їхній спокій, тож і накидались на машину з обох боків і, здавалося, ось-ось почнуть стрибати навіть у кузов.

Дора Биджова, Борисова дружина, почала хреститися й вишіптувати молитви, а потім знетямлено закричала:

— Люди, постукайте йому, нехай зупиниться! Скажіть, хай повертає назад! Негоже, що нас першими зустрічають собаки, то недобрий знак, лихо тут буде з нами! Постукайте йому, люди!..

Досі Борисова жінка була якась непомітна; вона сиділа відокремлено, загорнута в шаль, майже завжди мовчазна, трохи задумана й незворушна, і то пестила свого десятилітнього хлопчика, то гримала на нього, щоб він не вертівся. Динє зауважив, що вона тільки раз посварилася з Борисом, коли вони прибули в Старавин з одним лише із трьох синів, народжених і виплекапих нею.

Діти в кузові переполошилися від її безбарвного, холодного і здавленого голосу. Єдина її дитина, яку вона спро-

[1] Марко Королевич — герой сербськохорватського народного епосу, мужній захисник народу в часи турецького поневолення.

моглася перевезти через кордон, притислася голівкою до її коліна і заплакала. Петра хотіла заспокоїти малого і вже збиралася щось сказати йому, але саме цієї миті машина зупинилася. Коли водій опустив задній борт, усі побачили, що стоять вони на невеличкому пагорбі, в обгородженому подвір'ї, біля великого білого будинку.

— Це правління сільської общини,— сказав шофер і попрямував до будинку.

Чоловіки позлазили з кузова й стали топтатися на місці, а сіра пелена дня і далі тихо й непорушно висла над землею. Угорі, в кузові машини, ніяк не могла заспокоїтися Дора, вона вся тремтіла, знетямлено дивилася попереду себе й не хотіла спускатись на землю.

— Поверніть мене назад,— благала вона.— Не хочу я лишатися тут. Коли тебе стрічають не люди, а собаки — то недобрий знак. Поверніть мене, чуєте, люди!..

Пелагія притулилась до цієї жінки, котра їй стала ніби за матір, і щосили намагалася заспокоїти її, відігнати той страх, який вгніздився в її кістках, те лихе передчуття, що раптово виникло в її серці; дівчина пояснювала, що їм нікуди повертатись, адже вони тепер на чужій землі, хоч ця земля теж Македонія, і раз уже їх привезено сюди, то тут вони й залишаться, тож краще спуститися вниз та оглянути село — його видно навіть звідси, з оцього пагорба. «Подивіться лишень, яка велика, біла та гарна хата... Ну ж бо, ходімо, мамо, спускайтеся вниз»,— умовляла Пелагія до смерті налякану жінку.

Борис спокійно курив цигарку, стоячи перед машиною, й позирав на великий білий будинок, що мав такий же великий, обнесений колючим дротом двір. Ліворуч височів дерев'яний барак, а коло бараку — стодола. Та ось із будинку вийшов водій і ще один чоловік, який назвав себе головою правління. Він привітав їх усіх із прибуттям, кожному потиснув руку, назвавши при тому своє ім'я, яке однак ніхто не запам'ятав. Усіх лише трохи здивувало, що чоловік той був аж надто молодий на вигляд.

Поки люди знімали з машини свої мішки та клунки, а також поки умовляли Дору зійти на землю, довкола голови зібралося декілька селян і якась гарненька дівчина, про яку сказали, що то вчителька. Згодом вона підійшла до жінок, привіталася з усіма, а Дору запитала, чом вона не хоче лишатися тут.

— Ми постараємося полегшити ваші страждання, матінко,— сказала вона.

Останнє слово молодої вчительки так вразило Дору, так глибоко зачепило її, що вона не витримала й розплакалася.

— Доню моя мила,— схлипувала вона,— золота моя доню!..

Онуки Петри виглядали із складок її широченної спідниці й крадькома кидали погляди навколо, дивуючись: як то воно — гора, на горі хата, поряд — галявина, а внизу — знову хати!..

Розподілили їх так, як вони самі бажали. Костадина з Петрою й онуками повели кудись у бік річечки, яка лише взимку не висихала, Пелагія і Добра подалися разом з Дорою; там, куди пішли Биджови, за бажанням могли оселитися й інші. Вчителька взяла до себе Ангеліну з дівчинкою та матір'ю. Хтось хотів повести до себе й Динє, але той відмовився.

— Хто живе в бараці? — запитав він у голови.

Голова сказав, що там ніхто не живе, барак порожній відтоді, як було збудовано цей великий будинок, і тепер належить правлінню. Але в ньому не зовсім зручно жити. Одначе Динє не відступав:

— У мене двійко маленьких дітей, то навіщо я набридатиму добрим людям, коли я любенько можу собі жити й тут?

Отак він і лишився на пагорбі, в дерев'яному бараці, куди йому перенесли лише залізну пічку. І Динє радів, що врешті він залишився із своєю жінкою, з своїми дітьми, хоча страх і точив його, наче лиха недуга.

Щоб позбутися похмурих думок, Динє вирішив прибрати барак, позатикати в стінах шпарини, аби в приміщення не проникали дощ і вітер. Риса мало розмовляла, більше пильнувала своє немовля.

І її тиснув той самий біль, той самий страх розливався по її тілу. Одного разу вночі Динє запитав її:

— Скажи мені, жінко, скажи, люба, що нам робити?

Риса нічого не відповіла, і Динє вдячний був їй за це. Риса мовчала й дивилася в полум'я, яке билося в маленькій консервній бляшанці. Здавалося, воно пробувало піднятися над тою бляшанкою, але щось ударяло по ньому, загинало його, і воно лякливо поверталось назад. І Динє, і Риса подумки підбадьорювали, заохочували полум'я, щоб воно хоч трохи піднялося над бляшанкою, над верхнім її краєм, щоб протистояло тим невидимим вихорцям, які проникали крізь шпарини в стінах. Нарешті гніт рос-

горівся, полум'я піднялося, колихнулось праворуч, ліворуч, і вже не повернулось назад. Барак ніби обдало якимось дивним теплом і світлом. І Динє вперше подумав, що треба жити без страху.

8

Живучи в бараці на пагорбі, Динє Бочаровський мусив щоразу приймати гостей. До нього завжди завертали всі, хто приходив до правління за своїм тижневим пайком, який складався з двох хлібин та кілограма картоплі. І при тому хоч і не злобливо, але всі заздрили Динє. Чомусь невдовзі всі дійшли висновку, що їм не пощастило з притулком. Особливо Борису Биджову, хоча й жив він не дуже далеко від правління. Шлях, який вів до села, перше ніж піднятись на пагорб, у дворище правління, ширшав перед сільською корчмою, до якої селяни приходили тільки ввечері, щоб сполоснути горлянку від тютюнового пороху. Одразу ж за корчмою, праворуч, по густій твані, між двома тинами, сплетеними з вербового пруття, бігла вузесенька дорога до господи, в якій оселилися Биджови й дві сестри — Пелагія та Добра. Ту господу видно було і з пагорба: призем'я, перший поверх і зовнішні сходи, що вели до двох горішніх кімнат. В одній з них, північній, мешкали Борис із дружиною й хлопчиком, а в другій — Пелагія і Добра.

Борис прийшов на пагорб, зупинився перед дверима Динє, глянув звідси на хату, в якій жив, і став журитися:

— Не знаю, що мені й робити. Хазяйський пес не дає жінці спокою — цілу ніч гавкає та виє, а вона гадає, що він тим самим накликає хтозна-яку біду. Навіть я вже почав лякатися.

Власне, боявся він за Дору. Привіз він її сюди зовсім слабу. Ще вдома точила її якась недуга, а коли в них забрали на кордоні середульшого сина, їй наче перетнули жили. Бо той син, що його затримали на кордоні, і цей, що лишився з ними,— це діти від Бориса, а старший, хлопчина тямущий, з гарячою головою, котрий раніше сам подався в гори, був у неї від першого чоловіка, і в ньому текла не Борисова кров. Так уже сталося свого часу, коли Дора овдовіла й залишилася сама з дитиною, якій не минуло ще й року. Першого її чоловіка, лагідного, заможного й на добрій силі, знайшли разом із свекром убитими на їхній власній ниві, та от і досі невідомо, хто порішив їх — чи турки, чи грецькі розбійники. Дора була вроД-

лива і ще зовсім юна; Борис переселив її з великого й гарного чоловікового будинку, в якому було дванадцять кімнат лише на горішньому поверсі, у свою хижку, зовні обмазану рудою глиною та вапном, а зсередини — білою глиною. І гарно було Борисові з Дорою біля теплого вогнища в зимові дні. Коли хлопчик підріс, Дора віддала його свекрусі — огрядній, рослявій жінці, яка в жалобі жила в своєму величезному будинку, в отих темних, непровітрюваних кімнатах. І коли туди переселився онук, будинок ніби ожив, а невдовзі вони ще й пофарбували усі стіни в синій колір. Борис любив і цього хлопчину, особливо за те, що він був меткий та кмітливий і що вражав своїм розумом навіть сільських учителів. Але ж у його жилах текла чужа кров, тому Борис не дуже-то й побивався, коли хлопець виріс і, перше ніж видивитися собі наречену, подався в гори. А за тим другим, за тим ще недосвідченим хлоп'ям, що його затримали на кордоні, у нього так само, як і в Дори, надривалося серце. Та що він міг зробити? Адже ті, що на кордоні, з'явилися немов з-під землі й мерщій обмацували обличчя хлопців, чи є там хоч якийсь пушок, а їхній син крадькома вже давненько голився.

Динє полюбив Бориса, цього лагідного, розважливого чоловіка, який ніколи не квапився з висловлюваннями, не любив сваритися і з його вуст ніколи не зривалася недоречна лайка чи брутальне слово. Коли Дора запропонувала Пелагії і Добрі жити разом з ними, він не заперечував не тільки тому, що знав — легше від того буде його Дорі, а ще й тому, що мав у грудях чуйне і добре серце.

Про підступні, ганебні речі розповів Борис. Від Пелагії і Добри він прочув, ніби їхній господар Нікола навмисне нацьковував своїх собак, щоб вони гавкали й вили вночі, коли дізнався, що Дора смертельно боїться цього. Поки собаки гавкали, він виходив уночі надвір і вдоволено хихотів, потираючи руки.

— М-да, недобрим чоловіком виявився ваш господар,— поспівчував йому Динє.

— Недобрим? — перепитав Борис.— Чому ж недобрим? Ні, чоловік він добрий, інколи навіть розмовляє зі мною, а то й сміється, робить усе, що може... Тільки ж нам треба значно більше....

Ніхто їм того дати не міг.

Він скрутив цигарку, запропонував і Динє закурити, потім узяв свою плетену торбу, в якій ніс хліб та картоплю, й почвалав провулком, де було повно грязюки,

додому. Динє дивився йому вслід і не міг збагнути: як же воно так, знає ж чоловік, що той Нікола підло нацьковує собак, і каже, що він добрий... От і розбери його!

Красуню Ангеліну хоч і поселили до вчительки, до тієї гарної дівчини, яка мала приємний голос і одну руку без пальців (для матері Ангеліни це останнє було найгіршим пророцтвом, пов'язаним з їхньою долею), однак вона відверто говорила, що їм не до вподоби те місце. Молодиця все частіше навідувалася на пагорб, але не в барак до Динє й Риси, а в правління, звідки подовгу чувся її сміх. Потім голова проводжав її аж до колючої огорожі й теж голосно сміявся, водночас розмахуючи руками. Риса скоса поглядала з вікна й подумки кляла Ангеліну на всі заставки за те, що вона забула про свого чоловіка, який десь гибіє на островах і хтозна, чи й повернеться звідти живий.

Але в Ангеліни, певно, були свої плани. Одного дня вона з'явилась на пагорбі з клунками й повантажила їх у машину, якою возили продукти. Сестри Пелагія і Добра, які того дня прийшли до правління за пайком для себе й для Биджових, потім розповідали, що вони бачили, як Ангеліна залізла в кабіну до водія, а матір з дівчинкою посадила на клунки в кузові, під тентом.

Увечері до бараку Динє увійшла вчителька. При світлі каганця обличчя у неї було вкрай засмучене. Вона привіталася з усією сім'єю Бочаровських, погладила маленьку Нешу по голівці й, поки хазяї розмірковували, де її посадити, промовила:

— Безсовісна ваша Ангеліна,— сказала,— втекла потай до міста й навіть не попрощалася зі мною.

— Хай це вас не дивує, легковажна вона жінка,— пояснила Риса.

Але вчителька вже не обурювалася й лише докинула:

— Що ж — вона молода жінка й не хоче жити в селі. Це її право...

Однак вчительці прикро було те, що Ангеліна жодного разу не обмовилась їй про свій намір переїхати в місто. А тим часом у неї були там зв'язки, і вже хтось подбав про роботу для неї. Динє не хотів встрявати в розмову, проте не зміг витримати — йому стало смішно, коли вчителька заговорила про зв'язки, якими могла скористатись Ангеліна в місті.

— Ангеліна,— сказав він,— жінка такого розряду, що... гадаю, вона встановила зв'язки вже тут...

Сказав і прикусив язика, збагнувши, що припустився помилки, бо вчителька миттю змінилася на виду. Вона знала, що Ангеліна частенько бувала в будинку на пагорбі, в правлінні. З вікна класу, в якому вчителька навчала дітей, вона бачила, як голова правління разом з Ангеліною сміявся на майданчику перед правлінням. Динє тоді ще нічого не знав про взаємини між учителькою і головою, а коли та пішла, Риса дала йому доброго прочухана за те, що він не знайшов для вчительки кращого, потрібнішого слова.

— Ет, яке вже там краще слово, коли Ангеліна увірвалася поміж них, наче лихий вітер! — зітхнув Динє.

Довго вчителька не приходила в будинок на пагорбі. Голова з'являвся на ганку завжди, коли вона метляла своїм чорним волоссям, ідучи до школи або зі школи додому. А дні були нестерпно нудні, непроникно сірі й важкі не те що для душі, а й для всього, що було між небом і землею, окрім хіба дощу та гайворонння. Після отих собацюр, які зустріли біженців у день прибуття сюди, це був уже другий недобрий знак.

Борисова Дора щодня дивилася з маленького віконця на північ, і на очі їй найчастіше потрапляли чорні гайворони, які або ж шугали в небі поміж вологим клоччям хмар, або всіювали гілля дерев, ніби чорні плоди. Коли в кімнаті не було Бориса, жінка перемовлялася з Пелагією й Доброю.

— Оті птахи щось лихе віщують, дівчатка! — казала вона.

Пелагія зупинялась за її плечима і з острахом дивилася на ті чорні грона. Вони навіть не схожі були на птахів. Обліпивши голе гілля, настовбурчившись так, що не видно в них ні крил, ні дзьоба, вони здавалися ніби вузликами чорного пророцтва. А втім, то був лише чорний страх. Та він і не вщухав у Дори. Ніколи. Вона завжди й у всьому бачила недобрий знак — знак, що кликав її кудись, а звідти, куди кликав її той знак, уже не було вороття...

— Горенько моє, та ви тільки гляньте, золотенькі мої, як вони... як вони... осоружні, повсідалися...

Вона хотіла сказати Пелагії, що ті прокляті птахи зображують на гіллі хрест. А чи не відвертий то натяк на те, що вона, Дора, помре?

Биджов про все це розповідав Динє спокійно й незворушно, наче його ніщо й не бентежило, навіть ота ра-

дість, якої він зазнав, коли його син уперше написав усі македонські літери на брудній дошці посеред кімнати. Звичайно Борис курив цигарку або ж крутив соломинку в роті й стиха бурмотів:

— От і ми дочекалися, що наші вчаться по-македонському! Ех, Динє, а це ж таке велике діло! Ото повертається зі школи з олівцем і зошитом, всідається на дощану підлогу й пише на ній...

— А чом же не в зошиті? — запитує хтось.

— Хе-хе, та ж має він лише один зошит, то в ньому він пише в школі, а вдома на дошці набиває руку,— пояснює Борис.

Динє щиро радіє, що Борис аж промениться від щастя, розповідаючи про сина, який виводить македонські літери на підлозі, але одразу ж хмуріє, коли Борис заводить мову про Дору. Він ніколи не називав дружину на ім'я, завжди говорив про неї як про матір, що залишила двох синів за кордоном, і додавав при тому:

— Потерпає, сердешна...

Одного разу Динє запитав у нього, чом він не повезе її до лікаря?

Своїм нехитрим розумом Динє міркував, що коли не болять руки чи ноги, то, значить, матінці Дорі якийсь хробак точить душу. Борис лише понурив голову й так відповів:

— Тепер уже повезу, іншої ради немає!

Того ранку, коли вона сідала в машину, що привезла хліб, якось усі, не змовляючись, зібрались на пагорбі провести матінку Дору в місто до лікаря. Були тут Костадин і Петра, Пелагія і Добра, цибатий Динє з похмурою тінню на обличчі і його Риса з дівчинкою. З неба сіялася мжичка, як і в усі інші дні, тому Риса стояла під навісом будинку правління. Раптом Динє стрепенувся: а що подумає бідолашна Дора, чого це ми всі отак її проводжаємо? Адже вона ще здорова й напевно ж вилікується, хоча й відчуває у тілі підступну кволість, та і в голові у неї паморочиться... Але розганяти людей було вже пізно.

Пелагія допомогла Дорі піднятися в кабіну.

— Їдь, матінко,— заспокоювала вона хвору,— про Геле не турбуйся, доглянемо. Не ходитиме голодний до школи. Їдь, лікуйся та мерщій повертайся додому!

Борис мовчки поліз під брезент. Він уперше їхав до міста, сподіваючись десь розшукати Поскова, щоб допоміг

йому. Та й як не допомогти, адже свій чоловік! Костадин бубонить Борисові навздогін, поки той влаштовується під брезентом:

— Заздрю я тобі, що ти записав дитину в школу, ох як заздрю!.. А мої онучата... хоч би ж найстаршеньку прийняли, так де там... вчителька каже, мала ще, приводьте через рік, а ниньки ще рано, бо мала... Не записала, хай би навчилася хоч своє ім'я виводити, бо через рік... хто його зна, що буде з нами через рік?

Динє неприємно, що цей старий шкарбун своїм патяканням набридає Борисові, і гримає на нього:

— Облиш, діду, дай людині спокій!

У Пелагії блищали сльози на очах, але Дора вже була в кабіні й не бачила тих сліз. Добра стояла біля сестри, тримаючи руки на випуклому животі, якого вже неможливо було приховати навіть широкою сукнею.

— То чи їхати вже, люди? — гукнув водій до проводжаючих.

Динє махнув йому рукою і ще не встиг опустити її, як мотор затрясся й почав стріляти з довгої вихлопної труби, що стирчала з-під кузова машини.

Ніхто вже не махав Борисові рукою, а він віддалявся та все меншав і меншав разом із грузовиком. Небо всуціль заполонили чорні птахи. Сотні гайворонів злетіли з солом'яних стріх, коли загурчав мотор, і наче розіпнули й потягли чорну ковдру ще далі, в поле.

— Кляте гайвороння! — прошепотіла Пелагія. Вона сама була чорна, немов ота ковдра, що губилася своїми краями десь у дощі.— Ходімо, сестро,— покликала вона Добру.

Риса пробувала запросити їх до себе, в барак, але дівчата вже спускалися з пагорба й не захотіли повертатися.

— Хай іншим разом,— відповіла котрась,— зараз ніколи, маємо перебирати тютюн у сусідів.

І пішли. Над тином, що тягся вздовж тієї вулички, виднілися тільки їхні голови. На пагорбі лишилися Костадин і Динє. Петра і Риса вже зникли за дверима бараку.

— Дивні якісь ці сестри,— мовив Костадин.

— Атож. Щось носять у душі,— погодився Динє, бо йому й самому було гірко. Цей від'їзд Бориса з дружиною до міста зовсім затьмарив йому день. Він згадав, що ніхто не помахав рукою Борисові на прощання, коли

машина вже виїхала на шлях, а це було дуже погано. Це був такий само недобрий знак, як і ота чорна пташина ковдра. Костадин запропонував йому сховатися від дощу під навісом будинку правління, а Динє охоче покликав би його до корчми, але то була б уже справжня ганьба — отак піти зараз і посідати за порожні столи! Не пішов він ні під навіс, ні до корчми. Динє хотів покликати старого до свого бараку, але одразу ж передумав. Бо терпіти Костадина біля себе — то все одно, що сидіти в полові, яка лізе тобі остюками і в вічі, і в душу. І не те, щоб старий чаїв зло на когось — просто мав відкриту, вразливу душу і був дуже балакучий. Він і далі торочив своє та бідкався тим, що вчителька не записала до школи його найстаршу онуку.

— От я вчився по-болгарському,— просторікував Костадин,— син мій — по-грецькому, а його діти — гляди ж ти! — вчитимуться по-македонському! Хай побачить отой мій вилупок, коли діти напишуть йому листа нашими літерами й нашими ж таки словами, глянемо тоді, якими він подивиться очима, бісова кров!

Старий без угаву провадив своє, а в голові Динє роїлися зовсім інші думки: бідоласі видівся якийсь чоловік, що все приходив до нього, пильно дивився у вічі та все докоряв йому.

Увечері він сам пішов до корчми й сам пив до пізньої ночі, а назад, до пагорба, повз рачки, над силу долаючи мокре, густе, чорне тісто ночі та грязюки. Це була його перша втеча від того незнайомого чоловіка, від Бориса, від його дружини, від Риси, від власних дітей, від старого Костадина, від оцього пагорба, від бараку, від промоклих днів, що сірою занудливою пеленою лягають брижами на калюжі.

9

Пелагія і Добра лишилися тільки з Геле, Борисовим сином, який ходив у перший клас, хоча й мав уже дванадцять років. Його батько вчора не повернувся, переказав лиш якимось дядьком, що сидітиме в місті, поки лікарі оглянуть його дружину. Пелагія взяла на себе всі клопоти про хлопця. Вона приготувала вечерю, нагодувала його, а потім примусила при світлі каганця сісти й писати. Накресливши на нерівній дошці хімічним олівцем

літери, Геле раз у раз схилявся над ними, вимовляв по одній і намагався скласти з них якесь слово. Пелагія дивилася на ті літери й думала, що не важко було б і їй навчитися писати їх. Наступного дня, коли Геле пішов до школи, вона спробувала й собі малювати літери на підлозі. Хм, справді, не важко, вона подужає, ось лишень трохи знайде вільного часу. А його цієї зими буде вдосталь, от тільки чи вдосталь буде гасу в їхній лампі?

Коли Пелагія повернулася від сусідів, куди вона ходила перебирати тютюн, до них нагору піднялась господиня, щоб розпитати про матінку Дору. Витираючи фартухом руки, стара запитала:

— Ану ж бо, скажіть, дівчата, яка лиха недуга напосілась на жінку?

— Застудилася, що ж інше! — відповіла Пелагія.

Але господиня не повірила їй:

— Чому ж тоді вона така налякана, чом не любить, коли собаки брешуть, або жахається, як на деревах побачить гайворонів? Ні, то, певно, нечиста сила паморочить їй розум! — Вона мерщій перехрестилася й прошепотіла: — Свят-свят!.. У-у-у, щезни подалі, геть від нашої хати!..

Добру розсмішила ця жінка у фартусі, а найкумедніше було те, як вона хрестилася й лякала удавану нечисту силу. Геле сидів на підлозі, коли господиня увійшла до кімнати, й гриз олівець; не дочекавшись, поки вона піде, хлопчик ліг на живіт і почав виводити на дошці слово «мама», а написавши, став вимовляти по літерах: м а м а. Жінка дядька Ніколи — так звали чоловіка, в якого поселили цих злощасних людей,— стояла біля дверей та все просторікувала про нечисту силу. Аж раптом вона примовкла, одвела очі від Пелагії й Добри і втупилася в малого, що лежав на підлозі й голосно повторював слово «мама». Нараз вона зойкнула, обернулася і, мов навіжена, стрімголов кинулася сходами вниз. Не минуло й хвилини, як жінка знову піднялася нагору, але вже разом із своїм чоловіком, який теж був підперезаний фартухом. Він нахилився над Геле і, побачивши, що вся дошка на підлозі списана хімічним олівцем, мало не захлинувся від люті:

— Ти що ж оце робиш, хлопчику?

Геле підвів голівку, усміхнувся до нього й відповів:

— Вчуся писати літери, дядю Ніколо.

— Ну, а зошит у тебе є? — ледве стримуючи свій гнів, запитав Нікола.

— Є,— мовив Геле.— Але я спочатку пишу на дошці, а вже потім у зошиті.

Дядько Нікола вже не міг стриматись і горлав, мов недорізаний:

— На материній спині пиши спочатку, бісове зілля! — Він вихопив у хлопця олівець, зламав його, але зустрівши очима погляди Пелагії і Добри, круто повернувся і, репетуючи, прожогом вибіг з кімнати. Слідом за ним із переможним виразом на обличчі випливла і його жінка. Геле сидів на підлозі й плакав, а Пелагія довго ще заспокоювала його. Обидві сестри давно вже зрозуміли, що господар над силу терпить їх у своєму домі, але відтепер вони стали просто боятися його і, поки Бориса не було вдома, зачиняли двері своєї кімнати на засув.

Борис Биджов довго не повертався з міста. Лише коротенькі звісточки надходили від нього, з яких годі було дізнатися, що сталося з ним і з його дружиною. А між Пелагією й Доброю тим часом тільки й розмови було, що про тітоньку Дору.

Пелагія частенько стояла біля вікна й дивилася на голе гілля дерев та на оті чорні кулясті плоди, що висли на них. У це віконце часто дивилася й матінка Дора. Вона завжди, коли могла, стояла тут і споглядала те голе гілля й ті чорні плоди. У таку дощову пору птахи повсюдно зловісно чорні, байдужі й ніби збиті в клубок. У такі хвилини Пелагія й Добра знову й знову переживають свої чорні дні, що їх вони тягнуть за собою з отого страшного дня богородиці, і ніщо їм не миле. Їм здається, ніби відтоді й не живуть вони зовсім, а сплять, і все, що діється навколо, їм лише сниться: і це село з брудними вуличками, в мокрим та сірим небом, низько навислим над правлінням. і тютюн, що його цілий день вони перебирають у темних приземних коморках за шматок гарячого погача [1] з печеним перцем, і ця кімната з македонськими літерами на підлозі, хазяїн, підперезаний, мов жінка, фартухом, але в грубих сірячаних штанях і з величезними вусами, над якими змигують лише очі, а в них — жодного співчуття. Взагалі сестрам здавалося, ніби їх силоміць помістили в якийсь простір з убогим світлом, де безмір води, де земля перетворена в суцільне болото, а птахи всі чорні й

[1] Погач — корж із прісного тіста, а з начинкою — пиріг.

ростуть просто з голого гілля дерев, наче зимові плоди; потім ще собаки, що мають звичку моторошно вити довгими ночами, а людей дуже мало, та й ті, яких можна здибати на вулиці, мовби зовсім без облич, бо відразу ж повертають голови в інший бік...

Але так було, поки не вдарили перші морози. Коли ж позамерзали калюжі перед хатами, а чорна тканьі вода вкрились пухнастим білим снігом, між сріблястим порохом інею на гіллі дерев уже ледве розрізнялися посивілі птахи. Геле разом із хазяйським сином рубали лід у калюжі, штовхали палицею крижані брили поперед себе, потім, розігнавшись, стрибали на них і їхали до краю калюжі. Зима прийшла із снігом і холодом, аби хоч трохи збадьорити прибульців. Отже й тут пори року змінювалися так само, як і в них...

Одного разу, коли Пелагія і Добра стояли на терасі, з хати вийшов дядько Нікола і вперше після тої дурної пригоди широко усміхнувся до них:

— Що, і в вас буває така гарна зима?

— Буває, аякже,— відповіла Добра, але Пелагія заперечила:

— Колись бувала, дядечку Ніколо...

— Гм, справді. Погано тепер там у вас! — сказав він.

Ця розмова з дядьком Ніколою зіпсувала їм першу зустріч з зимою, повернула їх за сотні кілометрів у далеку далеч, а проте їм приємно було усвідомити, що дядько Нікола не такий уже й поганий чоловік, яким роблять його оті страшнющі вуса, бо вуса — таки не душа. Він навіть попросив у них пробачення за те, що гримав на Борисового хлопчика.

— Небо тоді низько опустилося, і важко було збагнути, що діється на серці, я тоді сам не знав, куди себе подіти...— виправдовувався він.

Увесь той день був ясний і широкий. Небо, коли не трусило снігом, піднімалося високо-високо, щоб звільнити місце для всіх болів і для всіх радощів. Пелагія бачила, що все це не сон, а дійсність. На смаглявій шкірі в неї вперше за довгі місяці проступив рум'янець.

За весь цей час Борис кілька разів наїздив із міста, лишався тут день чи два й знову їхав туди.

— Вже ліпше стало матінці Дорі,— казав він їм.— Одужує. Ще трохи — і повернеться додому.

Матінка Дора вже два місяці перебувала в лікарні, і весь цей час Пелагія доглядала за Геле, а Добра вико-

хувала те, що росло у неї під серцем. Пелагія завжди уникала розмови з сестрою про дитя, яке ось-ось мало з'явитися на світ. Добра знала, які почуття криються за великими й гарними очима сестри, й не пробувала розраювати її. Вона йшла до вікна й дивилась на двір, на зиму, яка розпросторилась у всі боки, й думала тільки про те, що ворушилося в ній, про ту живу гарячу грудочку, яка вже згодом збільшить їхню сім'ю. Думаючи про майбутню дитину, Добра все рідше згадувала про день богородиці, про того бандита, який привселюдно згвалтував її на майдані, на очах у всього села, і якого навіть обличчя не запам'ятала вона. Лише інколи промайне в голові: «Як же все це сталося і чом я не боронилася?» А проте їй ніколи й на думку не спадало звільнитися від того гіркого насіння, як радила Пелагія. Тому Пелагія і носить у своїх очах таку неприязнь до рідної сестри і навіть не приховує її. Скільки разів Добра ловила на собі погляд тих неприязних очей, скільки разів той погляд обпікав їй живіт, проте вона не сахалась від сорому.

Якось Добра не витримала.

— Сестро моя мила,— запитала вона Пелагію,— що ти ховаєш у своїх чудових очах?

Пелагія прикрила очі довгими віями, щоб не бачити болю на обличчі Добри, й, не відповівши, спитала:

— Скажи, ти й справді хочеш народити оце дитя?

— Хочу, сестро, чом не хотіти, адже воно ні в чому не повинне. Уявляєш, воно народиться і буде наше!

— Буде твоє! — відрізала Пелагія,— воно — як оті чорні птахи, що їх ми бачимо на голому гіллі. Чорні плоди!

Добра не відповіла їй.

— Отакий чорний плід ти, сестро, носиш у собі!

Добра нахилила голову й затряслася в мовчазному риданні.

— Не кажи так, сестро, не кажи... Адже ми тепер зовсім самі,— схлипувала Добра, зрошуючи фартух слізьми.

Бувало, Пелагія цілими днями не розмовляла з нею. Клопоталася лише за Геле, наче він був її меншим братиком, якого Пелагія ніколи не мала. Вона готувала йому їжу, варила або пекла картоплю, обсипала її цукром і давала замість халви, купала малого та обстригала йому на пальцях нігті, латала й прала сорочки та церувала шкарпетки. Добра не докоряла їй — більше того, коли б Пелагія не робила цього, то вона сама взяла б на себе всі турботи про Борисового хлопчика. Добра

потерпала, що сестра не хоче розмовляти з нею. Бувало покінчить Пелагія з клопотами по господарству, а тоді, коли вже Геле вивчить усі уроки і все напише, вмоститься біля гарячої грубки і не дивиться на Добру, навіть не відповідає, коли та щось запитує в неї. Пелагію цікавив лише Геле. Вона його пестила, тулила його голівку до своїх уже майже висхлих грудей та все розпитувала про старших братів, що б'ються десь там, за кордоном. Геле розповідав про них з особливим захватом і любов'ю. Він дуже любив їх, навіть обожнював. І з тих його розповідей про братів виходило, що старший був уже зовсім дорослий, серйозний чоловік, який мало цікавився забавками Геле, а більше товаришував з такими ж чоловіками, як він сам, та ще з літніми людьми і завжди говорив про якісь незрозумілі речі. А ось Томе — той зовсім інакший: дорослий, а бавився з Геле, наче був йому рівня. Вони разом шастали по чужих курниках і драли яйця, а потім обмінювали їх у скупщика на барвисті цукерки та жувальну гумку, разом крали в чужих садах яблука та фіги і, звичайно ж, разом пасли свиней. Отак і сталося, що Томе несподівано виріс в очах Геле у справжнього героя. Була зима, ось як теперішня, випав глибокий сніг, Томе погнав свиней по втоптаній у снігу стежці, а малого Геле посадив собі на плечі. Погнали свиней угору, в каштановий гайок,— там хлопці копали коріння папороті для тварин і палили вогнище. Аж тут почало сутеніти, і вони вирушили додому. Десь на середині путі, коли вже мали вибиратися з каштанового гайка, їх перестріла зграя вовків. Геле так і закляк на плечах у Томе. А Томе тільки постояв мить, потім вийшов наперед і рушив далі. Свині подріботіли за ним. Ось тут саме й сталося неймовірне: вовки, які чатували на стежці, повідскакували вбік, посідали на снігу й стали дивитися, як черідка свиней проходить тою стежкою. Коли свині пройшли, вовки повернулися на стежку й подалися своєю дорогою — в каштановий гайок і далі вгору. Відтоді Томе для Геле й зажив слави найхоробрішої в світі людини.

— Мій брат гарний, тьотю Пелагіє,— сказав він на закінчення.— У нього великі сірі очі. От як у тебе!

Так у ті довгі зимові вечори Пелагія слівце за слівцем, день за днем і вивідала про все життя Геле і середульшого Томе. Добра не знала, з якою метою Пелагія розпитує Геле про його старшого брата, але, слухаючи про нього, потай переймалася до Томе якоюсь дивною

любов'ю, неначе до того гвалтівника, який поглумився з неї в день богородиці.

Одного разу, отак замріявшись, вона сказала Пелагії:

— Ти знаєш, сестро, я думаю інколи собі... ні, це неймовірно... Але той Томе міг би бути хорошим чоловіком, правда ж?

Пелагію неначе гедзь укусив: вона аж підскочила й верескнула:

— Не смій вимовляти його ім'я!

У ті дні з лікарні повернулася Дора. Борис привіз її на тому ж самому грузовику. Він під'їхав з нею до самих сходів, а нагору, до кімнати, вніс її на руках. Коли Пелагія зачинила двері, він лише смутно зітхнув:

— От і повернулася матінка Дора!..

Геле все поривався підійти до хворої матері, але Борис щоразу знаходив якусь причину, щоб віддалити його від неї. Дора вже могла говорити, однак її слова були позбавлені смислу. Вона впізнала сестер, кволо всміхнулася до них і силкувалася подякувати їм за те, що доглянули малого Геле, але ніяк не могла віднайти правильних, потрібних слів. Якось уночі, через кілька тижнів по тому, як її привезли, вона по-справжньому заговорила: слова її були осмислені й виразні, і всі, хто сидів біля неї,— Костадин, Петра, Динє і сестри — аж заплакали. Дора вже не могла самотужки підвестися з місця, їй уже віднявся увесь правий бік, згодом вона знову почала марити:

— Геле... Де мій Геле? Навіщо ви проганяєте його за кордон? Дівчина... якась дівчина... птиця... чорна птиця...

Вона з останніх сил змагалася за своє життя. Лежачи біля грубки на твердій рогожці, вона дивилася в стелю засклянілими, знетямленими очима і, коли їй здавалося, що вже настав кінець, щось невиразне бурмотіла й на мигах показувала не нести її на той високий пагорб, де міститься сільський цвинтар.

У перші ночі всі збиралися в Борисовій кімнаті й ніхто не спав. Кожен пускався в спогади про своє життя і, звичайно ж, потроху прибріхував, бо що не кажи, а соромно розповідати про все лише так, як воно було насправді. Костадин до найменших подробиць описував своє життя в Австралії, а Петра тільки слухала ті його побреханьки, сміялася та раз у раз вичитувала йому:

— Ах ти ж, старий пень брехливий, цап недорізаний! Не знаю, що ти там робив, у тій клятій Асталії, Аспалії

чи як ти її звеш, але я знаю одне — залишив ти мене бідувати з одним дитям, а ниньки ось і від нього втікаємо...

Старий не хотів поступатися перед своєю огрядною половиною, а надто, коли йшлося про його сина.

— А що ж ти собі гадаєш,— виправдовувався він,— коли б мене схопили за шкірку й запитали, чи казав я тому попові, щоб він змінив мову або зрізав бороду, то як би вчинив твій син? Переконаний, він би заявив, що зовсім до цього не причетний, мовляв, якщо так сказав його батько, то хай сам і розплачується за свої гріхи...

Динє слухав і не йняв віри, щоб міг отаким бути рідний син.

— Але ж усе-таки він тобі син! — мовив він.

— Та син, а хто ж, тільки він уперше мене побачив, коли вже ходив до школи, і завжди скоса поглядав на мене. Соромився, шибеник, що має такого батька, який...— він хотів ще щось сказати, але його перебив Борис:

— Шкода мені, люди, що не даю вам спати,— почав вибачатися він,— та от...

Йому відповіли, що за таке не слід вибачатися, особливо ж коли доля закинула їх хтозна-куди, адже вони не на своїй землі, а чужі серед тутешніх людей і сіли їм на шию, сердешним...

Динє не завжди приходив, а лише тоді, як хотілося покурити; він сідав і мовчки курив, а коли, бува, траплялося й щось хильнути, не відмовлявся. Він слухав оповіді Костадина, Бориса, Петри й завжди дивувався, чому він не має нічого такого у своєму житті, про що міг би отак розповісти? Хіба про свою крамничку-майстерню, бо ні про що інше не міг згадати, ніхто йому не казав ніколи: отак-то й так, синку, звідти й звідти походить наш корінь, оце й оце ми пережили, а за це й за це мусимо шкодувати, оцим і цим маєш пишатися, за це й за це повинен боротися... Що він знав? Працював, наче заведена машина, щоб заробити на хліб, на якусь одежину, на черевики та опанки [1] для себе, а пізніше — вже щось і на Рису та на малу дитину... Ну, ось діти виростуть, і що він їм розповість? Яким вигадає для них своє життя? Он Костадин багато про себе розповідає і, звичайно ж, трохи прибріхує, чого там! Але ж він згадує й багатьох людей, з якими гойдали його океанські хвилі,

[1] Опанки — сплетене зі шкіряних ременів селянське взуття.

поки він плив до Австралії, розповідає про цікаві речі, про велетенські будинки, що постали перед його очима, про тих голих жінок, що купалися в морі.

— А чи й справді вони були голі, діду Костадине?

— А таки голі, тільки з маленькою ганчірочкою спереду...

А взяти хоча б цього Бориса — він знає, приміром, як рятувалося колись від лиха його село, як його прадіди були вирішили самі віддатись одному турецькому бекові, щоб захиститись від завойовників-поневолювачів, а потім мусили відкуповуватись за великі гроші, аби знову належати самим собі. Пізніше в тих його місцях бували й не такі дива, комітами [1] стали майже всі, билися в непрохідних болотах навіть з Апостолом-воєводою, не давали дихнути й грецьким розбійникам по лісах. Щоправда, всього цього сам Борис не пережив, але йому все було переказано, щоб він передав те малому Геле та іншим своїм синам... І, розмірковуючи так, Динє знову й знову приходив до своєї втечі, хоч він і не тікав, а його відпустили, бо Риса була важка й ось-ось мала розродитися. «Що ж, краще вже лишитися тут, за кордоном, і якщо колись повернуся живим, то мати про що згадувати з минулого...»

І він плентав не до Бориса, де збиралися всі, а до корчми. А Риса була певна, що він у Бориса, але це лише доти, доки він повертався й наповнював барак смердючим перегаром ракії. Тоді вже Риса давала волю своєму розпачеві й гніву:

— Як не соромно тобі, чоловіче, адже щомиті жінка може вмерти, то що ти тоді робитимеш, невже підеш туди отаким-о?..

Зима вже покидала землю, відступала перед вітром і сонцем, губила своє біле пуховиння та прозорі бурульки, що звисали з-під стріх. Це вже починався великий наступ супроти неї: вітер оголяв од снігу гілля на деревах і знову заселяв їх чорними птахами, а там, де вона хотіла надовше затриматись — на замерзлих калюжах та на озимих посівах,— там сонце пускало на землю гарячі стріли, і вона мусила утікати й ховатись у вітрі, у високому небі. Чорні плоди на деревах набрали голосу, вони часто злітали з них і знову й знову застилали чорними ковдрами небо.

[1] Коміти — борці проти турецького поневолення, здебільшого діяли поодинці.

Одного дня Пелагія стояла біля вікна й механічно повторювала:

— Скоро настане, скоро настане...

Борис гадав, що це вона так про весну, яка вже полонила землю, й пояснив їй:

— Вона завжди настає в оцей час.

Пелагії здалося, що й він думає про те саме, бо вона якраз думала про матінку Дору і її душу, уздрівши, як у небі тріпоче, метушиться чорне знамено.

В погожі ночі все частіше стали брехати собаки: вони вітали ті зміни, що відбувалися в природі. А це ще дужче бентежило паралізовану жінку, яка вже й зовсім не годна була підвестися з ліжка. Пелагія пов'язувала собі хусткою рота і мовчки прибирала з-під неї. Маленьке віконце завжди було відчинене, проте важкий дух неможливо було вивітрити з кімнати. Біля Дори невідступно сиділи Борис, Пелагія і стара Петра, що майже переселилась до них. Пелагія дивувалась Борисові: він байдуже сидів у ногах своєї дружини й курив тютюн, який йому приносили сусіди та дядько Нікола. Він кришив його на дощечці маленьким ножиком і з газет крутив цигарки.

— Дядьку Борисе, невже тобі не болить душа, що ось-ось помре матінка Дора? — запитувала його Пелагія.

— А чим же я можу зарадити, дочко? Того, що судилося, конем не об'їдеш! Македонські ліқарі пробували врятувати їй життя, але не змогли. А ти і я — що ми можемо? Чекатимемо, поки прийде ангел по неї, ото й по всьому.

У ті дні ніхто не думав про Добру, навіть вона сама про себе не думала. Бо скільки піклувалася Пелагія про матінку Дору, стільки ж піклувалась про неї й вона, Добра. За цей час живіт у неї побільшав. Лише врядигоди, коли все нишкло в кімнаті або коли всіх борола нездолання дрімота, вона дослухалася й відчувала життя, яке вже пробуджувалося в ній: якісь маленькі рученятка, якісь крихітні ноженята, що ворушилися в її лоні. І тоді вона завмирала в щасливій млості.

І ангел, на якого сподівався Борис, нарешті прийшов. Прийшов уночі, коли всі тихо дрімали, прийшов у їхню маленьку кімнатку здійснити два своїх наміри: забрати душу Дори й переселити її в крик Добри. Той крик і розбудив поснулих. Усі посхоплювалися й кинулись у куток, де лежала й корчилася Добра. Куди й поділася та відраза до сестри, яку Пелагія носила в своєму серці! Вона вся

ніби перетворилась у величезну губку, яка вбирала в себе крики Добри, однак не знала, що їй треба робити. На щастя, тут була стара Петра, вона послала її на пагорб по Рису Бочаровську й наказала прихопити якийсь величенький казан. І ніщо не злякало Пелагію — ні темна ніч, ні сільські собаки, що миготіли перед нею чорними тінями. Коли ж вона повернулася разом з Рисою, в кімнаті вже голосно сповіщала про себе нова душа. Борис нервово курив на терасі й перший повідомив Пелагії, що в неї з'явилася небога. Пелагія нічого на те не відповіла. Поки Петра з Рисою клопоталися біля Добри та її немовляти, вона присіла в ногах у Дори, щоб помолитися богородиці. А коли підвела вгору очі й глянула в обличчя матінки Дори, одразу збагнула, що тут уже ангел зробив ще одну справу, і вона лише скрикнула:

— Матінко Доро!..

І заридала. Борис увійшов, зупинився в узголів'ї дружини, доторкнувся до її обличчя й заплакав:

— Так, упокоїлась наша Дора, відмучилася, сердешна...

На похорон зібралося все село. За труною йшли Борис, старий Костадин, Петра, Риса і Пелагія, а за ними селяни й селянки, незнайомі люди, яких покликало печальне гудіння дзвону. Жінки плакали, а чоловіки йшли мовчки, зціпивши зуби. Процесія поволі піднімалася на великий пагорб, обгороджений міцним кам'яним муром, щоб у лиху годину мертві не здумали утікати звідси. Її поховали майже на самому вершечку пагорба, на відкритому місці, звідки можна було оглядати все поле, і, якщо колись, бог дасть, повернуться живими її сини, щоб могла вона помітити їх ще здалеку й порадіти їм, потішитися як мати.

У Пелагії не було ні сліз в очах, ні зойку в устах. Вона стояла над труною, мов чорний пагінець, і дивилася кудись за виднокіл. А в вухах у неї дзвенів крик Добриного дитяти, яке лишилося в тісній кімнаті дядька Ніколи. Оці люди, об'єднані чужим горем, які мовчки стоять довкола могили, стали тепер їй близькі та милі, і Пелагія віднайшла в собі тисячу виправдувань тому, що досі вони були такі холодні, неприязні до біженців. Дядько Нікола кинув грудку землі на труну й промовив:

— Тепер, Борисе, ти і всі твої, з ким ти прибув сюди, можете назавжди лишатися в цьому селі й ніхто не скаже вам лихого слова. У вас тут померла людина й народилась нова людина. То хай живе та, що народилася!

— Амінь! — прогули хором усі.

Швидко викопали яму. Над горбиком свіжої землі поставили дерев'яний хрест із свіжим написом: «Тут поховано Дору Биджову, матір егейську». І коли процесія повернулась назад, хрест задивився їм услід, розчепіривши свої дерев'яні руки, наче знав, що навіть ця могила, над якою він має довіку чатувати, не затримає цих людей, які несуть біль і неспокій у своїх серцях.

10

Правління виділило всім землю й видало тютюнову розсаду. Борис Биджов не захотів розписуватись за землю й відмовився від розсади, хоч йому й давали всього найбільше. Сказав, що зачекає, поки син закінчить навчальний рік, а потім переїде з ним до Прилепа. Могила дружини не дуже-то прив'язувала його до цього села. Він усе частіше їздив до міста й подовгу затримувався там, хоч ніхто й не знав, чому саме. Навіть Динє не пощастило нічого випитати в нього, коли вони удвох сиділи до пізньої ночі в сільській корчмі. Борис лише повторював:

— Не можу я лишатися на цілу зиму. Зрозумій, Динє, важко мені тут. У місті воно інакше, там і наших більше...

Динє не хотів, щоб Борис переселявся до міста, бо як поїде звідси, то з ким він залишиться тут? Той старий шкарбун Мурджов поза всякою мірою базікає та все вигадує щось. І з тютюном морочитись не хочеться Динє. Знав, що то марудна й занудлива робота: воду носи на власному горбі, для кожного корінця викопай ямку, посади в неї той корінчик, обгорни і залий ямку водою... Його руки призначені для іншого — щось змайструвати, щось переробити, щось полагодити.

І от настав час, коли для Динє все село немовби спорожніло без Бориса Биджова, бо він, ще до того як Геле закінчив навчальний рік, поїхав до міста й не повернувся, тільки переказав, щоб, коли хлопець закінчить навчання, теж привезли його в місто.

Динє розписався за землю, але не пішов по тютюнову розсаду й на своїй ділянці не посадив нічого. Виросла трава та будяки.

Якось він звернувся до голови правління:

— Товаришу голово, в селі є кузня, то дозволь мені туди, і я там поратимусь, як біля хліба...

Голова роз'яснив, що взимку за вирощений тютюн йому відшкодують сповна, а ковалем він тут нічого не заробить, бо селяни ремонтують інструмент один раз на два, а то й три роки. Та побачивши, що цей високий циганкуватий дивак не відступиться, лише махнув рукою:

— Роби як знаєш. Правління виділило тобі землю, дало розсади, і ще, коли хочеш, можемо дати, а там — діло твоє.

Вдома у Динє не було землі. І ось він зачастив у поле, на той клаптик, що йому наділили і який тепер зеленів травою та червонів розквітлим будячинням. Біля його наділу Петра з Пелагією порпалися разом на маленькій діляночці, і стара нагадала йому, витираючи піт з чола:

— Давай, Динє, берися за діло!

Кінець кінцем він таки дорвався до горна з розпеченим вугіллям, і його чорна шкіра зробилася ще чорнішою. Руки у Динє були вправні, тож розпечене залізо гнулося в них, як тісто. Місцевий коваль, старий чоловік, сидів осторонь та тільки ляпав по колінах з подиву:

— Ну й Динє! Таж твої руки зовсім не для такої роботи!

— Атож, атож! — відповідав йому той, танцюючи довкола наковальні.

Одначе не довго тішився новий коваль своєю роботою в кузні — не повнила вона його серця. Майже щовечора він спускався вниз, до корчми, і з того, що заробляв молотком біля горна, нічого не приносив додому. Риса скаржилась Пелагії, казала, що відтоді, як Динє почав завертати вниз, до корчми, діти ні разу не наїдалися. Та в Пелагії на кам'яному обличчі не ворухнулася жодна жилочка.

— Сестра моя все ще не година стати до роботи,— мовила вона, думаючи про своє.— То я оце й за неї мушу працювати...

І все ж коли вона прийшла до Риси наступного разу, то з-під фартуха видобула чималий шмат погача, спеченого на соломі. Риса розділила його між дівчатками і з того дня сама почала підроблять в селян, аби хоч дітей прогодувати. Наступного разу Пелагія повідомила новину:

— Учора я одвезла до міста Борисового хлопця.

— І добре вчинила,— мовила Риса.

У Пелагії було сумне обличчя. Перед тим як вийти з хати, вона знову заговорила про Бориса:

— У нього вже й жінка є.

Риса подивувалася, але не встигла докладно розпитати, бо Пелагія вже спускалася з пагорба.

Сестри жили тепер у Костадина й Петри — не хотіли залишатися в кімнаті, де вмерла Дора Биджова. З пагорба видно було, як дядько Нікола вапном обмазував ту кімнату, що її звільнили дівчата. Хтось пустив чутку, ніби він довго тримав на терасі деякі речі, аби вигнати з них усі недуги, не дати їм більше повернутися в його оселю. Він боявся, щоб не вгніздилася в його хаті якась біда, але був удячний Добрі за те, що вона народила нову людину саме в його хаті та ще й саме в ту ніч, коли в ній померла Дора. Нікола любив сестер і не чіпав їх — хай би жили собі,— але вони самі вибралися від нього. Сказали, що з дідусем Костадином спільно вирощують тютюн, то краще буде, якщо вони й житимуть усі разом... А з Добри вийшла гарна мати, груди якої були щедрі на молоко.

Щоразу, спускаючись із пагорба до корчми, Динє незмінно думав про Бориса й ніколи не знаходив слова, яким би міг дорікнути йому. Дора вмерла, але він і дитина зостались, тож потрібна була якась жінка, котра б обшивала, обпирала їх та готувала їжу. І добре зробив, що знайшов таку жінку. А ще ліпше те, що не залишився в селі. Динє теж помишляв про втечу зі свого пагорба і, коли повертався до бараку вночі, при ясному місяці, то повертався один, і ніхто не супроводжував його навіть у думках. Слава богу, що в ті години завжди було вже погашено каганця й на нього не дивились заплакані очі Риси. Жінка намагалася заглянути йому в душу, але ніяк не могла збагнути, чому він почав пити. Певно ж, не лише тому, що не прийшов за ним отой чоловік, який мав повести його назад, через кордон. У ті рідкісні миті, коли Риса вночі горнулась до нього, вона запитувала Динє:

— Що з тобою коїться, господарю мій?

Динє мовчав.

Сонце міняло у небі свій шлях і щодень наближалося до точки в зеніті. У ті спекотні, засушливі дні в селі сталося багато різних пригод. По-перше, на межах нив об'явилася сарана. Багато сарани. Цілі полчища сарани. По всьому селу розклеїли аркуші паперу, на яких було написано щось червоною фарбою. Динє не встиг навіть прочитати, бо саме пройшов мимо якийсь чоловік з дерев'яним калаталом; він ходив по всіх вулицях і закликав

селян вирушити в неділю на боротьбу з сараною. Чоловік той застерігав їх, щоб виходили у всеозброєнні — брали з собою лопати, мотики, мітли та ще прихопили й по кулю соломи для вогнища.

Одного надвечір'я, перед самою неділею, на пагорб прийшов старий Костадин.

— Ось тепер і я бачив її, Динє,— не привітавшись, доповів він.— На власні очі бачив.

— Кого бачив, дідусю Костадине? — запитала Риса.

— Її бачив, прокляту: повзає по полю й трощить усе, що трапляє на очі. Сказати б, що велике щось, так ні, та коли злетить у повітря, то все аж свистить та хуркає довкола. Неначе самі хуркала кружляють над головою.

— Та ти про кого це, про сарану торочиш? — запитав Динє.

— А то ж про кого? Такого дива я зроду не бачив. Щойно промчить — і голá пустеля лишається за нею.

Більше Динє не мав бажання розпитувати старого: не дуже-то він йому вірив. Певно, вигадує все про ту сарану! Не може такого бути. Запитав Костадина про його тютюн:

— А тютюн вона теж їсть?

— Не знаю, їсть чи не їсть, ми вже його зібрали, саме паліччя лишилось на грядках, але все інше нищить під корінь.

У неділю було таке пекло, що Динє не зважився йти з селянами в поле воювати з сараною. Та він навіть не міг уявити, що її може бути так багато і що вона може бути такою затятою. Лежав у затінку під стріхою й дивився в поле: звідти долинала така страшна гелготнява, що здавалося, ніби то багатотисячне військо щодуху мчить сюди. Видніються й стовпи диму і полум'я, що здіймаються вгору, в розпечене небо. Декілька старих дідів, які не змогли піти з усіма, причалапали до нього, в затінок під стріху, і, дивлячись на ті вогні, взялися коментувати їх:

— Ач, палять траву й солому довкола сарани.

— А навіщо вони взяли з собою лопати? — запитав Динє.

— Перекопуватимуть землю, щоб понищити саранові яйця.

Та раптом дими й кострища зникли. Небо потьмарилося в тій стороні, наче його затягла темна градоносна

хмара. І голоси розтанули в якомусь шаленому скреготі й шурхоті.

— Що то за хмара така? — вжахнулася Риса, яка також дивилася в поле.

— Що? Хмара? — перепитали діди й мерщій подалися з пагорба, побігли до своїх домівок позачиняти двері й вікна.

Динє підвівся, глянув услід дідам, що наполохано спускалися з пагорба, потім подивився на хмару, прислухався до невиразного шуму і... не знав, що робити. Він таки збагнув, що то ніяка не хмара, і що треба негайно вживати якихось заходів. У нього лишалося часу тільки щоб гукнути Рисі, аби вона забрала дітей і зачинила їх у бараці. Сам він уже не встиг ускочити всередину. Неначе вихор, налетіла на пагорб суцільна хмара — міріади коників — маленьких, ядучо-зелених, зажерливих: з якимось оглушливим шурхотом, наче величезна скляна плита зненацька розсипалася на дрібненькі скалки, вони всіяли і пагорб, і барак, і правління, й стодолу, обліпили всі вікна, двері, розповзлися по висохлій траві довкола правління, притиснули донизу дерева, оголивши їх, наче зима була в самому розпалі, і вже за якусь мить та хмара захурчала, зашуміла далі, а тут, біля Динє та біля бараку й правління, зосталися лише ті комахи, яких він порозчавлював руками, та ще ті, що поприклеювалися до вікон і дверей. Коли б усе це тривало хоч трохи довше, то Динє, либонь, збожеволів би, але сарана рвонула на північ, до Бабуна, певно, приваблена великими лісами, що зеленіли там. І вона не пролітала над усім селом, а так, немов звивалася ременем, покрила тільки пагорб і декілька городів, які оголила дощенту. Минуло трохи часу, Динє все ще обтрушувався від комах, яких він розчавив на собі; поверталися селяни — чоловіки, жінки й діти — всі ті, хто вранці з лопатами, мотиками, заступами та з кулями соломи вирушали в поле. Поверталися виснажені, спраглі, почорнілі й подряпані, запорошені, з численними масними плямами на обличчях від розчавленої сарани. Наче поверталися з війни, із справжньої війни. Вони зібралися всі на пагорбі й дивилися на хмару, що летіла, розтягнувшись ременем, усе далі й далі на північ, до лісу...

— Що провіщає все це, люди? — питали жінки.— Що тепер нам робити?

— Давайте покличемо попа, селяни, та вийдемо з молебнем у поле, щоб повернулися нам сходи і врожай, щоб не запустіли ниви! — гукав якийсь маленький, засмаглий на сонці чоловічок, у якого з-під кашкетика стікав піт струмками.

— Атож, покличемо, селяни, чом би й не покликати! Візьмемо й ікони в церкві,— підхопив ще хтось. Потім зачулися й інші голоси:

— Покличемо, покличемо попа!

І цілий натовп людей, з галасом і криками, притьмом кинувся на сільський майдан, до церкви. Старий Костадин відстав від натовпу і зачекав Динє:

— Негоже так, адже ти християнин, Динє!

Динє промовчав, але пішов слідом за ним. Ніколи в житті він ще так не лякався. Тепер старий не повинен правити теревені: піде й він з усіма, хоч не дуже-то вірить попові. Він ніколи не бував у церкві, і не тому, що не вірив у бога, а лише через те, що не мав пристойної одежини, адже в церкву не можна входити так, у брудному дранті. Він і незчувся, як разом з Костадином вони опинилися всередині натовпу, серед лопат і заступів, поміж мотик і вил. Ніхто не дивився на них, але, як знати, може, хтось, пригадавши, що вони тут чужі, хоча й мають уже мертвого на їхньому цвинтарі, звинуватить їх, що це вони накликали оту саранову біду, і тоді не минути їм лиха.

Вже були коло церкви, попереду йшов піп у золотих ризах, і всяк, хто прибував до церкви, тут же, біля дверей, кидав своє знаряддя, брав ікону, корогву або хрест і поспішав услід за попом. Почали завертати в поле одразу за селом. Урожай був понищений дощенту. Там, куди не дісталася сарана, похазяйнувала нищівна засуха. Вигоріло все. У натовпі гукали: «Дощу, дощу!» Люди зупинялися на кожній нивці, піп проказував молитви, селяни одноголосно вигукували «амінь», потім звідкись бралися баклаги, що кружляли по гурті й переходили з рук до рук, від уст до уст; таку ж баклагу кілька разів пригубив і Динє. Попервах він не розібрав, що там було, аж потім виявив, що то ракія, та ще й добряча ракія, і тому вже смоктав довше, коли до його рук потрапляла така баклага або карафка. І Костадин не обминав баклаги. Він та Динє довго ходили разом, хрестилися, дивились на ікони, на попа, на селян, на випалені посухою ниви і врешті утратили почуття реальності й не

тямили вже, чи піп — людина, чи він ікона, яку несе хтось із селян... А потім вони загубили в натовпі один одного. І коли Костадин, п'яний, причалапав додому, то впав на солом'яну підстилку й миттю заснув. Петра метушилася біля нього, відганяла мух, щоб не пхалися йому в розтулений рот, поки не здогадалась накинути на нього якусь ганчірку. Увечері до них прийшла Риса з дитиною: хотіла спитати у старого, чи не знає він щось про Динє, бо вже ось смеркає надворі, а він і досі не повернувся.

— Перед тим як прилетіла сарана, ми вскочили всередину, в барак, а він лишився надворі. Мабуть, там був і тоді, як пішли з пагорба діди. Потім я його вже не бачила,— розповідала Риса.

— Він був зі мною недовго, ми разом ходили і в поле... Потім уже не знаю, як я повернувся, сонце мені вдарило в голову,— постогнував Костадин.

— Сонце його вдарило... Грім би тебе вдарив, старого цапа, засмердів мені тутоньки всю кімнату перегаром! — кляла його стара Петра.

— А що? Кажеш, не повернувся? — запитав Костадин і спробував пригадати, коли вони загубили один одного: чи до того, як підігріті парами ракії селяни почали підспівувати попові, чи тоді, як і піп розходився та й собі почав причащатись з маленької карафки, яку він щораз видобував із широкого рукава своїх риз,— ніяк того не міг пригадати старий Костадин. На прощання Риса про всяк випадок запросила Пелагію до себе. Вона й сама не знала навіщо, принаймі не тому, що досі не повернувся Динє, адже він і раніше не раз повертався далеко за північ. Але ж ота хмара саранчі так страшно гула й хурчала, а всі вікна всуціль були так заляпані нею, що було таки страшно. Однак Динє не повернувся. Не повернувся він і наступної ночі, й на третю ніч. І всі ці дні Риса носила гадюку в серці.

— Багато він пив останнім часом,— поскаржилась вона Пелагії.— Ніколи й рота не розтуляв, щоб поговорити.— Вона трохи помовчала й додала: — Мабуть-таки прийшли по нього.

— А хто прийшов? — поцікавилась Пелагія. І Риса не могла приховати від неї правди. Вона розповіла дівчині про їхній перехід через кордон.

— Його не взяли тому, що я була при надії, а рушниця вже чекала його на кордоні. Але відпустили, сказали, пошлемо чоловіка за тобою! Ох, бідолашна ж я!

Що я робитиму сама з отими малими дітьми, горенько ж моє, нещасний мій Динє!..

Пелагія не знала, що й казати, як її збадьорити, і лише пробурмотіла:

— Нічого, якось воно буде, адже й ми тут...

Тієї ночі Пелагія не спала. Щойно задрімає, як в її сон вдирається військо, що марширує зовсім голе, і на плечах у всіх рушниці. Вона пускалася бігти попереду солдатів і — прокидалася. І так кілька разів, поки не вирішила зовсім не змикати очей. Десь опівночі у дворі правління зачулися кроки, хтось ходив поблизу. Невдовзі кроки біля бараку затихли й одразу ж по тому відчинилися двері. Пелагія закричала. Від цього її крику прокинулася Риса. Заплакали й діти. Тоді в бараці загримів голос Динє:

— Чого розкричалися, бісової мами... Хто вас ріже? Ану ж, позатикайте свої пельки і дайте мені спокій!

Риса ніяк не могла знайти каганця, один за одним ламала сірники, і поки спалахували іскри в руках Риси, Пелагія не встигала повністю розгледіти обличчя Динє.

— Не дурій, жінко, не псуй сірників! Постели мені, я ляжу...

І, не чекаючи, він плюхнувся на матрац поряд з Пелагією, так що та ледве встигла підхопитися. Рисі нарешті вдалося засвітити каганця, і обидві жінки з жахом втупилися в довге тіло в брудній одежі, з-під якої виглядав голий живіт.

Динє лежав горілиць, трохи схиливши голову набік,— здавалося, ніби хтось тяг його за чуба в могилу,— й важко дихав. Цілу ніч, до самого світання, біля нього чатували, наче він був мертвий. Десь уже вдосвіта, мружачись од світла, він підвівся, вийшов надвір і став за малою нуждою біля самого бараку. Риса ладна була провалитись крізь землю від сорому перед Пелагією за той дзюркіт, що хльоскав по дощаній стіні; було таке враження, ніби ту нужду справляли просто в бараці. Коли він повернувся, то вже не мружився, але повз обох жінок пройшов, наче сліпий. Тільки вже коли сів на топчан, жінки здалися йому якимись комахами.

— Ти що, не сама? — прохрипів він нарешті.

— Не сама,— озвалася Риса.— Пелагія тут.

— Гик...— гикнув Динє.— Ніхто тебе не вкраде, жінко... нікому ти не потрібна...

І знову випростався на топчані, навіть не застебнувши штанів, та й заснув.

Пелагію аж пересмикнуло від огиди, і вона заспішила додому.

— Піду я,— мовила,— вже розвидніло.

Коли вона поверталася до старих Мурджових та до своєї сестри Добри, їй стало шкода, що справді не прийшли забрати Динє й переправити його на той бік кордону. Хай би вже там, коли б міг, пиячив досхочу.

— Динє повернувся,— сказала вона Добрі.— П'яний, як чіп.

Кілька днів ні Пелагія, ні Костадин не піднімалися на пагорб. Рано-вранці вони поспішали на свою ділянку, працювали, поки ще не припекло сонце, потім усі поверталися додому. Пелагія йшла попереду, несучи за плечима кошик з тютюновим листям. Потім вони нанизували те листя на мотузки й розвішували на стіні, над плескачиками кізяка, які вони сушили, аби мати чим топити взимку. Костадин іноді кидав домашнім:

— Треба було б навідатись до Бочаровських; щось ні слуху ні духу від них!..

Але все ніяк не міг піднятися на той пагорб. Коли ж одного дня хтось із селян сказав їм, що барак біля правління спорожнів, старий з Пелагією мерщій кинулися туди. Барак і справді був порожній, а від Бочаровських — жодного сліду. Солома була розкидана по підлозі, і зовсім по-іншому пахло: пахло пусткою! На вікні, на краю лутки, знайшли каганця з оливою і гнотом. І все...

— Як гадаєш, куди вони могли податися? — запитав Костадин.

Пелагія нічого не сказала старому, а той лише висловлював різні припущення:

— Мабуть, усе-таки чкурнули до міста...

Пелагія повернулась назад, а старий спустився до корчми з надією там щось вивідати про Динє. Корчмаря він знайшов за хатою в холодку. На запитання Костадина той відповів:

— Ще три дні тому вибралися, бачив його з клунком та з дитиною, яку він вів за руку. За ним дибала й жінка з немовлям на руках. Поспішали на поїзд, що мав незабаром іти.

— Ну, спасибі тобі, чоловіче,— мовив Костадин і вже зібрався рушати, але корчмар любив побалакати, тож

і затримав старого на цілих півгодини. Повертаючись, Костадин ще раз пройшов по пагорбу, уважно оглянув барак і вирішив, що буде найліпше, коли він з онуками, з бабою Петрою та з отими двома сестрами переселиться сюди. Правління поряд, унизу корчма, а на стіні стодоли безборонно можна буде сушити тютюн. Та й самому якось просторіше буде.

З дивною полегкістю в тілі й невиразним хвилюванням у душі старий спустився вниз із пагорба.

11

Барак на пагорбі не лишився порожнім. Костадин привів сюди онуків, а Добра принесла свою дівчинку, яку назвали Ленкою. Петра з Пелагією несли низки тютюну, що їх Костадин потім розвішував на сонячній стороні стодоли.

— Тут швидше сушитиметься тютюн! — пояснив він, повернувшись до бараку, дощані стіни якого аж потріскалися на сонці.

— Тут і ми геть посмажимося,-- всміхнулася Пелагія, бо на пагорбі не було жодної тіні, лише стодола в післяобідню пору давала трохи затінку, в який переносили й кошик з недонизаним тютюном. Тільки й того, що сонце не било їм в очі, проте всі відчували його жар і аж мліли від задухи.

Пелагія й так була не дуже-то балакуча відколи народилася Ленка, а відтоді, як переселились на пагорб, то майже й зовсім перестала ворушити губами. Вона часто кидала до половини нанизану нитку й починала ходити перед будинком правління, вздовж огорожі, подовгу вдивлялася в марево, що мерехтіло над полем і сягало аж старовинних палаців Королевича Марка. Сонце сердито накидалося на неї, обпікало їй обличчя, руки, ноги, і вона ставала ще мовчазнішою та смаглявішою. Сумно було дивитись на ту картину: пагорб, білий будинок, огорожа з колючого дроту і — чорна дівчина з великими очима за тою огорожею, наче ув'язнена,— здавалося, що вона ніколи не зможе вийти звідти, покинути отой пагорб...

— Певно, сумує за хлопцем, якого залишила там, за кордоном,— здогадувався старий Костадин.— Прокляте літо, збуджує всякі думки... Пам'ятаю, в отій пропащій

Австралії, коли нам бувало вдарить сонце в голову, ми хіба ж так сумували за рідною домівкою!..

Петра при тому значливо поглядала на нього й довго сміялася.

Пагорб видно було з усіх кінців села. І всі жінки й дівчата, що на терасах нанизували листя тютюну, завжди казали, помітивши Пелагію за колючим дротом:

— О, знову сумує та чорна дівчина!

Здалеку, звідки бачили її селяни, здавалося, що дівчина й справді була ув'язнена і не могла втекти з свого полону. Подеколи Пелагію там заставала й сестра. Вона зупинялася біля неї, легенько торкала її за руку, але врешті до бараку поверталась сама. Пелагія мовби мала визначений час — скільки їй належить стояти на сонці. Коли ж минав той визначений час, вона знов-таки мовчки поверталася під стріху стодоли.

Петра не могла вже витримати, вона вболівала за непокірну смаглявку:

— Слухай-но, Пелагіє, чорна моя квітко, що там у тебе криється в душі, що ти все смажишся під отим сонцем? Чи тобі щось бентежить груди, чи полонив хтось твої думки? Ану ж бо, розкажи, вивільнися, бо не можна ж отак усе збирати в собі та щоб ніхто нічого й не знав про це!

І лише тоді Пелагія зронить якесь слово чи два, аби лиш не засмучувати стару жінку, бо вже полюбила її, як свого часу любила матінку Дору. Та одного разу, коли Петра знову почала розпитувати її, дівчина спересердя кинула:

— А що я про тебе знаю, бабусю?

Петра образилась, нахилилася й, дивлячись на довжелезну голку, стала подумки перебирати роки, як ото перебирала листки тютюну; перебирала й ніяк не могла перемістити їх з голки на нитку, щоб повісити на стіні стодоли сушитися. І все-таки ті роки були її життям, хоч були безбарвні й порожні, поки Костадин плавав по різних морях та поки повернувся, не принісши з собою нічого ні в голові, ні в кишені. Син для неї був дорожчим над усе в житті. Вона сказала:

— Ось ти тільки подумай, що ми вчинили з ним! Украли дітей і, мовляв, кат тебе бери!

Тоді Костадин поклав голку, встав і мерщій подався в сад, ніби за малою нуждою, а насправді тікав од Петри та від її гострого язика.

Добра знала, що діється з Пелагією: не любить вона її дівчинки! І її саму не любить. Знала, недобрі думки носить вона у своїй голові. Добра слідкує за тим, що робить Пелагія, як вона рухається, куди дивиться, як стискує руки — все боїться, що ті руки одного разу зімкнуться довкола Ленчиної шийки.

«Навіжена моя,— думала Добра,— чорна сестро моя, зрозумій же ти нарешті, що це дівчатко нині мені любе, нічого нам більше не лишилося, тільки воно!» Ті думки вона боялася висловити Пелагії. А Пелагія була якась дивна: вона й сама уникала будь-якої розмови з Доброю.

Невидимі вітри гнали Пелагію через літо. Роботи було дуже багато. Лиш оті десять хвилин, що вона стояла на пагорбі за колючим дротом, були її спочинком. Повертаючись з поля, вона несла кошика з тютюновим листям, а потім виходила на шлях і збирала присохлі кізяки, які потім ліпила на стіни на осонні. Без тих кізяків узимку ні хліба не спекти, ні зігрітися. Увечері, коли вже закінчували нанизувати тютюн, вона йшла на великий пагорб, запалювала свічку на Дориній могилі й сиділа мовчки, аж поки сонце ховалося за гору, десь там, за краєм поля. Потім поволі спускалася вниз, мовби обтяжена чимось так, що над силу переставляла ноги. Коли обжинали перші ниви, вона йшла з мішком і граблями за комбайном і згрібала рештки соломи на стерні. Теж на зиму. І стала ще чорніша, ніж досі,— здавалося, ніби шкіра її була притрушена потовченим вугіллям. Губи мала обпалені, пошерхлі, обличчя виснажене, і лише очі були, як перше,— великі, гарні! Чимало сільських парубків задивлялись на неї, та тільки всім їм одразу стало ясно: не для їхнього сільського життя ця чорна квітка!

У неділю вона прийшла до вчительки.

— Сестру свою і тих двох старенських я забезпечила на зиму,— сказала їй вона.— Хочу тепер їхати до міста.

Вчителька нічого не відповіла: не знала, що їй казати. Спитала про інше:

— Ти щодня ходиш на могилку матері Геле?

— Так.

— Вона тобі хто — рідня якась? — знову спитала вчителька.

— Ні, ніхто вона мені. Ми навіть не з одного села.

Вчителька хотіла ще щось запитати, розтулила рота, але Пелагія перебила її:

— Нікому навіть свічку їй засвітити, а мати ж була... Мала ще двох синів, які б'ються за волю внизу, по той бік кордону.

Вчителька принесла кавуна, хотіла пригостити дівчину, але Пелагія відмовилася, сказала, що вона лише так завітала, провідати її. І подалася геть. Вчителька вийшла за нею, провела до самої вулиці й гукнула їй услід:

— Я прийду сьогодні до вас, чуєш?

Після тієї розмови все село знало, що Пелагія не хоче залишатися тут, і лише тоді всі збагнули, чому вона щодня виходила на пагорб і подовгу вдивлялася в бік Прилепа.

Того ж дня, коли сонце вже опустилося над обрієм, учителька прийшла на пагорб, але застала там лише Костадина, Петру, Добру й малечу. Пелагії не було.

— А де ж Пелагія? — запитала вона, хоча й так було все ясно.— Там, угорі?

Петра кивнула головою. Вчителька спустилася з пагорба, пройшла через усе село й побралася вгору, до цвинтаря. Вона не помилилася. Пелагія стояла навколішки біля могили Дори Биджової, матері егейської, й чекала, поки догорить свічка. Коли вчителька зупинилася біля неї, вона не ворухнулася навіть, лише спитала:

— А чого ти прийшла аж сюди?

Вчителька спершу не знала, що відповісти, вона не знала, що так збентежаться оці могили, де лежать її предки, оця трава, суха і зжовкла, яка ховає хрести і написи на них, оці ящірки, які хурчать і стрибають по камінню; а вона ж бо думала, що буде так просто прийти сюди, де сплять мертві, й провадити розмови про що завгодно, навіть про отого Пелагіїного... Збагнула, що тут можна говорити лише про мертвих, які насправді тільки здаються мертвими. Адже тут, на цьому місці, вони ніби воскресають з небуття. І, замість того, щоб відповісти, вчителька спитала:

— Про що ти розмовляєш з Дорою?

Пелагія підвела голову й лагідно подивилась на неї.

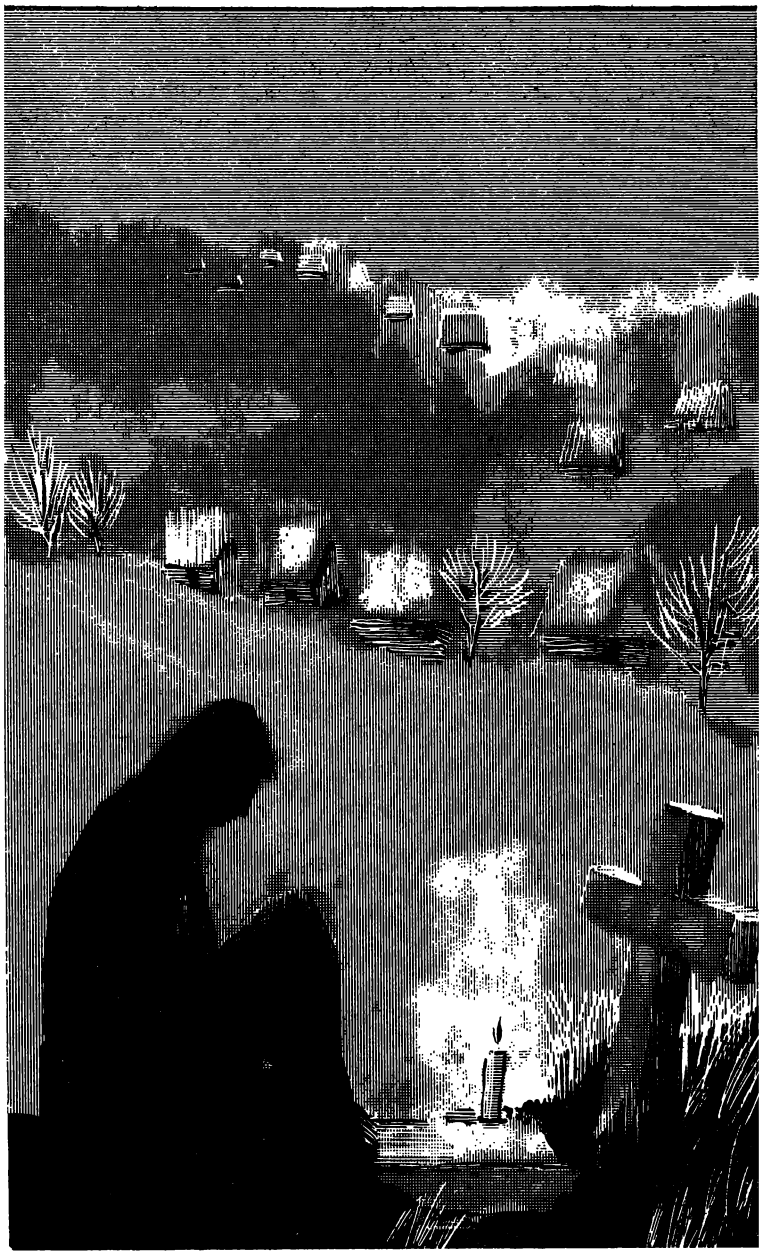
— Ми мовчимо,— сказала.

Вчителька попросила свічку:

— Якщо є ще одна, то і я засвічу!

Пелагія, у якої під плитою було заховано кілька свічок, дістала одну:

— Візьми, матінка не розгнівається! — й на очах у неї заблищали сльози.

Дівчина відвернулася, але вчителька все ж помітила їх:

— Ти плачеш?

Пелагія не хотіла признатися, що плаче.

— Тобі так здалося,— сказала вона.

— Нічого. На могилі або ж мовчать, або плачуть. Тільки мені цікаво, чом ти саме тепер заплакала? — спитала вчителька.

Пелагія відчувала, чому саме, що́ викликало в неї сльози, одначе, не могла висловити цього. Тільки й мовила:

— Мене втішило те, що ти засвітила свічку на її могилі. Адже ти ніколи більше не прийдеш сюди, досить і цієї свічки, так?

Збентеженість Пелагії передалася і вчительці, у грудях защеміло:

— А тобі важливо, щоб тут інколи горіла свічка?

— Вона була нам матір'ю! — сказала Пелагія.

— Як то — матір'ю? Адже вона з іншого села!

— Але ми з одної батьківщини. Моя мати вмерла в селі. На тому самому цвинтарі ми поховали й батька. А в цій могилі ніколи й нікого іншого не поховають. Матінка Дора довіку залишиться сама... Із свічками, що горять над нею...

Вчителька пообіцяла, що коли Пелагія поїде, то вона сама засвічуватиме на цій могилі свічку...

Потім вони разом спустилися вниз.

— Ти хочеш їхати вже цими днями? — спитала вчителька.

— Щойно почнуться дощі,— відповіла Пелагія.

— А навіщо тобі чекати дощів? — допитувалася вчителька.

— Не знаю. Погано, коли й спекота, та як почнуться дощі і впаде небо на верховини, тоді й зовсім дихати буде нічим. Торік, як ми прибули сюди, зачастили саме дощі. Погані дощі.

І розійшлися. Вчителька подалася додому, а Пелагія — до свого барака, на пагорбі. Петра запитала дівчину, навіщо її шукала вчителька.

— Хоче навчити мене писати,— збрехала Пелагія.

Не повірили їй ні стара, ні Добра. Тільки Костадин, який був переконаний у людській чесності, повірив Пелагіїним словам. Але Петру і Добру не так-то легко обдурити, вони здогадувалися, про що думає Пелагія, і тому непокоїлися. «Тільки що спільного в цієї дівчини з учителькою, чого вона ходила до неї, а потім та навіть

дувалася сюди, на пагорб, питала її?» — міркувала Петра, а Добра з трепетом у серці дивилась на Пелагію і мовби вже її не було, мовби вона вже втратила її, хоч сестра й була тут, сиділа навпроти.

Літо виявилося сухе, шкарубке, з курявою, з половою, з кізяками, з запахом горілого тютюну... Щоранку над полями за обрієм народжувалися чисті, погожі дні, але до полудня все пропікалося й проймалося духом перетлілості, а надвечір, коли заходило сонце, в полі все завмирало й уже зовсім не виказувало ознак життя. А ночі, ще страшніші, ще болісніші, ніж дні, були з якоюсь небаченою вологою задухою і з якимись невидимими комахами, що населяли пітьму. Село починало незвичайно смердіти, неначе падлом. Вода ще блищала в колодязях, але декотрі з них уже пересохли. Опівдні худоба починала непокоїтися й ревти. Увечері селяни залишали свої хати, свої затишні куточки, які оберігали їх від пекучого сонця протягом задушливого дня, й перебиралися на пагорб, на подвір'я правління; нарізавши собі тютюну, крутили цигарки, пахкали клубами диму та пильно оглядали небо: а там — жодної хмаринки! Спочатку на заході крайнеба розливався якийсь рум'янець — здавалося, то ніби хтось розкидав по ньому червоняcту землю; потім легка синювата барва падала на далекі гори. Поступово вона гусла, ставала схожою на чорне тісто й нарешті перетворювалася в розмелене вугілля, масне й гаряче, що хмарою нависало всюди в повітрі. Дехто з селян згадує перші дні літа, коли налетіла сарана, і той їхній молебінь у полі, який обернувся бійкою на межах.

— А звідки взялася ракія, люди? — запитує Костадин, який сидить поряд.— Звідки була та ракія, що ходила по кругу в баклазі? Розгнівали господа, от він і не послав нам дощу.

— Замовкни там! — почувся чийсь голос. Костадин не схотів навіть з'ясовувати, хто був той крикун, бо знав, що може бути ще гірше, адже люди розпалені, їм багато не треба, досить маленької іскорки — і вони спалахнуть. Однак були селяни, які думали так, як і він, Костадин.

— А звідки знати,— казали вони,— може, й розгнівали! Треба було до церкви повертати, а не чубитися на межах.

Сиділи так до пізньої ночі. Ніхто навіть униз не спускався, до корчми. Через них Добра й Пелагія не могли навіть вийти за стодолу до вітру.

Літо геть вимучило Пелагію, але вона в думках плекала надію й тішилася нею. Не зважала й на люту посуху, поспішала приготувати все на зиму: збирала коров'ячі кізяки на шляху, солому на стернях і сухе гілляччя десь аж біля залізниці. Не хотіла, щоб сестра сказала, коли вона поїде звідси, що, мовляв, залишила її саму з немовлям мерзнути в цій дерев'яній домовині. Пелагія всім своїм єством відчувала, що наближається пора дощів. Тими дивовижними ночами їй хотілося втерти носа всім цим неповоротким, сонним чоловікам — гукнути їм, що дощі наближаються і надовго затримаються над горбами. Але що їм до тих дощів, коли земля геть потріскалася, й загинув увесь урожай? Ті дощі розведуть лише багнюку в селі. Вона забула, що потріскана земля спрагла на воду, і ніяке зерно не прийметься в ній, якщо вона не розмокне.

Одного дня, саме за день чи два до початку дощів, Пелагія взяла свої речі й зв'язала їх у клунок.

— Що ти надумала, сестро? — розплакалася Добра.

— Нічого. Пошукаю роботи в місті,— сухо відповіла Пелагія.

— А що ж ми тут робитимемо, сестро моя, на кого ти мене залишаєш? — хлипала Добра.

— Ти не сама. Тут дідусь Костадин і баба Петра. Не будете нудьгувати.

У Пелагії наче не було серця, раз вона залишає тут їх самих. А в очах — жодної тіні, обличчя незворушне й тверде, мов чорний камінь.

Дощів усе не було, але небо й повітря набрали вже іншої барви — стали вологими й сірими. Пелагія з клунком перетнула пагорб, дісталася до шляху й пішла. Добра спершу плакала, але потім витерла фартухом сльози. У неї теж була гордість. «Якщо вона мене зневажає,— думала Добра,— то чого я маю побиватись за нею?» І все ж не витримала: пішла до дротяної огорожі й довго дивилась, як Пелагія все зменшувалася на шляху та губилася в куряві.

З першими дощами на пагорб прийшла і вчителька. Вона постукала у двері й загукала:

— Пелагіє! Агов, Пелагіє!

Відчинила Добра й запросила гостю до хати.

— Немає Пелагії,— сказала вона.— Поїхала до міста.

Вчителька хотіла відразу ж піти собі, але їй здалося, що цим вона може скривдити людей, і тому трохи

постояла в бараці. Мусила пообіцяти старому Костадинові, що цього року вже напевно візьме до школи старшеньку онуку. Коли ж вона вийшла надвір і вже спускалася вниз, їй спали на думку Пелагіїні слова, наче вона їх знову чула: «Торік, як ми прибули сюди, зачастили такі ж дощі. Погані дощі».

Небо повисло зовсім низько й виливалось дощами на землю, в багнюку. Чорні гайворони знову обсіли дерева й замінили собою листя, що вже поопадало.

12

Першого вечора Пелагія ночувала в передпокої у Биджових, але вже на другу ніч мусила думати про інше місце, бо жінка, що замінила Дору, не дуже-то прихильно дивилася на прибулу. Поки Пелагія розповідала Борисові, як вона щодня засвічувала свічку на Дориній могилі, його жінка все шмигала сюди й туди, потім не витримала й зупинилася перед нею:

— Слухай, чорнявко, невже ти гадаєш, що він усе життя те й робитиме, що плакатиме за Дорою? Я нітрохи не винна в тому, що вона вмерла, й нічого не хочу знати про неї. Второпала?

Нова дружина Бориса Биджова була жінкою дебелою. «Як дві Дори, взяті разом,— подумала Пелагія.— Коли вмре, доведеться удвічі більше добувати дощок на труну». Звали її Сандою, і Борис так кликав її, а Геле звав мамою. У Пелагії від того стиснулося серце. Не тому, що Санда вже натякала, ніби їм тут усім тісно, а через те, що було загарбано місце Дори, і тепер ця чужа жінка думає, що й ті сини, які б'ються внизу,— її сини. А в неї ж самої є діти, аж п'ятеро хлопців, але вона залишила їх по той бік кордону, а сюди втекла з якимось пекарем — щоб йому хліб застряг поперек горла! Він потім кинув її, сам чкурнув назад, а звідти аж у Канаду.

Пелагія не стала чекати, поки їй скажуть двічі. Коли Борис відлучився на базар, вона взяла свої пожитки й вийшла на вузеньку прилепську вуличку. Якби Борис був удома, вона б не зважилася це зробити, та й він би, напевно, не дозволив їй піти від них. Тож вона вислизнула з передпокою, не сказавши Санді ні слова, а та, хоча й бачила, що гостя збирається йти, не зупинила її

й навіть не запитала, де вона ночуватиме. Пелагія дісталася до вузеньких вуличок базару і тут з жалем подумала, що помилилася, так необачно покинувши село. Могла повернутись назад — Костадин, Петра і Добра з радістю прийняли б її, але вже було поночі і в неї бракувало сміливості в таку пізню пору повертатись назад. «Якщо не влаштуюсь ніде, то шукатиму школу, в якій досі живе Марко Посков зі своєю сім'єю, а він уже покаже дорогу до Бочаровських»,— так міркувала Пелагія, прикидаючи, якою вуличкою вона може вийти на ту, що веде до станції (школа була неподалік од станції), і раптом наскочила на Ангеліну Шиникову. Ангеліна розпростерла руки й, забувши про те, що колись недолюблювала цю чорну дівчину, радісно вигукнула:

— Пелагіє!

І в Пелагії вихопилося з уст — трохи на радощах, а трохи від несподіванки:

— Ти, Ангеліно?!

Ангеліна ніби стала ще вродливішою і ще молодшою. Була вона в міській квітчастій сукні, що облягала її стрункy постать, а на голові, замість хустки, мала химерну зачіску, яка нагадувала другу голову. Хоч Пелагія й не жалувала Ангеліну, цього разу вона щиро зраділа їй. Власне, не те, що не жалувала, а просто заздрила цій жінці — її веселій вдачі й веселій усмішці, яку та незмінно носила в душі й на вустах. Привітавшись з Ангеліною, Пелагія сказала їй, що оце вирядилася до Бочаровських, та от не знає, як їх знайти, а живуть вони десь біля міської лікарні, тільки де саме — господь їх святий знає!

— Тяжко живуть вони,— сказала Ангеліна, ведучи Пелагію десь аж на околицю міста.— Потерпає сердешна Риса. Динє працює, але грошей їй не дає — все пропиває. Невеселе у них життя...

І дивно: Пелагія думала не про Рису, а про Ангеліну. Якою ж вона гарною стала! І в грудях трохи роздалася. А чи то їй колись так здавалося, що груди у неї були надто стягнуті маслиновою американською блузою?

— Ну, а як там Добра? — запитує Ангеліна з якимось болем у голосі.— Чула, що народила доньку?

— Та народила...— сухо відказує Пелагія.

Тут і урвалась розмова між ними, бо вже дістались околиці міста, прийшли до Бочаровських. Усі страшенно зраділи, побачивши Пелагію, зрадів навіть Динє. Він

став розпитувати про Костадина та Петру, не забув і про Добру.

— Бідолашні все мучаться,— пояснила Пелагія,— цілими днями штрикають голкою та нанизують тютюн. А тепер ось почнуть сортувати його...

— Чи добре ж хоч вродило на ниві? — запитала Риса.

— Вродилося горе,— відповіла Пелагія,— що ж іще.— І трохи помовчавши: — Ну, а ви ж тут як живете? Чом повтікали, навіть не попрощавшись з нами? Ми, коли дізналися, що барак порожній, одразу ж переселилися в нього. Там я їх усіх і залишила, на пагорбі.

— А як учителька? — поцікавилася Ангеліна, що вже була розляглася на солом'яному матраці.

— Страшенно сердилася, що ти втекла, не попрощавшись,— сказала Пелагія.— А взагалі вона добра.

— Я знаю. Щоправда, трохи ревнива: бозна-що навигадувала собі про наші стосунки з головою.— Ангеліна підвелася й заспішила додому, бо вже скоро мало й смеркатися.

Пелагія зосталася зі своїми друзями: вона дуже любила цих горопах, однак при Ангеліні почувала себе ніяково, щоб розкрити їм своє серце, а хотіла ж багато про що розповісти, надто про Бориса Биджова. Але тільки-но вона почала, як Динє перебив її. Він допитувався, чи й старі мають намір перебиратись сюди, до міста, бо що вони робитимуть там? А тут є комісія, що подає біженцям допомогу.

— Старенькі не зможуть працювати,— додав він.— От ми коли прибули сюди, то спершу заявилися до куцого, що лишився тут ще напочатку.

— Отой Марко? — спитала Пелагія.

— Він самий. Тільки не прийняв він нас по-людському. Каже, вас одвезли до села, то там і мусите залишатись, бо що маєте робити тут? Я кажу йому, що знайдемо, до чого докласти рук, а ти тільки допоможи нам, дай якусь пайку хоч для дітей. Не можу, каже, ви, каже, одержали, коли проїжджали через Прилеп. А ми дивимось на його дітей — усі зодягнені в американське шмаття, а щічки в кожного, пробач на слові, неначе сідниці. Я й кажу йому: «Добре ж ти влаштувався!» А він як розкричиться, мовляв, хто ти такий, щоб перевіряти мене, бо я, каже, теж маю сина, який бореться там, унизу, розумієш? А тут мене поставили, бо виявили довір'я. І геть з моїх очей, поки я не покликав поліцію!

Дивлюсь я на нього, дивлюсь, та й думаю собі: «Он Борис Биджов з того ж самого села, а не таке, як він, стерво». Забрав я дітей та й пішов собі шукати притулку... А господарі наші — дідусь і бабуся, добрі, але самотні люди...— вів далі Динє.— Вони запросили нас до себе, коли побачили, як ми лаштуємося ночувати на вулиці, просто неба. Питають: «Ви єгейці? Ходіть до нас, маємо ще одну кімнату, знайдеться місце для всіх». Отак ми й залишилися в них, у цих добрих людей на околиці міста.

— Тільки ми не добрі,— шепнула їй Риса, коли вони залишились з Пелагією самі, а Динє вийшов надвір у якійсь справі. Пелагія не питала, чом вона каже так, бо їй уже все розповіла Ангеліна, і тепер дівчина мовби вдруге чула ті слова: «Тяжко живуть вони... Невеселе у них життя...»

Цієї ночі Пелагія лишилася в Бочаровських, а коли наступного ранку зібралась до міста, Риса нагадала їй, щоб вона знову поверталася. «Погуляй,— каже,— попитай роботи — і повертайся». Увечері, на третій день свого перебування в Прилепі, вона повернулась до Бочаровських і розповіла їм про дивовижну пригоду.

Удень, коли Пелагія вибралася до міста, мала єдиний намір — провідати Марка Поскова, оскільки він тут, у місті, працює на складі, з якого подавали першу допомогу біженцям. Склад містився у дворі тієї школи, де свого часу по дорозі до села їх залишали на ночівлю. Марко Посков щось писав у великій конторській книзі. Коли дівчина заступила йому світло, він підвів голову.

— Пелагія? — здивувався.

— Так,— мовила вона,— це я.

— Чого шукаєш, красуне Пелагіє? — завеличався Марко над конторською книгою, але сказав це так, щоб Пелагія сприйняла все за жарт. Пелагія стрепенулася. Щось ніби кольнуло їй під ложечкою.

— Хочу влаштуватися на роботу в місті,— сказала.— То оце прийшла, щоб ти допоміг мені.

— Щоб я допоміг тобі знайти роботу?

— Ні, щоб ти спершу дав мені якусь одягачку, зима ж он скоро...

У Марка Поскова сяйнула в голові щаслива думка.

— Гаразд,— лагідно мовив він.— Заходь та разом пошукаємо щось для тебе, тут багато всякого добра.

Пелагія не вірила власним вухам. Адже Динє розпові-

дав їй про зовсім інше: Марко не те що не запросив його всередину, щоб він там собі вибрав усе необхідне, а не підпустив навіть до порога складу. Дине сказав, що Марко недобрий чоловік, а він, бач, і таким ось може бути...

— Вибери собі сукню, жакет і черевики,— сказав він їй.— Поки що тільки це, іншого не можу дати. Оте все, що ти бачиш,— то для тих, хто прибуде зовсім обідраний та босий.

Пелагія увійшла й почала приміряти сукні. Вона прикладала їх до себе, коміром до підборіддя, пильнуючи, щоб вони не були короткі, вище колін. Поки вона все те робила, Марко Посков крутився біля неї, подавав їй інші, кращі та тепліші сукні.

— Тримай, Пелагіє,— догоджав він їй,— ця наче пошита для тебе, надягай її на свою гарненьку фігурку!

— Нехай, я вдома надіну,— відбивалася Пелагія,— а зараз мені треба знайти черевики,— і нахилилась над купою взуття, та раптом помітила, як Марко Посков, неначе кіт, почав скрадатися ззаду до неї. Пелагія враз обернулася, а потім уже й сама незчулася, як усе те сталося. Пам'ятає лише, що в руках у неї чомусь опинилися добрі, міцно підбиті черевики, вона замахнулася ними й тріснула Поскова по голові. Той похитнувся й, знепритомнівши, впав на купу одягу. Оговталася Пелагія лише на вулиці й заспішила на другий кінець міста. Йдучи так, вона помітила, що тримає в руках сукню й черевики. «Виходить, я все-таки взяла їх,— і лиха, жахлива думка майнула в її голові: — А що, як я вбила його?»

Вдома була тільки Риса з дітьми, і це для дівчини було справжнім щастям. Ледве тримаючись, аби не впасти, вона присіла на солом'яний матрац.

— Що з тобою, Пелагіє? — занепокоїлась Риса.

Пелагія показала їй на сукню й черевики,

— Та бачу ж, дивлюся й дивуюсь, мовила Риса,— як ти їх добула, як їх вициганила в того Поскова?

І, розпалившись у гніві, Пелагія розповіла їй:

— Сам усе дав, розумієш? Навіть покликав мене всередину, щоб сама вибрала, а потім... потім...

— Що потім? — нетерпеливилась Риса.— Що сталося потім?

— Потім я трахнула його черевиком по макітрі, от...

І вони разом глянули на черевики. Черевики були не жіночі, а чоловічі, з коротенькими халявками і з великими головками цвяхів на підошвах.

— Що? Отак і вдарила? По голові? Мабуть, не хотів давати їх?

— Ні, річ саме в тім, що він хотів мені їх дати, а я вдарила його,— сказала Пелагія й розповіла, як усе сталося. Наприкінці вона все ж додала: — Боюся, чи не вдарила я його занадто сильно і чи очухається він після цього?

Вона не знала, що їй робити й чекала до смерку, поки повернувся Динє.

Динє згодом прийшов, і, поки мив свої засмальцьовані руки, Риса на вухо розповіла йому все.

— Браво, Пелагіє! — сказав він на те.— Так йому й треба, негідникові!

Одначе, про всяк випадок, Динє вдягнувся й вийшов. Повернувся вже пізно.

— Нічого з ним не сталося,— сказав він.— Бачив його у дворі,— і вдоволено засміявся.— Кажу йому: «Гей, Марку, ану ж підніми шапку та покажи, який ти рогатий!» А він стоїть, дивиться на мене й не знає, що робити. Зрозумів, що таки зганьбив себе, тепер лише очима кліпає і мовби подає мені знак мовчати. Я знову звертаюсь до нього і знову за своє: «Ну, то як,— питаю,— замашна в Пелагії рука?»

Тим часом було й не до жартів: Марко Посков звинуватив Пелагію в тому, що вона силоміць вдерлася до нього на склад, вдарила його черевиком по голові, взяла, що їй було потрібно, і втекла.

— Я кажу йому,— далі розповідав Динє,— що Пелагія повернулася з порожніми руками! Нічого, кажу, не принесла! — І йому враз заціпило, збагнув, що не зможе нічого довести, бо дівчина, гляди, сховає все, що взяла, і спробуй тоді знайди! Я залишив його посеред двору знїченим та приниженим, а сам пішов до Бориса. Ніколи я не ляпав по-дурному язиком, але цього разу мені здавалося, що я збожеволію, коли не розповім про цю пригоду комусь.

Тепер про неї довідалися всі біженці. Бо те, про що говорилося в корчмах, не довго затримувалося там. Пелагія зо страху не знала, куди подітися. Вона боялася, щоб Марко не помстився їй. Адже коли йому довірили стільки всілякого добра, то можуть повірити й на слово. Цієї ночі Пелагія не могла спокійно заснути. А на третій день, увечері, прийшла до них Ангеліна і вже з порога почала голосно сміятися:

— Ох, Пелагіє, яка ж ти сильна й хоробра дівчина! Так йому й треба, смердючому цапові! Він думав, що завжди втішатиметься нашими стражданнями! Ну, та це до певного часу, поки не наскочив на отаку, як ти!

Лиш тепер Пелагія збагнула, звідки бралися всі оті гарні речі, що їх носила Ангеліна. Значить, вона дозволяла, щоб за якусь ганчірку він ущипнув її за сідницю!

Пелагія нічого не відповіла Ангеліні, яка ще про щось потеревенила з Рисою і повіялась геть.

Ця пригода набула розголосу не тільки серед біженців, про неї дізналися й власті, але Марко Посков і надалі лишався працювати на складі, бо, як-не-як, у нього був син, котрий боровся там, за кордоном. А Пелагія вже стала забувати про ту пригоду. О цій порі бруківка міських вулиць всуціль покривалась грязюкою, яку селяни привозили на колесах своїх возів у базарні дні. Хмари над містом не могли опуститися нижче від палаців Марка Королевича, що були останньою межею, до якої вони могли опускатися. З тих хмар накрапав дрібнесенький дощик — він змивав з міських дахів стійкий запах тютюну, розвіюючи його ще далі або змішуючи з грязюкою, яку ноги потім розносили по всіх усюдах. Пелагії здавалося, що прилепчани мають той запах навіть у своїх подушках, і тому його чути де завгодно. Вона тяжко звикала до багнюки, дощу й до тютюнового запаху, але мусила миритися. Бо, певно, той запах їй уже визначила доля як частку життя. Вона знайшла роботу в монополії [1], куди привела її Ангеліна.

— Тебе приймуть,— сказала вона дівчині,— я вже говорила там про тебе.

І її прийняли. Тільки й спитали, звідки вона, чи сама та чи є в неї батьки. Сказала, що сама, бо має сестру на селі і хоче працювати тут.

Цілими днями Пелагія сиділа в довжелезній, широкій кімнаті, де разом з іншими жінками перебирала тютюн. Минув певний час, поки її руки набули вправності; згодом вона вже працювала, як Ангеліна та як інші жінки, що були поруч. І ось тут уперше, відтоді, як Пелагія опинилася по цей бік кордону, вона відчула, що по-справжньому самотня! Серед стількох жінок, серед стількох людей, поміж стількох голосів і — сама! Щоправда, була тут

[1] Монополія — державна галузь господарства по виробництву тютюнової продукції.

Ангеліна, і вони врешті зблизилися — хтозна-як і чому, але все-таки зблизилися. Пелагія й далі засуджувала Ангеліну за те, що вона легковажно поводилася з чоловіками, навіть уголос докоряла їй, проте Ангеліна не зважала, вона тепер якось по-особливому ставилась до Пелагії, немовби до молодшої сестри. Пелагія бачила це, однак і далі почувала себе самотньою. Навіщо вона живе? Для чого? Куди утікала й від кого? Від своєї сестри Добри? Від маленької Ленки? Вона розуміла, що тепер і Добра стала самотньою. Щоправда, в неї є Ленка, ота маленька й гарнесенька лялька, отой любий і теплий клубочок, який завжди, коли їй буде тяжко на душі, можна притиснути до грудей або цілувати скільки завгодно, і який може... подолати самотність! «А я? Кому мені пожалітися на свою біду?» Часто довгими вечорами, чекаючи, поки повернеться Динє і внесе в кімнату дух ракії, Пелагія тихенько, наче боялася почути відповідь, запитувала Рису, чи любить вона своїх дітей? Риса зиркала на неї з неприхованим подивом і, замість відповісти, запитувала:

— Що там у тебе в голові, дівчино?

— Не знаю,— відповідала Пелагія,— просто питаю, чи варто народжувати дітей, коли ми самі не відаємо, що на них чекає попереду, завтра?

— Чудна ти якась,— сказала їй на те Риса.— Справді, чудна. Знаєш,— призналася вона їй,— он тому ще не минуло й року, а я вже другого ношу під серцем...

— Ти що, знову важка?

— Так,— мовила Риса з такою теплотою, якої Пелагія не сподівалася. Пелагія вже не пригадує, чи з такою ж теплотою говорила й Добра про Ленку.

— І коли ж воно має з'явитися?

— А коли настане час.

— І ти любитимеш його?..

— А чом же не любити? Вони водночас народжуються — дитина, ну, і... любов до тої дитини.— Так намагалася Риса пояснити все це дівчині. Вона не вчилася в школі і, перш ніж її повели до Динє, не знала, що то означає — думати про мужчину, але відтоді, як віддалася своєму чоловікові, й пізніше, як почала рости в її лоні Неша, вона відкрила щось у собі, якесь незнайоме, солодке й лагідне почуття і до Динє, й до Нешки, яка жила в ній.

— А коли прийде отой чоловік по Динє? — спитала Пелагія.— Що ти робитимеш сама?

І дівчина полинула думками в село, на пагорб; вона скрадалася побіля бараку, заглядала у віконце, в шпарини дверей, але ніяк не могла підгледіти, що робить Добра, чи сумує вона за своєю сестрою Пелагією, а чи Ленка цілком заволоділа її серцем і душею? «Невже Добра за всі ці дні не тужила за мною?» І від тих думок їй стало ще тяжче. Адже була вона самотня, відлюдкувата, замкнута, не знала, куди себе подіти після роботи. Ото б знову опинитися в селі й проводжати день, сидячи на могилці матінки Дори! А втім Пелагії не хотілося повертатися до сестри. Або ж перевозити її сюди. Коли вони вже повернуться назад, додому, то нічого в неї не буде, окрім неї і тих могил, що лишилися там.

Після всього, що сталося, однаково ж треба жити...

Ангеліна Шиникова зі своєю матір'ю і донькою жила у великій кімнаті на третьому поверсі високого, пофарбованого в синій колір будинку, неподалік од грецької церкви. Пелагія частенько навідувалася до них і не з якихось там особливих почуттів, а лише тому, що Ангеліна відвертала її від важких думок. Ангеліна була не тільки весела та вродлива, а ще й кмітлива і спритна жінка. Пелагія почала розуміти її, хоча й не міняла своєї думки про неї. Цілком можливо, що Ангеліна не дозволяла всім отим жевжикам, що крутилися довкола, навіть доторкнутись до себе пальцем! А її мати була доброю бабусею, хоч про неї й подейкували, ніби вона займається ворожбою. Поглянувши якось на Пелагію, вона сказала:

— Послухай-но, Пелагіє, бісова красуне, чи то тебе якийсь хлопчина очима сушить, а чи сама журбу якусь у душі носиш? Сядь-но, я погашу тобі живі жарини в свяченій водиці!

Пелагія, бувало, насміється з усього того досхочу і мерщій біжить до Риси розповісти їй про Тіну Шиникову та про її свячену водицю, яку вона набирає з чешми у дворі, і про живі жарини, що шкварчать у тій водиці, поки не погаснуть. Але, незважаючи на ворожбу, Пелагія все худла й тоншала в своїй сукні, яку вона добула з такими труднощами.

Завжди, коли Пелагія виходила з важких, окованих залізом дверей будинку, з протилежного боку вулиці на неї дивилася якась сивоголова жінка з лагідними очима. Якось вона запитала її:

— А скажи-но, чорнявко, ти теж звідти, з отої Македонії?

— Звідти, тітонько,— відповіла дівчина,— звідки ж іще, раз я така.

— І навіщо ж тобі ворожба, дочко? Ти ж така стрункa та вродлива,— промовляла жіночка. І так кілька разів, поки вони врешті заприятелювали. Старенька сива жінка (власне, вона була не старою, лише волосся в неї було сиве, обличчя ж мала повне й гарне, ще досить молоде) одного разу запросила її в гості.— Зайди, дочко, до мене,— сказала вона,— хочу в тебе щось запитати!

Зовні будинок тієї жіночки був зовсім непоказний — невисокий і невеликий, а жовтий колір, у який він був пофарбований, робив його ще непоказнішим. Зате Пелагію привітав дзвіночок, який теленькнув, коли вона відчинила, а потім зачинила двері. Далі — чисте вимощене цеглою подвір'ячко, оточене привабливим садочком з оголеними вже трояндовими кущами.

— Що ж ви, тітонько, хочете в мене спитати?

Пелагія не зважувалася йти по засланих килимовою доріжкою сходинках, а жінка кликала її нагору, запрошувала на чай. Пелагія й сама незчулася, як опинилася нагорі, в маленькій чистій кухоньці, де вже парував на плиті чай.

— Як тебе звати, чорнявко? — запитала жінка.

— Пелагія.

Дівчина вже не пригадує, скільки вона гостювала в тітоньки Євдокії, не пам'ятає всієї їхньої розмови й того, як вона спустилася сходами вниз, як пройшла через двір і вийшла на вулицю. А коли отямилась, коли повернулася до дійсності, то усвідомила, що майже біжить вулицею і що дехто з перехожих навіть озирається їй вслід. Але Пелагії було байдуже. Вона мусила поспішати, мусила бігти, бо мала чимшвидше дістатись до околиці міста, в похмуру і тьмяну кімнатку Риси, щоб кинутися їй в обійми, заплакати на її плечі, а потім сказати: «Як же я вас обтяжую своєю присутністю, правда?» Та хіба зрештою не однаково, як те все буде, що вона скаже Рисі, тільки б швидше добігти, тільки б вистачило в неї духу, щоб не знесиліти і не впасти дорогою. У неї трепетали душа і тіло, наче враз її почала тіпати лихоманка. А коли добігла й випалила все, що мала на думці, Риса засмутилась і мало не заплакала:

— Як же нам з Динє далі жити?..

— А тут ще й я... стільки сиділа на вашій шиї... Але, знаєш, я знайшла собі кімнатку, зможу навіть сестру за-

брати до себе... Одна добра жінка, мов рідна мати, там, угорі, коло річки, біля грецької церкви...

Пелагії бракувало слів, щоб пояснити їй, як вона знайшла ту кімнату, як познайомилася з доброю жінкою, тітонькою Євдокією, яка запросила її до себе додому, відчинила перед нею двері світлиці й сказала: «Ця кімната порожня, вмістить усіх трьох!»

— Розумію,— мовила Риса.— Діло твоє! Тільки не забувай хоч провідати інколи нас!

Пелагія взяла свій клунок і вже того вечора переселилася до тітоньки Євдокії. Вона аж зніяковіла, коли в кімнаті побачила ліжко з матрацом і, втупивши очі в підлогу, промовила:

— Навіщо ж, матінко... я й так, на підлозі... на матраці... Навіщо ж іще й ліжко...

І вона заплакала, вперше заплакала від радощів.

13

Добра переживала тяжкі дні. Сіро було у неї на душі, сірим було її обличчя. Сіро й задушливо довкола. Небо і сам господь бог посилали на землю оті нескінченні потоки води, що утворювали калюжі й заливали всі вулиці села. По пагорбу дзюркотіли маленькі струмочки. Добра цілими годинами тримала доньку біля груді й невтішно плакала.

— Що тобі душу точить, дочко моя, навіщо сльозами солиш молоко маленькій? — докоряла їй стара Петра, церуючи шкарпетку котромусь із онуків. А вони збилися під навислою стріхою й дивились, як накрапає дощ. Найбільше їх приваблювала вода, що збиралася в струмочки й стікала вниз по пагорбу у величезну калюжу посеред села. Рина хоч і мала на рік меньше, ніж потрібно було для першого класу, вже ходила до школи й навчалася писати.

Добра не знала, що відповісти старій жінці, бо все, що б вона їй сказала, було б неправдою. Ну, як їй сказати правду? Але тямовита стара сама здогадувалася:

— Знаю,— мовила вона,— ти все плачеш за своєю чорною сестрою? Ех, ото кажу тобі — викинь її з голови, то сама побачиш — більше молока матимеш!

Викинути з голови? Як же то? Пелагія не виходила в неї з голови уві сні й наяву. А Добра й хотіла того: їй було гарно, що Пелагія невідступно живе в її думках. Добра

плакала з іншої причини, через те, що їх лише дві сестри на всьому білому світі, а вони вже розлучилися. І хіба знає ця старенька жінка, чому вони розлучилися? Вона вважає, що всі майнули до міста, тож і наша Пелагія подалася туди шукати свого щастя! «Ні, бабусю, не так, наша Пелагія від мене втекла, розумієш, від мене!»

Одного дня Добра сказала старій, що має намір піти на цвинтар. Петра рішуче запротестувала:

— Куди в отаку погоду? Хіба не бачиш, бог обдаровує землю водою!

Добра не послухала її. Накинула шаль на голову й задріботіла в дощ. Уздрівши її, селяни не повірили, що вона вирядилась на цвинтар, та коли молода жінка побралася на гору, почали хреститися. Стежка геть розмокла, було дуже слизько й важко просуватися, до того ж Добра не знала, де було поховано Дору Биджову. Вона тоді не ходила на цвинтар, коли її ховали, бо саме народилася Ленка. «Нічого, я піду, знайду її могилку, мушу знайти»,— не раз казала вона собі. Піднімаючись на гору, Добра все згадувала ті ночі, коли вона чекала своїх пологів, але так, щоб усе було непомітно, щоб не привернути уваги інших, бо ті інші цілими ночами не спали, все сподівались побачити, коли і як вирурхне душа Дори Биджової й відлетить від неї. І все сталося в одну й ту саму ніч.

«Як воно так могло статися? Чи, може, то її душа переселилася в мою дівчинку? — запитувала вона себе.— Коли б не вмерла матінка Дора, то, певно, не жила б і моя Ленка!» Вона пробиралася поміж гробками, йшла по траві, полеглій від дощу й вітру поміж хрестами — старі плити й дерев'яні хрести ніби запрошували відвідати цвинтар. Вона йшла, як і в оту страшну ніч, коли вони з сестрою залишали рідне село, коли дивилися згори, як гасне вогник у вікні їхньої порожньої хати, і ніхто тоді з їхнього цвинтаря — ні тато, ні мати — не побажали їм доброї путі у чужий світ. Тоді вони з Пелагією трималися за руки, і вона не відчувала страху, а ось тепер вона сама і, хоч зараз день, в її кістки просочився страх, а в грудях тривожно калатає серце. Дивні старі плити з давно вже стертими іменами громадилися ліворуч і праворуч, перекошені та поперекидані, наче з ними бавилися самі мерці. І що то за страх огортає людину, коли вона ступає у володіння мертвих?

Казали, ніби Дору поховано аж угорі, майже на самій вершині. Це щоб поле завжди було перед нею та щоб не

ховались від неї ті, хто проходитиме по ньому, і якщо лишиться в живих хоча б один з її синів, то щоб колись не обминув її могили.

Вона стояла на вершині, озиралась ліворуч та праворуч і — наче були заворожені її очі — ніяк не могла віднайти дерев'яного хреста, на якому було б написане ім'я матері Дори. Коли вітер, дощ і мерці остаточно вимордували її душу, вона зненацька помітила маленький вогник, вогник свічки, а потім побачила й жінку в чорному плащі, яка згорбилася над могилкою. Наблизившись, вона впізнала вчительку.

— Що привело тебе сюди? — злякано запитала вона, не вірячи власним очам.

Вчителька цілком спокійно відповіла і тим самим переконала Добру, що тій це не привиділося:

— Сьогодні вночі я бачила уві сні твою сестру; вона питала мене, чи ходила я на могилку Дори.

— І ти світиш свічку на могилі матінки Дори? — запитала Добра.

— Так,— відповіла вчителька.— Одного разу я зустріла тут Пелагію і вона просила мене інколи приходити сюди й засвічувати свічку.

Дощ не вщухав. У Добри стиснулося серце. Вона сказала:

— Я її сестра.

— Знаю,— мовила вчителька.

— А мене вона не просила...— мовила Добра і затнулася.

Пелагія жодного разу не сказала їй: «Сестро моя, коли мене не буде тут, провідуй хоч інколи могилку матінки Дори й світи їй свічку». Вчителька все зрозуміла і, щоб не скривдити Добру, замовкла, понуривши голову. Добра сіла біля неї, але свічки поки що не світила.

— Коли вмерла матінка Дора, у мене народилася донька. Тієї ж самої ночі, в тій же самій кімнаті.

Вчителька звела на неї злякані очі. Вона справді чула, що було саме так, але тепер, сидячи біля могили жінки, що вмерла тієї ночі, і слухаючи голос матері, що тієї ж ночі народила доньку, вона відчула, як у неї зайшлося від страху серце, і вона ледве спромоглася на слово:

— Знаю... знаю...

— А я прийшла, щоб засвітити їй свічку й подякувати за те, що переселила свою душу в мою дитину! — сказала Добра.

— Вигадки то все,— озвалася вчителька.— Проста випадковість. Вона цілу зиму лежала приречена й чекала смерті, потім настала весна — тоді земля нездужає, а хворі люди вмирають,— і коли ти закричала в кутку, вона або зраділа, або ж налякалася, і цього з неї виявилося досить...

Вчителька раптом збагнула, що їй краще замовкнути й забрати оцю дивакувату жінку вниз, до села, поки вона ще не зовсім намокла, бо ота шаль, яка в неї на голові, не рятує її від дощу.

Поки вони спускалися вниз, Добра не вмовкала: говорила про себе, про Пелагію, про їхнього батька та про матір, про втечу з рідного села, про те, що Пелагія не любить її і тому втекла звідси, мовляв, утекла від неї й від її доньки, і вже минуло ось скільки часу, а від Пелагії ні слуху ні духу,— чи є вона там, чи немає, жива чи здорова, адже сестра вона їй чи не сестра... «Піду та побачу, де та могилка, про яку мені так багато розповідала Пелагія, бо вона щодень піднімалася на той великий пагорб». Учителька мовчки слухала й підштовхувала Добру, щоб якнайшвидше дістатися до барака.

Петра зустріла її мало не з кулаками:

— Ти що, дочко, несповна розуму? Ну, чого ото вештатися під дощем? — і разом з учителькою мерщій кинулись роздягати її.

Потім учителька пішла додому. Добра лежала на соломʼяному матраці, вкрита кількома ковдрами, й важко дихала.

— Бач, находила собі лиха! — скрушно зітхнула Петра.

Через ту прогулянку Добра й справді злягла, якийсь час вона не година була перебирати й сортувати тютюнове листя. Крім того, Ленка все частіше почала плакати, бо молока в матері не вистачало. Добра стала підгодовувати її, а там і зовсім відлучила від грудей. А від Пелагії й далі ні чутки, ні вістки. Наче назавжди пропала.

— Не тужи, дочко, за тим чорним зіллям,— втішала Добру стара Петра,— відгукнеться, ось побачиш; не зможе вона довго витримати, адже й вона самотня.

Перша звістка про Пелагію дійшла до пагорба, коли Костадин із селянами повернувся з Прилепа, куди вони відвозили тютюн. У місті на заїжджому дворі його розшукав Борис Биджов. Тут вони викурили по кілька цигарок і обмінялись новинами. Старий розпитував Бориса про се, про те, мовляв, чи прибувають ще наші, про що розповідають, чи скоро скінчиться та різанина, а коли вже

розходились, то на прощання він не забув спитати й про Пелагію:

— Наче крізь землю провалилось оте чорне дівча, не подає жодної звістки про себе!

— Тут вона, тут,— усміхнувся Борис.— Виставила на загальний глум Марка Поскова, мого односельця, що завідує складом речей для біженців.

І він розповів старому Костадинові про відому вже всім сутичку Пелагії з Марком Посковим. Старий страшенно сміявся, а потім попросив Бориса повести його до того Марка Поскова, щоб і собі роздобути якусь ганчірку, раз уже цей Марко розподіляє такі речі. Борис привів старого до вулиці й показав йому хату, але йти туди не схотів.

— Не дуже-то ми з ним цілуємося,— пояснив він.

Костадин сам пішов і таки зумів виканючити в того по якійсь ганчірці для онуків, а на прощання все-таки не витримав, сказав Поскову:

— Чув я, Марку, ніби ота чорна Пелагія товкла тобі сіль на тім'ї!.. Хе-хе-хе...

Марко люто зиркнув на нього, але старий міцно тримав добутий одяг під пахвою і вже виходив на вулицю. Потім схаменувся й сам собі дорікнув: «Ну, якого біса? Не слід було казати цього чоловікові. Тепер уже приходити сюди зась!»

Увечері всі в бараці голосно й довго сміялися. І найголосніше сміялася Добра. Звістка, яку старий приніс для неї з міста, була знаком того, що Пелагія згодом прийде й сама побачитися з нею або запросить її з малою до себе. «Бойова в мене сестра»,— подумала Добра, а вголос промовила:

— Ого, до моєї сестрички не так-то просто підступитися!

Уночі їй снилися бандити, що на день богородиці гвалтували дівчат у їхньому селі, і вона ніяк не могла прокинутись, аж поки баба Петра не поляпала її по щоці:

— Що тобі, Добро, хто тебе мордує уві сні?

Якось легко й зима проминула. Здається, не дуже-то лютувала вона й не принесла свого справжнього подиху, як торішня, що була позаморожувала всі озерця й калюжі та всі струмочки в полі. Цього року вона зробила це лише на якийсь тиждень чи два, а потім усе змагалася з землею, що ніяк не хотіла замерзати. І гайвороння цього року було менше. «Торік цілі зграї літали в небі, немовби чорні

ковдри, все накликали смерть на матінку Дору,— міркувала Добра.— І мене проймав страх, коли вони обсідали голе гілляччя, немов чорні плоди. Пелагія так і називала їх — чорні плоди...»

Ще до того, як повіяли південні вітри, навідалася до бараку Пелагія. Прийшла в неділю й кинулася в обійми Добрі. Дівчинці вона принесла костюмчик, а онучатам Петри й Костадина бубликів з маком. Тепер Пелагія вже не була такою мовчазною, вона розповідала про місто, про свою роботу, про тітоньку Євдокію. Навіть коли вони разом з Доброю поверталися з цвинтаря, куди ходили удвох засвітити свічку на могилі матінки Дори, Пелагія не вмовкала, все говорила з якоюсь особливою теплотою й повагою про тітоньку Євдокію.

— Ось приїдеш, то сама побачиш, яка чудова жінка тітонька Євдокія! Точнісінько, як матінка Дора,— хвалила вона її.

Перед заходом сонця сестри попрощалися, бо Пелагія поспішала на поїзд. Коли спускалися з пагорба, на вершині якого стояв білий кам'яний будинок, дерев'яний барак та була колюча дротяна огорожа, Пелагія ще раз нагадала:

— Адже ти приїдеш до мене, Добро?

Добра махала їй одною рукою, а в другій тримала дівчинку, зодягнену в привезений Пелагією костюмчик. Учителька стояла у своїй хаті біля вікна й дивилася, як розлучаються сестри. На очі їй навернулися сльози, вона заплакала, але попрощатися не вийшла, бо не хотіла, щоб Пелагія побачила її такою заплаканою.

14

— Ох, жінко моя, що воно сталося з людьми, родимець би їх побив, що всі повтікали звідси? Адже непогане тут місце, є земля, яка може прогодувати, хоч на ній нічого, крім тютюну, не росте. Треба тільки докласти рук до неї... Гм, повтікали!..

Так говорив Костадин своїй дружині другого літа, сидячи під стіною стодоли й нанизуючи на мотузку листя тютюну. Бо самі вони зосталися в селі з усіх, хто прибув сюди торік. Добра не хотіла втрачати повернену любов своєї сестри й тому одного разу заявила:

— Поїду я, матінко, до Пелагії. Жалілась вона, що дуже самотня, казала, пришле за мною.

Петра ледь стрималась, щоб не заплакати та не заголосити.

— Атож, атож, дочко,— підхопила вона.— їдь і ти до міста...

Добрі шкода було цих самотніх старих людей, їхніх онучат, яких вона щиро любила і які бавилися з її донькою. Та вона б і не розлучалася з ними, коли б поряд була сестра. Добра думала, що Пелагія не любить її, зневажає, а от же, виходить, і вона страждала, самотньою жила в місті. Тож і треба їхати до неї...

І поїхала. Поїхала разом з Пелагією одної неділі пополудні. Костадин розчулився і, щоб не розплакатись, дременув у поле, до тютюну. А втім, і не до тютюну — просто в поле, ген туди, де вдалині синіли гори. Біг попід деревами, ховаючись од сонця, й сам не знав, що тепер робити. Одне було йому ясно: тепер вони самі — він, його стара і онуки. Коли повертався, вже знав: угорі, на пагорбі, стоїть Петра, біля неї товчуться лише онуки, і всі дивляться на шлях, що біжить до міста, а на тому шляху жодної живої душі, навіть курява вляглася, яку були здійняли сестри своїми ногами. А Петра з онуками все дивляться, дивляться, дивляться...

«Це поле,— думав він,— не для таких людей, як ми, що неспроможні зносити цю задуху й цих комарів, бо мало крові ми пронесли в собі через кордон, мало крові залишили нам греки, а тепер і цю хочуть висмоктати з нас тутешні комарі». Отак розмірковуючи, він дійшов висновку, що всіх отих, які повтікали до міста, не слід звинувачувати. «Винуваті ми, що вже старі й що вже нічого не годні розпочати заново. Сюди нас запроторили, й тут нам чекати, поки понесуть нас на оту гору до Дори Биджової. Або накажуть: «Ну ж бо, збирайтеся, повеземо вас в інші місця!»

Біля бараку плакала стара Петра й не дивилась на шлях, що вів до Прилепа; щойно уздрівши старого, вона зразу ж накинулась на нього:

— Ах ти ж, старий осле, ах ти, цапе недорізаний! Утік з очей, утік, проклятущий, і не прийшов попрощатися з дівчатами!

Костадин мовчав, розганяючи свої невеселі думки. Потім приліг у затінку на ряденце й попросив Рину заспівати якусь пісеньку з тих, що вона навчилась узимку в школі. Йому було приємно слухати, як вона своїм тоненьким голосочком вимовляє зрозумілі йому, рідні, македонські,

слова, і він думав, що коли б залишив дітей синові, то нині вони б мусили напам'ять вивчати чужу їм, грецьку, мову, яка хоч і гарна для греків, і милозвучна, а для нас, прости господи, так, ні до чого...

— Та замовч, стара! Притримай свого язика, ось послухай-но, як співає маленька!.. Яка ж краса!

А сам тим часом думав: «Цікаво, чи приходив отой піп, щоб спровадити мене до буцегарні? А що було б, якби я не переправив дітей через кордон? А може б, він і не зачепив мене, сказав би: «Облиште цього пришелепкуватого діда!..» Ет, сто бісів їхній матері, не дали б вони мені спокою, тупим би ножакою поголили!» Він підвів голову й прислухався: Рина давно вже закінчила співати й тепер чекала, поки дідусь похвалить її.

— Браво! Браво! — нарешті похвалив він дитину.— Гляди, взимку й листа напишемо твоєму таткові!

Двоє менших дітлахів сиділи на колінах у баби Петри й допитувались, чому від них утекла тітка Добра.

— Ні, онученьки, не втекла вона, а поїхала! — відповіла їм баба Петра, а старий подумки продовжив її пояснення: «Нехай собі, нехай тікають, і ми тут не будемо вічно жити! Адже ми нічим не завинили, хіба лише тим, що старі... та й що нам робити в цьому місті — падати на коліна перед отим барбосом Посковим? Ну, ні, не діждешся, сучий сину, такої втіхи для себе!»

Літо минуло: із сутінками на ниві, із сонцем над стріхою. Інколи вечорами старий спускався вниз до корчми і, чекаючи, поки хтось і йому піднесе чарку, молов язиком, наче млиновим жорном. А коли повертався на пагорб, ті, хто лишався в корчмі, довго дивилися йому вслід, але ніхто жодного разу не сказав про нього доброго слова. Надто вже він набридав усім своїм базіканням, у якому важко було добрати, де правда, а де брехня. Він завжди приховував свою душу, наче то була хтозна-яка таємниця, ховав її за тими своїми побрехеньками, і тому селяни не могли зрозуміти його. Вони знали й Бориса Биджова, спокійного, розважливого чоловіка, що всю доброту свою тримав у собі, знали й Динє Бочаровського, який умів шити більше за всіх, але в нього, як то кажуть, була вся біда на виду, а в душу цього хитрого старого нікому не щастило заглянути. Він знав, що селяни недолюблюють його, вони мовби лякались того, щоб цей дідуган зі своєю ріднею не сів тут їм на шию. Справді, чого це й він не вимітається, як усі їхні, що вже повтікали звідси?

Те їхнє бажання він усе-таки розгадав і одного разу, сидячи разом з ними, сказав їм:

— А що?.. Ну, поїдемо й ми звідси, то й що з того? Адже тут навіки вже залишиться мати Дора — он там, на горі, разом з вашими мерцями...

Усі понурили голови.

З тих пір Костадин рідко навідувався до корчми, хіба лише тоді, як хотів щось купити або розпитати про щось. Селянам було соромно перед ним. Вони вже ніколи не звільняться від цих пришельців. Ану ж, коли вслід за матінкою Дорою хоча б оцей витягне тут руки й ноги, що тоді з ним робити? Поховати його на горі? То він там усіх їхніх мерців порозганяє.

Тим часом Костадин і не думав помирати. Хоч здавалось, у згорбленій його спині зібралось багато років, насправді ж він був не такий уже й старий. Шістдесят уже стукнуло, ну то й що з того? Вік не дуже похилий, але роки ті залишали на його обличчі все більше слідів.

Петра все частіше тужила за сином та невісткою.

— Взяли собі на шию дітей,— казала вона.

Він не погоджувався:

— І добре зробили, що взяли. Син, може, проклинатиме нас, а вони благословлятимуть!

— І що ти мелеш! І що буде, як вони залишаться напризволяще? — невгавала Петра. Він реготав, ховаючи свої очиці у зморшках шкіри:

— Ти роби як знаєш, а я не залишу їх сиротами!

— Гаразд, гаразд, побачимо, кому раніше спечеться! — мовила Петра, а сама вже налякалася, щоб і справді не померти в цій далекій чужій землі, де ніхто не схоче навіть кісток твоїх поховати.

Осінь тут була найгірша пора року. Нинішньої осені віяли зловісні вітри, і вода проникала навіть усередину бараку, крізь шпарини між дошками. Рина завжди поверталась зі школи промокла, і їй ніде було навіть просушити свою вбогу одіж. Тоді старий згадав про Пелагію:

— Та чорна дівка влітку дбала про зиму й залишила нам і соломи, і кізяка, а тоді вже подалася до міста. Цього року ми не здогадалися, що кізяки так само добре горять, як і минулої зими...

Настали ще холодніші дні, і Костадин мусив іти в поле, до вимитих зливою промоїн уздовж залізниці. Там збирав нанесене гірськими потоками сухе паліччя й коріння і ніс на пагорб, додому. Поле було мокре, багнисте, просякле

водою, і земля налипала на гумові чоботи. Тож він і її ніс на пагорб разом з паливом і там відмивав під струмками, що дзюркотіли із стріхи.

Якось він прийшов і сказав Петрі:

— Бачив сьогодні поїзд, чорний, неначе гусінь. Він постояв мить, скрикнув і поїхав далі.

— А куди поїхав? — спитала Петра.

— А туди, в гори,— відповів Костадин.

— Як-то — в гори, діду? — здивувався Веселко.

— А там, онучку, в гори — і край.

— А хіба він може повзати по камінню і їхати в лісі, діду?

— Ні, онучку, він їде по залізних рейках.

Якби Костадин знав, що онук захоче на власні очі побачити поїзд, то нічого не розповідав би йому. Одного дня, коли стиха повівав лише вітер, а хмари піднялися високо в небо, довелося старому, ідучи до залізниці, взяти з собою й Веселка. Запалили вогнище в затишку й стали чекати поїзда. Поїзд прибув, хоча Веселко й думав, що дідусь усе вигадав про нього. Спершу почувся стогін: «У-у-уф! У-у-уф!» Потім затряслася земля, і щось велетенське, чорне та довге прогуркотіло повз них.

— Ось це і є поїзд,— сказав дідусь, а Веселка наче знов обдурили:

— Так він же побіг не в гори, а вниз! — розчаровано мовив він.

Старий мусив пояснювати онукові, що поїзди ходять і вгору і вниз, перевозячи людей з одного місця в друге. Коли ж висадять людей в одному місці, то набирають інших і повертаються знову.

Веселко, побачивши поїзд, розповів про нього вдома своїм сестричкам, одначе так і не второпав до кінця, що ж воно таке — отой поїзд? Не міг він втямити й того, як залізні рейки наскрізь пронизують гору і як велетенське страховисько — поїзд — опиняється раптом по той бік гори. Старий спершу пояснював малому, потім нетерпляче махнув рукою й замовк.

Петра сміялася. Вона раділа з того, що її онуки вже хочуть знати про щось, починають думати. Тільки вона не могла на все відповісти Веселкові, а він багато про що запитував.

— А чому тато й мама не приїжджають, бабусю? — запитав він якось.

Петра розплакалась, потім заплакав і Веселко.

Цього року тютюн уродив погано; не було тут Пелагії з її спритними руками. Тютюн швидко перебрали, і Петра пішла з онуками по людях перебирати тютюнове листя за кусень погача та смажену перчину. Селянки не шкодували харчу, проте платили їй не грошима, а знову ж таки холодним погачем. Тоді Костадин поїхав до міста, продав тютюн і повернувся з борошном.

— А масла чого не привіз? — запитала Петра. Костадин лише понурив голову й мовчав.

— Увесь тютюн за стілечки борошна? — знову дивувалася Петра.

Уночі, коли полягали спати, вона обнишпорила Костадинові всі кишені. В них вона виявила гроші. І не пожаліла його, розбудила пронизливим криком:

— Ах ти ж, вампіре бездушний, маєш гроші в кишені, а масла не купив? Хіба ж то харч — пісні коржі та сухий перець?!

Костадин боронився руками, наче в нього хтось викрадав сон, і мовчав. Наступного дня він сказав старій:

— Слухай, жінко, ходять чутки, що нас не залишать тут...

— Які чутки? Куди нас повезуть? Що це з нами зроблять?

Петра хотіла бігти мерщій за дітьми, яких послала до школи пити американське молоко. Вона щоранку, крім Рини, посилала туди й Веселка, і Виду. Вчителька жодного разу не відмовляла їм, не проганяла, не сварила їх. Давала їм напитись гарячого американського молока з порошку, а потім виряджала назад, на пагорб.

— Чув лише, що кудись повезуть нас, а куди — не знаю, і ніхто не знає,— виправдувався Костадин.— Хочуть ніби зібрати всіх нас в одному місці, отак ніби...

— Як то в одному місці?

— Усіх, хто перейшов кордон і хто не може триматп в руках гвинтівки. І не розпитуй мене більше, нічого я не знаю, второпала?

Надворі падав сніг і повівав якийсь дивний, якийсь невидимий, зміїний вітер...

15

Той вечір, той страшний вечір, коли по місту прокотилася чутка, що завтра о такій-то й такій-то годині всі повинні бути вдома, тобто там, де їх свого часу було поселено, що ніхто не повинен іти на роботу, а мусить

лишатися вдома й готувати свої речі в дорогу,— той вечір по-справжньому був чорним вечором для егейців. В них, у їхні душі, вселився зміїний вітер, що підмітав вулиці.

«Що робитимуть з нами? Куди повезуть нас? Навіщо? Хіба ми не серед своїх людей? Адже у всіх нас одна мова, в одну церкву носимо дітей хрестити, один піп проводжає нас на цвинтар, то чому ж тоді готуватися, навіщо в'язати клунки? Не нападають на нас греки, не палять наші хати, не роздуває попелу вітер, то невже ж тепер і ви, браття, не пожалієте нас?.. Ніхто нічого не знає. Знають лише, що кудись нас повезуть. Кудись... Куди? Навіщо?...»

Динє Бочаровський забрав останні свої гроші й вийшов з напівтемної велосипедної майстерні. Тут він мав добрі заробітки, але рідко приносив ті гроші додому. Постояв трохи на вулиці перед дверима майстерні й рушив не до свого дому, не пішов підбадьорити Рису, а пірнув у двері першої ж корчми й замовив собі подвійну порцію ракії. Корчмар знав, що останнім часом Динє замовляє тільки маленьку пляшечку й поволі смокче собі в куточку, і тому запитав, подаючи йому велику пляшку:

— Ну, Чорний Динє, що там чувати лихого?

Динє спочатку випив усе з пляшки, потім витер цівку, що потекла по бороді, й сердито відповів, наче у всьому був винен корчмар:

— Проганяєте звідси нас, от що!

Корчмар співчутливо ставився до тих егейців, які завжди пили то за упокій загиблого сина, то з горя, що їх вигнано з рідної землі, то ще з якоїсь іншої причини, але слова Динє його образили.

— Що ж це ти, Чорний Динє, таке говориш? Чому ж ми вас проганяємо? Ми повідчиняли перед вами всі двері й зустріли вас, як рідних. У кожному прилепському домі живе не менше одної вашої сім'ї...

— Знаю, але нині ви всі радієте, що нас запроторять туди, де й Макар телят не пас!

Були тут і інші прилепчани, з тих, які коротають у корчмі довгі зимові вечори. Один з них підхопився й затупцював коло Динє.

— А що ж ти думав,— замахав кулачиськом,— плакати будемо, що вас поспихають з нашої шиї? У-у, дармоїд!..

Корчмар виявився спритнішим і перехопив руку забіяки.

— Не руш! Що він тобі заподіяв? У чоловіка накипіло на душі, і він хотів вихлюпнути свою гризоту, а ти з кулаками до нього!..

Напасник схаменувся й поплентав на своє місце. Це заспокоїло й Динє. Він нахилив голову, потім встав із-за столу, заплатив за ракію й подався геть. Поблукав вузенькими вуличками, натрапив на другу корчму і зайшов туди. Тут він запримітив порожній столик, сів за нього і замовив подвійну порцію:

— Плачу за весь столик, тільки щоб ніхто не підсідав до мене!

Як і коли повернувся додому, того він і сам не знав. Пригадує лише, як Риса міняла на ньому загиджені, забльовані штани й сорочку.

Динє тоді спитав, ледве рухаючи язиком:

— Ти, Рисо?

— Та я, я,— пошепки відповіла жінка.

— Облиш мене, я спати хочу,— пручався він.

— Не можна,— сказала Риса,— прийдуть за нами машини. Я вже все приготувала.

Динє обвів очима кімнату, але нічого не побачив.

— Ще ніч надворі. Облиш мене, я спатиму!

— То ніч у тебе в очах, нещасний! — запричитала Риса.

Потім вона принесла холодної води і вмила його. Аж тоді Динє помітив русяву голівку Неші. Донька стояла біля вікна, і він побачив ясні, сповнені вранішнього світла шибки. А ніч — де ж вона, та ніч?

— А ніч? Де ж вона, та ніч? — запитав він, але відразу ж збагнув, що запитання це недоречне, як і сам він тут недоречний. От пиячив цілу ніч, але де і з ким? Пам'ятає, перебирався з однієї корчми в інші... А потім, що було потім? Риса плакала й кляла його на всі заставки: «Горе мені з тобою! Що ти, чоловіче, вчинив із собою? Чого мучиш себе, чого собі серце краєш? Ну, якщо той чоловік не приходить, то чому ти сам туди не підеш? Іди, об'явися та скажи їм, що хочеш піти вниз, хочеш загинути там, раз уже й тут гинеш! Принаймі загинеш одразу й легко!..»

Невже це Риса каже йому таке? Чи це він сам думає так? Невже це можливо, щоб Риса так говорила йому? Значить, вона вже не любить його...

Він устав, силкуючись зберегти рівновагу. Неша, його маленька Неша із сонячним лляним волоссячком і великими, як у Пелагії, очима, дивилась на нього й тамувала в зіницях дитячий страх. І зненацька він вирішив: «Посаджу їх на поїзд, а сам тут залишуся. Хай бачить Риса, що її чоловік ще не втратив людської подоби».

Усе, що вони нажили, було вже зв'язано в клунки й запхано в диктову скриньку, та, доки загурчав грузовик біля їхнього порога, минула ціла вічність. Динє і Риса повкидали в кузов увесь свій скарб, попрощались із старенькими хазяями, що стояли й плакали, і собі полізли в кузов. Маленьку Олю Риса загорнула в ковдру, а на Нешу зверху накидала всякого рам'я — надворі негода, то може й застудитися.

Водій побачив, що майже порожняком їхатиме до станції, тому запитав у них:

— Давайте прихопимо ще якусь сім'ю, адже місце є? Риса порадила йому їхати до грецької церкви, до Пелагії й Добри. Туди ще, певно, не прибув грузовик. А якщо залишиться місце, то можна ще буде взяти й Ангеліну Шиникову з матір'ю та маленькою дочкою.

Пелагія і Добра були зодягнені у свої найкращі сукні, що їх вони справили собі тут, у місті, а поверх суконь мали й жакетки, придбані ще в Старавині. Тітонька Євдокія метушилася біля них, хапала на руки Ленку й плакала. Вона умовляла дівчат залишитися, присягалася, що ніхто не дізнається, що вони тут; їх шукатимуть у селі, а вони спокійнісінько житимуть у неї. Та Пелагія і Добра не могли залишитися, раз усі егейці повинні були їхати на станцію.

— Що буде всім, те й нам, тітонько Євдокіє,— казала Добра, а Пелагія лише повторювала:

— Матінко Євдокіє, люба матінко Євдокіє!..

Сестри повантажили речі й теж піднялися в кузов. Машина загурчала і вже ледве була не рушила, коли на ганку сусіднього дому з'явилася Ангеліна.

— Зачекайте, люди! — загукала вона.— І мене візьміть!

Знайшлося місце й для Ангеліни, і для її доньки та матері, а всякого скарбу в неї виявилося більше, ніж у сестер і в Динє з Рисою, і все те зі складу Марка Поскова. Тут Пелагія вперше після тої пригоди згадала Марка Поскова й засміялася, бо в голові їй майнула кумедна думка: а чи повантажать і Марка Поскова з усім його складом?

— Не забувайте ж мене! — гукала тітонька Євдокія. Пелагія плакала, махала тітоньці Євдокії рукою, а сама думала про матінку Дору Биджову, яку зараз притрусив сніг, про те, що бідолашна не побачить, як вони покидають оці краї.

Змарнілий і схудлий, Динє сидів у кутку й пестив волоссячко Неші. Вулиці й бруківка, як і його колишні п'яні прогулянки, лишилися в місті з усіма тими, з ким він пиячив і хто не прийшов на станцію навіть попрощатися з ним.

Прилепські жінки, діти, чоловіки й старики повиходили з домівок, стали кожен на своєму порозі й почали махати руками. Махали щиро, махали з сльозою на очах, а декотрі — і з холодним серцем, із злістю на обличчі. Раптом дорога під колесами завмерла, а каміння перед очима перестало мерехтіти і всі побачили, що вони вже на станції, серед плачу і гамору. Почорнілі, обліплені снігом вагони зяяли дверима, стояли на коліях і чекали. Якийсь чоловік, гарний, вгодований, зодягнений у тепле пальто, виліз на купу ящиків і голосно заговорив:

— Друзі, браття, не зчиняйте паніки, замовкніть і не плачте. Там, куди ви поїдете, жде вас широка рівнина, там багатюща земля, і її там без міри. Там буде вам добре, друзі, усім буде добре, я правду кажу!..

Отак виголошував цей гарний, вгодований, зодягнений в тепле пальто чоловік, що стояв на купі ящиків. Але ж довкола нього, внизу, були жінки, зодягнені в благенькі сукні, жінки, запнуті чорними хустками, жінки виснажені й потворні, але все-таки не безсловесні, і їхні голоси запитували того чоловіка: «А скажи нам, бісова кров, навіщо нас підняли в отаку негоду, по цьому снігу, в отаку холоднечу? Куди нас з отакими дрібними дітьми, куди з нашими зараженими душами?..» І, схожі на ненажерних чорних птиць, що натрапили на свою здобич, жінки посунули на купу ящиків, розхитали її, і той гарний чоловік у теплому пальті полетів, мов налякана звірина, в багнюку. А Динє подумав: «Ось що таке людина! Дивишся на неї — висока, гарна, недосяжна, але досить їй хоч раз покачатися в багні — і вона пасе очима, куди б їй шмигнути непоміченою».

Чоловік і справді якось зумів протиснутись між ногами, проповзти попід жіночими спідницями та сукнями й, коли опинився на волі, щодуху помчав до міста.

— Як же воно так, люди добрі? Що ж це ми наробили?! — сполошився Марко Посков, якого тут усі знали — хто з гарного, хто з поганого боку.— До такої ганьби докотилися! Чоловік прийшов напутити нас, побажати нам щасливої дороги, а ми отак накинулися на нього...

Жінки посунули на Марка, і, певно, він теж шукав би способу, як безпечніше чкурнути звідси, коли б хтось не вигукнув:

— Спокійно, люди! Тихо! Коли ми вже тут, то сідаймо у вагони і хай везуть нас куди хочуть!

Динє впізнав той голос: Борис Биджов! Отой байдужий до всього, той доброзичливий Борис! Натовп завжди сліпий, але досить комусь очолити його — і він тут же рине вперед. Люди почали дертись у вагони й запихати в них клунки та валізи. Забули вже й про першого промовця, й про другого. Усі намагалися захопити собі найзручніше, найзатишніше місце, та ще таке, щоб можна було приховати й старших синів, які вже починали голитися.

Динє, Риса, Добра, Ангеліна і Тіна стояли, ошелешені негодою, галасом та метушнею, і не знали, що робити: чи спершу знайти порожній вагон, чи бігти разом з усіма й тягти за собою весь свій скарб. Динє протверезів, у нього вже не паморочилося в голові, й він кинувся разом з Пелагією шукати порожній вагон. Знайшли майже в кінці поїзда. Пелагія залишилася тримати місце, а Динє повернувся назад, щоб забрати речі та своїх супутників.

Кілька годин люди вантажились, і не тому, що багато мали пожитків, а просто всі були розгублені й через те штовхалися та сварилися, особливо жінки. Нарешті майже всі повантажилися в вагони, посідали на свої клунки або поставали й стовбичили у дверях та мовчки дивилися кудись в порожнечу. Перед ними, за густим мереживом снігу, лежало місто, але його не було видно.

Чекали, що́ має ще статися; чекали, що прийде паровоз і зачепить їхні вагони. Але нічого цього не сталося. Падав сніг, і крізь нього раптом усі побачили, як вздовж вагонів якийсь селянин вів волів, запряжених у віз, де сиділи, кушкаючись, люди. Коли віз уже доїхав до кінця поїзда, Динє впізнав Костадина Мурджова, і не встиг він покликати його, як Пелагія зіскочила з вагона і вже бігла до старого, який чалапав побіля воза.

— Стійте, стійте! — гукнув він до волів.— Та тут же наші!

Воли зупинились. У возі заворушилася баба Петра, і з її колін, мов курчата, посипалися Рина, Веселко й Вида. Стара повела своєю дебелою статурою, струшуючи налиплий сніг.

— Агов, Пелагіє, чорна квітко моя, де ти? — гукнула вона.

— Тут я, тут,— озвалася дівчина.— Чекаю, поки поїдемо.

— Поїдете? І без нас? Як же то можна?

Якийсь чоловік із сусіднього вагона пожартував:

— Таж ми не поїхали, бо на вас чекали!

Усі засміялися. Аж тут Пелагія помітила ще одну жінку: загорнута в шаль, вона сиділа з ковдрою на колінах. Жінка відкинула ковдру і зістрибнула з воза.

— Пелагіє!

І Пелагія сама незчулася, як опинилася в гарячих, міцних обіймах учительки.

— Ти? — прошепотіла дівчина.

— Хтось же мусив привезти їх сюди,— пояснила вчителька.

— Хіба не було когось іншого?

— Були, як не було! Але бабуся Петра попросила мене.

Пелагія зніяковіла; вона збагнула, що вчителька тут зовсім не через те, що нікому було привезти Мурджових, а тому, що захотіла попрощатися з усіма від'їжджаючими. Їй стало тепло й радісно на душі, і вона аж тепер по-справжньому розпростерла руки й пригорнула цю чудову дівчину.

Мурджови піднялись у вагон, у якому були Бочаровські, Пелагія, Добра й Ангеліна зі своїми.

— Щасливої ж нам доріженьки,— побажала Петра собі й усім присутнім, опинившись у вагоні. А Костадин вийшов униз, став перед учителькою й низенько вклонився їй:

— Спасибі тобі, дочко! — міцно потиснув їй руку й поліз у вагон.

Пелагія і вчителька якийсь час стояли, тримаючи одна одну за руки, й мовчали. Потім згори, з вагона потяглися ще руки, намагаючись доторкнутися до вчительки. Коли вже всі попрощалися, вчителька сіла на воза, накинула

собі на коліна ковдру й махнула на волів пугою. Пелагія довго стояла й дивилася їй услід.

Костадин спостерігав, як віддалявся віз, покриваючись снігом, і щиро тішився:

— Слава богу, нарешті й ми відклеїлися від того села! — полегшено зітхнув старий. Час від часу він висовував голову з дверей, дивився й гукав кудись у далечінь: — Агов, чи всі вже зібрались егейці?

— Усі, всі,— відповідала йому Пелагія.

Старий бадьорився і по черзі оглядав тих, які були в вагоні. Коли погляд його зупинився на Динє, він докірливо кинув йому:

— А, це ти! Що ж тобі тоді припекло, що ти в глупу ніч, не попрощавшись, утік від нас?

16

Дипє Бочаровський навіть не ворухнув головою, щоб глянути старому в вічі. Він зазирав собі в душу, а там — сама пустка. І що йому до цього снігу або до цього зміїного вітру, який часом пронизує усе тіло аж до кісток, пронизує крізь вовняне шмаття, що його Динє приніс на собі з-за кордону! Він має пустку в собі. І жодної живої душі в тій пустці. Туди не може увійти ні Риса, ні Нешка, не може туди ввійти навіть маленька Оля. То як туди протиснеться якийсь там Костадин Мурджов? А Костадин тим часом запитує:

— Які то п'явки тебе мордували, злощасний Динє, що так тебе висмоктали?

Старий усіляко намагався зав'язати з ним розмову; поряд були тільки жінки та діти, з якими йому не хотілося теревенити.

— Помовч, діду, краще помовч,— озвався Динє.

— А я й мовчу, Бочарів байстрюче, але скільки ж можна? Ану ж бо, кажи мені, що все це означає, куди нас поведуть? Он баба мені вже вуха обгризла.

— Не знаю,— кинув у відповідь Динє.

— Брешеш, знаєш! Усі ви знаєте! Тільки чого мовчите? — сікався далі Костадин.

— Усі он мовчать,— озвалася Пелагія, яка й досі стояла внизу.

Костадин висунувся й у дверях усіх вагонів побачив голови, переважно жіночі, запнуті чорними хустками. Серце йому защеміло: «Не може бути, щоб не знали,— зна-

ють, тільки не хочуть казати!» Він подивився на жінок, що були довкола, і подумки відзначив, яке в Риси виснажене, землисте, ніби припорошене вугіллям обличчя. Ангеліна всміхнулася до нього й мовила:

— Боїшся, діду, чи що? Може, не віриш, що ти тут, з нами, то вщипни мене — і я закричу!

— Ні, краще я злізу та запитаю ще когось,— сказав Костадин і спустився вниз, у грязюку, де лише місцями білів сніг.

— Щось недобре носить в душі,— мовила Тіна Шиникова, мати Ангеліни, зиркнувши на Динє.

Петра перехрестилася. Вона знала, що в Тіни Шиникової лихе око. Риса думала зовсім про інше, бо тільки вона знала, чому Динє понурив голову й чому споглядає власну душу. Пелагія все ще ніби дивилася вслід учительці, туди, далеко, в лапатий сніг, що поволі падав з неба. Ніхто з людей не заламував рук, не зронив і слова, однак здавалося, що всі ніби розмовляли про безліч речей, ніби вже зрозуміли власні серця. Пелагія заспокоїлася, вона знає, що матінка Дора не буде зовсім забута, і якщо колись доведеться повернутися в ці місця, то вона знайде її могилку, бо хтось завжди лишатиме біля неї свої сліди. І, втішена цими думками, вона полізла до вагона.

А Динє понурив голову ще нижче, мовби не хотів бачити, коли прийде той посланець, якийсь такий, ну як отой гарний чоловік, що промовляв до них з купи ящиків і був зодягнений у теплє пальто, чисто й ретельно поголений,— прийде й вигукне: «Тепер слухайте, люди, браття македонці, слухайте, чуєте — навіть аж сюди долинає гуркіт гармат і шрапнелі, тож гайда мерщій, ті, хто вперше доторкнувся бритвою до щік і хто вже давно голиться, гайда, герої, стрибайте вниз, бо ганьба ж яка — ви з жінками й дітьми утікаєте на якусь там рівнину, щоб обробляти землю, тоді як наша рідна земля кличе вас!..» І Динє вигукнув:

— Де той чоловік? — підвів голову й побачив, що все це він лиш уявив собі і що біля вагонів нема ніякого чоловіка й ніхто не виголошує промови, тільки Костадин Мурджов ходить від вагона до вагона, набридаючи людям:

— Невже ж ніхто не знає, куди нас повезуть? Чого мовчите? Я два роки порпався в селі й нічого не знаю, останній сюди прибився... Ну, чого ж мовчите?..

Якийсь лихий чоловічок висунувся з вагона й запитав:

— Гей, старче, ти влаштувався десь уже?

Костадин подумав, що ось він знайшов нарешті чоловіка, з яким обмінюється двома-трьома словами, й радо відповів:

— А то ж як, влаштувався!

— Тоді катай туди і вкрийся з головою,— сказав той чоловічок і зник у вагоні, а в дверях лишилися тільки чорні хустки, в яких світилися очі, немов жарини. Костадин почалапав назад, уздрів дочок Поскова і запитав найстаршу, яка першою стояла у дверях:

— Батько тут?

Дівчина ствердно кивнула головою, бо він таки був тут, усередині, сидів перестрашений на величезній скрині, в яку понапихав одягу для своєї сім'ї — того одягу, що його Посков перед від'їздом награбував на своєму складі. Почувши голос Костадина, він озвався:

— Що тобі, діду, чого галасуєш?

Костадин підійшов до дверей і заговорив з Марком Посковим, якого майже не було видно за товстелезними ногами старшої дочки.

— Слухай, Марку, скажи-но, що це за біда на наші голови? Що це все означає? Животів я собі в отому селі, та вже не так щоб і кепсько мені було, вже й старшеньку дівчинку записав до македонської школи, а тут — на тобі: мерщій збирайся — і на станцію до Прилепа!

Марко не знав, що відповісти йому, хотів вийти й сказати, що не знає, але ж він працював на складі, мав зв'язки з комісією у справах егейців, і всім було про це відомо. Однак його тішило, що цей дідусь звертається до нього, як до якогось начальства... Ось Биджов сидить тут, у цьому вагоні, а не питає нічого, наче й знати не хоче, що він, Марко, працював на складі...

— А що ж, Костадине,— сказав він йому.— Повезуть нас в якесь інше місце — от і по всьому...

— Авжеж, вже якщо сполошили всіх та зібрали тут, то ясно, повезуть у якесь інше місце,— озвався голос із темряви, але Костадин не одразу збагнув, що той спокійний, розважливий голос належить Борисові Биджову. Коли Марко замовк, Борис озвався знову:

— Ось чому, діду Костадине, він так добре й повдягав своїх домочадців!..

Костадин, не довго думаючи, й від себе докинув:

— А чого ж, ложка його була завше в меду!

Тоді Марко розлютився й прогнав його від дверей.

Чекали. Довго чекали. Небо щедро покривало снігом грязюку. Вітер рідко розганяв білі пасма. А в повітрі ніби

відчувалася якась дивна зміна, людям чомусь ставало ясно, що ніхто вже не прийде по чоловіків, здатних носити рушницю, щоб переправити їх на той бік кордону, і матері вже дозволяли своїм дорослим синам з'являтися в дверях.

З міста надходили добрі люди й приносили теплу їжу.

— Ото дивимося,— казали вони,— стоїть, не їде поїзд, а ви ж, сердешні, голодні!..

І давали гаряче молоко та чай, гарячу юшку, і діти з замерзлими носами жадібно їли, пили, наче то було останнє, що їм судилося з'їсти.

А десь опівдні таки з'явилося двоє, вони приїхали двома грузовиками, навантаженими продовольством. Викликали Марка Поскова й доручили йому розподіляти харч.

— Оце дорослим по цілій хлібині, а дітям — по половині, так само й булочки, мармелад — ціла коробка, півкоробки...

Потім видали консервоване згущене молоко в бляшанках, але тільки для тих, хто мав маленьких дітей. Спалахнула сварка, дехто підходив кілька разів, але у Марка Поскова було пильне око, і ніхто не одержав двічі. Коли вже надворі смеркло, все було розподілено, і Маркові Поскову в темряві вдалося віднести у свій вагон по цілій хлібині й цілій булочці для дорослих і для дітей, а крім того, ще по коробці мармеладу та по бляшанці згущеного молока кожному. Річ у тім, що тоді Марку Поскову мимоволі допоміг начальник станції. Він наказав усім негайно сісти в вагони, позачиняти двері — і люди кинулися по своїх місцях. Знявся галас, почулися крики, лайка, заплакали діти; отож Марко, скориставшись метушнею, непомітно для інших повантажив оті харчі у свій вагон.

Нарешті важкі двері зачинилися, всі поринули в темряву й почали влаштовуватися, хто як міг і де міг. Найкраще було тим, хто ще завидна наготував собі місце, якщо не для спання, то хоч для сидіння. При тьмяному світлі поодиноких далеких ліхтарів було видно, як підїхав великий чорний локомотив, зачепив їхні вагони й потяг на головну колію. Там уже стояли такі ж самі вагони, з них долинали крики дітей і жінок, і скоро стало відомо, що вагони чіпляють до поїзда, який прибув із Бітоли.

Риса в темряві пошукала голову Динє, доторкнулась губами до його вуха й прошепотіла:

— Чоловіченьку мій, я подарую тобі ще й третє дитя!..

Мабуть, у Динє було налякане обличчя, коли він слухав це, бо він лише спитав її, теж пошепки:

— А навіщо? Коли? Як? — але враз зніяковів, засоромився своїх слів, бо згадав отой один-однісінький день, коли він був надміру щасливий, коли кімнатка, в якій вони з Рисою жили, сповнилась якоїсь дивної й незбагненної теплоти і вони тоді неначе вперше були разом. Але ж чому, чому вона не сказала йому про це досі?!

— Ти знаєш, я відчуваю, що цього разу в мене буде хлопчик!

— Еге ж,— мовив він, погладив її рукою, і вони відсунулись одне від одного. Динє збагнув, чому Риса мовчала досі, чому не казала нічого: щоб легше йому було розлучатися з нею, коли прийде отой чоловік з-за кордону.

Два паровози водночас свиснули — один попереду, другий ззаду.

Якийсь чоловік гукав на все горло:

— Слухайте, люди! Зачиніть щільніше двері! І щасливої вам дороги!

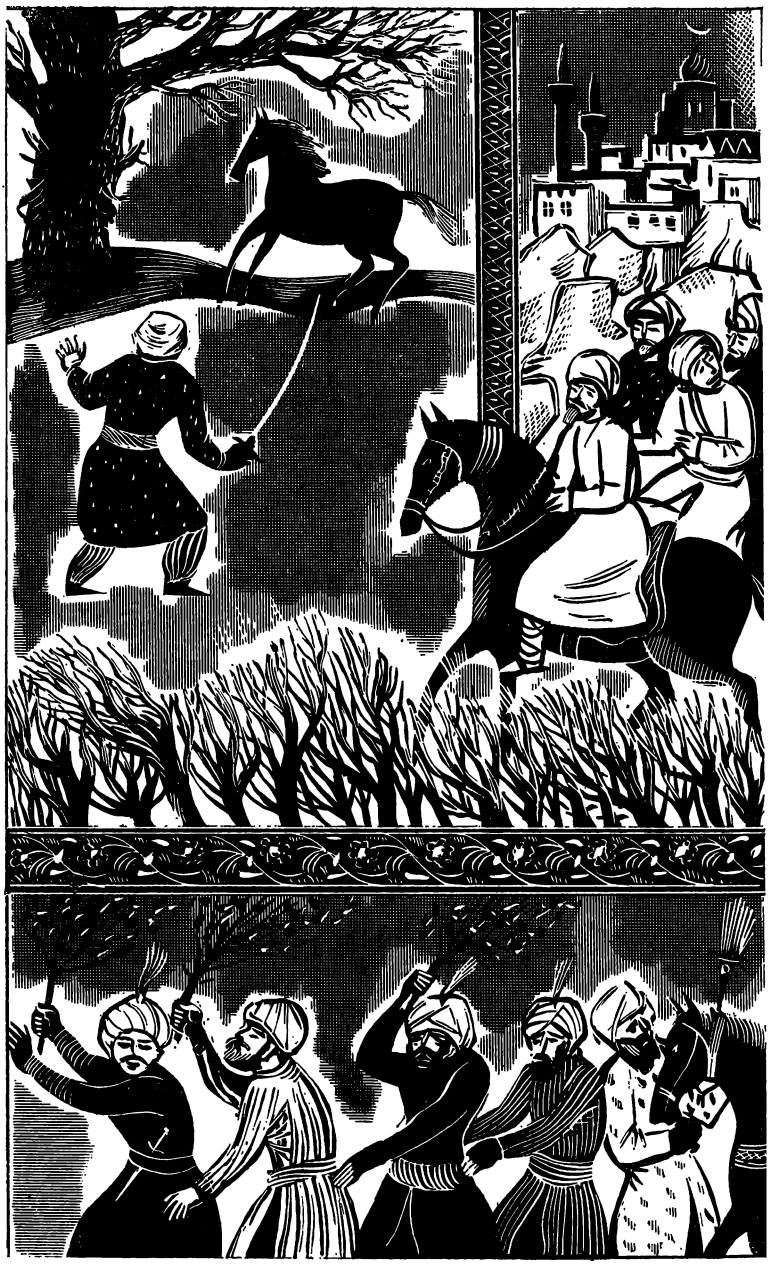
І всі у своїх вагонах прошепотіли, наче зітхнули всі разом: «Спасибі тобі, чоловіче!»

Вагони здригнулися й покотились у ніч, у зиму... Той поїзд ніби рухався крізь душі людей, у яких вони несли страх і непевність.

ДЕРВІШ СУШИЧ

Дервіш Сушич народився в 1925 році у селі Власеница (Боснія). Брав участь у народно-визвольній боротьбі проти фашизму. Залишивши навчання у Сараєвській учительській школі, пішов 1942 року в партизани. Боротьба югославського народу проти гітлерівських загарбників стала провідною темою його творчості. Дервіш Сушич — прозаїк, написав романи: «Хлопчина з Вргораца» (1953), «Я, Данило» (1960), «Данило стоїть струнко» (1961), «Лазутчики» (1971), «Ходжа страх» (1974). У 1966 році вийшла в світ книга його повістей «Заколоти».

Останнім часом письменник приділяє багато уваги історії своєї країни. В повісті «Найманець» (1971) автор змальовує Боснію, яка стогне під ярмом пригноблювачів. У творі звучить протест проти рабства і приниження, показано, як, незважаючи на всі утиски й знущання, в людині пробуджується почуття власної гідності.

НАЙМАНЕЦЬ

Була гидка весна.

По снігу й дощу, через два тижні після рівнодення, Остоя Добрисалич повернувся з довгих поневірянь додому під Борогове.

Замість домівки знайшов зачахле попелище. Тіла його молодої дружини, двох братів, їхніх жінок і дітей пожерло полум'я, пороздирали собаки та вовки. Зостались самі черепи та кістки.

Сказали йому: побувала тут чиясь рать, але ніхто не знав — чи то мадяри із Сребрника налетіли худобу вкрасти, чи то королівське військо з річки Сутєски рушило стерти з лиця землі невірного княжича Златоносовича і заодно вирізало його селян, а чи то це Златоносович покарав таким чином Добрисаличів за дворічну несплату податків.

Голосив Остоя, качаючись по попелищу, оплакував покійників. Удосвіта наступного дня, збожеволілий, із сокирою в руках, подався в гори.

У Ковані під Рогатицею нарвався на турецьку сторожу. Три вершники погнали його вперед. Різким окриком спинили перед шатром, схованим у заростях ялівцю. Начальник, молодий, безвусий потурчинець із Крушевацю, мав досвід у поводженні з перекинчиками. Милостиво дозволив йому сісти. Кивнув стражнику, той миттю приніс окраєць ячмінного хліба, казанок із пловом і все це поставив перед Остоєю.

На цьому ж місці й прийняв Остоя іслам.

Сів Остоєю, а встав Абдулахом.

Із якогось мішка вийняли невеликий панцир, шаблю і торбу для військових припасів. Спорядили Остою, вшановуючи його. Для початку поставили його в піший сторожовий загін, щоб він міг показати, на що здатен. За це пообіцяли йому те, про що колись він не смів і мріяти,— золото, чин, славу. Тепер він міг досхочу упоїтися помстою.

Не прорахувався начальник. Остоя-Абдулах Добрисалич був у нього не перший неборака-перекинчик. Одне тільки вражало: звідкіля в цьому новонаверненому така ненаситність і пристрасть, жадібність і нетерпеливість, наче б його хто підстьогував?

Якось на спір Абдулах сам з'їв котел плову, і нічого з ним від того не сталося. Звідси й пішло його прізвисько — Пловоїд.

Через декілька років після свого переходу до турків, гнилої пізньої осені, опівдні, Абдулах Пловоїд волочився по рівнині, поранений, з розсіченою головою і плечима, брудний і заросший.

Спирався на оголену шаблю, щоб не звалитися в мокрий бур'ян. Час від часу зупинявся, обводив невидющим поглядом безмежний простір перед себе і витирав долонею накип сукровиці з пересохлих губів.

Вранці на четвертий день доповз він до річки. Розпластавшись на густій прибережній трясовині, жадібно хлебтав каламутну воду з піском, занурювався в неї з головою, проводив рукою по гнійних ранах. Холодні примочки полегшували страждання. Потім зібрався на силі і сів.

По той бік річки стелився туман. Він бачив, як верби і ломиніс припадають до поверхні жовтої річки, що вихлюпнулась зі свого русла. Ось попливли, підхоплені потоками, затанцювали на воді їхні тонкі віти, здається, зараз вони вирушать у далекі мандри, але після плавного ривка знову повертаються на місце і танцюють по воді, линуть за нею і знову повертаються. Ех, перебратися б на той берег, опустити руки в бистрину жовтої води, погратися б отак... Ні, вчепитися б у ті віти руками, вистрибнути на берег і бігти, не озираючись, до рідних могутніх гір, додому, до вогнища, подалі сховатися від цих бойовиськ із пронизливим гиканням і свистом!

Та не було на річці броду. Ніхто не з'являвся на тім боці, не долинали звідти ні голоси людські, ні кукурікання півнів, ні навіть мукання корів.

Безпомічний, обхопив він свою поранену голову і заплакав. Якийсь час сидів непорушно під хльосканням проливного дощу, його підмивали розбурхані річкові потоки. І стогнав.

Нікуди було йому податися.

Якби він зостався тут, погоня б настигла його. Крок вперед — і каламутна річка підхопить Абдулаха і понесе, закрутить, жбурляючи від берега до берега, і ніхто не почує його криків про допомогу, передсмертного хрипіння. Якийсь час він іще плакав від власного безсилля. А коли після відчаю ним оволоділа тупа байдужість, став обмацувати навкруг себе руками, відшукуючи шаблю. Та шаблю він покинув у траві перед тим як напитися й промити свої рани. Якби вона була тут, під рукою, він би заколовся. Але повзти за нею не мав сили.

А річка надулася, ревіла, підкочувалася під нього, лизала йому ноги.

Раптом звідкілясь появилися дозорці. Посадили його на коня й одвезли далеко вниз по річці до порому.

І знову ходив Абдулах у походи на призов султана чи візира! А вдома косив, копав, ходив біля худоби, але завжди мовчки, страждаючи від затаєного гніту, що просвічувався в його важкому погляді та в руках. Коли ж приходила осінь і приносила холод, безконечні зливи і мокрий сніг, Абдулах, блідий і мовчазний, цілі дні проводив на лавці під вікном. Навіть голос улюбленого сина не міг тоді вирвати його з моторошного заціпеніння, в яке він занурювався, з отієї хлипкої трясовини, де він, безсилий, сидить біля самісінького краю шаленіх каламутних потоків, і ніхто по той бік ріки не відгукується на його поклик.

Якось він пожертвував великі гроші на будівництво кам'яного моста через ріку, що протікала під містом — влітку вона звивалася вузькою стрічкою, а напровесні й восени могутньою лавиною трощила береги і спустошувала поля. Але ставши посеред мосту і поглянувши на воду, він тільки рукою махнув. І пішов, не дочекавшись урочистої освяти будови.

Навіть міст не став йому в пригоді, щоб перемогти страх. Каламутна вода й далі немовби текла крізь Абдулаха, роздирала надвоє живу плоть його тіла, і дві його половини марне намагалися докликатися одна одну.

Ніколи нікому й словом не обмовився він про те страховинне заціпеніння, що охоплювало його о тій порі восени, коли розшаленіла вода кидалась у свій розбійний промисел. Сліпий, він спустив дух у метаннях і криках про якусь каламутну ріку, де немає переправи, немає

броду. Численні нащадки, що були присутні при його кончині, не змогли зрозуміти його болю і крику.

Коли Абдулах Пловоїд був у військовому поході на півночі — задовго до того, як йому судилося померти,— середульший син Музафер узявся якось ладнати старе сідло, підковувати коня та стягувати дротом дірки на старому батьковому панцирі. Мати Зейнеба знала, що все це означає. Присіла біля нього, обняла і стала упрохувати:

— Не треба, Абдулахів сину, не треба, цілує тебе твоя мати і заклинає, не натирай поводи воском і лоєм, не точи рівним каменем гостре лезо, покинь те залізо. Ану прожени темні хмари від своїх брів, грізний сину мій, усміхнися до своєї матері!

Схаменися!

Відпусти руку!

Кинь батога!

Синочку, що це ти? Матір свою батогом?

Вгамуйся, синку! Що я тобі лихе сказала?

За батога цього я могла прокляти б тебе — праву грудь оголити підставити її сонцю, волаючи: спали її, сонце, за материнську любов! Не бачити тобі щастя тоді на віки віків. Та я не стану тебе проклинати, хоч ти на мене й замахнувся батогом. Бачиш, я усміхаюся. Сядь!

Поклади мені голову на коліна, я поскаю тобі, бач, і грива ж у тебе, мов терновище край Дринячі, вже пора тобі виголити тім'я, а мати щоб косицю тобі заплела.

Отак-то!

Я тобі, мій сину Музафере, напучувань давати не стану, але допіру розпитував ти в мене про батька свого Абдулаха, так от я тобі розкажу те, чого ти раніше не знав.

Була я в матері четверта дочка, а батько мій лісничим служив у мисливських угіддях його світлості графа Вараді. І саме тоді, коли мені шістнадцять виповнилось, о тій порі, коли зайчихи навесні другий приплід дають, налетіли на нас турки. Село спалили, всіх чоловіків повбивали, немовлят винищили, дівчаток на коли посаджали, хлопчиків повели кудись. А нас, котра погарніше була, розібрали найсміливіші. Куди інших поділи, того я тобі не можу сказати. Я твоєму батькові

Абдулаху Пловоїду дісталася. Посадив він мене під шатро і став навкруг ходити, здоровенний, кудлатий, бойова справа на ньому побрязкує, скрипить. Ходить він навкруг мене, а я плачу. Потім раптом став отак навпроти та й каже:

— Бач яка ти!

Думала, розтерзає він мене, руки-ноги повідриває, а він присів поряд, кинув мені в поділ пригорщу ізюму і все з'їсти примусив. Тому в мене й досі, синку, в п'ятдесят із гаком, як побачу ізюм, серце мало з грудей не вискочить.

Твоєму батькові тоді йшов двадцять четвертий. Силу мав страшенну. Бувало, як скипить, як розшаленіє, піввійська од нього — врозтіч. А зі мною — чи то в поході, чи то в постелі, ти вже вибачай мені,— так поводився, немов з курчам, яке щойно вилупилося.

Звикла я до нього, звикла до довгих зим, коли він цілими тижнями не покидав мене, звикла до ратних переходів, до пилюги, до смороду незчисленних полчищ у дорозі, до спраги та нестатків, але найсильніше — до нього. Всяку забаганку його знала і химери — теж.

І розкрилися очі мої, сину, і побачила я, що батько твій бідолашний сірома.

Ні, не вставай, дай доказати!

І не тільки сірома, але й полохлива душа. Дивуєшся, як це він героєм став? Не знаю, але думаю — бойова одвага один бік медалі, а страх — другий її бік.

Грому боявся. Ледве блискавиця сяйне, він стрімголов під шатро, замотує голову овечими шкурами. Боявся змій і носив на ремінці під сорочкою два зуби собачі, кажуть, вони од змій оберігають. Боявся пристріту. Боявсь ока чужого. Не пам'ятаю, щоб він комунебудь в очі подивився. Часто кричав уві сні, підскакував із жахом. Я тоді довго заспокоювала його, гладячи по голові. Тремтів перед старійшинами, боячись їм чимось не догодити. Тому-то, гадаю, й був він у службі запопадливіший, ніж інші. А якось раз, коли швидка течія нашого човна підхопила, я сама чула, як він заходився читати християнські молитви, що їх вивчив іще тоді, коли Остоєю був. На бранному полі з шаблею чи ятаганом у руках гасав він, мов привид, змітав дощенту ворожі лави, на нього вказували старійшини, щоб у війську дух бойовий підняти, і барабани ратні за ним услід йшли по купах пошматованих тіл.

Чудувалась я, синку, й довго збагнути не могла, доки нарешті не розгадала, що ж воно за людина, твій батечко. Хтось, у бога праведний і чистий, тяжко його прокляв. І прокляття це вічно тяжіє над ним. За хоробрість платив божевільним страхом. Щедрі дари — гроші, землі й худоба — зродили в ньому ненаситну жагу мати ще більше. Коли ж отримав найпрекрасніший маєток, де міг би жити й ростити нащадків, непосидючість і тут гнала його з дворища. А виходив лишень за поріг, як душила його туга за покинутим вогнищем та жінкою з дітками.

Куди ж ти, синку, куди-и-и?

Спинися!

Розсунуться й без тебе границі царства. Бранна слава не варта й ранки на губі від прикусу зубів. Бранну славу вигадали візирі та підкуплені імами [1], не ходи, синку.

Заклинаю тебе!

Дождись, коли вернеться батько твій Абдулах із походу, послухаєш, що він тобі скаже, а тоді вже й роби, що захочеш, сино-о-о-чку,

о-о-ой,

невже ж і ти?

О-о-о, хто це прокляв мене, Абдулаха Плювоїда? Білобілісінько у мене в очах, чимось білим осліпило мене, покрило мені голову білим запиналом, і світла немає, лишень звук і шум, а барви розпливлися в маслянисто-білу непроглядну пелену перед очима,

о-о, всемогутній, тебе благаю я, Остоя, чи Абдулах Плювоїд, все одно, хто б я не був, волаючи, падаю ницьма перед тобою, б'ю чолом об глуху землю і благаю тебе,

на мить єдину поверни мені зір, щоб узріти я міг свого сина Музафера, який повернувся з походу.

Сину мій, о мій Музафере, дай батьку твоєму обняти тебе і поцілувати твої плечі... Г-м-м-м, та ж пахнеш ти потом мужнім і бойовим! Що це в тебе на щоці? Шрам? Від меча? Постривай-но, та це ж від кинджала, досередини шрам набагато глибший, ніж по краях! Кинджал, еге ж?

---

[1] І м а м — мусульманський священик.

Розказуй!

До якої межі розсунули ви границі царства на півночі й на заході? Чи вціляли Френка Максиміліяноша, чи прив'язали його до хвостів диких коней? Кажи, чи багаті ще хорватські та французькі міста невольниками й товаром, ого-го, синку, ну й важезний же в тебе ятаган... а чи це ослабла моя десниця?

Розказуй!

Під котрим пашею воювали?

Під Ях'я-пашею? Невже ж так піднісся Ях'я? За моїх часів це був усього-на-всього молодий сокільник. Оце так так, сучий син, високо пробрався!

Що ж це ти, чому мовчиш?

Може, стомився з дороги?

Чи мало золота отримав?

А ти, мати, відійди собі, чого тут скімлиш! Ось він перед тобою живий-здоровий, що ж тобі ще треба?

Чом же, чом же мовчиш?

Чому-у?!

Завтра знову в путь?

Ні.

Не підеш.

Ні-і-і!

Не слухай, синку, ці старечі нарікання. Хотів я тобі урочисту й світлу зустріч приготувати і ось як розквоктався. Ти не повинен... Кажу тобі як батько, о-о-о! Це тобі кажу я, облізла султанська кляча. Бачиш мене? А якби ти міг заглянути мені в душу, тобі б стало моторошно, кров застигла б у жилах. Знаєш, якою буває річка, коли спучиться вона на Митрів [1] день і вихлюпнеться через глинисті береги? Чи траплялося тобі вийти до неї о цій порі зараненому та й гукати і щоб ніхто не відгукнувся до тебе з того берега? А скільки таких повеней на ратному путі воїна?

А коли з нудьги починають свербіти твої ноги — це значить, час рушати в мандри, а то прокленеш і домівку свою, і світ увесь! Розпалюється уява, думаєш — султан очі прогледів, чекаючи на тебе, щоб срібними токами і челенкою [2] нагородити. Шляхи кличуть тебе: поблаго-

[1] Митрів день — 26 жовтня.

[2] Токи — срібні бляхи, що їх вішали на груди, прикрашаючи одяг; челенка — срібне перо, яким в армії відзначалися найхоробріші; носили його на шапці.

слови нас своїми підошвами, а натомість матимеш під ногами пригорщі золота й слави. Благає батько не покидати його, але благання ті лише розпалюють упертість і прискорюють рішення.

Ти рушиш,

а потім... заради чужої слави перетворишся на черв'яка. Заради багатства вищих будеш голодним, мов голуб край мечеті. Отямишся, забагнеться тобі гнізда і землі. Якщо не здохнеш до того, як порозумнішаєш. Може, вернешся назад, а може, й ні. Та ось повертаєшся в свою домівку, чи до самого себе, то байдуже — і не знаходиш домівки так само, як і себе. Земля твоя тебе забула, а коли ти їй нагадаєш про себе, вона буде опиратися й відштовхувати твої руки. І знову будуть манити дороги, і здаватиметься нудною, тісною твоя домівка, наче темниця. А коли вже рушиш у путь, згадаєш передсмертне харчання батька про якусь повінь. І такий страх охопить, що коліна підігнуться!

Зрине в голові думка, злетить над порогом, і ти побачиш, що царі жахливі й смішні, а срібні бляхи султана — жалюгідна принада для непосвячених! І збагнеш ти: тільки смерть незмінна і правильна. І більш нічого. Та доки існують дороги і доки погляд летить услід за їхньою в'юнкою стежкою, невтолима жага штовхатиме знову в путь, сповнюючи серце передчуттям чогось незвіданого.

Я, Музафер, син Абдулаха Пловоїда, благаю в людей прощення. Я ж прощаю всіх, навіть того, хто, можливо, мав намір убити мене. Прокленіть насилля, воно є зброєю немічних. Сильні та чесні не потребують його.

І не вірте барабанам і корогвам! Адже що вони зробили зі мною, о-о, люди, о-о, братове!

Чим більше зло, тим блискучіші його принади. Правда не потребує прикрас.

Я служив візирю Мехмед-паші Соколовичу [1]. Хула і слава тих часів навіки впишуть його ім'я до скрижалів історії, моє ж не залишиться навіть у списках населення. Навіть простої згадки про своє існування на землі

[1] Мехмед-паша Соколович — боснієць за своїм походженням, потурченець, згодом великий візир при султановому дворі XVI ст. За його наказом, зокрема, був зведений у Боснії біля Вишеграда міст, оспіваний у славетному романі лауреата Нобелівської премії Іво Андрича «Міст на Дрині».

я не удостоївся. І це я, котрий стількох позарубував, перетнувши дорогу таємним зловмисникам із прихованим клинком!

Тільки й моєї заслуги, що одна людина могла спокійно жити, їсти і спати, коли я стояв на сторожі її супокою й безпеки. Ось і все, що залишилось від моєї невгамовної жаги до втіх, слави і золота. Від моєї надії проміняти на щось краще нестерпні тягарі похідного життя.

Клянуся очима моєї матері і травою васильковою; цю сповідь породила не глупота півня, що вирішив похвалитися своєю горлянкою, не схильність недоука до повчань, не прагнення базіки поглумитися над святинями минулого, скориставшись з їхньої безмовності, не пихата самовпевненість, що наклепами мстить за своє безсилля, не буйна балакучість зневіреного...

Надто багато всього діється між землею і небом, в тіснині мозку, в грудях, в простягнутій руці, в усмішці й мертвій подобі усмішки, занадто багато, кажу, щоб моя рука взялась за писання, яке б своєю отрутою збільшувало бруд.

Мова піде тут про Баїцу, котрого посадовили в сакви й одвезли у Туреччину, щоби став він Мехмед-пашею, а потім убили, щоб він перестав ним бути. І про мене, його охоронця, котрий добувся цього звання подвигами, підступністю і лицемірством.

Я благав:

доле,

вчини так, щоб я не скуштував похідного життя султанського верхівця, щоб ранками, доки кіннота стоїть, вишикувавшись бойовими шеренгами, і військові імами, завиваючи, виводять молитви про щасливий кінець бою, я не ціпенів од жаху, а надвечір не перераховував полеглих товаришів і старійшин, не закопував їх у покроплені вапном ями,

ти, всемогутня і свавільна, ти, що все даруєш людям, наблизь мене до Мехмед-паші, щоб і мені від солодких страв перепадали крихти, щоб і я срібними бляхами прикрасив свої груди, щоб і мій жадібний погляд досхочу натішився осяйною розкішшю стамбульських хоромів!..

а вже про інше я сам подбаю.

Так благав я одного разу, донесхочу ситий війною, не знаючи, що моє бажання — це одне, а те, що мені

справді потрібне,— це інше, а єдиний вихід полягає в третьому.

Силач-єдиноборець Андраш стоїть з палашем у руці і викликає на поєдинок. Ніхто з турецької орди не одважується виступити із лав. Я коня спутав і за сосну заховався, тому що, о люди, не охочий я до бійок і шаблею вимахувати люблю хіба що по вулиці моріжчастій — дівок полохати. Досить з мене імамів військових, і поєдинків, і бурлакувань.

Принишк я отак, можливо, ще одна січа обійде мене стороною. А імами військові, вимуштровані й підкуплені, пронюхали, де я, викрили мене, о-о люди, о-о братове, і на руках принесли до лав, лицемірно запевняючи, що то легкий сон зморив героя, легкий сон зморив під зеленою сосною!

Заулюлюкали тут військові імами, загорлали сотники і тисяцькі — ану, Музафере, крило соколине, давай, не хляпай вухами, герою,

розправся, плече богатирське,

розмахнися, рука слуги султанового,

тут тобі, стерво, війна, а не корчма в Сараєві, чи думаєш, задарма тобі, тварюко, гроші до кишені пливуть?!

Вийшов я, виштовхали мене товариші, витягли імами військові з молитвами і вигуками під'юджувальними. А мені з переляку душа в п'яти втекла. Андраш-бо від Каракумів до Венеції геройством славиться. І хоча б витязем був. А то мужик-перебіжчик із Каніжі! У нього від жадоби до турецької крові і розмах утричі зліший, і удар утричі сильніший. За ту сотню аршин, що мене од нього віддаляла, трохи зібрався я з духом.

Вишкірився, як і годиться добре нацькованому псові. Ми, лицарі-єдиноборці, найжорстокіші істоти і на тім, і на сім світі; у кожного з нас на совісті стільки паскудства, скільки не снилося жодному стамбульському потіпаці, а все через оту болячку — через невтомну жагу прославити себе подвигом. Став я перед Андрашем. Відкидає він рухом молодецьким чуба свого за плечі, перев'язує його тонким ремінцем, щоб у очі не ліз. І шкірить зуби: ага, мовляв, ось ти який, Музафере Пловоїд, син Абдулахів! А ну-бо, підійди сюди, герою, себе покажи, на других подивись!

Обійшли ми один одного, приміряючись, кожен сам себе лайкою підбадьорює. Тут я непомітно для їхнього

й нашого війська вихопив короткий кинджал, уперед метнувся і засадив його могутньому Андрашеві прямо в сечовий міхур — а це найпідліший удар у кривавих поєдинках. Підскочив я до нього, щоб добити шаблею. А він лівою рукою висмикнув кинджал із рани, а правою палашем замахнувся, не підходь, мовляв, і каже так, щоб військам не чути було:

— Не ганьбись, Музафере Пловоїд, хіба ж так геройську славу здобувають!

Очі його оскліли, права рука до землі схилилася. Я збоку обійшов і шаблею сіконув.

Загикали, засвистали імами військові, збіглися до мене товариші і старійшини, гримнули барабани, прославляючи подвиг Музафера Пловоїда. За моє геройство сотник мій отримав каїшук з дукатами, двісті дунумів [1] угідь і сорок два селянина у Валевській окрузі, військовий імам — тугий каїшук та дім із садом в Угорщині, а я — славу, шмат смаженої баранини і шаблю гостру. Та ще напуття — не спати іншим разом під зеленою сосною, коли невірний посягне на честь турецького війська.

Цілу ніч провалявся я під шатром, ридаючи й лаючись. І захотілося мені вдосвіта здохнути і, коли я в могилі лежатиму, щоб на трав'янистому пагорбі наді мною бавилися діти, хапаючись руками за білий мій надгробок із виведеним на ньому написом, а я, герой, усміхався б дітям, спостерігаючи за ними з-під землі, підохочуючи на пустощі й лоскочучи травинками їхні рожеві п'ятки. І щоб кожного надвечір'я стомлена корова-годувальниця, почухуючись об мій надгробок, передчувала набряклим вим'ям солодку млосність доїння. І щоб сільський пес, прилаштувавшись у мене в головах, завивав на місяць, кличучи найбажанішу сучку на святий обряд паруванння.

Удосвіта, після поєдинку, ввалюються охоронці в моє лігвище і похапцем витягують мене з нього.

Мехмед-паша кличе до себе.

Зустрічає він мене стоячи, обіймає і садовить поряд. Розпитує про моє походження, мого батька згадує. Бачив він його якось на Мохачі, коли Абу Сауд-ефенді виголошував урочисту клятву в щойно зайнятому Будапешті; мій батько тоді лиш одну руку до неба здійняв.

---

[1] Дунум — турецька міра землі, що становить 1000 м².

Друга у нього в лубках була. Із розпитувань паші я зрозумів, що він знає про мене більше, ніж я думав, та й відповіді мої він тлумачив по-своєму. А ще паша випробовував, чи вмію я доладно виплітати мереживо думок своїх, уважно прислухався до мелодії моєї мови, чи то намотую я виток за витком безконечне прядиво тонкої улесливості та марнослів'я, а чи відливаю невеликі й міцні злитки чистої суті.

Після моїх балачок, у яких бринів удаваний трепет перед володарем, паша не те щоб повірив у чистоту і щирість моїх вірнопідданських почуттів, а, певно, відчувши у моїх словах пожадливість і розрахунок, зміркував, що має справу із звичайним головорізом. Він звелів мені встати, обійшов мене, помацав мої м'язи, стегна, литки, зазирнув у білки очей, перевірив колір нігтів.

Потім вивів мене із шатра, звелів одному із свитських випустити сокола, а мені — поцілити в нього стрілою. Не встиг птах і п'ять разів крилами змахнути, як уже каменем упав до наших ніг із стрілою в горлі.

Далі володар наказав привести найпрудкіше лоша й пустити його галопом. Веселе дитя бідолашної кобили вилетіло з валки, вибрикуючи, на просторий луг, але запопадлива ватага нахлібників і дармоїдів з гиканням та свистом так його нажахала, що лоша, тицяючись оксамитовою мордочкою в натовп, силувалося перестрибнути через нього. Мехмед-паша звелів, щоб я, коли лоша на всьому скаку зрівняється з дубом, заколов його шаблею. Вістря шаблі, пройшовши між ребрами тварини, має встряти в дерево.

Чотири рази, о люди, змахував я шаблею, чотири рази міг виконати наказ, та рука моя опускалася, коліна підгиналися, до горла підкочувались огида й нудота. Зрештою опустив я руку й повернувся до паші, щоб сказати:

не можу,
не буду,
не вмію.

Він скривлювався в посмішці, глумлячись над моєю нерішучістю та знаючи, що гірше, ніж ця посмішка, немає ганьби для воїна. Бачив паша, що я завагався. Але, побоявшись, мабуть, що люди зневіряться в мені, як у мужньому воїні, який міг би стати надихаючим прикладом для інших, паша промовив так, щоб тільки я і Феридун-бей почули його:

— Агов, Пловоїде, скількох людей порубав ти залюбки, а нікчемну худобину жалієш!

Отак витягнув силоміць він із мого серця кровожерні інстинкти і спрямував їх до проклятої жаги за славою. Розставив я пошире ноги і, коли лоша порівнялося з дубом, вдарив шаблею. Вістря віткнулося в дерево. Тварина вискнула і впала двома тремтячими грудами, які ще довго сіпалися в корчах на землі. Многоликий натовп з галасом і криками оточив мене.

Я ледве тримався на ногах. Напоїли мене прохолодним напоєм, понесли, переконуючи, що я повинен радіти. Заспокоїли моє сумління. Відігнав я від себе розкаяння. Пособив мені в цьому і острах, що напівдорозі до успіху відішле мене паша назад до війська, на муки служби яничарської. Отож я миттю віднайшов тьму виправдовувань для своєї підлості. І ось я уже й насправді почувався героєм.

Мав я витримати ще одне випробування.

Викликає мене Мехмед-паша до себе й питає:

— Скажи, Пловоїде, як відрізнити, коли до ефеса шаблі поривається рука воїна, а коли — хвалька?

— Порух руки і в того, і в другого може бути однаковий, але ноги справжні їхні наміри показують: воїн обов'язково міцно увіпреться ногами в землю, а хвалькові байдуже, як стояти.

— Хм! А скажи-но мені, якби султан, великий візир і твій тисяцький надумали подарувати тобі по жінці, від кого б ти прийняв дарунок при умові, що можна взяти одну?

— Я б узяв ту, що з босняком не спала.

— Га-га-га! О-го-го! І хто ж це тебе, сучий сину, напоумив! О-го-го! Ну й соромітник же ти! Та я не про те питаю, я хочу знати, від кого б ти дарунок прийняв?

— Од візира. Від султанового гніву мене б візир оберіг. А вже коли б сам візир наді мною опіку взяв, тоді б і тисяцький не зачепив би мене, знаючи про мого високого захисника.

— Хитрий же ти лис, хоч і грубо тесаний. А тепер біжи у свою сотню, попрощайся з товаришами! Слухайте мене, решта! Музафер Пловоїд, преславний син Абдулахів, благослови його всевишній, віднині при мені служитиме. Призначається він моєю тінню, моєю шаблею оголеною. В разі зміни цього мого рішення, вас про це своєчасно повідомлять. А тепер іди! Та жвавіше!

Налягли на мене дружки, штовхають, щипають, ляскають по плечах, лають на всі заставки незлобиво, допікають, що, мовляв, отакий я сучий виродок, відкрутився від наскоків на фортеці, від убогого пайку військового, від проклятої горлянки, спаленої спрагою, від нестерпного тягаря присяги,

а тепер буду —

я, пройдисвіт, пловом відгодований,—

розгулювати в шовках та оксамитах, з придворними блюдолизами та посіпаками дружбу водитиму, напихатиму собі воло солодкими крихтами з візирового стола, гаманці золотниками наповнюватиму, повзаючи й упадаючи перед пашею й тим, хто над ним стоїть.

Розчулившись і прослозившись, пішов я назад, а мій сотник Осман Здоровило під руки мене підхоплює; зветься він ще Османом Кривошиєю,— шию йому двічі кінники перебатували, коли він од них утікав, Османом Однооким — вибила йому око булава французька, Османом Безпалим — пальців йому на обох руках бракувало — одного в січі, іншого в спірці згубив. І починає Здоровило напучувати:

— Берися за розум, Пловоїде! Славний ти боєць, але знаю я, як слава здобувається! Полохливий ти й на руку меткий. А по нутру — голодний босняк. Берися за розум та пильнуй! Снується навкруг паші зграя в сто крат проворніша і в тисячу разів нахабніша від тебе, так що не дай їм обдурити тебе! Прокрути собі дірку на потилиці для третього ока.

Гляди, Пловоїде! Воно денно-нощно мусить пильнувати! А коли наїсися ти і нап'єшся, коли шовки й оксамити важким тягарем давитимуть тобі на плечі, згадай про нас, тисячу своїх товаришів і земляків. Молитву за нас не читай. Даремно це. Але для спокути всіх провин твоїх ось що зроби: коли ті з нас, хто вціліє, однієї чудової днини загамселять у стамбульські ворота, щоб стягнути борги, помститися за свої образи, спалити і попелом розвіяти загрузлий в розпусті й ненажерливості Стамбул, ти нам відчини ті ворота! Тоді ми вибачимо тобі, що ти нас самих покинув бідувати. Обіцяй!

— Обіцяю!

Ляснув мене він по плечах і повернувся до війська, яке тислося біля вогнищ, упевнений, що моє слово таке ж тверде, як і його. Я ж, збожеволілий від передчуття неймовірних радощів, які віщувало мені майбутнє, ладен

був кожному пообіцяти щó завгодно. Попросив би Здоровило, щоб я викинув йому з вікна палацу найкрасивішу султанову доньку, і це б я пообіцяв.

Тільки б не затримував він мене, тільки б відпустив до візиря.

Тільки б вирватися з пекла до світу слави й насолод!

...О-о-о! Як же поспішав я впасти на коліна перед Мехмед-пашею, поцілувати його поділ і носок чобота! Що ж до прохання Здоровила, то це, думав я, від остогидлої лямки похідної, від безпросвітної нужди стукнуло босняку в голову Стамбул палити, гедзь його якийсь укусив, у голові в нього затьмарилося, та ця мара розвіється, варто лишень старійшинам закликати до штурму чергового укріплення.

Було це під містом Кінія літа 966 по Хиджрі (1558), коли Мехмед-паша Високий з трьома тисячами яничар, загоном охоронців і сорока гарматами готувався до бою з Баязитом, молодшим сином Сулеймановим. Боязит хотів захопити престол. А за законом спадкоємності престол належав старшому братові Селіму.

На світанку барабани розбудили військо, і табір, галасуючи, став шикуватися. Свита згортала шатер. Я прилаштувався зі своїм конем так, щоб він мордою проганяв гедзів із крупу візирового білого рисака. На першому роздоріжжі пропустили вперед яничарів. Несподівано я впізнав декого із давніх друзів.

Засовався я в сідлі. Не міг втриматися, щоб не гукнути їм, похвалитися перед ними своїм розкішним убранням, конем, новим своїм становищем, що так наблизило мене до Соколовича.

— Аго-гов! — гаркнув я на все горло. Рисак під пашею злякано шарахнувся, кинувся вбік і замалим не скинув свого верхівця. Паша поманив мене пальцем до себе, немовби якийсь статечний боснієць, роздратований витівкою паршивого негідника. Я під'їхав, чекаючи лайки. Але паша розмахнувся та як вріже мене з усієї сили кулаком поміж брів! Я вилетів із сідла. Усе військо так і покотилося зо сміху, паша — теж і, доки я підводився з землі та відшукував віжки, обсипав мене брудною лайкою. Коли б я був яничаром, не посмів би він на мене руку підняти. Коли б я був людиною в його очах, він би наказав іншим відлупцювати мене. Коли б любив мене, відшмагав би по-батьківському по щоках,

але не бив би кулаком. Однак вихопити шаблю і розсікти його навпіл у мене забракло сміливості.

Зганьблений, опльований, трюхикав я за ним, утішаючись, що обійшлося одним ударом. Найприкрішим для мене було те, що паша навіть не обернувся, щоб перевірити, чи їду я за ним. Він був у цьому цілком певен.

Я лежав у нього під дверима. Увійти до нього можна було тільки переступивши через мене. Так ось, хоч я й сам випробуваний рубака, бувалий воїн, що пройшов крізь вогонь і воду, але й мене дрижаки проймали від присутності такого земляка, одного поруху брів якого було досить для того, щоб приректи на погибель дві піші сотні. Та разом з трепетом і шанобою в мені дивним чином уживалася закоханість у нього, бо під тінню цієї людини я звільнявся від хворобливого неспокою і самотності, що так часто терзають одірваних од стада заблукалих овечок. І, загартовуючись із настанням зрілості, я все щільніше припадав до його ноги — мого надійного притулку.

Його бажання були для мене єдиним законом, і я ревно служив своєму повелителю.

Я досконало вивчив його звички і повністю до них пристосувався. Я став ним, тією його частиною, яка прислуговувала султанові — намісникові божому на землі. Тоді я ще не знав, що означає розчинитися у вирі чужих бажань, забаганок і потреб, не знав, якою дорогою ціною оплачується почуття упевненості біля владики й повелителя.

Багате вбрання, дорогоцінна зброя, сліпуча пишнота двору, духмяність і блиск розкоші — все це здавалося мені щедрою винагородою долі, і, щоб віддячити за неї, я ладен був по тисячу разів на день падати ницьма перед моїм добродійником, преславним і незрівнянним Мехмед-пашею. Я й сам здавався значним і поважним, особливо порівняно з боснійцями мого загону, що вмирали на західних і північних кордонах імперії.

Великомудрим був Високий, але моя обережність знешкоджувала його хитрощі й лукавство. Вранці помічаю біля порога розсипані дрібні гроші. Збираю їх і передаю паші, обмовившись, що, може, який п'ятак і закотився куди-небудь, то я його не знайшов. Зсипав паша монети в гаманець, мовив з посмішкою:

— Дарма!

Спиняє мене Ісмаїл-чауш[1] і каже, що, мовляв, він як впливова особа із султанового двору ненавидить Мехмед-пашу і, мовляв, варто лиш мені захотіти і ткнути кинджалом куди слід, як я одержу тисячу золотих дукатів і спадковий маєток в Угорщині. Я відлупцював чауша, мов Сидорову козу, зв'язав і жбурнув під ноги паші. А той звелів, щоб чауша після моїх стусанів виходжував його особистий лікар. Пізніше чауш сміявся, відбуваючись жартами:

— Ну, й дорого ж я, Пловоїде, заплатив за вигадку паші!

Сотні разів випробовував мене володар різними способами, ловлячи підступно, мимохідь, та щораз мусив, сміючись, визнати марність своїх зусиль. Я був непорушний, мов скеля. Переконавшись у тому, що я відданіший, ніж його власна тінь, він перестав мене випробовувати. І це саме тоді, коли я вже більше не відчував до нього ні любові, ні зненависті, а просто був надійною, але байдужою зброєю його безпеки.

Більше я ні про що не розумував. Можливо, ті, хто розумує, не можуть взагалі зберігати вірність. Адже, як каже Бакія, допитлива думка породжує сумнів.

Веселий Феридун-бей, який служив при Мехмед-паші і був його улюбленцем, сказав, що я б залишився вірним паші, навіть якби той сам собі зрадив. Але після того, як одного разу я почув із вуст цього освіченого і розв'язного красеня, що, мовляв, я сторожовий пес, улюблений, але все-таки пес, я навіть згадувати про Феридун-бея не хочу. Боюся сказати про мертвого гірше, ніж він того заслуговує, і тим согрішити перед Мехмед-пашею, засумнівавшись у його виборі друзів. А він був у тому непогрішний. І виявив мені честь, зробивши мене одним із доказів цього твердження.

Я їв залишки з його столу. Він любив добре просмажене м'ясо, яблука, кисляк і нашу романійську яшну затірку з бринзою. Почав я гладшати, повніти. Випросив дозволу ходити на розминку в поле, в ті години, коли не повинен був сидіти чи лежати біля його порога.

Якось раз, проїжджаючи верхи через майдан, побачив я работорговця. За струнку мовчазну румунку в тонкій сорочині було призначено високу ціну, занадто

[1] Чауш — офіцерське звання в яничарських військах *(тур.)*.

високу для покупців, що стояли довкола. Я помацав її литки, груди і руки, заглянув у вічі, і мов гострою стрілою пройняла мені серце її краса. Звелів я работорговцю забрати румунку з помосту, а сам притьмом у палац і — до паші:

— Дозволь мені привести собі жінку, голосу ти її не почуєш!

Засміявся паша, кинув мені гаманець, щоб викупити її, помити й зодягнути. Я сам її обмив, закохано, тремтячим голосом промовляючи ніжні слова і жагуче бажаючи її тіла. Як молитву, повторював я її ім'я, гладив їй плечі та спину. А коли я вбрав її і посадовив собі на коліна, Соколович гукнув мені зі своїх покоїв:

— Ану, покажи, що ти за лошицю собі привів.

Я увів її до нього, гордий та закоханий і в неї, і в володаря, він її зо всіх боків обдивився, поторкав, зірвав запинало, скрикнув, поглянувши на її лице, і почухав собі за вухом; а тоді, підкрутивши вуса, преславний і незрівнянний нарешті промовив:

— Музафере, нащо тобі така жінка! Знайди собі щось простіше і товстіше! А це не для тебе. Нехай її одвезуть у мій гарем! А я тобі до того капшука сріблячків ще один додам, та й розквитаємося з тобою!

У мене в очах потемніло, похитнувся я, і замалим не згинув тієї миті Мехмед-паша Високий. Чорти б забрали мою жадібність! Прикинув я, що́ отримаю разом з капшуком срібла та вдячністю паші і що́ втрачу, відмовившись від жінки, та й схилився в поклоні...

Преславний і незрівнянний Мехмед-паша, ляснувши красуню по сідницях і прицмокнувши язиком, провів її до дверей, наказуючи євнухам добре подбати про неї. Тієї ночі я в самотині ридав у своїй кімнаті, а паша утішався з румункою в гаремі. Десь під ранок штовхають мене, будять, кажуть, хазяїн до себе кличе.

Він сидів на подушках похмурий і сонний.

— Ану, йди сюди! — мовив строго і, схопивши мене за вухо, став крутити, а другою рукою хльоскав куди попало — по щоках, по шиї, по зубах, по очах.— Ах ти, кнуре боснійський, коли ж це ти встиг до мене її споганити? Ти що, почекати не міг?! Ось тобі, ось... Іншим разом питатимешся... Ах ти, скотиняка хтива, чи ти її просто в лазні притиснув?.. То хоча б одразу призналася, а то, потіпаха, аж до зорі дотягнула!.. Тепер сам з нею спи, мені вона не потрібна! О-о-й, до чого ж я

докотився! Підбирати недоїдки після Музафера Плово-їда, о-о люди! Уб'ю тебе, стерво!

Я упав перед ним на коліна, цілуючи його черевики, поділ і руки, бо давно вже став худобиною і непотребом, додатком до його величі, який не має власної цінності. У всьому щиросердно признавшись і розкаявшись, що поперед наймудрішого з мудрих цілував і пестив я любу серцю моєму струнку румунку, клявся, що ніколи більше так не вчиню.

Повернувшись від нього до себе, упав я на мати. І, качаючись по них, вив і ридав, роздираючи на собі одіж, гриз половиці і руки свої од ревнощів, від туги за очима румунки моєї вродливої, від приниження, від жалю до себе, зневаженого й зганьбленого. А слід було всадити йому ножа під ребра!

Через десять днів кинув він мимохідь, що віддав румунку одному поміщику з Родоса — сплатив нею якийсь державний борг.

Я вшанував хвалою його мудрість, і він ніколи не довідався, яким болем відгукнулася в моєму серці загибла моя любов.

Не знаю, чи то такі порядки були в імперії, чи то справа полягала в особистому хисті паші, але піднесення його було подібне до висхідної зорі на туманному виднокрузі, яка все вище підіймалася до осяйних і променистих глибин неба. Після смерті Хайруддіна Барбаросси, неперевершеного морського вовка всіх часів, Соколович був єдиним, хто міг здобути прихильність султана Сулеймана. Кмітливістю й гострим розумом уже давно завоював Мехмед-паша особливу ласку султана, але над усе цінував Сулейман винахідливість свого візира при влаштуванні двірських святкувань, яким лише він один міг надати потрібної розкоші й блиску.

А після одруження на дочці Селімовій, внучці Сулеймана, Есмі-хані, паша й сам не міг сказати, куди він сягне тепер у своєму піднесенні. Ні дружина Селімова Нурбану, вроджена венеціанка з родини Бафо, захоплена в полон покійним Хайруддіном Барбароссою і подарована Селіму, ні Мібримах, сестра Селімова, ні зграя їхніх посіпак, що ненавиділи Мехмед-пашу, не змогли перешкодити його піднесенню, зірвати його плани чи завадити його діянням. За спиною паші стояли Соколовичі, навернені ним у мусульманство, вишколені й

послані захищати найвразливіші місця імперії, за ним стояв впливовий і хитрий учений Абусауд-ефенді, Пія-ла-паша, Сінан Мімара, його прибічниками були чи то з поваги, чи то із остраху більшість можновладних бегів, а султан Сулейман, підстаркуватий і хворий, що раніше тремтів перед своєю дружиною, а після її смерті — перед неіснуючими вбивцями, лише до цього спритного, повороткого, не здатного на поблажливість слуги й виявив своє довір'я.

То чи ж мені, Музаферу Пловоїду, голодному й брудному вояці-верхівцю, не шанувати його в душі як божого обранця, ставлячи його значно вище від матері, не говорячи вже про батька!

Його велич засліплювала мене. Я був усього-на-всього його відображенням, слухняним клинком у його сильній руці.

Суперечити йому було безглуздо. Поряд з ним можна було бути або рабом, або заклятим ворогом.

Якби Єшилдже Мехмед-бег знав, яке християнське пастуша везе він до Адріанополя в саквах, то або розбив би собі голову об каміння, або мерщій, скоріш за татарина, кинувся б добрим вісником до султана, щоб дістати належний дарунок.

Коли якось уночі по дорозі в Софію нас наздогнав гонець із звісткою про смерть великого візира Семіза Алі-паші, що вмер від ядухи, десятки лакуз поповзли до Високого лизати йому руки й носок чобота, адже всяк розумів, що нікому, окрім Мехмед-паші, не може передати султан Сулейман печатку великого візира.

Мене вразила жовчна роздратованість, із якою Високий приймав цей титул. Під час святкувань, що тривали безперервно два дні і дві ночі, він був люб'язний лише із султаном та його сином Селімом. У поводженні з іншими виявляв або крижану ввічливість, або неприховану різкість і нетерпеливе бажання спровадити всіх за двері.

Наважусь запевнити, не боячись погрішити проти істини: Високий був лютий, що не став великим візирем ще раніш і що вбогі людські можливості не в силі надати святкуванню того блиску, який відповідав би його уявленням про значимість події.

Йому все ще бракувало поклоніння.

Коли стихнув гамір святкувань, замовкли здравниці, і великого візира з покоїв дружини привели до тої

хвіртки, де я його чекав, він зміряв мене поглядом з голови до п'ят:

— Від сьогодні вдягайся багатше! Але яничарської шаблі не знімай! Ворогів у мене з учорашнього дня втричі побільшало!

І дав мені знак бровами, щоб підставив я йому під ліву ногу долоні, аби легше було в сідло злетіти.

Султан Сулейман помер, але яничари й далі атакували Сігет [1] з іменем аллаха та Сулеймана на вустах. Сігет упав, але навіть і тоді наймудріший з мудрих не дозволив оголосити війську про смерть султана. Незнайомий мені лікар під найпильнішим наглядом Мехмед-паші та його найближчого приятеля Феридун-бея довго чаклував над трупом. Потім два німі чауші винесли у вузлику нутрощі і закопали десь під покровом ночі. Тіло віддали нам.

У візку сидів мертвий Сулейман і кивав війську жовтою головою стомленого старця.

Іноді великий візир схилявся до віконця візка, ніби про щось перешіптуючись з султаном, після чого, усміхнений, обертався до війська, яке вигукувало вітання.

Смерть султана не залишила в моєму серці нічого, крім байдужості. Проте візирів неспокій передався й мені, і я щохвилини пришпорював коня, притримуючи поводи. Так само, як і він, я усміхався війську, що проходило мимо, і лайкою підстьогував гінців, уже й без того добряче муштрованих. У всьому цьому стовпотворінні мене ніщо не цікавило, крім візирової безпеки, по суті, моєї власної безпеки.

По дорозі через Славонію, на її лісистих роздоріжжях, Мехмед-паша, побоюючись безчинств, що їх, як він гадав, могла викликати звістка про султанову смерть, завбачливо порозпускав багато частин. Пізньої ночі на грузькій рівнинній дорозі він раптом звелів високоповажному Селанігію, хафізу Махмуту, муедзину Мурат-паші, спахію Заде Мула Касиму, силихдару Мустафі [2] і можновладному Ахмеду, щоб вони оточили візок і чи-

[1] Мова йде про взяття турецьким військом угорського міста Сігет у 1566 році.

[2] Хафіз — людина, що знає напам'ять коран; муедзин — ходжа або його помічник, який з мінарету закликає віруючих до молитви; спахія — поміщик, землевласник; силихдар — охоронець зброї при султановому дворі, при візирі, паші тощо.

тали заупокійну суру. Військо зрозуміло, що султан Сулейман мертвий.

Соколович квапився посадити Селіма на престол. Разом з ним, кілька ночей підряд не стуляючи очей, терзався і я, чи зважить Селім на візирову пораду? Повернулися гінці й доповіли, що Селім не послухався поради досвідченого державного мужа. Не дочекавшись візира, Селім, оточений посіпаками, сам проголосив себе султаном і рушив із Стамбула до Белграда назустріч війську. Разом із Мехмед-пашею проклинав я самовпевнених, жадібних стамбульських дурнів, і мені шматок застрягав у горлі, нестерпним болем пекла виразка, що роз'їдала самісіньке серце турецької імперії, але якби Мехмед-паша засміявся, услід за ним розреготався б і я, а якби заспівав візир, і я б підтягнув, заткнувши вухо пальцем,— нехай собі гниє ця імперія!

Я не був самим собою.

Чи прийме військо нового султана та його свиту — ось про що я турбувався. І перевіряв по своїй бороді, чи так само швидко сивію, як і великий візир.

Коли під Белградом змучене, зранене військо побачило біля мертвого Сулеймана живого Селіма, оточеного хмарою вгодованих і вирядженых у шовки лакуз, по рядах прокотилося ремство і хвилювання. Почулися невдоволені голоси і брязкіт вихоплених із піхов шабель. У сідлі раптом підвівся велетенський воїн і гукнув:

— Де бакшиш?[1] Гей ви, стамбульські гуски, гроші на бочку!

Я упізнав Османа Здоровила, колишнього мого сотника. Після різанини в Сігеті його голова, шия і ліва рука були обмотані закривавленими пов'язками.

— Братове-е-е, вони собі повиряджалися, а ми голодні ходимо, наче цуцики. Хай нам гроші платять!

Я з цікавістю чекав, що буде далі. І звідкіля в мене взялася ота лоскітлива цікавість? Вона осліпила мене слюдяною іскрою, заворожила, мов блискуча іграшка дитину. Забувши про візира, я тільки й чекав, щоб Здоровило, пришпоривши коня, з шаблею врізався в натовп податливого, обрезклого двірського м'яса і крушив, давив, роздираючи шовки, втоптуючи в землю увесь цей вирядженый набрід. Кінники насунулися стіною, біля Здоровила хтось штурхонув ногою в стремені товстого

[1] Бакшиш — чайові *(тур.)*.

посіпаку в груди, тюрбан злетів у нього з голови під кінські копита, по бритому тім'ї жикнула нагайка, раз, удруге...

розсічене тім'я бризнуло кров'ю в три ручаї,

ні вже, я б ударив краще, їй-бо,

того он, низького, шмагони! — крикнув я чи, може, подумав крикнути, але тут же світ мені заступив візирів кулак, обрушив небо, змішав день з ніччю і втиснув мені в горло щелепи і ніс. Щосили стиснувши коліна, я ледве утримався в сідлі і випростався. Візир утупився в мене, ладен вчепитися зубами й розтерзати на шматки.

— Ти що, телепню? — прохрипів він.

Я не схилив голови. Витер закривавлений рот і сказав:

— Гаразд! — А можливо, й не сказав, не пригадую. Не знаю, що було далі.

Вночі, сидячи в темряві у своїй кімнаті і прикладаючи змочене в мисці з водою ганчір'я до розбитих і напухлих губів, я стогнав:

так оце так ти мене, Мехмед-паша?

а за що, скажи на милість?

за те, що я в стременах підвівся, бо цікаво стало, що там діється у війську? За те, що душу свою потішив, милуючись, як шапки з голів летять? А якби я тобі здачі дав, та по-нашому, вдвічі дужче? Треба було б мені крикнути до тебе:

а я таки хочу дивитися, честю сестри, фатою нареченої клянуся, а я таки хочу горлати, завтра я від тебе у військо втечу, стережися, пошкодуєш про мої образи! Нехай я худобина сільська, боснійська, тому що прислужувати не вмію, тільки ж ти ще гірший, ніж я, бо прислужувати змушуєш! Мене дитиною не забирали в матері, аби потім по всяких школах побреханьками, різками та обіцянками обернути в яничара, що цурається свого християнського походження... І не хлібороб я, котрий проміняв би й трьох богів на четвертого, аби лишень власті менше тиснули на загривок. Я Музафер Пловоїд, єдиний у своєму роді і неповторний, стережися, Мехмед-паша! Забув я про муки, залікував рани, що змушували мене безмовно перед тобою плазувати. На обидві ноги я звівся і руки звільнив. А руці з гострою шаблею, руці, що розсвербілася, ввічливість ні до чого!

Прикладаю холодні примочки до розбухлих саден, біль поступово вщухає і скрадливий голос житейської пре-

мудрості та обачності починає нашіптувати мені: чекай, Пловоїде, не поспішай, не піддавайся гніву, підрахуй збитки і виграш, життя довге, цілюще забуття знову втішить тебе усвідомленням того, що, оберігаючи іншого, ти сам захищений, підкоряючись йому, утверджуєш себе, байдикуючи, служиш. Поміркуй, якщо звичайний хазяїнів стусан завдав тобі такого болю, то з чим зрівняти тоді муки під тортурами, коли кат кліщами роздирає плоть і натирає сіллю криваву рану! А як би ти став розкаюватися, коли б розпечене лезо, з шипінням і хрускотом пройшовши під бровою, випекло тобі око. Схаменися, Пловоїде!

Схаменися, Пловоїде, тортури — непомірна ціна за сумнівну радість обурення. Якби це не було так, першими бунтарями були б найзаповзятіші та найповоротківі. А тим часом бунтують найчастіше ті, кого нещастя або ушкоджений розум позбавили здатності відрізняти бажане від можливого. Встань, пройди навшпиньках у сусідню кімнату, подивися, чи добре вкриті Мехмед-паша і Феридун-бей. Якщо так, візьми візиреві чоботи біля порога, почисть їх, намасти пахучою маззю, поцілуй носки і постав там, де взяв. А потім повернись і благай аллаха, щоб подарував тобі спокійну ніч і безхмарний наступний день.

Ні.

Не діждете!

Не піду нізащо!

Я намагався заснути... І, заколисуваний хвилями сну, вів на когось свої війська, з кимось бився, мстив і в той же час краєчком свідомості радів своєму відкриттю: лише думка здатна зчинити бунт, не виказуючи себе, мов шабля, і підступно відтягуючи здійснення до сприятливішої миті. Я сіяв смерть по турецьких володіннях, угноював ниви трупами пашів, суддів і бегів, роздирав зелені знамена на онучі і роздавав їх воїнам, обдаровував недовірливих кошлатих романійських хліборобів гаремними красунями, обгороджував бірчанські грунти решітками від мечетей, а горопах-поденщиків із тузланських солеварок, надягши на них двірські тюрбани, розсаджував в рядочок по султанських диванах, щоб судили про бога, хліб, людину і справедливе воздаяння за пролитий піт і людські муки.

Заснув.

Прокинувся першим і приготував візирові щербет. Але вклонився йому не так низько, як завжди. І не побажав із звичною улесливістю доброго здоров'я та безхмарного дня.

Він помітив набряки на моєму лиці. Нічого не сказав. Учорашній гнів у ньому ще не прочах. А в'їдливий Феридун-бей, улюбленець візирів, ощирився і підморгнув мені:

— А ти, здається мені, неначе підпух, Пловоїде?! Чи не на вологих матах ти спав?

Мовчу. Дивлюсь на нього.

Шаблею його розтяти, чи що?

— Не чіпай Пловоїда! — спинив жартівника візир.— Йому й без того несолодко живеться. Його люди бунтують, а він стусани отримує.

— Бунтують, паша, не мої, а твої! — заперечив я і злегка вклонився.

— Добре, добре, іди собі, примочки прикладай! З'явишся такий на вулиці, подумають, що бунтівник, макітру розтрощать. Геть звідси, бовдуре!

Я вийшов, усміхаючись. А тільки-но візир подався на бесіду із султаном, я причепурився, оперезався і поспішив відшукати і обняти колишнього свого сотника Здоровила.

Лише повага до покійного султана утримала військо від січі. Але воїни заприсяглися в Стамбулі на Адріанопольських воротах, що знову закличуть двір до одвіту, зажадають правди і бакшишу.

Так воно і сталося.

Увесь Стамбул висипав зустрічати живого султана, поступово забуваючи про покійного, коли це раптом яничари загородили шлях біля мечеті Шех-заде. Вимахували погрозливо шаблями, вимагали грошей. Перте-паша виступив із свити Селіма і почав їх напоумлювати, але Здоровило, вихопивши в одного із яничарів сокиру на довгому держаку, рубонув нею пашу. Дебела туша сповзла з коня. Тоді рвонувся усмиряти бунтівників Пеяле-паша, начальник морських галер, однак і на нього накинувся Здоровило:

— А ти чого прешся, галерний наглядачу? Що тобі тут треба? Ану забирайся геть! — і замахнувся сокирою. Але перш ніж лезо встигло торкнутися паші, бунтівники стягли його з коня і кинули на землю.

Затуляючи лице шапкою і ховаючись від погляду візира, я сміявся, сміявся над султаном, над тим, як він, тремтячи від страху, благав Мехмед-пашу чимшвидше, якомога швидше зробити що-небудь... Сміявся над Мехмед-пашею і його владарюванням: списами і горбами воїнськими піднесений він до висот теперішнього свого блиску і величі. І ось нині захитався один із найнадійніших стовпів. Сувора муштра і страшні клятви та присяги приборкали на якийсь час гарячу кров, звички і норов цих грубих людей зі зброєю. А зараз у них проснулися діди й батьки, колишні половинщики, відняті у матерів сини, обдурені найманці, напівбожевільні, що ледве вибралися з-під Сіґета, пристрасні віруючі, які одного дня стали одчайдушними безбожниками і бозна-хто ще: вони ґарчали, вивергаючи прокльони та погрози.

Над собою я сміявся: це ж треба, нічого навкруг себе не бачити, окрім владних жестів візира, мішурного свого вбрання, туго набитого капшука і вибілених од безділля рук!

— Ти що, оглух, тварюко?! — гаркнув у мене над вухом Соколович, торсаючи за плече.— Уже втретє кличу, сучий сину! Мчи до других воріт, згинь, але щоб жодна душа в палац не ввірвалася. Мерщій!

Зненацька він мене застукав, розгубився я, скорився, пришпорив коня і, шалено вимахуючи шаблею, пробився крізь розхвильований натовп.

Біля воріт усе ще було спокійно. Скликавши десятків зо два чаушів, я звелів їм добряче закріпити зсередини стулки воріт і розсіятися по двору. Одного з луком, косоокого, помістив на стіні. Сам же став перед воротьми, ладен, як і наказано, прийняти смерть, так і не посмівши запитати, від кого і за що.

І якби бунтівники одразу налягли на ворота, то й загинув би отак Музафер Пловоїд, охоронець великого візира, вірний слуга, чию шаблю і відданість уславляли легенди.

Але тиша тривала рівно стільки, скільки потрібно було для того, щоб я зібрався з думками і вирвався з тенет візирової влади.

Віддалене виття і цокання почув я раптом. Із вузького провулка на широкий майдан перед воротьми вилетів загін верхівців. Осман Здоровило підскакав до мене:

— Слава богу, що я на тебе наткнувся, Пловоїде. Відчиняй-но ворота, дай прогулятися по султанових покоях!

— Іди-но краще звідси,— нерішуче промовив я.

— Що ти кажеш?

— Мені звеліли затримати вас.

— А ти що, свою обіцянку забув, двірський лакузо?

— Не забув. Але послухайте, ви ж знаєте, що то значить — візирів наказ... Хоч наді мною змилуйтесь, пощадіть!

— Ану, дай дорогу!

— Стійте, люди, не лізьте на рожен! — благав я, розвівши руки.

Зупинилися бунтівники, не пішли далі. Можливо, тому, що пам'ятали мене воїном і борцем. А може, й змилувалися наді мною, небораною безталанним, бо знали ж, що без місця зостануся, та ще, чого доброго, і головою накладу, коли пропущу їх. Усі, очікуючи, завмерли. Здоровило на мене позирає, шморгає носом розгублено, сякається, а я не смію очей підвести вище від його бороди, ганьба мене терзає; о-о люди, не стинайте злочинцям голови, катуйте їх соромом, менше буде неподобств і в хатах, і в палацах!

Ховаючи очі від Здоровила, помітив я, що косоокий на стіні натягує тятиву. В самісіньку ямочку під шиєю влучив би Здоровилу. Я розвернувся, присів і що було сили метнув угору оголену шаблю. Косоокий несамовито скрикнув і в лезом, увіткнутим поміж ребрами, зник за стіною.

Здоровило витягнув шию. Нічого не розуміє.

— Ти це чого, Пловоїде?

— Хіба не бачив, бовдуре, він же в тебе поцілявся!

— Не бачив. Люди, який удар?! Скажи, ради бога, хто тебе навчив? Молодець! Молодець, Пловоїде! Еге, чорт забирай, з тобою жарти короткі. Але скажи, раз ти мене од смерті врятував, чому в ворота не пропускаєш?

— Проходь!

— Проходити? А ти мені в спину не...

— Проходь! — гаркнув я: — Проходьте, головоріз, вбивці, віслюки, проходьте! До чинів та слави рватися ви вмієте, вас і мати рідна не зупинить. А причави вам трішечки хвоста, то ви на самого султана шаблю піднімаєте! Проходьте, чортові душі!..

— Ти що, здурів? Ану, відступися, забери руки, а то як уперіщу! Та що це, братці, з ним таке?!

— Проходь!

— Пройдемо, не метушись! Бувай здоров, Пловоїде, та не вимахуй руками, не вертися, ти мені коня лякаєш. До воріт, братці, з богом!

Увірвалися вони в ворота, пішли гуляти по двірцевих садах і переходах, а я... я стояв і з жахом думав — чи не від харчу якого-небудь або прихованої хвороби з'їхав я з глузду, адже ж підкочувалося щось до горла — з піною і шипінням, окриляючи хмільною безтурботністю, наче міцне вино з Родоса. З острахом усвідомлюючи, як з мене зникає, вивітрюється оте, звичне, і захоплюючись чимось іншим, невідомим, нестерпним, що нездоланною впертістю випростовувало мої плечі, убогий мій розум не міг осягнути тієї стрімкої зміни, яка відбувалася в мені.

Бунтарі порубали сторожу і, голодні, розшаленілі, увірвалися до покоїв палацу. Я сховався у надворітній вежі, звідкіля міг милуватися безчинствами, в яких теж був винен. Мені й самому кортіло рвонутися вниз, у дикім розгулі зігнати накипілу злість. Та я боявся: бунт не набрав ще повної сили. Зітне мені візир голову з плечей, і не встигну я досхочу насититися своєю владою, не встигну упоїтися плазуванням пихатих вельмож.

Доки є управа над обшарпаними підданими, доки є тисячоголова гідра війська на короткому поводу, доти не припиняться бунти й різанина. Дорого заплатиш ти, Мехмед-паша, за зуботичину в боснійську щелепу!

Спала полуда з очей.

Я прозрів.

А ті внизу розходилися на чім світ стоїть. Крушать, мочаться на мармур, шаблями січуть безтямну від жаху прислугу, мацають жінок, здирають із них перлові намиста, персні, корали й засовують їх собі за пазуху. Доки зрештою не перебилися між собою через ласощі, що були приготовані для зустрічі султана.

Тут їх застукала морська сотня і всіх порубала. Здоровило, геть закривавлений, прорвався до воріт і зник за ними. Я ж обмазався свіжою кров'ю вбитих і приплентав до візира.

Він повірив, що яничари увірвалися в палац через моє напівмертве тіло. Він повірив, і щербате сонце його величі зайшло. В одну-єдину мить він був повергнутий з висот на земний грунт людських мірок, бо проявив слабість, легко піддавшись омані.

Це відкриття вжахнуло мене.

Я жив сліпою вірою, що служу божеству. І якщо інколи і бунтував, то як єретик, який схибнувся від власного безсилля перед великим. Вдала омана зродила сумнів у візировій всемогутності. Сумнів, поширюючись, отруював кров тисячею питань: де я був досі і в що вірив, куди заведе мене мій сумнів, до якої межі?.. В нестямі я почав пити. Та ледве прочманівши від похмілля, злякався, що на п'яну голову вибовкаю свою таємницю. Страх перед помстою завдавав мені не менших тортур, ніж сама помста.

Я замкнувся в собі.

Візир угамував обурення. Скуштувавши стусанів, паші домовилися по черзі запрошувати до себе на трапези яничарських ватажків. Вони всіляко пригощали їх, вихваляючи як найхоробріших воїнів імперії. Найнепокірніші раптом усі повмирали і були нишком поховані. Підозрілі, яких було послано на державні кордони, загинули там геройською смертю, спокутувавши розхитану віру в непорушність султанової влади.

Дні та місяці звичної служби без тривог і потрясінь трохи остудили мене. Я зачаївся в настороженій мовчанці, як людина, що зберігаючи таємницю, не втратила, однак, ще здатності іноді радіти життю, хоч та радість і просякнута гіркотою. Я здався, змирившись із откровенням, яке відкрилося мені, з тим, що я є не стільки візирів раб, скільки раб свого власного страху перед смертю десь у степу, на самоті з випущеними назовні нутрощами. Але мовчання моє — це я почував — було нетривким, коротким затишшям перед бурею, і тільки-но попутній вітер запліднить тичинки моєї таїни жагою дії, як я знову пущуся в ризиковану гру помсти і свавілля.

Через два роки після яничарського бунту послав мене якось уночі візир, щоб я привів йому з ув'язнення, від Джюзела Мехмед-аги, двох боснійців, закутих у кайдани за намір убити Соколовича. Цей свій намір вони підтвердили при розслідуванні.

Проходячи під похмурими склепіннями входу, я обурювався скоріше на наказ, який стягнув мене з подушок, ніж на самі ці стіни, де страждали в'язні.

«Не всяке царство — темниця, та жодного немає без неї. Царські порядки принесли більше зла, ніж усі злочинці разом узяті. Із склепів правосуддя споконвіку долинав стогін, сміх — ніколи. І доки із вологого підзе-

мелля вирива́ється хоч єдиний крик чи стогін, доки хтось над кимось своєю владою або чужою творить суд, до тих пір не буде правди на світі.

А як прийдуть ті часи, коли одна людина перестане бути річчю, цифрою, засобом у руках іншої, тоді стануть зайвими палаци правосуддя і по них будуть бігати дітлахи, перегукуючись і справляючи малу нужду.

Але людська історія лише на найвищих вершинах майбутнього розрішиться великими діяннями. Наша справа — щосили сприяти її руху вперед. Хай буде проклятий той, хто його затримує!»

Джюзел Мехмед-ага, головний кат, підсміюючись, скрутив згорток трубкою, підкинув його до стелі і почав розповідати:

— Ось що я відібрав у одного з цих. Де ж це він, сучий син, набрався цієї премудрості? Признався мені, що він із ордена хамзевіїв. Та ще й пишається цим, пес паршивий. І як це ми його минулого разу не порішили! Життя, мій Музафере, вчить нас більше дбати про тих, кого ти залишаєш на сім світі, ніж про тих, кого посилаєш на той світ! Хм! То, значить, Мехмед-паша, хай продовжить йому аллах віку ще на два з половиною століття, бажає цю парочку узріти?! Ну, що ж, хай побачить своїх земляків, які вбити його хотіли. Та оскільки він однаково їх не помилує, зажди хвильку, полюбуємося зараз на них. Сядь ось тут! Звідси все видно.

Джюзел Мехмед-ага сплеснув слабкими руками. Вбіг високий німий служник, вислухав відданий пошепки наказ і безшумним пацюком вислизнув геть. Головний кат, розцяцькований і розмальований, мов жінка, виляючи задом, підсунувся ближче і став погладжувати мене по стегну і коліну.

В просторий, устелений килимами покій, в цей блиск і мерехтіння химерного яскравого убрання проникало смердюче дихання темниці, запах поту, гнилизни, нужника, трупний, мишачий якийсь дух, і навіть кадінням духмяних трав не можна було заглушити моторошний сморід цієї найсумнішої з людських осель. Тим часом Джюзел Мехмед-ага, випещена з прозеленню рослина, порочна і чіпка, яка тільки й могла пробитися на цьому отруйному грунті в затінку цих стін, нахилявся до мене, хтиво посміхаючись:

— Зараз ти побачиш їх, Музафере! Пожартуємо тріш-ки, а тоді й виводь їх! Як поживає преславний візир?..

— Ти про це знаєш стільки ж, як і я.

— Ну, ну, ну, наче я свого носа суну до візирових покоїв?!

— Ніколи не повірю, щоб ти не знав того чорного з отруєною стрілою, якого я вчасно розполовинив!

— Музафере, любий, чи ж не хочеш ти цим самим сказати, борони мене милостивий аллах, що я замішаний у тім ділі?!

— І лук, і стріла з третьої двірцевої майстерні. А спи-сок виданих виробів ти не пропускаєш мимо своїх рук!

— О-о боже, боже, що я чую? Яка підозра! Музафе-ре, любий, ти не повіриш мені... але я клянуся тобі своєю честю і совістю!..

І перший кат держави, булькаючи, вовтузячись та патякаючи, знову став погладжувати й обмацувати мене своїми огидними руками. Мені довелося кілька разів струшувати з себе ті руки.

Сам великий візир, чинуші з султанової управи і всі, хто пасся біля султанової скарбниці, ставилися до Джю-зела Мехмед-аги з незмінною і цілком зрозумілою оги-дою. Де Мехмед-ага імперію підпирав, там вона міцно трималася. Навіть султана злегка проймали дрижаки при згадці цього імені, а що вже казати про підданих! Ті, хто його знав, віддавали належне достоїнствам Мех-мед-аги, прощаючи йому три великі недоліки: слабину до хлопчиків, жагу до прикрас і звичку доводити благо-родних в'язнів до такого рівня приниження, що вони благали собі смертної кари, аби тільки позбутися ганьби.

Відсмикнули брудну завісу, відсунули дощаний щит. Праворуч од нас відкрився отвір. Туди забігло декілька наглядачів із смолоскипами. Позеленіле каміння взяло-ся фіолетовими відблисками, засіяло мерехтливими сріб-лястими переливами. Два боснійці, почорнілі, зарослі, затуляли очі від світла. Кайдани на руках довгими лан-цюгами прикуті до стіни. На ногах закови. Під ногами глинисте місиво. В ньому висохлі черепи, напівзот-лілі клапті шкіри та ганчір'я від колишніх чобіт і одягу.

Служники внесли низький стіл. На ньому смажене ягня, хліб і ніж. Поставивши стіл на сухе місце біля дверей, служники вийшли, не зронивши жодного слова і не поглянувши на засуджених.

Першим відірвав руки від очей в'язень у військовому дранті.

Я ледь не скрикнув, упізнавши в ньому Касима Далкілича. Так ось до чого, значить, дійшло — стовпи імперії повстали проти верхів! Що змусило цього небораку повернути свого клинка на матір-годувальницю, яка його зростила?

Родом із Осата, що під містом Сребреница, Касим з двадцяти років незмінно на кордоні, вдень у сідлі, вночі — із сідлом під головою і конем, прив'язаним до ноги, щоб далеко не забрів. Яким чином опинився тут один із найвірніших синів отчизни? Невже держава довела найвірніших своїх служак до того, що вони, не очікуючи загального бунту, піднімаються на свій страх і ризик поодинці?

— Як ти потрапив сюди, Касиме? — спитав я в отвір. Він не чув мене. По-звірячому жадібно кинувся до їжі, але за якийсь вершок від столу ланцюги натягнулися, розвівши його руки в сторони. Борсаючись і гаркаючи, голодний смертник стояв, наче розіп'ятий. Він усе ще не вірив в обман. Ногами, животом, плечима поривався він, щоб подолати цей вершок простору, та ланцюги були жахливо міцні й короткі. І він застигнув отак, розіп'ятий, водночас і страшний, і жалюгідний, велетенський кістяк жилавого романійського дроворуба з низьким лобом, за яким причаїлося не більше двохтрьох думок про людські взаємини, убивця, людина і звір, бідолашна, нікчемна істота серед оцих стін. Дві цятки очей горять у гнізді скуйовдженого волосся і брів.

Гірко буде державі, коли вирветься такий на волю.

Ще один відчайдушний ривок — правою, потім лівою ногою спробував дотягнутися він до їжі, але стіл так само недосяжний, як груди молодої невільниці, що вислизають уві сні із спраглих чоловічих рук.

У захваті від свого витонченого жарту Джюзел Мехмед-ата поплескував, щипав, погладжував мене, незважаючи на мій бридливий опір:

— Ги-ги-ги, бачив, чорт забирай, бачив, ги-ги-ги! Славний Касим Далкілич! Ось вона, твоя слава! Ось воно, геройство твоє! Черв'як, черв'як... кажу тобі, черв'як. Знаю я їх!

Скільки разів, охоплений заздрістю, що роз'їдала його до печінок, спостерігав він із-за спини котрогось вели-

кого сановника, як вступають до столиці після вдалого походу ось такі Далкіличі, терті, бувалі, відчайдушні, а несамовитий, тріумфуючий натовп засипає їх та їхніх коней квітами. А коли вони, безсоромні, брудні і п'яні, припхаються до палацу, султан повинен вийти із паланкіна і йти до них пішки, співати їм хвалу, називаючи їх братами і синами, тоді як вони, сучі діти, не спішуючи коней, горлають пісні, перегукуються і регочуть...

«О-о, всезнаючий і всемогутній,— благав тоді головний кат — око і вухо імперії,— вигадай якийсь інший спосіб для розширення держави і добування перемог, бо світ загине від хвальковитості цих героїв. Та й що зрештою в їхньому геройстві, коли нічим за нього платити?»

— Ги-ги-ги, бачив, бачив Касима Далкілича, ось він, уславлений герой північних кордонів; а подивися, який же він жалюгідний і смішний... ги-ги-ги! Ну й мерзота! О-о, всевидячий і всезнаючий, адже смердючий доносщик, що ладен за гріш продати й матір свою, мав би кращий вигляд! О аллах, як низько можуть упасти цівояки! Ги-ги-ги!

Другий смертник, молодий хамзевій, не ворухнувся у своєму кутку.

Одразу розгадавши суть знущання, яке придумав насильник, він відповідав йому так, як і було слід: зневагою. Утупився в свої довгі пальці з рожевими нігтями і сидів замислений, ніби творячи молитву про свій і вселюдський порятунок. Запримітивши, як божеволіє Касим Далкілич, він мовив голосом святого, що з висоти своєї всепрощаючої мудрості навертає на шлях істинний усіх своїх заблукалих послідовників:

— Схаменися, друже, не губи розуму через паскудну вигадку, придуману для того, щоб споганити наш останній день і час! Сите черево породило її, сите черево і серце, що живиться приниженням інших. Це квітка, яка виросла на купі гною неперевершеного боягузства. Втихомирся, сядь, подумки перетвори всю оцю нечисть і сирі стіни в приготований для нас престол, де ми будемо з тобою возсідати попри чорну заздрість усієї цієї мерзоти. Все земне для нас давно вже лишилося позаду.

— Ти чув... чув? — сіпав мене Мехмед-ага за рукав, погладжуючи другою рукою мою ногу під коліном.— Чого тільки у своїм житті я не бачив... Яких тільки

богатирів не приборкував... так що вони скавуліли і на череві повзали! Але такого... От паскуда! Спробуймо зараз ще дещо! — Він знову сплеснув у долоні, наказуючи випробувати полонених новими тортурами.

Тремтячи, я обернувся до нього:

— Втішаєшся, еге ж?

— Хе-хе, голубчику, бавлюся... Ось як я їх, падлюк, у баранячий ріг кручу!

— Душогубе, проклятий!

— Що, що?!

— Іди вперед!

— Та що це ти, Пловоїде? Не здурів, бува?

— Уперед! А як сторбжу гукнеш, то я з вас три шкури спущу. Рушай уперед! І не крутись на всі боки! Веди до ями!

— О-о, аллах, та чи ти при своїй пам'яті?

Спустилися ми в підземелля, і я, о люди, мало не зомлів од смороду. Посередині пролягає стічна канава від тюремних нужників, тут же повзають закуті в'язні, на камінні над канавою вони сидять, їдять і сплять. Під ногами тріщать чиїсь кістки і роздавлені черепи. Два вгодовані пацюки шурхнули у нас із-під ніг у щілину між камінням.

Я відрізав ножем шмат м'яса і кусень хліба, подав Касиму, потім і хамзевієві.

Касим уп'явся зубами в м'ясо, хамзевій від їжі відмовився.

— Певно, що отруєне.

— Отруєне? — звернувся я до Джюзела Махмед-аги.

Він усміхнувся:

— Не знаю. Покуштуй!

Я злякався, що Касим отруїться, гріх упаде на мою душу, і звелів негайно розкувати бідолах. Почекав у дворі, поки їх вивели в легких ланцюгах. Двоє стражників скочили в сідла, а полонені мусили йти між боками коней.

Коли у вузькому провулку ми уповільнили ходу, Далкіліч хриплуватим, надтріснутим голосом затяг пісню:

— О-ой ти, служивий, мені правдоньку розкажи...

Я добре знав цю пісню, знав і коли саме її співають. Вона вирвалась з пересохлої горлянки за хвилину до смерті, це моторошний зойк боснійських мучеників, яким показали загострений кіл. Я притримав коня, відштовхнув одного із стражників і порівнявся з Далкілічем.

— Скажи, ради всього святого, Касиме, як ти до темниці потрапив?

— Не твоє діло!

— Я друг тобі. Хіба ти не впізнаєш мене? Я Музафер Пловоїд.

— Лайно ти, і більш нічого!.. О-ой, та чи не си-и-зе ти крило соколи-и-инеє...

— А ти, хлопче, як сюди попав?

— Сам дивуюся, як Касим зі мною опинився. В'язниця нас випадково звела. Я чув, його звинувачують у тому ж, що й мене.

— Та-а-ак, значить, важко до Соколовича прорватися?

— Той, кого так ненавидять, має обгородитися міцним муром. А ти, я бачу, нашого поля ягода? Хліба і м'яса нам запропонував? Гляди, стережися, друже!

— Чого?

— Своїх власних почуттів.

— Що ти можеш знати про них?

— Чого тільки люди не знають! Гляди ж, стережися! І ось іще що мені скажи, будь ласкавий, як за тутешнім звичаєм, зарубають нас... чи... на кіл посадять?

— Я благатиму візира простити вас.

— Це він повинен нас благати, щоб ми йому простили. Він нам більше лиха заподіяв, ніж ми йому завдали, навіть якби і вбили його.

— Я благатиму про помилування.

Далкілич загарчав на свого товариша, який так поштиво бесідував зі мною:

— Не розмовляй, шейхефенді, з поганим псом, хіба не бачиш, він глузує з нас...

— А мені він здається чоловіком порядним.

— Хто? Він порядний? Пловоїд? Чи ж хто-небудь із Пловоїдів був порядним? Що з тобою, шейхефенді? Мені-бо достеменно відомо, як він видерся нагору. Не забув я про його поєдинок із одним воїном. Призначили битися на шаблях, а він нищечком кинджалом! Тьху! Ти от із ним балакаєш, а він принаймні зо два десятки рішив таких, як ти, що на Соколовича руку піднімали. Плюнь ти на це падло, дарма слів не розкидай! Ну, що, Пловоїде? Чом же ти не вдариш мене, так тебе й перетак? О-ой, коли ж ти си-и-зе кри-ло соколи-и-не-е-е-е-є, О-ой хто, скажи-и-и, гвоя дівчино-онька ві-ірная...

— Ти насправді ведеш нас до візира? — незважаючи на Касимові співи, запитав мене молодий сподвижник.

— Він побажав вас бачити.

— Що ж, хай буде, що буде!

Спершу він усміхався чомусь своєму, а потім, дивовижно прямий і бадьорий, несподівано високим голосом почав читати заупокійну молитву про свою власну смерть і урочистим кроком рушив далі, ніби поспішаючи на якесь свято.

Касим перестав співати. Пораненими ногами ступав він по нерівній слизькій бруківці і лаявся.

Верхи на своєму коні я помирав од сорому,

о братове,

я ладен був відшмагати Касима батогом за те, що він не вірить мені.

Соромно мені за ту хвалькуватість, з якою я обіцяв їм допомогу; я — найбезсиліший серед них! І безсилля свого мені соромно.

Молодий хамзевій голосною молитвою прощається зі світом і життям, високо вознісшися над ними непорушною вірою і твердістю своїх переконань. Далкілич плентається, спотикаючись, і злісно лається. Я мовчу, нікчемний і жалюгідний перед їхнім недовір'ям до моїх обіцянок, і ця недовіра є точним мірилом моїх сил. А я матір'ю своєю Зейнебою клянуся, усе б зробив, щоб дати їм свободу.

Боюсь лише, чи не криється за моїм прагненням марнолюбство Пловоїда, що звик нахвалятися своїм впливом і могутністю при дворі, а також високомірне й підле бажання принизити Касима вимушеною вдячністю.

Молодий хамзевій усе пристрасніше читав молитву. Усе більше наливаючись люттю, лаявся Касим. Коні цокали підковами по бруківці. Над безлюдним містом зі стогоном шугав важкий, вологий вітер. Ще не розтанула гнітюча ніч.

Я охороняв візира клинком і своїм тілом. Скількох зловмисників я пересік, перш ніж вони встигли засадити йому ножа під ребра!

З якою спритністю я підставляв груди під стрілу, призначену візиру! Адже я вірив, адже вірність моя була і палкою молитвою за нас обох! Але після бунту під Белградом підірвану мою віру роз'їдає і поглинає сумнів. І ось я дійшов до того, що, стоячи під стіною і прислухаючись до розмови візира з тими, хто прагнув

його смерті, я бажаю одного — щастя їм і нещастя візирові.

Соколович боявся зустрічі з розгніваним воїном. Помпезні державні урочистості, які найчастіше не мають нічого спільного зі справжнім людським святом і є або блискучою пасткою для непосвячених, або вершиною пихатого самообману властей, перетворювалися, завдяки старанням візира, в улесливе заграванння з розгнузданим, розгульним військом. Шум і гамір п'яних озброєних орд він спритно представляв султану як прояв вірності короні і палку радість від її споглядання. І тим самим добивався прихильності султана і любові війська. Коли ж озлоблення війська ставало очевидним і якось інакше його розтлумачити було неможливо, візир бліднув і наїжувався, ладен на відчайдушний стрибок, аби лиш уникнути небезпеки, направити удар подалі від двору, від влади, від своєї голови.

В трепеті перед розшаленілим воїном — і це незважаючи на те, що Касим Далкілич був у ланцюгах і майже непритомнів від голоду й тортур, Соколович підвівся, пересунув ефес шаблі поближче, розставив ноги, руками взявся за пояс і насупився, ладен горланити, проклинати, погрожувати, обдурювати, убивати. Він боявся цих двох і тому покликав їх до себе. Він повинен був переконатися, що небезпека не така велика, якою уявлялася в години безсоння й уві сні.

Не вклонившись, до чого примушували його стусанами стражники, Далкілич стояв, гордо випроставшись, знизу вгору метнувши косий погляд на Мехмед-пашу Високого. І хоча Касим зневажав мене і ображав, зараз я страждав за нього, покаліченого й брудного, я потерпав за його життя, готовий упасти перед візиром на коліна й благати пощади. Але, падаючи, я крикнув би тому нещасному: нехай я впаду, тільки не падай ти, кричи, лякай, не корися! Ніби послухавшись мене, Касим промовив насмішкувато:

— Так оце ти, душогубе! А я думав побачити візира...

— Я і є великий візир,— заперечив Соколович, не запідозрюючи, що Далкілич тільки й ждав цього, щоб далі глузувати й глумитися.

— Візир, кажеш? А по-моєму, ти просто старий боснійський кінь, що забув, чиїми муками і кров'ю заробив своє візирство.

— Ти спішиш у могилу?

— І ти за мною невдовзі. Багато людей тебе ненавидить.

— А ти за що?

— О-о, це давня історія... тільки смерть її розрішить... Почалася вона з Сігету, коли ти Арслан-пашу кинув катам, щоб на його місце будимського воєначальника поставити, свого двоюрідного брата Мустафу. Арслан-паша — мені вітчим. Я його, геть зараженого, привіз тобі під Сігет. А Будим він повинен був здати, адже ти сам вивів звідти свої війська... Ти... падлюка... чом же ти не б'єш?

— Ось як?!

— Еге ж!

Я відвернувся, щоб візир не побачив мого тріумфуючого погляду. Щоб не примітив мого пориву втекти, зникнути, бо інакше я б зарубав його, візира, на місці, як тільки він наказав би убити цього божевільного, цього славного служаку.

Та з коротким розумом не станеш великим візиром. Раптом Соколович змінив тактику, страх примусив його вдатися до лукавства, що межувало з безрозсудністю. Він звелів раптом розв'язати Касима, поставити перед ним хліб, смажену баранину і миску кисляку. Він перехитрив бідолаху, перехитрив, по суті, мене, і я замалим не крикнув нещасному:

Ні-і-і!

Тримайся!

Не чіпай! Це пастка!

Касим Далкілич заціпенів перед столом. Голодні очі його пожирали хліб і м'ясо, не бачачи більше нікого і нічого, ні друзів, ні ворогів. Візир зрозумів, яка страшна боротьба відбувається в душі воїна, і спритно допоміг йому визнати поразку:

— Сідай, герою, їж! Я хочу з тобою поговорити! Ну, їж-бо, не соромся. Лише не поспішай, щоб це часом тобі не зашкодило. Ну от, а тепер скажи мені: якби ти був великим візиром, що б ти здійснив, щоб військо було завжди вдоволене?

Нездолана потреба в їжі, збудження, осяйна розкіш покоїв і неймовірна доброта Мехмед-паші, на яку він менш за все сподівався, пригасили полум'я ненависті у серці воїна, придушили в ньому бунтівника, і він забув, що приїхав у Стамбул, щоб убити візира. В міркуваннях

його звучали нарікання вірнопідданого, в порадах — турбота про викорінення спільного лиха, і його, власного, і державного.

Я ненавидів Касима, я б спустив зі сходів оте падлю, отого голодранця чортового. І як усе-таки візир легко обвів його круг пальця, обшахрував! Отак обманути мої надії! Нехай його ганьблять, нехай убивають! Слабак! Це ж треба, он він уже виправдовується. Уже благає простити йому хулу: мовляв, голодний він був, змучений і до того ж не знав, що голод і тортури — це сваволя тюремщиків, а не веління властей.

По тонкій зневажливій посмішці, що торкнулася візирових губів, я зрозумів: страх минув, і тепер він сам дивувався тому, з якою легкістю лють і настримну відвагу обернув у ніщо. Візир занудьгував. Нетерпляче слухав він нарікання Касима і, щойно той досьорбав останню ложку, кивнув скарбникові:

— Накажи поголити його, постригти, вдягнути й помістити на з'їжджому дворі — хай відпочине. Видаси йому десять дукатів, коня, шаблю, шолом із султаном. Він герой, сором йому в такому вигляді на люди потикатися. Ти вільний, Касиме! Якщо захочеш служити ще, скажеш завтра Феридун-бею, можеш іти.

Касим Далкілич упав на коліна, поцілував візирів чобіт і полу.

А коли скарбник обережно натякнув, що не слід бути таким щедрим, Соколович відповів, що післязавтра Касим уже буде на кордоні. І вірніш від нього не знайдеш служаки. Як ніколи, сповнений рішучості здохнути за отчизну, він буде переконаний, що всі його злополуччя не страшне покарання, а найвища благодійність. Свіжа пам'ять про темницю назавжди відверне його від єресі. А пам'ять про великодушність візира пектиме розкаянням до самої могили. Ніхто в його окрузі й писнути не посміє проти султанової влади. Так виховуються добрі служаки. На таких царство тримається.

Доля молодого хамзевія мене майже не турбувала. Якщо вже упав той, чия ненависть могла сягнути вище, ніж витончена мудрість, то що чекати від блідого святенника, свідомість якого затьмарена самотністю та голодом, і який вбив собі в голову, що тільки він один спроможний вирішувати долю імперії? Відлупцювати б його шкільною указкою, накрутити прозорі маленькі вуха і відіслати до-

дому, а кадія [1] нехай звелить, щоб наділили бідолаху гріш-ми й оженили — може, вгомониться.

— А я тебе десь уже бачив! — мовив Мехмед-паша Ви-сокий, коли до нього підвели молодого фанатика в поно-шеній халамиді і заляпаних багном, розбитих дерев'яних сандалях на босу ногу.— Пригадую, кілька разів мило-стиню тобі подавав. За що тебе схопили?

— За діло.

— Ти справді хотів убити мене? Розв'яжіть його! Сідай! Ось так! Принесіть йому поїсти! Скажи — звідкіля ти, тоді я буду знати, що́ ти любиш.

— Я з Орловича. Але приносити нічого не треба. Це зайве.

— А якщо я звелю?

— Я належу до хамзевійського ордену. Ти знаєш, чому навчає наш статут. Ти винищив майже всіх його послідов-ників. У нашому тлумаченні сенсу життя і призначення людини відсутнє слово «покора». Є лише розуміння і зго-да. Тому не поспішай наказувати. Не переобтяжуй себе погрозами смерті — цим ти нічого не досягнеш.

Мене спершу розсмішив цей дивний убогий пустельник. У цих чертогах лише ратній славі, багатству і держав-ному розуму дозволялося виявляти свої достоїнства, та й ті не повинні були бути вищі від візирових колін. Усміхнув-ся і Соколович, але й він був не з тих боягузів, які, бажаю-чи принизити противника, підбивають інших, щоб глузу-вали над ним. Упевнений у тому, що має справу з юроди-вим,— візир хотів досхочу втішитися власною мудрістю і великодушністю.

— Чудово, друже, але чом же ти саме мене вибрав жертвою своїх замислів? Чи не є хтось інший винуватцем твоїх бід, про які я нічогісінько не знаю?

— Я аж ніяк не безталанний. Навпаки!

— Тоді залишається одне пояснення — розбещеність.

— Безліч правдивих свідків підтвердить, що розбеще-ністю я ніколи не відзначався.

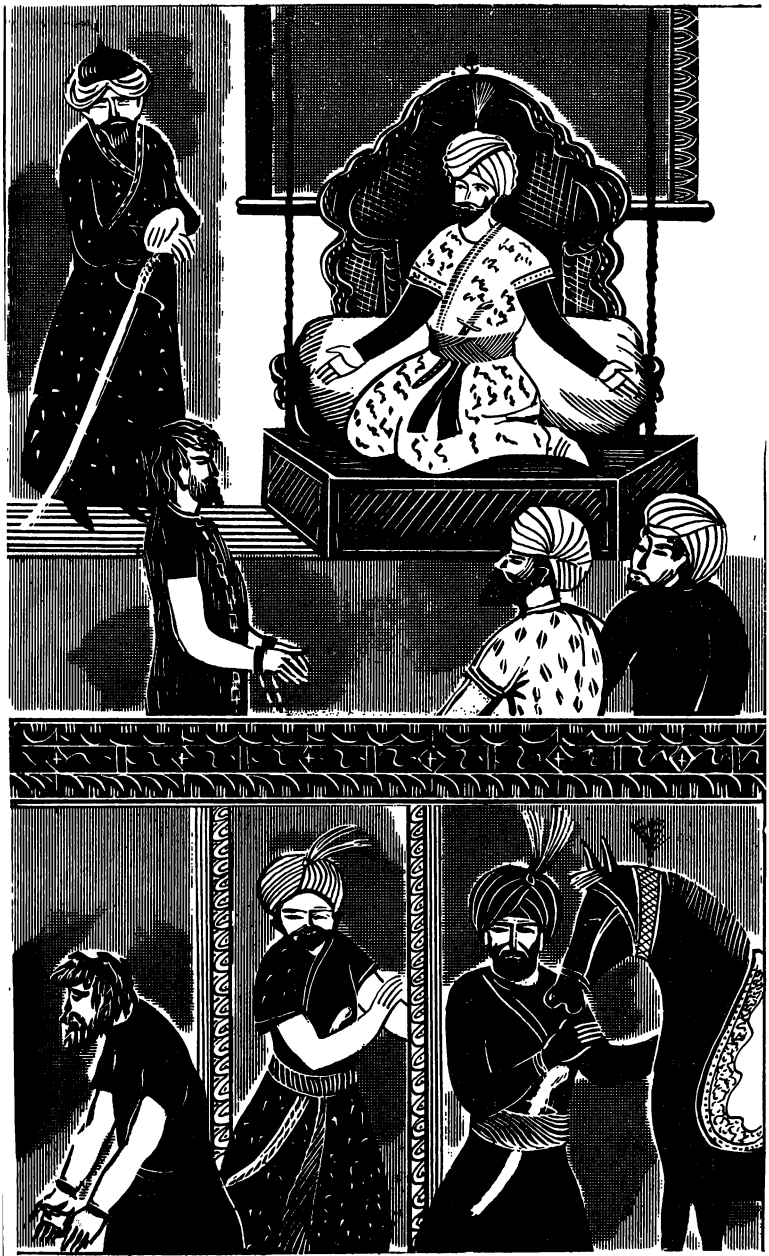
— Тоді що ж?

— Довга історія. Боюся, що до страти, якою ти звичай-но завершуєш бесіди з противниками, ми б і розпочати не встигли.

— Той, хто не вміє говорити коротко, і в думках не-точний.

---

[1] К а д і я — суддя *(тур.)*.

— Ось ти, візир, а виголошуєш заяложені вислови з перших уроків стилістики. Я можу сказати коротко, але великий візир мене не зрозуміє.

— Значить, моя обмеженість — наслідок того, що я великий візир.

— Саме так.

— Ану, спробуй, скажи коротко, може, я все-таки зрозумію тебе, хоч я і великий візир, ха-ха-ха!

— Чому я хотів убити тебе? Фортечні мури цієї держави прикрашені людськими головами. Ти той, чиї вуста виголошують волю жахливого явища, названого вами султановою владою. Ти його мозок і його караюча десниця. Ти — головний винуватець. Чи зрозуміло я сказав?

— Цілком.

— Я вдоволений. Можна мені йти?

— А якби ти, хлопче, був візиром?..

— Я вважаю, великі візири не потрібні.

— Чи, скажімо, султаном?

— Я вважаю, і султани зайві.

— Твоїх слів досить, щоб умерти в страшних муках. Та я сьогодні в доброму гуморі. Гаразд, тоді скажи, як би ти назвав представника необхідної влади?

— Я не вважаю владу необхідною.

— А на чім же тоді трималася б держава?

— Навіщо вона, держава?

— Але як би тоді люди домовились про охорону майна, свободи, віри, коли б не було влади?

— Від кого охороняти?

— Від інших держав.

— Я й інші мав на увазі, не лише турецьку.

— Цілковите незнання життя! Боже, які наївні йолопи роздумують про долю ісламської імперії!

— Недарма ж я побоювався, що великий візир мене не зрозуміє.

— Не лише візир.

— Головним чином візир.

— Послухай, хлопче, окрема людина може існувати лише в тісній співдружності з іншими людьми. Запорука справедливості тримається на непорушній чіткості законів і силі їх виконавців. Хто запевняє, що водонос має більше прав, ніж візир, той або несповна розуму, або мітить стати візиром незаконним шляхом.

— Типова схоластика! По-моєму, це з підручника для третього року навчання в яничарській школі. Так виховують свідомих убивць...

— Послухай-но ти, мерзенний поганцю!..— не стримався візир, кидаючись на нього з кулаками, вражений, розбитий, і саме цей вибух шаленства був для в'язня кращим доказом тріумфу, він усміхався, задоволений, наскільки це взагалі було можливо в його становищі, коли після перенесених страждань він змирився зі смертю. Вважаючи, що візир зіб'є його з ніг, юнак обвів усіх швидким і теплим, гордим і трохи дошкульним поглядом, ніби прощаючись з нами і прощаючи нас із своїх недосяжних висот. Я швидко повів очима, даючи йому зрозуміти, щоб він тримався до останнього, не здавався і знав, що я поряд і не покину його, а чому це зробив я, котрий ніколи не виявляв особливої шаноби до так званих учених мужів, не знаю й сам. Він здивувався моєму безмовному знаку і, не повіривши одразу, знову уважно подивився на мене, а тоді, впевнившись у моєму намірі, відвів погляд, мабуть, бажаючи мовчки зібратися з думками і заспокоїтися після цього несподіваного відкриття. А можливо, вберегти мене від нерозважного кроку.

Візир його не зачепив. Лише метушився навколо юнака, розмахуючи кулаками і галасуючи про те, що влада необхідна, що вона неможлива без багатоступінчатого розподілу обов'язків, які в свою чергу сприяли б розширенню вищих уповноважень... Він кипів обуренням, бризкав слиною, цитував коран, звід законів, історію Османів, вислови поетів, перераховував податки і прибутки, тоді як молодий хамзевій стояв, утупившись очима в свої важкі розбиті дерев'яні сандалії, визеленені нашаруваннями тюремної гноївки, і мовчав, осяяний теплим світлом внутрішнього задоволення; він терпляче усміхався, зносячи нісенітниці, яких йому, очевидно, доводилося немало вислуховувати. А якщо і не доводилося, в'язниця була чудовим спростуванням гімну владі, проспіваним людиною, яка жодного разу не скуштувала на своїм горбу державних батогів. Отак він стояв, похнюпившись, і я упіймав себе на тому, що й сам злякано, непорушним поглядом стежачи спідлоба за розшаленілим візиром, у той же час до чогось тихо усміхаюсь. Я боявся, щоб він, бува, не вихопив шаблю з піхов або не зірвав зі стіни короткий спис на підтвердження того, як султанова влада піклується про окремих людей, котрі не поділяють її самовтішних ілюзій.

Бунтівник Касим попервах був мені ближчим, бо він говорив мовою, доступною мені — колишньому служаці з кордону. Від хлопця віяло якимось холодом потойбічного світу. Але поступово він підкорив мене собі. А може, я сам підпав під його владу. Я всім серцем бажав, щоб він переміг, щоб ми перемогли і пішли з гуркотом і тріском, про які ще довго будуть пам'ятати.

Соколович помітив уїдливу незворушність хлопця, що з мудрим терпінням чекав, поки дурість виснажиться сама собою, і одразу додав:

— Злорадство, юначе, є наслідком браку доказів. Ти... і тобі подібні відстоюєте так звану свободу. Але що це? Свобода! У кожного водопоса, у кожного злодюги, у кожного зачуханого селянина своє уявлення про свободу. І кожен вважає, що лише його розуміння свободи істинне. Але ж річ у тім, що всі хочуть мати більше, ніж вони мають! Свобода — це усталеність. Але усталеність неможлива без рішучої сили, основаної на твердих законах. Така вже...

— Філософія чобота і батога!

— І це все, чим ти можеш заперечити?

— Ти, мабуть, земляче, слабуєш на безсоння, звичну недугу вельмож із нечистою совістю і філософів, які й самі як слід не розуміють власної системи. І тепер гаєш час, розважаючись моїми стражданнями. Чи ти забув, звідки мене привели?..

— Я пропоную тобі їжу. Можу дати чисту білизну й постіль.

— Звели відвести мене туди, де я нещодавно був! Більше говорити я не хочу.

— Ти ще не все сказав, про що я тебе запитував.

— Про владу? Ех, для людини, яка глибоко осягнула Ібн-Халдуна і шейха Бадреддина, це вже приїлося. Але, оскільки ти наполягаєш, будь ласка... Я думаю, влада виникає із тваринного інстинкту до поневолення, адже в кожному з нас живе страх бути поневоленим. Утвердившись, влада усіма силами буде доводити свою необхідність. Остаточно зміцнівши, вона проголосить себе земним божеством, вільним від будь-яких зобов'язань щодо простих смертних, окрім єдиного обов'язку стояти над ними. Скільки голів скотилося з пліч, перш ніж установилася та влада, якої ти тепер творець і вершитель? Доки ти живий, ти за неї відповідаєш. Я лиш хотів ударом ножа під ребра скласти тобі дяку за всі добродіяння, якими піддані

цієї держави користуються з твоєї ласки і ласки тих, кому ти служиш і хто служить тобі. А заразом розквитатися з тобою за криваву розправу над хамзевійським орденом, до якого і я належу і чий статут не переступлю, хоч ти мене зараз на кіл саджай.

— Отже, так?

— Так! А тепер дозволь мені йти чи в тюрму, чи на кару! Бридко мені тут бути.

— Музафере! — крикнув візир.

А я стою, як стояв, заглиблений у сумні роздуми про те, що знову я втратив нагоду зробити щось таке, до чого я весь час прагнув. Можливо, вирватися з дрімотного застою жуйної худобини, здійснити мрію і безглузду клятву, невисловлену, але скріплену кров'ю тієї пам'ятної бєлградської ночі, коли я гоїв примочками розсічені напухлі губи?

— Музафере! Ти що, бовдуре, оглух? — галасував візир.

— Даруй, паша!..

— Візьми трьох. З ними відведеш це падло до західних воріт. Там відрубаєш голову. І кинеш псам. Зрозумів?

— Чи можу я, паша, просити, щоб ти помилував його? Я довго і бездоганно служив, про нагороду ніколи й не згадував, не те щоб уголос казати про це. Прошу тебе, відпусти його!

— Не гавкай! Роби, що звелено!

Я упав на коліна, вчепився йому в поділ, зарився в нього лицем, заклинаючи, слізно благаючи помилувати цього юнака, благаючи, як за себе, хоча, бог тому свідок, за себе я ніколи не став би просити на колінах, не просив і не буду ніколи просити, а за нього просив, просив, як за своє змарноване життя, заклинав пощадити це бунтарство, цю впертість, цю безстрашність, які мені й не снилися навіть тієї бєлградської чорної ночі, що позначила мене вадою співчуття і благословила гордістю. Я сіпав поділ, аж доки візир могутнім ударом ноги в живіт не відкинув мене геть і я не гепнувся навзнаки.

— Рушай, раз тобі велено!

— Гаразд.

— Що, гаразд? Що ти бубониш?

— Гаразд, кажу.

— Ти це що, бовдуре?! Іди! Ану, веселіше!

Щоб позбавитися свідків, тих трьох я залишив біля воріт. Тихо гукнув паролем сторожу, звелів їм відімкнути вузьку хвіртку для піших, вивів юнака, висипав йому

в пригорщу всі дрібні гроші, що були в мене, попросив у нього заяложену драну халамиду і відпустив його, порадивши іти швидше, найкоротшою дорогою, іти, не озираючись, не кажучи нікому, звідкіля він і хто. Поплескав його по плечу і повернув назад... Дорогою тихо зарубав старого пса, вимастив його кров'ю шаблю, просочив нею комір халамиди, повернувся в палац і пожбурив закривавлене рубище візирові під ноги.

— Молодчина! — каже візир, стоячи з випростаними руками і дозволяючи слугам роздягнути себе і вбрати на сон грядущий.— Браво! Ти зробив богоугодне діло. Такі ось... такі найнебезпечніші. Ну й розізлив же мене цей пройдисвіт! Що таке, чого ти стоїш?

— Дозволь мені піти від тебе!

— Куди о такій порі! Волочитися? Всі кубла вже зачинені.

— Додому хочу.

— Додому? Куди додому? В Боснію? Назовсім? Ти що, здурів?

— Не відпустиш добром, сам піду.

— Не мели дурниць! Чи ви бачили... Ось звелю я тобі трави заспокійливої зварити. Подумаєш, юродивого пожалів! Не такий він юродивий, не бійся! Злочинця лютого ти в пекло спровадив. Випий ківш чаю цілющого, ляж, виспися, дозавтра все як рукою зніме.

— Додому хочу.

— Не примушуй, щоб я відлупцював тебе.

— Більше ти на мене руки не піднімай, Махмед-паша.

— Що, що?

— Замахнешся — зарубаю.

— Що-о-о-о! Сторожа-а-а, сюди! Що ти сказав? Мене зарубаєш? Яшаре, Шабане, Охране, миттю зв'язати негідника!

— Хто підійде, той буде винен у смерті паші!

— Та що ти робиш? Зараз же забери вістря від моєї спини, гей, не тисни ж так, Музафере!

— Накажи їм вийти!

— Ідіть геть! Ну ось, вони вийшли. Що ти ще хочеш?

— Дозволь піти.

— Хм. Ану, сідай! Ти це що ж, отак би мене й заколов?

— Заколов.

— Ну й ну! Скільки років я на тебе дивлюся, гнидо паршива, мало рук мені не лизав і ось... Будь ласка! Тремтиш?

— Тремчу.

— З переляку?

— З ненависті.

— До мене?

— І до тебе, паша!

— О-о люди, та ти... просто сам набиваєшся, щоб я тебе порішив!

— Я не прагну цього. Мені моя голова дорожча, ніж тобі твоя. Але більше ти на мене руки не смій піднімати. А найкраще було б для нас обох, якби ти мене відпустив. Чи вірно я тобі служив?

— Вірно. Визнаю.

— Багатьох зловмисників я знищив, перш ніж вони змогли до тебе проникнути?

— Багатьох. Але це твоє ремесло.

— Ні, це не моє ремесло. Нічиїм ремеслом це не може бути. А робив я це тому, що ти для мене був, можна сказати, другим батьком, тому що... тому що... відпусти мене, коли не хочеш, щоб я отут все змів дощенту!

— Відпустити? Куди відпустити?

— Я сказав — додому.

— А юшки смердючої покуштувати не бажаєш?

— Втечу. Віру зміню.

— О-о люди, люди! Чи не гукнути лікаря Челебія, щоб він подивився... з головою в тебе щось негаразд!

— Не потрібен мені лікар. Пусти мене додому!

— Значить, більше не хочеш мені служити?

— Не хочу.

— Образив я тебе?

— Образив.

— Пхе, який же ти мені друг тоді, коли так легко ображаєшся?!

— Не пустиш, сам піду. Ти знаєш, які в нас гори від Дрини до Маглаю. Проживу хоч триста років, жодна нишпорка мене ви вистежить.

— Хай буде по-твоєму. На завтрашньому дивані [1] виправлю для тебе тапію [2] на володіння землею!..

— Не треба мені ніяких тапій.

— Ну-ну-ну, запальність вояцька ще півбіди, а от норовом своїм не пишайся, не перегинай палицю! Угамуйся!

---

[1] Диван — султанова або візирова рада в колишній Туреччині.

[2] Тапія — документ на право володіння нерухомим майном.

Як це так, що тобі тапія не потрібна? Як жити будеш? Забув, що́ таке Боснія? Без ласки султанової чи без ножа розбійницького тяжко там віку доживати. Хм! То значить, служити при мені більше не бажаєш?

— Ні.

— Ох ти, дурна макітра боснійська! Не розумію я тебе, не розумію. Раніш я лупцював тебе, принижував, примушував плазувати і раптом... ні! З такою тямою, Музефере, багато не доб'єшся. Ніколи.

— А мені й не треба.

— Не гавкай! Худобина худобиною й є! Адже про що все життя дбаєш, від чого сивієш... Тільки й думок, щоб вас одного за одним із ями цієї, із нетрів, із мороку витягувати сюди, на світ божий, до людей... З османліями тут гиркаєшся, мудруєш, щоб вас повище пропхнути, надійніше прилаштувати. А ви, бовдури, ледве від'їстеся, станете на ноги, як знову на свої гори позираєте, уперті... осли... твердолобі йолопи... ви... ви... розбійники і є розбійники! Бунтувати, на владу замахуватися, до цього ви спритні, а щоб норов розумом усмирити, так це ні. Та ви ж, якби захотіли, могли б жартома керувати державою і більшою, і складнішою, ніж Османська. Бовдури! Ну, йди, збирайся до бісової матері, я тебе не тримаю, тільки потім не скавули, коли романійський мороз та голод притиснуть, мене не шукай!

— Не буду, не бійся!

— Геть, пес паршивий! Геть з очей моїх! Шаблю в піхви, і йди собі, звідки прийшов! Тапію завтра отримаєш. Ось тобі срібло! Завтра вибереш собі двох коней, одного сильнішого — під в'юки. Збери все, що в дорозі знадобиться. Не забудь сокиру і домру, в Боснії без них, як без рук. Ну, іди, йди! Чого озираєшся? Я не з тих, хто в спину б'є. І підлим ударом добиває... як ти... того невірного Андраша!

Осів я на виділеній мені землі в Бранковині. Взявся за мотику, але земля і мої руки одразу не поладнали між собою, наче непримиримі чужаки. Не прийняла земля мого розкаяння, не повірила щирому наміру повернутися до неї. Нещасним власником тинявся я навкруг своїх полів, мов дурне теля навколо двору, обгородженого високим білим парканом.

На поклик мій переселився до мене, на щастя, старший брат зі своєю родиною.

Убила б мене туга, потопив би я в ракії решту життя чи став би посміховиськом у селах і містах, розважаючи людей до кінця днів своїх неймовірними історіями про подвиги свої і дружбу з султаном та візиром. Урятували мене два в'юки книг, що їх прислав мені вдячний хамзевій із Орловича. Вони допомагають мені терпіти мій дімтемницю і помсту своєї землі, яку я зрадив. І дивні нічні марення, що, здіймаючись каламутними невидимими водами, розривають навпіл моє тіло в години самотини.

Заздрю я братові своєму хліборобу. Він прижився до полів і городів. І не терзається нерозв'язаними питаннями, неповними відповідями. Саме йому і доручив я своїх дітей перед тим, як віддавати їх до медресе, щоб він напоумив їх трудом і настановами. І він це робив розважно й мудро, немовби мав талант вихователя.

Але старший його син уже нишком змащує воїнське спорядження смальцем. Загортає його в чисте ганчір'я. Стривожений весною, жадібними очима пожирає він далину дороги. Якщо я його видам батькові, перестане він мене поважати. Якщо стану затримувати, не повірить моїм доказам. А докорами я лише прискорю його рішення втекти з дому, і тому на очах у батька я вчу його володіти шаблею, а вночі, наодинці,— упертості, цьому рятівному засобу, що зцілює повержених. Згодиться.

Зима минула, а весни все немає. Вітер шаленіє, хльоскає, чорні крони гнуться, тріщать під його скаженими поривами. В кімнаті, де горить вогнище, я сиджу сам над книгою, шукаючи в ній порятунку від гулу й виття невидимих потоків, що мчать, піпячись, навколо мене, крізь мене, відмежовуючи мене від усього живого.

Закривши книгу, я шепочу молитву, благаючи моєму братові щасливої дороги в Сараєво. Він повіз туди в'юки з маслом, сиром та копчениною і погнав гурт волів на продаж. І заодно хотів розвідати про старшого сина свого,— той уже два роки, як покинув домівку, привабленний барабанним боєм і лопотінням знамен. А ще брат хотів розпитати про те, хто вбив Мехмед-пашу Соколовича.

МИРКО БОЖИЧ

Один з найвідоміших хорватських письменників і драматургів, громадський і політичний діяч, член ЦК Союзу комуністів Хорватії, член-кореспондент Академії наук і мистецтв СФРЮ, Мирко Божич народився у 1919 році в невеликому містечку Сінь на березі Адріатичного моря. Вчився на юридичному факультеті спершу Белградського, а потім Загребського університетів. Під час другої світової війни брав участь у народно-визвольному русі. Член КП Югославії з 1944 р.

Перші твори Божича побачили світ одразу ж після війни, зокрема, вийшла його драма «Міст». Мирко Божич — автор численних романів, повістей, драматичних творів. Велику популярність мають його романи «Курлани» (1952) та «Невиплакані» (1955). Перший з них перекладено російською мовою.

В Югославії ці твори вважаються зразками майстерності й глибини зображення життя селян-горців. Драми Божича йшли майже у всіх театрах Югославії, перекладалися іноземними мовами.

Останнім часом Божич працює над циклом повістей про боротьбу югославського народу в період другої світової війни. У 1975 році вийшла його перша повість (мікророман) «Пан полковник», у 1976— повість «Бомба».

ПАН ПОЛКОВНИК

— Скажи, сину, ким ти будеш, коли виростеш?
— Людиною!
— Важке заняття ти обрав собі, сину, але ще багато часу в тебе попереду!

ЛОВИ

Пан полковник вийшов на лови.

«Здобич стежив»,— як сказав би наш Марко Королевич.

Розгорівся сонячний осінній день, налитий соками, сповнений багряних барв, ніби надкушений достиглий гранат. Повітря чисте, свіже, заспокійливо пахне землею й живицею, приємно виповнює груди. Тихе воркування горлиць, пташині пересвисти, витьохкування, щебети, скрекіт пливуть луною попід небом, наче хто перебирає вічка у велетенській сопілці. Час від часу в цю мелодію вплітається приглушений клекіт, цвірінькання, натхненна імпровізація на одній ноті. Пощипування струни. Піцикато. І струмок, що протікає поблизу, дзюрчить якось стишено, мовби поринув у післяобідній спочинок, у сон. Ліниве sonnellino pisolino [1]. Сонливе напівзабуття. Дрімотна покірність сонцю та лінощам. Хоч би й на ловах.

Пан полковник безтурботно йде, скрадається, розсуває кущі, наступає на сухе гіллячча, яке тріщить. Мугикає: «Come le rose... d'aprile» [2]. Бреде, плутаючись у думках, захоплений більше тілесною насолодою, ніж самим полюванням. Про мисливський запал тут і мови нема. Навіть двостволку тримає недбало, граючись нею, мов якою-небудь дерев'яною палицею. Коли-не-коли струшує з себе сонливість, прибирає неприродно насторожену позу — здається, ось на змиг ока зведе рушницю, прицілиться спритно й влучно вистрілить. Але де там! Пан полковник, стежачи здобич, замріявся хтозна про що: можливо, про вино чи Матильду, свою давню любов і дружину, про заправлену червоним перцем підливу чи невпольований трофей. Він справді промахнувся, але це його анітрохи не бентежить. Пан полковник не сумує ні за роками, які відшуміли, ні за тим, що його колись непокірне, блискуче, ніби шовк, густе волосся взялося сивиною, втратило пружність. Ні, він не з тих тонкослізок чи телепнів, які марно кличуть назад минулі часи своєї молодості та сили.

[1] Легкий післяобідній сон *(італ.)*.
[2] «Як троянди квітня» *(італ.)*.

Щоправда, і в його очах проглядає якась задума, прихована за добродушною, сказав би, прощальною усмішкою. Але ні! Це скоріше поблажлива туга, чоловіча, горда, зверхня; туга від поваги до себе й від жалості до світу й життя взагалі. Скільки спогадів! А скільки ще буде їх! Ось що основне. Досвід, пережите — це тільки щаблі для безперервного підняття. І прощання. І для утвердження рішучості й нещадності. Але не зараз про це...

Людина, відверто кажучи, завжди вважає себе молодшою, ніж є насправді. До того ж ця чарівність сонячної купелі, ця тиша дикого гаю, чи точніше суцільний дзюркіт (саме таким повинне бути pianissimo [1] у високомистецькому творі) — уся та дика краса цього дикого завойованого краю вселяє в тебе гордовиту самовпевненість, яка проступає в м'яких лініях зморщок навколо твоїх очей, в усмішливій, незмінно іронічній складці губів. Прозирає в зіницях, немов нерозгадана таїна. Так! Насолода від безлічі спогадів; насолода від сприйняття цього тінистого гаю, цих строкатих, залитих сонцем кущів, які випромінюють спокій; розкошування ледве чутними перегуками пташини й відлунням минувшини. «Come le rose... d'aprile». Дедалі незбориміша зваба осоння! Бринять струни життєві! Видзвонюють дзвони невидимі! Santo cielo [2], стаємо поетом, перетворюємось у музику! Ми! У Нас мовби вічне джерело весни, у Нас ніби самісінький бог!

— А підійди-но ближче, зелений цапе!..— цідить крізь зуби Марко, стежачи з-за густого куща за полковниковим валянданням, і очі в нього блищать, як у яструба.

— Цс-с! — приклавши пальця до вуст, штовхає його в бік Лука, весь зіщулений, ніби вони прийшли красти й бояться сполошити сторожа.

Марко зневажливо кривить губи, супить брови й знов прикипає очима до зеленої двоногої дичини.

Раптом, ти бачиш! Птах! Здійнявся шумно в повітря. Важко, з присвистом залопотів крилами. Фазан!

Пан полковник рвучко приклав рушницю до плеча, примружив ліве око, навів мушку — зараз! Міцніше затис рушницю. Потяг один курок, другий! Гримнули постріли.

Відчув, як віддала рушниця, мов хтось його двічі стусонув задирливо; втяг у себе запах сизого порохового диму. Очі округлилися від здивування, рот залишився від-

---

[1] Щонайтихіші звуки *(італ.)*.

[2] Святі небеса *(італ.)*.

критий. Пан полковник засопів невдоволено: «Як? Нічого?! Ну й остолоп!»

«Насип йому солі на хвіст!» — зловтішався Лука за кущем, у засідці.

«Шкода патронів!» — сплюнув Марко й перевів погляд на солдатів.

Метрів за сто від Пана полковника два італійські солдати біля військового, розмальованого, мов жирафа, легкового автомобіля грали в карти. Як тільки почули постріли з двостволки, обидва глянули в порожнє небо й махнули рукою: Пан полковник знову промазав.

— Знову... нічого! Намарно!

— Незграба!

І повернулися до перерваної гри.

Маркові зверху їх добре видно, мов на долоні. Раптом легкий вітерець затріпотів пір'ям на їхніх касках, і Марко подумав, що вітер, можливо, подає їм таємний знак, по-зрадницькому застерігаючи перед навислою небезпекою. Але солдати й далі грають спокійно та захоплено.

А Пан полковник ще раз стенув плечима. Подумаєш, якийсь там фазан! Все одно це гра, прогулянка, відпочинок. Та й теплінь же яка! Отож розморила його дрімота, похилило, як кажуть, на сон. Una leggerissima dormitina dopo pranzo [1].

Насвистуючи, він переломив двостволку, витяг стріляні гільзи, дмухнув у стволи і вставив повні набої. Клацнувши, склав рушницю. Можна знову. Але без поспіху. Ніби граючись. Що, хіба рука вже тремтить? О ні! Ні в якому разі! Тільки не треба цього надмірного мисливського напруження — ми ж не собаки з нестримними інстинктами, а люди, здатні контролювати свої почуття й пристрасті.

Рушницю повісив на зігнуту ліву руку, а пальцями правої пройшовся по патронташеві, наче по клавішах піаніно. Якби Матильда побачила його! У військовій польовій уніформі, берет з пером, начищені до блиску чоботи і — без черева! Стріляє собі знічев'я. Як за молодих років, одна брова піднята, вигляд завойовницький. А зараз — що нам робити? Чи забути все, а чи вдатися в тугу? Що?..

Якась темна, кошлата мара зненацька шугонула перед ним, як вогонь, як страховиддя... і щось тупе, холодне вп'ялося йому ззаду глибоко в жили, перехопило дух.

«Що таке?!.. Хто ви?! Що вам треба?!.»

---

[1] Легкий короткий сон після обіду *(італ.)*.

Пана полковника огорнула моторошна тиша.

Марко пригрозив йому чорним пальцем, вирячившись на нього, мов сова глупої ночі.

Лука садонув його з усієї сили револьвером під ребра.

Наче два кібці, важко дихаючи, не мовлячи ні слова, насілися на нього, як на мертвéччину, як на падло: двостволка миттю опинилась у Марка за спиною, а Лука відчепив патронташ, пошпурив берет у кущі, зняв пояс, гадаючи, що на ньому висить револьвер, обмацав кишені, жмакаючи їх своєю лапищею. І все це робили тихо, ніби служки в церкві під час відправи божої, не даючи йому дихнути, штурхаючи в ребра, молотячи кулачиськами, викочуючи очі, недвозначно жестикулюючи, жахливо суплячи обличчя.

Потім поволокли його сквапно у ліс. Смикали й підштовхували. Глибше в ліс, далі від солдатів. Ще не настав час для перепочинку, для заливчастого здорового реготу.

І Пан полковник, захеканий, ступаючи між ними, як Ісус,— тепер серед зовсім іншого пейзажу, понад кам'янистим урвищем,— зрештою збагнув, обливаючись холодним потом, що він уже не прогулюється на полюванні.

Та й вони трохи розслабилися. Лука забубонів глибоким голосом, захлинаючися сміхом, наче кашлем:

— І куди ти, брате мій, отакий старий та недолугий... і на лови?! Хе-хе!

— Пішов на лови і сам зловився! — хрипло прокаркав Марко. І сплюнув.

— Ото маєш! У таку халепу вскочив! — докоряв йому Лука.— А міг же собі гарненько та спокійно вдома сидіти, га?!

— Ой ускочив так ускочив! Дострибався до свого! — розмірковував Марко, підморгуючи сам до себе, ніби після вдалого базарювання.

А Пан полковник?

У вухах йому приглушено гупав бубон. Святий боже! Бубон? Передсмертний звук? Ні! То серце його бухкає так, і один тільки бог всевишній відає... куди ведуть його... і чим це скінчиться. Часом зринала надія, що ось він прокинеться, як завжди, у своєму ліжку і з полегшенням переконається, що все це, на щастя, лише поганий сон. Але зараз Пан полковник напевне знав, що то не сон йому сниться. Come Dio vuole! Alla peggio? [1]

[1] На все божа воля! Невже найгірше? *(Італ.)*

ЗДОБИЧ

Пипа надибав камінь із заглибиною, схожий на крісло — із сидінням та спинкою. Він завжди знаходив собі вигідне місце. Ще змалку.

І зараз ото сидить, відкинувшись на камінь, та дивиться з вибачливим посміхом на своїх товаришів. І заклопотано. Мов на дітей, що, граючись, порвали штанці. Чотирнадцять хлопців, як дубів. Молодість, зріла молодість. І ще двоє пішли шукати провіанту. Він думає про них, вони про нього.

Відпочивають голодні. Сплять на післяобідньому сонці, латають одяг, чистять зброю. У кого шкіра дуже чутлива, той ськається. А та погань повгризалась у тіло, позаплутувалась у кошлатих заростях. Скоріше всі волосини повискубуєш, ніж переб'єш тих вошей.

Пипа іноді відчуває їх під своєю шкірянкою. Але намагається не дослухатися до їхніх укусів. І не хоче розчухувати шкіру. Чи тільки вдає перед людьми? Щоб люди, бува, не подумали, ніби й він може займатися буденними справами, як і всі?

Хлопці мовчать. Голодні. Наче ті вовки, яким сняться вівці, але замість поживи їм доводиться й далі задовольнятися снами. Та це ще не найгірше, коли можеш бачити приємні сни, особливо сни про майбутнє.

Чола вартує на пагорбі, звідки йому видно весь кам'янистий косогір аж до голубуватої долини й до білого Медовця. Високий, дужий чолов'яга, плечі, як крила; дивиться, мружачись, і завжди, за звичкою, насторожений, а таке враження, ніби спить навстоячки.

— Ідуть! — закричав він раптом гарласто, хриплим голосом. Очі широко розкрилися, блищать. У них тривога.

Хіба не повіриш йому!

Швидше в укриття! Пильнуй ліворуч, дивися праворуч. Нічого не забудь! Урозтіч! В ущелину. Попід стіною! Бігом! Не гарячкуй! Мовчи! Зіщулься й затиснись у камінь! Гвинтівку перед себе! Цільсь! І затамуй подих!

Що там? — цікавиться Пипа. Нічого нема?

Чола всміхається: непогане навчання! Розворушив їх! Знову втупився примруженими очима в далину й промовив спокійно, з якоюсь незмірною нудьгою, мовби позіхаючи, наче з самого ранку перелічує яйця на базар:

— Лука... Марко... і ще якийсь чорний... зелений! Ведуть його!

Усі повистромлювали голови. Набігла слина. Чуються вигуки. Дай боже здоров'я тому Чолі!

Пипа проковтнув одну лайку, другу і, щось бурмочучи собі під ніс, подався бігцем на пагорб.

Чола й бровою не веде, а весела бешкетність так і випирає з нього. Він ніби уважно стежить за долиною. Але не може приховати усмішки, яка блукає в нього на губах, принишкла в кутиках карих очей.

Пипа повів поглядом по косогору.

Бачить Луку, Марка і якогось італійського офіцера. Бредуть поволі узгір'ям поміж скель і кущів, ніби п'яні. Хитаються. А за ними кам'яниста пустеля!

— Слухай, Чоло! — буркнув Пипа тихо, крізь зуби, а жовна так і заходили в нього. Але даремно зараз читати йому нотації. Коли нема чого в рот покласти, то й лайка видасться смачною! — Іншим разом, голубе, спочатку гукай: «Лука, Марко!» — а вже потім: «Ідуть!»

— А що, хіба перелякалися? — удає здивованого з себе Чола. А сам задоволений. І далі дивиться на трьох подорожніх.

Пипа робить зусилля над собою, щоб не вибухнути. Звів голову догори, дивиться в небо. Дехто каже, ніби душа в Чоли м'яка, як сир. Можливо, але як ніздрюватий, водянистий сир, намочений, щоб важчим був.

Три мандрівники вже близько, метрів за п'ятдесят. Марко пружно перевалюється з ноги на ногу, його весь час заносить трохи вбік, ніби здуває буря. Лука, як звичайно, жує якусь стеблину. А офіцер... офіцер простоволосий, голова в нього біла, він тюпає обережно, ступає так, наче по яйцях іде — боїться, щоб не подряпати чобіт гострим камінням. Чи ти ба!

— А їй-богу! — вибалушився Чола.— Якесь велике цабе фашистське! Підпоручик чи... полковник! Полковник! Щоб я з цього місця не зійшов! — дивується він, радісний і гордий. І відразу його очі прикипають до начищених чорних чобіт Пана полковника. Ніби побачив фейєрверк над своїм селом. Так ще колись у дитинстві зачудовано дивився на канделябр, устромивши палець у рот.

Навіть не завважив, коли всі стовпилися довкола нього та Пипи, чекаючи хвилюючих новин.

Тим часом підійшли й ті троє. Марко та Лука — з виразом бундючної гордості, яка вимагає визнання; Пан полковник — охлялий, задиханий.

Але на ловців ніхто й уваги не звертає, усі розглядають здобич — від голови до п'ят.

Той білястий переляканий дідок з пістрявою борідкою, як у цапа, з округленими неспокійними очима, як у клоуна, з тремтячими губами, що благально й розгублено кривився та намагався щось проворкувати чи приглушено крикнути, видався їм неймовірно нереальним, смішним і жалюгідним, мов якийсь прорахунок природи.

Але їхні погляди тверді, спрямовані кудись углиб і далеко у власні страждання й затятість.

Лише Чола й далі не відриває очей від чобіт.

— Ось передаємо тобі, Пипо, брате, цього синьйора, як на таці! — задьористо вигукнув Лука, прищуливши очі.

— Signor, signor? — забелькотів Пан полковник.— Qalcuno parla italiano? [1]

— Бачив! — гордо засяяв Лука.— Як щиглик! Полковник фашизму!

— Я ж казав: полковник! Одразу, тої миті, як тільки вздрів його! — вихопився наперед Чола, боячись, щоб інші не пропхались у помічники до Пипи і він не залишився без того, що так припало йому до серця.— Пипа — свідок! Я ж, Пипо, одразу сказав, що то полковник?!

Але до Пипи вже підступився Лука й почав настирливо й нудно розводитися, задоволено хихикаючи:

— Полював фазанів, спокійнісінько, ніби на своєму. Та й ускочив між нас, тобто між мене й Марка! Мов цапок із кущів. Ну, Марко тут йому й дав ляща, а він і очмарів! А що було йому робити: зненацька застукали його!

Проте ніхто не сміявся.

Пипа підійшов до Пана полковника й заговорив поіталійському:

— Buon giorno! [2]

— Добрий... день! — вичавив Пан полковник, у якого раптом прокинулася надія.— Добрий день! Ви... ви... але... де я? Серед партизанів?

Пипа дивився на нього, то як на соковитий апельсин, то як на задубілу картоплину.

---

[1] Пане, пане? Хтось розмовляє по-італійському? *(Італ.)*

[2] Добрий день! *(Італ.)*

— Гарно як співає, мамо рідна! — зрадів Чола.— Усе викладе, їй-богу!

— Так! — відповів Пипа Панові полковнику італійською мовою. Тихо й недбало, не бажаючи, щоб у його тоні вчувалася бодай якась нотка зверхності.— Так! Ви наш військовополонений. І прошу вас поводитися відповідно до свого становища!

Пан полковник кліпнув і зблід.

— Бий тебе сила небесна, ніяк не второпаю, що ти гелгочеш! — нахмурився Чола й підозріливо зиркнув на Пипу.— Ні словечка не второпаю!

Пипа глянув поверх нього — поважно, насупивши брови, щоб здаватися ще загадковішим.

— Ви командир? — запитав, спотикаючись на словах, Пан полковник.

— Так! Доки не прийде інший! — іронічно випалив Пипа, мов із гармати.

— Що буде... зі мною? — зважився прошепотіти дідок.

— Нічого особливого! — відказав Пипа спокійним тоном, яким розмовляв з ним батько, ще коли ставив клізму.— Смерть — складова частина життя, і тільки!

І все-таки, незважаючи на цю показну байдужість, Пипа відчув легкий мороз поза спиною. Але відразу відігнав його, згадавши про високу мету, про ту справедливу справу, за яку боровся.

— На милість божу! Смерть? — жахнувся Пан полковник і раптом поник: — Але за що, за що? Я ж не зробив нічого поганого... і... без суду, боже мій!

Обличчя його стало сірим, стражденним, посинілі губи тремтіли, він плакав без сліз і белькотів щось жалісно, як дитина, не тямлячись од страху.

— Що він тобі нарозповідав? Буде наступ? — не стримався Чола, охоплений підозрами.

— Боїться! Страшно йому! — відповів Пипа.

— А хто б не боявся на його місці! — відрізав Чола.— Знає добре, що жде його! — А потім нагнувся ближче до Пипиного вуха й зашепотів настирливо: — Чуєш, Пипо! Я б узяв ті його чоботи! А то бачиш! — поскаржився він, ледь кивнувши на свої опанки.— Соромно вже мені! Твій ад'ютант, а в такому!.. — і, щоб показати, як йому це нестерпно обридло, скривився так, ніби йому замлоїло в шлунку, але й без того він був виснажений, худий та голодний.

Лука з Марком тільки переглянулися й глипнули люто на нього. Чи бачиш, той Чола вже гострить зуби на їхню працю! Чого захотів?! А дулі!

— Командире... послухайте! Я старий... Я професор...— заскиглив Пан полковник.

— Але ви фашист! — уколов його Пипа.

— На жаль! — тихо признався дідок.

— Пізно жалкуєте! — твердо мовив Пипа.

— Але... я не...— метушливо почав виправдовуватися Пан полковник.

— Тільки не кажіть мені, що ви борець за мир! — глумливо зауважив Пипа. В його уяві промайнули картини спалених сіл, і хробак злості став точити його.

— Скажу вам правду! — заквапився у відчаї Пан полковник.— Я близький друг нашого дуче. За мене ви можете дістати все, що хочете. Мертвий... я для вас нічого не вартий... живий... багато!

Зараз він дивився своїми великими, смутними, округленими очима так щиро, наївно та переконливо, ніби йому всміхнулася надія. І не помилився.

Пипа втупився в Пана полковника, задивлений у мить далекої минувшини, як в озеро,— перед його поглядом ожила одна картярська пригода. Полковникове признання — мов корона чирвового короля! Крізь темно-каштанову радужку полковникових очей він, мов на санчатах, сковзнув у кімнатку закіптюженої кав'ярні, де напередодні Нового року, давно, ще до війни, він, ситий, сидів з картами в руках — трьома королями, а потім замість відкинутого туза після трьох обмінів на останній прикупленій карті, яку тягнув поволі, охоплений азартом, показалася корона четвертого — чирвового короля! Яка удача! Супротивник не міг мати сильнішої карти! Але той виявився шахраєм. Банк залишився нічий.

Невже й зараз оце виткнулася «корона четвертого короля» — в полковниковому признанні? Удача?!

— Benissimo! [1] — глухо вигукнув зраділий Пипа, уже думаючи про приємну несподіванку. Але міркувати слід логічно. Війна ж бо. І її треба виграти! Усе зрештою гра, і життя теж, якщо дивитися на нього по-філософському. Він ніколи не уникав ризику. Завжди ж є надія!

---

[1] Чудово! *(Італ.)*

— «Oggi seren non è, doman seren sarà... se non sarà seren, si rasserenerá!» [1] — пожвавився Пипа, підступаючи майже впритул до Пана полковника, з широкою, мов соняшник, і щедрою усмішкою, виспівуючи йому шепеляво, giocoso [2] італійську скоромовку.

Пан полковник тремтів і надіявся. Його надію, щоправда, не підтвердили, але, здається, й не відкинули. Може, її віддалила, а може, й наблизила ця дивна поведінка то нахмурених, то божевільно веселих і немилосердних цих людей зі зброєю та їхнього ватажка, щоб, не дай боже, не сказати: бандитів.

— Я вам вірю! — мовив Пипа по-італійському поважно й спокійно.— Зробимо все, щоб було якнайкраще!

Пан полковник зітхнув. Аж світ гойднувся йому перед очима від полегкості.

— Слухайте, товариші! — різко обізвався Пипа, обергаючись до партизанів, а всі вже давно понашорошували вуха, прислухаючись до незрозумілого діалогу між Пипою та Паном полковником.— Щоб ніхто не смів його ані пальцем зачепити! Чоло, ти відповідатимеш за нього. Маєш берегти, як ока в лобі! Марку, дай йому куртку!

— Яку ще куртку? — ощирився здивований Марко, і кров ударила йому в обличчя.

— Свою, ту, «мисливську»! — спокійно кинув Пипа.— Сонце он заходить. Йому холодно буде в горах. А я не хочу, щоб чоловік простудився! Чоло, оберігай його: якщо втомиться — спати! Коли спрагне — води! І дай йому пілотку! Бачиш: він з непокритою головою. Чого чекаєш? Ходімо!

Пипа гостинним жестом показав Панові полковнику дорогу.

— А... так... уже йдемо? Туди? — заметушився дідок, запобігливий і люб'язний.

Тоді Пипа торкнувся його руки й повів кам'янистим узгір'ям, теревенячи весело про завтрашній гарний день.

Пан полковник тільки згідливо кивав головою, витирав холодний піт на шиї та підсвідомо остерігався, щоб не вивихнути ногу в цьому камінному пеклі серед несамовитих чортів, які то супляться, то регочуть, як і сіре, огнисте небо — над усе хмурнішими горами і над його хиткою долею.

---

[1] «Сьогодні нема погоди, завтра буде погода, а якщо не буде погоди, то випогодиться!» *(Італ.)*

[2] Жартома *(музичний термін)*.

Партизани відстали трохи.

Багато хто був украй здивований раптовою переміною в Пипиній поведінці, якої не розуміли, але й не осуджували. Пипа був мастак на всілякі несподіванки, що завжди збуджували цікавість. Мовби хтось запросив їх до себе до хати, але причинив двері перед самим носом, двері незамкнуті, а запрошення повисло в повітрі. Отож зупинилися, збентежені. Мимоволі потяглися до Чоли, Пипиного ад'ютанта, ніби шукаючи нового, бодай якогонебудь захисту, не такого надійного, як той, що був досі, але єдино можливого в цю хвилину. Зморені й безпорадні, дивилися вони, як Пипа й Пан полковник у них на очах підіймаються все вище й вище,— жилавий Пипа й клишоногий цап; дивилися на свого командира, мов на якесь чудовисько, що поцупило в них засмаженого баранця з-перед носа.

Марко в мовчазному здивуванні нехотя скинув куртку, даючи всім знати, що він виконує наказ, але не погоджується з ним. І справді, очі його недобре блищали, а руки судомно смикалися — йому ніколи не вдавалося приховати свого збудження.

Лука, як звичайно, жував стеблину, безсилий щось змінити і не настільки дурний, щоб лізти поперед батька в пекло. Але думав своє. На кожну хворобу знайдуться ліки, як казали його старі.

— Щоб ти запався! Де таке бачено? — мнучи пілотку в руці, обурювався Чола, улещений увагою товаришів.— Він йому «пур-пур», а той йому «гур-гур»... та й під ручку! Свята мати божа Медовецька! Таке людині ані в сні не привидиться. І каже: коли втомиться... стій! Коли спрагне... води! І пілотку дай йому! Святий Пипо дорогий, ти ще, може, накажеш мені, щоб я штани йому підтримував! — Чола раптом щось згадав і почав відпорювати зірку з партизанської пілотки.— О ні, не діжде Пан полковник носити мою зірку, навіть якби я її ніколи більше не почепив... Ху! Ясне сонце палюче! Таж усе життя земля була мені за постіль... а тепер якийсь Пан полковник у нових чоботях топчеться по ній, по моїй постелі... і я ще маю оберігати його!.. Хто може таке зрозуміти? І що собі думає той Пипа, мамо моя рідна? Якби я не довіряв йому, присягаюся богом, усе зараз би скінчилось інакше... і для мене... і для нього... і для всіх нас.— Чола поклав обережно матер'яну червону зірку до кишені, похмурий та стурбований, і додав

тихіше: — Хто зна, що там Пипа затіває з ним... ясне сонце палюче!

Усі дивилися на Чолу й спокійно слухали його. Завжди, коли він хвилювався, білки його очей викочувалися наверх, а зіниці на мить поринали в морок, ніби стежили за сповільненими думками. Але він досить скоро відходив і знову був так само відданий, тихий та добрий.

Чола раптом стрепенувся й заспішив угору за Пипою.

Сердитий і наїжачений, він тицьнув пілотку Панові полковнику в руку, виконавши таким чином Пипин наказ.

— Що з тобою? Чого набурмосився? — запитав його Пипа.

— Про це ми з тобою побалакаємо сам на сам, а зараз, при ньому, я не збираюся говорити! — відрубав Чола зверхньо й подався бігцем униз до своїх товаришів, голосно відсапуючись.

Так само й Марко наздогнав тих двох «баранів-вожаків», мовчки віддав куртку Панові полковнику, окинув Пипу косим глузливим поглядом, навіть більше — нищівним, і теж повернувся до «рядових бійців». Бо був рядовим. І завжди чхав на всякі «високі чини», а це могло означати, що й сам прагнув до них.

Пипа зиркнув мигцем услід йому (дурницям не треба приділяти багато уваги) й усміхнувся. Співай свою пісню, Марку, доки не підхопиш мою! Щоб ти був мені живий і здоровий, своє ти дістанеш — з моєю допомогою, але й сам попотієш. А пóтом тягне від Марка гострим і різким, немов од козла. Проте він завжди голодний, як вовк, то й на деякі його вади треба часом дивитися крізь пальці. Зрештою, якби Марко і вкинув сякий-такий шматок собі в рот, все одно не був би ситий. Важко воювати людині, яка любить добре попоїсти.

Пипа й Пан полковник підіймалися далі на гору, а партизани йшли за ними, трохи відстаючи, і бурчали, щоправда, вже тихо,— запитували, обговорювали, обурювалися,— і поволі, як то непомітно випогоджується, в їхніх душах почала міцніти надія — з'явилися усмішки, залунали жарти.

І тут Пан полковник зупинився й осів, точніше повалився навзнак, як перевантажений коняка. Хрипить і стогне. Губи благально сіпаються, зморщені повіки скле-

пилися, мов зібрався вмирати. І хапає повітря, наче риба на сухому.

— Можете ступити ще кілька кроків? — байдуже запитав Пипа.

— Ні... не можу... більше не можу...— захлипав Пан полковник.

— Може б, хто пособив йому? — гукнув Пипа до Чоли.

Партизани теж зупинилися й повідводили очі кудись убік, вдаючи, ніби не чують командира.

— Я ж казав, що він не витримає! — пробубонів Чола до Марка.— І казав... чоботи мені!

— Ти його зловив чи ми? — люто просичав Марко крізь зуби, щоб інші не чули.

— Чоботи даси не мені, Чолі, а Пипиному ад'ютантові, от,— переконував його Чола.— Ти зрозумів?

Але Марко тільки втупився в небо.

— То що, ніхто не допоможе? — знову обізвався Пипа з гори.— Чоло, що ти там кажеш?

— Марко твердить, ніби Пан полковник витримає ще двадцять три кроки,— просторікував Чола,— а я гадаю, що не протягне й одинадцяти!

Почувся надтріснутий, силуваний сміх.

Пипа глянув сумно на Пана полковника:

— Що поробиш?! Отак воно, чоловіче, нікому смерті не минути!

Що він сказав?..— сполошився дідок, поглядаючи то на Пипине засмучене, то на Чолине хиже обличчя.

— Чекає вашої смерті! — прогув Пипа, мов у трубу, похоронним голосом, нахмурившись, наче сама смерть.

— Моєї смерті? О!

— Якщо не можете далі йти... тоді... «Adio, bella vita!» [1] — заспівав тихо Пипа.

— Як то ні?..— сторопів дідок.— Я можу йти... Ось! — він встав, скривив обличчя в усмішці й рушив далі.

Добрі ліки для серця. Браво, Пане полковнику! Не здавайся! Якщо сам собі допоможеш, то й Пипа допоможе тобі.

— Ти бачив, Чоло!

— А що з ним? Чому він застрибав, як молодий баранець?

— Я шепнув йому кілька слів, і він одразу набрався сили! — пояснив Пипа.

---

[1] «Прощай, чудове життя!» *(Італ.)*

— А що ти сказав йому? — Чола аж рота розкрив од незмірної цікавості.

— Сказав... що ти хочеш обміняти свої опанки на його чоботи! А він... не хоче! — пустив шпильку Пипа, і всі дружно зареготали з його дотепу.

Потріскані Чолині губи розтяглися, наче він наївся сирої картоплі, а очі прищулились, ніби дивилися проти вітру. Підколюють його до самого живого, ніякого співчуття не мають.

Так-то, мій Чоло! Одурено тебе, пошито в дурні ще й осміяно. Коли про тебе мова, сподівайся гучного реготу, а коли йдеться про Пипу — почуєш лише приду-шений сміх або навіть хихикання. Так воно завжди було, не мною заведено, Чоло. Прості люди розкотисто, відверто, у вічі сміються із себе і потайці, обережно жартують зі своїх начальників. Нерозумно, але що поробиш, коли ми докотилися до такого. Отож, Чоло, ти можеш тільки подеколи сплюнути, а я — й покепкувати! Бодай і не зовсім дотепно!

— А що, ти гендель з ним хочеш мати, га, Пипо? — спалахнув Чола, якось пришелепкувато прищуливши очі в безсилій люті.

— Так, хочу, сам побачиш. І тобі перепаде із цього! — знову штрикнув його Пипа, широко всміхаючись.

— Авжеж, як і досі перепадало! — відгиркнувся Чола і, сплюнувши, зійшов з того клятого місця, де Пипа так вразив його в самісіньке серце.

Пан полковник тепер бадьоро дерся стрімким кам'янистим узгір'ям, не відстаючи від Пипи. Від «їхнього» командира. Біля нього почував себе якось затишніше. Час від часу оглядався назад, на можливу небезпеку. Особливо з острахом позирав на Чолу, на його настовбурчену розвихрену чуприну, на темні, погрозливі, мов у голодного неаполітанця, очі, на довгі ножища, що ніби прилипали до кам'янистої стежки. Пан полковник злегка тремтів, можливо, так тремтить форель, коли збирається проковтнути муху на гачку. Справді по-дурному, ще й як по-дурному він дав себе зловити. По-дурному, сто і тисячу разів по-дурному!

Аби тільки не відстати, per amor di dio! [1]

---

[1] На милість божу! *(Італ.)*

Уже добре-таки смеркло, грабові гаї стали темно-синіми, попливли вгору нові, тихі, тремтливі звуки, відлунюючи у вишині все глибшою тишею, випала вечірня роса, а в небі світлими цятками почали пробиватися перші зірки. Камінний хлів — покрита плитами низька, вкопана в землю халабуда на самому краї гайка, що ріс між брилами ніздрюватого каменю,— сховався від стороннього ока, мов яка підземна дивовижа. І справді, у нього не входили, а вповзали,— таким його стулили, очевидно, тому, щоб вівцям було тепліше, а може, й через те, що так менше було мороки з ним.

Партизани поскидали гвинтівки й рюкзаки з плечей. Дехто відразу сів на камінь, дехто ще погойдувався на ногах, відсапуючись після підйому, а деякі й далі ходили, наче змилені коні. Кілька їх взялося носити хмиз до хліва, щоб скоріше розпалити вогнище.

Пан полковник знеможено впав на землю. Вечірнє гірське повітря обдало його крижаним холодом, і шкіра на обличчі почала стягуватися, як від чистого спирту після гоління. Не в силі стримати болісний стогін, він важко дихав розкритим ротом і дрижав, як покришка на киплячому чайнику. Справді, Пан полковник помітно подався після того напруженого переходу, та все-таки було трохи смішно дивитися, як ним ото тіпало. Голова його горіла чорними й червонястими вогниками, ніби мокре поліно; брови були опущені й сумні, мов у борсука, а не підняті, як у тетері; нижня губа відвисла, наче він скуштував чогось бридкого, а очі виповнилися стражданням і пригніченістю.

Пипі було жалко його, але зовні він цього не виказував.

— Треба нагодувати його! — звернувся він до Чоли.

— А чим? — буркнув той насмішливо.

— Усе неси... що в нас є! — великодушно наказав Пипа.

— У нас є одне яйце!

— Віддай йому!

— А нам?

— А нам нічого! Нам ще не зготувалося!

— Їй-богу, не розумію тебе! — похитнувся у своїй зловтішній упертості Чола.

— Розумієш ти мене добре... тільки не хочеш цього показати,— пом'якшився Пипа.

— Буде зроблено,— ніби погодився Чола й вигукнув голосно: — Товариші! Вийшла директива: полковникові — яйце, а нам — фіга з маком!

Але ніхто не засміявся. Тільки в декого на вустах промайнула бліда усмішка й зникла, а Чола плюнув розчаровано й подався до хліва, очевидно, таки готувати яйце.

Поволі в хліві довкола вогнища з'юрмились усі партизани й крадькома, сконфужено позирали на Пана полковника, який на очах у всіх одразу, без церемоній ум'яв круто зварене яйце й, по-гурманському прицмокнувши, облизав кінчики пальців. Підкріпившись цією дрібкою, він ніби аж піднісся духом, хоча й відчував, як з темряви та напівтемряви за ним пильно стежать якісь пекельні блискучі очі. Тому увага в нього була напружена, його навіть розбирала цікавість, він і далі тримався запобігливо та сумирно і водночас у глибині душі не розставався з підозріливістю, яку він тепер, можливо, називав розсудливістю, бо вже трохи осмілів і розслабився. Одно тільки: дим в очі заходив, але це не біда — можна було відхилитися в той чи інший бік. До того ж, хоча він і не сидів разом з партизанами в колі біля вогнища, проте вони до нього поставилися з певною уважністю, відступивши йому єдину дерев'яну лежанку, яка стояла не дуже далеко од вогню. У всякому разі, мабуть, подіяв той натяк, що він його кинув перед їхню пащу і який міг би добре прислужитися і йому, і їм!

— Говоритиму коротко! — промовив гучно Пипа й пошкріб потилицю, задивившись у вогонь, а це означало, щоб усі замовкли і не продавали витрішків; після такої невеликої паузи легше взяти бика за роги: — На ньому ми можемо мати добрий зиск. Він — особистий друг Муссоліні! Оцей Пан полковник!

Ніби раптом печені ковбаси посипалися з неба — усі пороззявляли роти й, украй здивовані, втупилися в Пана полковника. Може, Пипа й загинає, але щось там таки є. Запала мовчанка. Ніхто ані ворухнеться. Хоч мак сій.

Збентежений і наляканий стількома широко розкритими очима, що безжалісно вперлися в нього, мов дула рушниць, Пан полковник став гарячково домірковувати-

ся, що б то міг означати цей їхній несподіваний інтерес до нього: часом — о боже! — не «pollice verso»? [1]

Тільки Чола трохи насупився, що не приховалось од Пипиних гострих очей. Якщо це таке велике цабе, як каже Пипа, то прощайте ви, мрії про чоботи!

— Ти, Чоло, не крути мені носом! — кинув насмішливо Пипа, й гамір, який щойно почався, одразу вщух. Він любив піддражнювати Чолу. Це зрештою створює атмосферу довір'я, близькості, та й той, кого згадуєш, радіє, задоволений, що про нього пам'ятають.— Слухайте! Ми за Пана полковника будемо вимагати викуп, розумієте мене? А тепер кожен по черзі кажіть, хто що хотів би мати за нього?

Знову мовчанка.

— Я слухаю! Ну, Марку, брате?

Марко повернувся до Пана полковника, зміряв його від голови до п'ят, нещасного.

— А що візьмеш за нього? — сплюнув Марко.— Хіба що торбу перепічок, чи що!

— А ти, Луко? — зачепив Пипа далі.

— Га?..— здвигнув плечима обачний Лука і трохи прискалив око: ніколи не завадить принизити ворога.— Хоч би дали за нього тютюну кожному на цигарку!

— Тютюну? Тютюну? — схопився Чола, пригадавши, що Пан полковник міг би мати в своїх широких кишенях якусь цигарку чи бодай які-небудь пахучі крихти, і підбіг до полоненого та, вимахуючи незграбно руками, почав пояснювати, чого він хоче: — Чуєш, ти, Пане полковнику, маєш тютюн... га? На одну самокрутку, га?

— Grazie... no, non fumo! No... Grazie! [2] — люб'язно відмовився зніяковілий Пан полковник, гадаючи, що той йому пропонує цигарку.

Пипа беззвучно сміявся.

— Ну й живеш ти бідно! — зневажливо поспівчував Чола.— А ще мені Пан полковник! — сплюнув убік і повернувся на своє місце біля вогнища.

— Я б вимагав за нього харчів: мішок-два борошна, армійських консервів...— порадив Петро.

— Чудово! — підтримав його Пипа, повівши язиком по губах.

---

[1] «Палець униз» (таким чином стародавні римляни засуджували на смерть подоланого гладіатора).

[2] Дякую... ні, я не курю! Ні... Дякую! *(Італ.)*.

— Я б — гранати! Десять, двадцять гранат! — вигукнув Божа.

— Чудово! Ще краще! — схвалив Пипа.

— Мішок цукру і... мило, брате! — скромно запропонував Мартин.

— Прекрасно! — сяяв Пипа, радий, що не помилився в людях та їхніх душах.

— Ай, браття, що ви говорите? — промовив Чола зверхнім тоном сільського мудрагелі-буркотуна, чий досвід позначений вічним розчаруванням і недоторканністю.— Подивіться на нього! Хіба він вартий стільки? Таж він не годиться ні воювати, ні до жінок! Не курить, не п'є! Боже, боже! Він тільки для променаду й більш ні для чого. А яка держава схоче давати... викуп за чоловіка, що тільки й здатний, що для прогулянок? Краще...— думаючи лише про одне, він рішуче натиснув: — Краще тримаймо те, що маємо! Я погоджуюся з Марком! Одяг, що на ньому, вартий більше, ніж він сам! Я б собі взяв чоботи...

— Ти далі чобіт нічого не бачиш, як п'яниця — далі чарки горілки! Усе торочиш своє! — різко перебив його Пипа.— Слухайте добре! Я напишу листа й негайно відправлю до Медовця попові Скопцеві, а він передасть його італійському комендантові міста. Побачимо, що з цього вийде! — він замовк на хвилину, обводячи всіх побіжним, але проникливим поглядом. Треба тримати віжки в руках.— Запитуєш мене, Чоло, що я напишу в тому листі?

— Нічого я тебе не питаю! — відмахнувся Чола рукою. Він був ображений, але прощав образу. Так прихиляв до себе товаришів, викликав у них співчуття, якщо вже йому не залишалося нічого іншого в нерівній двобої з Пипурою.

— Будемо вимагати за Пана полковника п'ять грузовиків!..— поволі, з притиском вимовив Пипа.

— Ух! Сказав би вже: п'ять вагонів! — не витримав Чола й погірдливо відкинувся.

— Будемо вимагати п'ять грузовиків! — твердо повторив Пипа, і очі в нього розширилися, як в орла, що нагледів здобич. Хай знають, що він не жартує.— Будемо вимагати п'ять грузовиків, а в них повинне бути все: зброя, боєприпаси, харчі... шинелі, ковдри, палатки, цукор, мило, тютюн, черевики, чоботи...

— Оце добре! — вирвалося з Чолиної душі.

— ...і... Чоло, підкажи-но мені...— Пипа явно розставляв сильце, а всі напружилися, чекаючи, що він далі казатиме,— і... шахи!

— Отакої! — вигукнув Чола з насолодою.— Я так і знав, що глузуватиме! Глузуєш, Пипо? — запитав він, вищиривши в усмішці зуби, упевнено, але все-таки з оглядкою.

— Тобі подобаються чоботи, а мені шахи! — пояснив йому Пипа з вибачливим посміхом, але без повчальних ноток.— Коли йдеться про те, що тобі до вподоби, ти кричиш: «Добре!» — а коли заходить мова про те, що я люблю, тоді ти кажеш, що глузую! Отже, не сердься, Чоло, і не баламуть: кожний до себе гребе! Оце тобі світова історія!

— А... правду ти кажеш! — Чола здвигнув плечима, відчувши, що його знову загнали на слизьке, щоб не сказати — висміяли, і став напористо викрешувати в собі іскру якогось жалюгідного опору, навіть бунту, бо те Пипине ставлення до нього не тільки дратувало його, а й почало будити в ньому пригаслу ненависть.

— Ми гарно спишемо все,— розмотував Пипа далі свій план,— і будемо вимагати, щоб доставили нам восьмого дня на самісіньку гору в ущелину Вовче Лігвище, коло третьої години, грузовиками. П'ять грузовиків — і тільки шофери без охорони. Ви за? За! Усі! Чудово! Тепер лишіть мене в спокою! А ти, Марку, збирайся — підеш до Медовця!

— То ти не міг мене послати до Медовця відразу, як ми були внизу, щоб я не дерся сюди... матері його коВінька... разом з тобою? — сердито пробурчав Марко, дивлячись Пипі в очі.

— Я навмисне, щоб ти більше зголоднів! — кинув йому, шкірячись, Пипа. Але водночас і підморгнув.

Марко скрипить й упирається — не дається зігнути, як той дріт од парасолі. І легко може луснути. Але голод — не свій брат.

І справді, Пипа не схибив.

Марко зігнув слухняно голову. Та глибоко помилився б той, хто подумав би, що дикий кабан похнюпився. Ніздрі його роздувалися від найменшого натяку на їжу, якої тут, у цій пущі, і вдень зі свічкою не знайдеш. Він почав збиратися в дорогу. З дерев'яної лежанки грубо

стягнув свою куртку, а Панові полковникові кинув свою вошиву ковдру, перевертаючи в руці револьвер, щоб нагнати фашистові більше страху. Але після цього обдарував його кривою усмішкою (що знову збептежило Пана полковника), бо ж, якби не полковник, не було б зараз надії начинити бодай чим-небудь свій порожній кендюх.

На зім'ятому клаптеві пожовклого паперу з якогось старого конверта Пипа нашкрябав попові Скопцеві кілька промовистих «нагадувань», приправивши їх міцними жартами. То був «цивільний», приватний Пипин зв'язок, який він використовував для «тилових» потреб, щоб діставати ліки, провіант і всякі інші благословенні дрібниці, що скрашують суворе партизанське життя; зв'язок, який не так легко було розкрити, бо він був скроплений святою лицемірною водичкою, а своїм корінням сягав у далеке братство, у давні родинні зв'язки між двома великими родовідними деревами, Пипиним і поповим. Пипа вже наперед уявляв собі наляканого попа і втішався його скрутним становищем, у яке силою воєнних обставин кине його це посланнячко: жирними ручищами замахає він у повітрі, ніби відганяючи мух та оводів, з писка йому посиплються нерозбірливі прокляття, паче його обсіли підшкірні чиряки або в рот ускочила жаба, а потім ляпне щось несусвітнє, однак доручення таки виконає.

Тим часом навколо Чоли згромадилася купка давніх товаришів, ветеранів, щоб послухати його черговий нагальний розбір та коментар останніх подій, Пипиних мінливих висловлювань і його заскоків. Це було своєрідне смакування для мовчазної більшості, мов кава після обіду: підсміюючись у вус, слухали й сумнівалися, легковажно кпили, але завжди до певної межі, завжди з ледве відчиненими дверима в далеку живу надію, бо зрештою всі ці теревені йшли від такої простодушної людини, якою насправді був Чола. І якщо хто-небудь переступав грань у безсоромних пересудах, Чола перший обривав таку мову. Це характеризувало його, звичайно, з доброго боку.

— Зарвався він, зарвався понад усяку міру! — осудливо похитав головою Лука.— П'ять грузовиків?! Ще й Марка до Медовця посилає! Ха-ха! Тільки щоб насміятися з нас! Якщо й приїдуть... ті грузовики з Марком, то порожні!

— Дуже сонце смалило сьогодні. Напекло йому голову, не інакше,— додав Чола поблажливо, розсудливим тоном.

— Яке сонце? Уже пізня осінь! — заперечив Лука.

— Піду намочу якусь ганчірку й прикладу йому до голови,— вів далі поважно Чола, не звертаючи уваги на глузливі погляди, що невідривно супроводили його.— А в усьому ти винен! — Він різко обернувся до Пана полковника.— Навіть на понюшку не маєш тютюну! Плюю на фашизм! Тьху!

Пипа радісно підійшов до Пана полковника. Він завжди радів, коли десь йому зоріла надія, коли маячила виграшна карта, мов сонце за хмарами.

— Напишете кілька слів... своєму комендантові? — протягуючи йому листа, запитав Пипа.— Вам відомо, що ми вимагаємо в обмін за вашу особу?

Але Пана полковника не цікавив список речей.

— Так, так... охоче, охоче, все! — зрадів дідок, узяв листа, олівець і почав роззиратися, шукаючи, очевидно, якусь підставку. Пипа моргнув Маркові, що вже зібрався в дорогу: той був поважний, підкреслено слухняний, повіки мав трохи опущені.

— Марку, чуєш, брате! — звернувся до нього Пипа, шкребучи потилицю, а це означало, що завдання неприємне, але потрібне.— Послужи замість стола! Підстав йому спину, щоб чоловік міг написати своїм людям кілька слів!

Марко проковтнув лайку, повагався, але таки схилив свою широку, міцну, кремезну спину, а ноги трохи розставив, ніби мали навалити на нього якийсь великий вантаж, повний лантух каміння.

— Grazie! — люб'язно пропищав Пан полковник і став поволі, старанно виписувати букви, раптом збагнувши, що в них, можливо, його єдиний порятунок. Особливо акуратно вивів свій підпис, уже не лінивим помахом руки, не пихато, без тих бундючних викрутасів та прикрас у стилі барокко, які свідчили про його силу й виключне становище в суспільстві — на самій вершині древньої й могутньої ієрархії... Без тої самовпевненості... і в цьому проявився його гіркий досвід.

Усі вийшли з хліва проводжати Марка, навіть Пан полковник, загорнутий у його ковдру. Від холоду шкіра в усіх узялася сиротами.

Зараз Марко став для них втіленням чогось такого, що являло собою або могло являти надію — бодай

примарну, туманну. А що з того вийде — це вже інше питання, про яке зараз краще не згадувати. У всякому разі ставку зроблено, і хто зна, може, саме їм усміхнеться доля. Зачаровані цим приємним видивом, усі дивилися на Марка з якоюсь осторогою, майже забобонно, як на горбуна у важку годину. Але жодній живій істоті в цілому світі вони про це не призналися б.

Марко відразу, ще на порозі, махнув їм рукою, бо вже за першою камінною огорожею його огорнула темінь, і всі теж помахали йому; подумки й далі супроводжували його кам'янистими стежками, які знали як свої п'ять пальців. Хай щастить! Дихали вони важко, нерівно, мов під час азартної гри. А потім раптом у душі почали оплакувати Марка, провіщаючи йому якесь жахливе нещастя, безглузде й несподіване, якийсь непроглядний туман і морок, якусь чорну, зловорожу ніч, лихо й ганьбу. Усі, мабуть, усі, крім Пипи, який, наче той крилатий казковий Пегас, мчав поруч із ним до мети.

— А якщо його вб'ють і заберуть листа? — залементував Лука, докірливо, недобрим оком глипнувши на Пипу.

— Тоді лист потрапить якраз за адресою! — іронічно зауважив Пипа. Зараз усе повинне бути підпорядковане «вищій меті»: і перст божий, і чирвовий король, і турецький фатум, і чоботи, і війна — справжньому людському сміхові, свободі, правді, майбутності.

— Так воно було завжди,— просторікував розчаровано Чола.— Полковника оберігай, як око в лобі, а от якщо з Марком щось станеться — то й дідько з ним!

— З Марком, голубе, нічого не станеться,— захищався Пипа.— Не в кожне дерево грім б'є. Та й Марко, відколи на божий світ з'явився, сам себе оберігає, як і ти, а цим завжди хтось інший опікується, якесь начальство: там Муссоліні, а тут я...

— Ну й порівняв! — уїдливо зауважив Чола.

— Політика, мій Чоло! Політика! — відповів йому Пипа.

— Як шльондра! — припік Чола, але відразу похопився: — Я коли вже люблю — то люблю, а якщо ненавиджу — то до кінця ненавиджу, от так!

— Це добре! — насмішливо промовив Пипа.— Вір у любов, але не забувай і про розум! Так мені казав твій батько, розумний був чоловік!

— Через те чорт і вхопив його... в останній день першої світової війни!

Чола сплюнув з досади, усі зареготали й почали забиратися до хліва, пропустивши поперед себе — зрозуміло, «з міркувань безпеки» — Пана полковника.

МАРКО

Дорогою до Медовця, незважаючи на свою зайнятість проблемою голоду й ситості, Марко, щоб скоріше минав час, роздумував також про всяку всячину. Але раз по раз щось переривало його мрії (і тоді він тремтів, наче тятива, напружуючи слух і зір) — то якийсь нічний шерех, то передчуття раптової небезпеки, яка може чигати за кожним кущем або каменем і зненацька впасти на нього, «молодого й невинного». А сповнилося йому на великдень усього двадцять один рік. Він ступав пружно, обережно, трохи перехилившись набік, його тіло було пронизане міцними, як волові жили, волокнами, випиналося вузлуватими м'язами — сказано: мов дикий кабан. «Вдався в батька», «викапаний дядько», «як дві краплі води подібний до покійного діда», і каміння з поля попоносив, і мамалиги наївся — на все життя. Хоч він був дебелий та кряжистий, схожий на дикого кабана, але до нього якраз пасувало народне прислів'я: «Погано скроєний, та міцно зшитий». На кабана скидається — ну й що? «Бувають люди, подібні ще до гірших тварин»,— казав Маркові батько. А це й неправда, що він так уже схожий на дикого кабана. «Звідки молодий хлопець може бути подібний до поросяти?» — запитувала тітка, а мати все твердила: «Він поставний, здоровий і дужий хлопчисько. Кожна дівчина буде рада обняти його, коли він змужніє!» Усяк правив своє. А він завжди був кращої думки про себе. І був упевнений, що навіть чорт не такий страшний, як його малюють, а тим більше людина. Гаразд, хай він і схожий на якесь там живе створіння природи, але ж він усе-таки людина, парубок у розквіті сил і ще не пробував життя, а багато що може обернутися на краще. Не буде ж він вічно такий голодний і, може ж, таки винесе голову цілою з цієї дурної різанини! Гм, кабан?

Тільки він не рохкає. Ступає обережно, нашорошивши вуха, наче олень, револьвер у руці, курок зведений, а руки під торбою, перекинутою через праве плече.

Сподівався дістатися до Медовця годин за чотири, близько десятої вечора. Не ляже ж піп спати в таку ранню для міста годину! А якщо й ляже, то він підніме його, розтрясе йому подвійне підборіддя, як гроно винограду. Тільки тихо, без шуму, бо можна отак на італійський патруль наткнутися. Ой би тоді почалась стрілянина, метушня, крики, мов лис ускочив у курятник! Патронів більше витратили б, ніж у якомусь великому бою. «Мовчи, не згадуй лиха!» А справді, навіщо італійці так густо поснували дроти, покопали бліндажі довкола Медовця, понаставляли в ньому танків, гармат, напхали в нього війська, коли партизанів тут усього один летючий загін та їхня, Пипина, групка? Невже вони думають, що й після війни залишаться в Медовці? Зараз осінь сорок другого; не буде ж війна, чорт би її взяв, тривати аж до весни, бо чим же тоді годувати людей та солдатів, коли ніхто не сіє й не садить? Запасу ніякого, а якби ото й сто разів пройшовся нивами, навіть для миші колосків не назбираєш. Тоді для чого італійці обгороджуються й риють окопи? І гатять, і стріляють з гармат у дітей та ослів по гірських селах? Чи ці окупанти — страшні боягузи, чи вони не знають, скільки нас і що там за горами? А щось там є, чого він не знає й чого ніколи не знатиме. Мусило, отже, щось бути поза його знаннями, поза баченим, як море, якого не бачив, але про яке багато чув, особливо від «американця», чоловіка, що повернувся з Америки і який, як тільки відкривав рота, так і сипав неймовірними розповідями. Ну й розмальовував, не взяв його кат! Мусить щось бути! Таки щось діється за Північними горами, адже там уся сила партизанського війська — за тими хребтами й полонинами. І Пипа казав, що нас усюди повно, як рудих мишей,— і на фронті, і по норах, та й зв'язкові розповідали про якісь великі з'єднання, оснащені легкою й важкою зброєю, як перед війною на параді в Медовці. Пипа розумний та хитрий, і він би не почувався так упевнено, якби справді не було тої незліченної сили, а за нею не стояли Росія, Англія, Албанія. Марко ніяк не міг уявити собі тих фронтів, але про це перед товаришами мовчав, як риба. Не знав, як летить у повітрі куля з гвинтівки, доки йому не пояснив Павло, старий солдат («спочатку вгору, а потім униз, як, господи,— розумієш ти мене? — ну як підстригають машинкою: від лоба по тімені й на потилицю»). Маркові було ніяково,

Коли хтось розтлумачить, тоді все ставало зрозумілим, але то були крихти знань, мов для дитини. Авжеж, треба признатися (звичайно, лише про себе), що тих знань у його голові як кіт наплакав. Але зате він хитрун, молодий, та тертий! І тому мовчить. Бо якби товариші дізналися про справжній стан речей, то показали б йому, на чому горіхи ростуть. Він ніяк не може збагнути, де б'ються руські й англійці проти швабів та італійців, де розташований штаб Сталіна й Черчілля, що то за грандіозні битви із застосуванням авіації та кораблів, які вони — протитанкові рови, і як домовляється стільки народів між собою.

Але облиш ти, Марку, ті розповіді та фантазії Пипині: коли не пиріг — не пирожися, коли не тямиш — не берися! І в містах є наші. І в Медовці їх, безперечно, набереться багато. Є й комуністи, як Пипа, і мають свою організацію; хто знає, може, й піп з ними, в тій організації, адже всі вони вчені й говорять, мов із книжки читають, тому й легко їм воювати, та й краще їм бути з нами, ніж з ворогом, чорт би його взяв; італійці рідко стріляють, не витикаються з Медовця, а усташі [1] — тих не пошлеш на фронт воювати за швабів, а воюють вони коло своїх хат. Отже, коли й піп мусить бути з нами, то що вже казати про тих убогіших і темніших за нього! А таких багато, сила-силенна, ними море можеш загатити! Так, хай йому дідько! «Голодній кумі хліб на умі!» А він, Марко, ще жодної «куми» не притис у кукурудзі! У-ух, і вік же в нього якраз підходящий. Не лови гав, брате! Заіржавієш — і тоді не те що для оранння, а й для скородження не годитимешся. Хай їй грець, не йде з голови, а звичайнісінька тобі дірка! І чого не робить чоловік заради неї. Із дірки й до дірки, ради дірки та в дірку — ото й усе його життя, точніше животіння, тваринне існування, а не життя!

Так розмірковував Марко, туманно, неглибоко й хтиво, ступаючи нога за ногу, доки близько одинадцятої години дістався до медовецьких дротів, колючих і дзвінких, зрадницьких і небезпечних,— досить випадково наштовхнувся на них, і видадуть вони тебе, «молодого та невинного». Прохід у місті Марко знав, як свою печеру Чарівницю, у якій грався в дитинстві: попід дротами, потічком, через густий дубняк, повз бузину до старої

[1] У с т а ш і —члени хорватської воєнізованої фашистської організації.

дороги, а там уже легко. Тихо скрадався безлюдними затемненими вулицями Медовця, перестрибував, як кішка, через загорожі, протискувався крізь якісь розхитані залізні ворота і нарешті опинився в знайомому поповому саду, просторому й багатому, у якому — ну й диявол! — навіть під час війни замість городини та картоплі росли квіти.

І відразу пірнув під розлогий бузковий кущ. Марко — і бузок! Це йому здалося таким несумісним, як чорт і ладан або дикий кабан біля клумби гвоздик.

Затамував подих. Усі звуки пливли низько над землею, як на полюванні, коли чекаєш лопотіння качиних крил, наче змерзлий — сонця. Але зараз йому не потрібні — тьху-тьху, не тут згадуючи! — ні шум, ні світло.

Він узяв камінчик і кинув у зачинену віконницю. Потім ще раз.

Незабаром брязнув прогонич, заскрипіло сухе дерево, й у вікні, осяяному місячним світлом, виткнулася велика, гладка голова з чорними западинами замість очей та рота, мов ярмаркова моментальна фотографія в позолоченій рамці.

— Хто тут? — хрипло прошепотів піп.

— Це ти, піп Скопець? — так само пошепки запитав із темряви Марко, розсуваючи кущ.

— Я питаю: хто тут? — сердито повторив піп, а мурашки йому так і забігали поза спиною.

— Ага, пароля чекаєш?! — єхидно промовив Марко, втішаючись уволю його гнівом.— Так ось тобі: «Пипа Пипин покійного Пипи!»

Піп щось невдоволено буркнув, вилаявся, очі в нього, певно, полізли рогом, ніби самого сатану пекельного вздрів, зуби клацнули, і він зачинив віконницю.

Марко знову скоцюрбився під кущем. Чи довго той попишько маринуватиме його? Ну що ж, тим гірше буде для нього!

Але невдовзі відчинилися масивні вхідні двері; у них з'явився піп, злий та наляканий, оглянувся довкола і, цикнувши, покликав Марка. Марко тінню шмигнув до хати, протиснувшись боком повз попове черево, як повз розкриту парасолю, а піп тихо зачинив двері. І тут же, в коридорі, почав літанію:

— Пароль усе той самий, га? Ніби вам нема війни?! Чорт би тебе вхопив, Пипуро! І тебе заодно, дай боже, раз ти з ними!

Марко мовчки піднімався нагору скрипучими сходами, але коли піп — а він аж кипів, наче здоровенний казан на повільному вогні,— нарешті замкнув за собою двері квартири, партизан одразу, не давши йому перепочити, спокійно й холоднокровно перейшов у наступ:

— Я не знаю нічого, нічого не чув, нічого не бачив, а що знав, те забув! Ось тобі лист, і не чортихайся!

Попа вже тіпало від люті, що охоплювала його, наче страшна підступна хвороба, але мусив узяти лист, якого той селюк силоміць, настирливо тицяв йому в руки, як відступникові чи біснуватому тицяють хрест. І знову те саме неотесане, смердюче створіння — боже, прости мені! — подібне до Венатора, Маллеуса, Поркуса? І знову його посилає сюди той триклятий Пипура, Пеккатор, Екстермінатор, Морс [1]. А що його найбільше дратувало, то це флегматичний Марків тон, ще й з повчальним, огидно повчальним відтінком, ніби він розмовляв з якимось своїм зачучвереним приятелем перед тим, як подадуться «копати свої три ютра [2] землі». До того ж голос у нього нестерпно різкий: дереться, кричить на все горло — від глухоти чи від злості, а хтось знадвору почує в такий пізній час — і тоді не обминути біди та напасті. Насправді ж цим тоном він хоче допекти священикові, якого до вчорашнього дня, до самого вчорашнього дня поважав і звеличував. Але той ледащо не виведе його з рівноваги, він розкусив його шахрайський намір. І не піддасться. Треба берегти свій спокій! Тільки так!

Піп вирішив стримуватися, доки могтиме, бо на те він і піп.

— «Не чортихайся», га? — поплескав він Марка по плечу, і це поплескування непомітно, поволі перейшло в стримуване, але відчутне ляскання, у короткі різкі удари, ніби руки в нього раптом показилися.— «Не чортихайся», га? Ось, значить, як, га? Отаке божому слузі, га? — І з кожним «га» він морскав його пальцями, тильним боком руки по скроні, по губах, по лобі, по вухах.— Чудово, браво, га? Пипин вихованець, га? Яйце курку вчить! Га? Ну й ну! Нічого не скажеш! Гарно! Га? Ну й розчулив же ти мене! — Піп насилу вгамувався, і голос його перейшов у лемент, сумний і скорботний, у

---

[1] Імена диявола в обряді «вигнання злих духів».

[2] Ю т р о — міра землі, що дорівнює приблизно 0,5 га.

невтішну пісню печалі з відтінком самоприниження та докору самому собі і часові, у якому живе: — Ах! Боже мій, боже мій! І до чого ми докотилися, і куди ми зайшли — далеко, далі нікуди...

— А куди ми зайшли? — глумливо запитав Марко.— Я бачу, ми поки що стоїмо на тому самому місці.

Почувши це брутальне й жахливо дурне зауваження, піп мало не задихнувся, кров у ньому завирувала, серце загупало, і він вибухнув нестримною, іскрометною фугою:

— А міг би ти на хвилинку, отак з власної волі, з потреби чи з ласки божої, як тобі вже краще, мій голопуцьку,— ben trovato! [1],— на якусь там мить прикрити свою говорильню, щоб я мав змогу прочитати цей лист, писаний твоїм добрим і безграмотним начальником? Чи будеш ти, м'яко кажучи, і далі заважати мені в цій сумній справі? — засапавшись від огрядності, піп хлебнув повітря, як собака води, але все-таки ще спромігся викрикнути, майже скиглячи: — Га?!

— Багато, чоловіче, говориш! Я б уже досі повечеряв! — жалібно дорікнув йому Марко, спокійний, як земля, а потім бевкнув співуче: — Яка корова багато реве, та мало молока дає!

У попа від цього, певне, лопнув жовчний міхур — люто зблиснули очі в нього, затремтіла рука від ударів пульсу, і він замахнувся (у цю хвилину він підняв би руку і проти неба, і проти пекла!).

— Ти!.. Знаєш!.. Замовкни!..— але неймовірним зусиллям волі (очевидно, йому спала на пам'ять одна з десяти заповідей божих — «не вбий») стримався в останню мить і погасив гріховну думку, як задмухують свічку.

— Гаразд, гаразд, читай листа! Заспокойся! — зласкавився над ним Марко. Він і справді хотів заспокоїти попа, відчуваючи, що перебрав міру, дражнячи його та хизуючись своїм «військовим» зухвальством, ніби перед ним був сторожовий пес, а не — все ж таки! — слуга божий.

Поволі втихомирюючись, піп обернувся до нього спиною, щоб приховати своє роз'яріле обличчя, грішне й жалюгідне, та щоб не бачити тої осоружної пики.

---

[1] Частина італійського прислів'я: «Se non è vero, é ben trovato». («Якщо це й неправда, то добре придумано»).

— «Aqilla non capit muscas, non capit muscas!» [1] — пробурмотів він замість «mea culpa» [2], розгортаючи зім'ятий папірець, який «ті лісовики» називали листом.

— Га? — наставив вухо Марко, не втямивши жодного слова.

— Орел не ловить мух! — виразно мовив піп, піднявшись духом і закривши в роздумі очі.

— А-а, зрозуміло! — махнув рукою Марко, мов чув щось зовсім природне, про що й говорити не варто, і поволі став посуватися до своєї жаданої мети — попової кухні.

Піп насадив пенсне з дротяною ручкою на самий кінчик роздвоєного носа і скосив свої строгі булькаті очі на лист. Почував себе як найостанніший, найбезсоромніший марнотратець, і в очах його, крім належної санові суворості, світилося щире каяття.

— «Дорогий шпигуне!» Гарно почав! — уїдливо вищирився піп, щойно глянувши у лист, але від крутого слівця утримався; чим далі він осилював нерозбірливий Пипин почерк, тим більше і більше на його обличчі відбивалося глузливе здивування, брови, зачесані вгору, полізли ще вище на лоб, а на зморщених губах застиг вираз бридливості, ніби він обнюхував якесь падло, а не читав листа.

— Браво! Що далі, то краще! — єхидно пирхнув піп.— З таким же успіхом він міг зажадати літак, військовий корабель або собор святого Петра! Браво!

Але ніхто йому не відповідав. Піп оглянувся довкола, шукаючи того селюка, і, знайшовши його аж на кухні, де він уже незграбно й безсоромно вмощувався за столом, прогув:

— Знаєш, що він вимагає?

— Я не знаю нічого. Знаю тільки те, що мені треба! — відрізав Марко.

— А що ви зробили з тим нещасним? Як же йому там, у горах, між вовками?! — нараз заголосив піп, а в його голосі відчувався насмішливий докір, сповнений зловісного передчуття. Проте одна нотка в тому голосі звучала ніби фальшиво: знав, що Панові полковнику нічого поганого не зробили, навіть більше — і не зроблять нічого поганого, тож він мовби шкодував про це і був розчарований у такій «їхній» доброті.

[1] «Орел не ловить мух!» *(Лат.)*

[2] Моя вина *(лат.)*.

— Дай-но мені щось їсти! — спокійно виклав Марко своє палке бажання.

— Ти бач, який він скромний та ввічливий! — знову гидливо скривився піп, наче понюхав смердючого самосаду.— А ти знаєш, котра зараз година і в кого ти? Я з тобою овець не пас!

— Якби ти зі мною пас вівці, я б тебе й не просив — знав би, що в тебе нічого нема! А в попа було завжди! Де було, там і буде, де текло, там прибуде! — припечатав Марко ваговито, самовдоволено, з відтінком скромного повчання, мовляв: ось маєш, чого хотів!

Попова врівноваженість похитнулася аж до самих підвалин. Перед тією незмірною нахабністю, перед тим каменем неуцтва й тупості, перед непроглядним убозтвом, перед втіленням холоднокровної злочинної жорстокості, яка готова вбивати із примхи, із дурощів, ради власного задоволення, він був безпорадний, як пустельник перед дикою звіриною. Але в Маркових очах мерехтіла усмішка, плавало бешкетницьке прохання їсти і поверх нього, як гніт у лампадці без оливи, чорнів справжній людський голод. А добрі люди покарані прокляттям милосердя, і від цього їх не може захистити навіть броня гіркого досвіду. Проте піп не здавався:

— А що буде з нами, коли переможемо, бідо ти нещасна?! — заволав він безсило.

— У мене буде більше, у тебе менше! — весело відповів осмілілий Марко, гупнувши себе кулаком у груди та незграбним рухом руки торкнувшись попових грудей, як у дитячій лічилці.

— Ох, ох... Боже мій! — промовив знесилений піп, дякуючи в думках богові за його милосердний дар: терпіння.— Це Пипа вас такого навчив, той проклятий виплодок пекла!

— Ти піп, а він виплодок пекла — який їхав, такого й здибав!

— Ах!.. Боже, прости мені! — застогнав, мов підстрелений, піп. З язика в нього ледь-ледь не зірвалося гидке слово! Він знову — через той свій запеклий, опришкуватий характер — принизив би, зрадив, зганьбив би милість божу — терпіння! Піп стукнув себе кулаком у груди, різко повернувся, аж піджак на ньому розкрилився, мов підхоплений вітром, і прожогом вискочив у кімнату, хряснувши дверима.

Марко похнюпився. Невже піп пошив його в дурні?

— То ти даси мені їсти... чи я маю сам шукати? — вигукнув він і прислухався. Обличчя в нього кілька хвилин було напружене, як у глухого, але з попової кімнати не долинало жодного звуку.

— Мабуть, доведеться самому! — примирливо зітхнув Марко й заходився відчиняти попівський старий облуплений буфет. Гострий кислуватий запах ударив йому звідти в ніздрі.

ПИПА

У хліві всі вже спали, крім Пипи, Чоли й Пана полковника.

Пипа, як звичайно, ширяв на крилах своєї нестримної природженої фантазії, загорнутий у тогу ярмаркових барв — від мізерних ілюзій до казкових видив.

На вогнищі догоряв буковий пень, присипаний білим розпеченим інеєм, сяйво його поволі пригасало, тепла йшло дедалі менше, ніби віддалялися від одної зірки, щоб через темінь і холод наблизитися до іншої.

Годинник запущено, гра почалася. Чи оце безперестанне змагання примусить теленькнути дзвіночок дрібних успіхів, щоб кінець кінцем у заповітний час ударити в дзвін перемоги? Чи схочуть італійці зараз (у цій боротьбі навколо «чорної фішки») піти на обмін (може, надто велику ставку він назвав?), чи поведуться вони по-людському з одною своєю людиною, якщо не повелися так з тисячами наших? За теперішнього стану речей Пан полковник надто багато важить: силу-силенну і наших, і чужих дідів було б розстріляно за цього одним однісінького друга Муссоліні! Попалася нам добра карта, тож нехай ворог платить, якщо хоче повернути собі її («цілу й неушкоджену»).

Відходять і приходять дні, непевно, безглуздо, у муках, у крові, щасливо й нещасливо, на порозі вирішальних битв і великих звершень; змішалися смерть, боротьба і проблиски надії, та все-таки людина — коваль своєї долі (приємно іноді щось твердити і без особливих доказів), тому вона й може передбачати та сподіватися, час від часу поринати в мрії і грітися коло них, доки жива й здорова, доки здатна радіти завтрашньому дню. Так воно, аби живий був та дожив! Завтра — це сьогоднішня усмішка! Не смій сидіти склавши руки, але й не надсаджуйся, ти ж не осел — бери приклад з Пипи!

Ким ти був, Пипо?! Ніким і нічим. На щастя, не мав нікого, хто б сумував за тобою (а може, й зрадів би, хто знає!), усі помандрували туди, звідки не повертаються, а тебе, як сліпе кошеня, кинули життю на поталу (в разі, якби те звірятко було безмозке!). І ти пройшов усі школи: від початкової до «вуличних університетів»! Вам потрібні докази? Ось вони: по-перше, жмут сивого волосся на їжакуватій макітрі після тридцяти шести років поневірянь по різних Медовцях (без кола і без двора, тільки з голодним черевом); по-друге, проймаюча невідпорна усмішка, як у славетного фехтувальника Фербенкса-старшого, тільки в Пипи замість шпаги язик (а це набагато переконливіше!); по-третє, очі, з яких розцвітають троянди (з колючками!) і б'є струм (від особливо піднесеного до надзвичайно смертельного) — і все це в укладі, в способі його життя й поводження серед добрих людей, в основі його віри і його здатності до перевтілень, яку життя дарує рідко якому щасливцеві (доки його не прочитають!) і яку треба старанно й терпляче викохувати (якщо вистачить хисту і духу) незліченними, цілком природними вчинками, ставленням до інших людей, швидкими реакціями. Наприклад: кілька слів, сказаних вчасно, можуть замінити цілі словесні виверження. (А потім можеш і відпочити, кожен має право на свій закуток, тобто на свою малу таємницю). Людина робить не тільки те, що хоче,— життя сильніше, воно то підносить її попід хмари, то кидає в забуття, як вітер тір'їнку. А втім, люди більше поважають тих, хто не виставляє напоказ душу: приховане має свою обманливу чарівність.

І взагалі, Пипа не дуже любить у думках сам себе звеличувати («де самохвальство, там і зазнайство»). Інші роблять це публічно й галасливо. Хоча, коли його вихваляють привселюдно й на весь голос, це йому подобається. Бо й справді: не бозна-які витрати, а підбадьорює простачків, то чому він мав би відмовлятись од цього?! Але сам про себе іноді він думає гірше, ніж його найзапекліші вороги, і то саме тоді, коли всміхається чи реготить. З його запалу, отже, визирає легкодухість, наче маленьке пекельне створіння? (Та й хіба може людина коли-небудь досягти в собі ідеальної рівноваги й залишитися при цьому людяною? А зрештою — яке значення мають ці міркування для інших людей? Найкраще було б, якби раз і назавжди позбутися таких

думок, як він уже давно виборсався з лабіринту мудрувань про бога, про жінок, про пошуки місця під сонцем).

Звичайно, можна було б сказати, що він був нічим, а стане всім! (Якщо ми вже так задерли носа!). Звичайно, він майстер на всячину! Тринди-ринди, спритність рук — отак і йде крізь життя, з вивертами та дотепами, знаючи нібито все і не знаючи нічого! (Все-таки треба мати сміливість, щоб визнати це!). Він міг, якщо треба було, і патетично поспівчувати, і по-дурному вибухнути! (Завжди в міру й природно). Зрештою, всякий може бути корисним і все може пригодитися в якусь певну життєву мить. Навіть нікчемна людина і та іноді прислужується справі. Яким чином? Іноді просто своєю нікчемністю, яка викликає обурення, спонукує до бунту. І зневага варта обожнювання, якщо вона щира, а обожнювання — зневаги, якщо воно вдаване!

Марко зараз у попа і, звісна річ,— напихає пельку! Такого ненажери — світ пройди, не знайдеш! Та й піп, немає сумніву, погладшав, як і всі його родичі по низхідній (правій) лінії, не стільки від порушеного обміну речовин чи, скажімо, від схильності до підшкірного жировідкладення, скільки через лицемірство! Коли прийдуть сім (чи дев'ять) голодних років, тоді ті, що говорять про голодування, потовстіють (це треба було б записати в біблію). «А тебе, Пипо, хіба це не стосується?» — «Ні, не стосується! Бо я не голодний — сьогодні вдосталь наговорився!» — «А все-таки та нова, ще незаписана, біблійна мудрість не така вже й далека від істини, адже тобі завжди перепадає ласий шматок».— «Пробач, тільки тоді, коли й інші мають незгірші шматки, а зрештою: що кому до того? Я не якась там комашка, та й голод не триватиме вічно, а якщо нам пощастить, то вже цими днями будемо незмірно радіти, маю на увазі ту затію з Паном полковником!» — «Тоді після мандрівки в минуле, якого ти не любиш, давай з'ясуємо, у чому ж усе-таки справа?»

Уся справа в тому, що «Земля не стоїть на місці»! (Не обов'язково завжди говорити ні просто зрозумілими, ні просто незрозумілими словами!). Саме так: у тому, що «Земля не стоїть на місці»! Хай бодай трохи підштовхне її щодня кожна людина! (Добре було б, якби навіть усяка п'ята!). І хай штовхають доти, доки її

кожна грудочка і всі люди на ній не пересунуться на краще місце! (І триватиме це зовсім недовго — як оком змигнути!). Багато речей тоді наблизиться до кращого місця (а деякі й віддаляться); основне — початок, бо ж питання не тільки в тому, бути чи не бути, і не завжди важливо, як і яким чином її хтось штовхає (хай це будуть і кінські хвицання, і дотики коників-стрибунців, і навіть схрещені руки — все одно і перші, і другі, і треті посуватимуть справу!). Звичайно, як і досі, народові не цвістимуть на шляху троянди, але поволі кожен ставатиме чистішим (так поволі проростає зерно до сонця) і з часом зусиллями власної волі пересунеться на краще місце і завтра-післязавтра (обережність ніколи не завадить) стане людянішим, ніж був учора й позавчора, якщо, ясна річ, під час того штовхання (і відштовхування, бо сила силу не просить: ти по цвяхові, а цвях у дошку!) не втратиш голову, не вп'ється славою або вином та не пошлеш усе під три чорти! (Але це стосується тільки окремих людей, бо ж усі разом не можуть втратити голову, такий паросток ніколи не загине, він завжди, навіть після судного дня, пробиватиметься до світла). Людина не може надихáтися тільки буденними дрібницями, з яких живе, вона мусить думати й про майбутнє. Уже не буде більше перепочинку, ми не діти (лише існуємо для дітей), крім окремих випадків (скажімо, для підтримки лінощів, щоб не перевтомитися важкою безперервною працею, для заохочення заслужених та для інших, поки що невідомих потреб). Саме в ту омріяну добу і прийде щастя — нагряне, засяє в свій справжній час! (Не так, як тоді, коли він «прикупив» четвертого, чирвового короля, а в супротивника на руках виявилося п'ять «дощок» замість пристойної карти, й усе пішло нанівець, розсипався картковий будинок, зникла збудлива напруженість гри, залишився тільки неприємний осадок, і він, видихаючи повітря, відчув, як холоне серце, як його стискає судома, ніби на смертному ложі. Пристрасні люди вмирають потаємно, з усміхом безліч разів і завжди з усміхом народжуються знову, але вже сильніші й несхитніші, вони й у смертну годину так само твердо віритимуть у потойбічні хвилювання та неспокій).

«Але, Пипо, годі вже, спи, адже війна — це пора блукань у безкрайність і в небуття, тож у сні наберися хоч

трохи сили! Ти ж сам казав: під час руху землі людині теж потрібен якийсь комфорт!»

Пипа обвів очима похмурий хлів: велетенські тіні, як і пригаслі язики полум'я на перегорілому пні, заспокоїлися й повисли, мов розіп'яті шкури, на стінах та балках.

Партизани лежали довкола вогнища, кожен на жмуті перетертої соломи, притулившись один до одного спинами, як в'ялена риба, накриті хто ковдрою, хто плащ-палаткою, а хто просто обняв руками свої плечі. Дихали тихо, плавно, ніби ще линули на крилах недобачених дитячих снів, які хтось їм понівечив, вирвав, украв. Зброя мов поприростала до їхніх тіл і кісток, жахливо доповнюючи їх; зсудомленими пальцями вони притискували її до себе, наче ляльку, яку захищали і якою захищалися перед новим підступним руйнуванням снів.

Тепло́ від жару букових полін, що піднімалося під кам'яну стелю хліва, пахло чистою білизною та сушеними фігами, ніби напередодні якогось свята. Пипа впивався цією духмяністю, приємно вдихав запах прілої соломи та вошивих ковдр, який нагадував запах копченого на ялівцевих дровах м'яса, що ввібрало пахощі хвойних лісів, джерельних вод та озонованого повітря, і хлів йому видався затишнішим та світлішим.

Чола втратив спокій. Тепер, коли Панові полковнику віддали Пипину дерев'яну лежанку, збиту з давно пересохлих ясел, він ліг на долівці біля нового Пипиного узвишшя в кутку, поодаль від інших. Чола був неспокійний, очі його палали, сипали іскрами — і то не стільки від безсоння, скільки від тамованих усередині злості й остраху, які пробивалися крізь його очі, мов ножі крізь яблуко. У нього на серці коти скребли: адже його кривдять, обходять, не дають того, що належиться йому і що він уже сам собі по справедливості виділив. Раптом Чола, мов із засідки, перехопив побіжний Пипин погляд.

— Треба було б і тут поставити вартового! — стурбовано прошепотів він, зрозумівши, що Пипа не спить.

Пипа тільки лупнув сонними очима з високого ложа на свого завжди пильного ад'ютанта і підняв брову: навіщо?

Чола кивнув у бік Пана полковника:

— А схопить ото автомата, доки ми хропимо, та всіх до одного тра-та-та-та — отуди к бісовій матері!

Показуючи, як Пан полковник стрілятиме, він ледве ворушить руками, бо йому тісно в його закутку і він боїться зачепити товаришів, щоб не збудити їх.

Пипа подивився на нього й заплющив очі. Голос у Чоли якось по-дивному глухо дзижчить, трохи підвищений і хриплуватий, ніби хтось здавив його за горло, а це означало, що він тупцює довкола, наче той кіт коло гарячої ковбаси.

— Бачу, не ймеш ти йому віри!? — запитав напівсонно Пипа, ледве розтулюючи губи.

— Вірити? Фашистові? — здивувався Чола і, похмурий та сердитий, здвигнув бровами.— Він, бува, не напустив яких чарів на тебе?

Пипа глянув примруженим оком на Чолу, всміхнувся й промовив поважно:

— Ні, це я на нього напустив чари! Ми зачарували його! Ось як ти повинен дивитися на це. І на все, Чоло! Зрозумів?

— Я боюся, Пипо, за тебе! Куди ці твої штучки тебе заведуть? — буркнув Чола, насуплений та ображений, але в його словах не було впевненості, у них відчувався якийсь фальш і виляння, точніше — лукавство.

— Це добре, що ти про мене турбуєшся, це добре! Але скажи мені щиро, як на сповіді: а про чоботи не думав, га?

Пипа, підвівшись трохи на лікті, втупився в нього й похитав головою:

— Кажи правду! Я нікому про це не скажу!

Чола не витримав його проникливого погляду.

— Але... я... знаєш...— почав він, запинаючись, і схилив голову — покаянно та щиро, хоча й не без певного розрахунку: мовляв, покірної голови меч не йме.— Ти наче мені в душу дивишся! Тепер вірю, що це ти його зачарував! Ти сильніший від нього, сильніший!

Пипа поклав голову на застелене хусткою узголів'я — мішечок, набитий тирсою. Звичайно, він сильніший, але навіщо даремно розводитися про це, коли воно й так усім відомо й зрозуміло. На якусь мить він відчув себе богатирем, але відразу притлумив це відчуття: людина може назвати себе сильною лише тоді, коли вона виступає проти іншої сили, а Чола — це ж ягня, і його треба тільки погладити по голові, якщо воно іноді починає мекати.

Сон огортав його напівпрозорою пеленою, проникав у кістки, пробігав мурашками по хребту й заколисував. А він плив у напівсні незнаними просторами, густо заселеними людьми з Медовця, їхніми тінями, їхньою мукою й сміхом, аж доки на імлистому обрії не виринули розмиті обриси незмірного замку, у якому, ніби підземний здоровенний міх, пульсувало велетенське полум'яне серце і само кувало свою власну долю, а в ньому, в усіх його залах та коридорах, у всіх його жилах, капілярах і клітинах, снували юрби веселих, зігрітих, добрих людей, і осторонь від них, у закутку, на високому кріслі, розкинувся Пипа з «прикупленим» чирвовим королем у руці, якого він поволі відкриває, розсуваючи карти й згоряючи від нетерпіння. Пелена зробилася густішою. Стало краще мріяти про завтрашній день. Але якийсь далекий тонкий промінь, гострий і пронизуючий, наче голка, ударив у самий вершечок проклятої карти (в корону чирвового короля), яку Пипа хотів приховати від когось, бо вона відкривала його таємницю, зворотний бік його душі, жахливу недугу, що давила його, ділила на дві примарні половини: зворотний бік був йому дорожчий, миліший від лиця, але ніхто не визнавав і не хотів визнати зворотного боку! Глибока й проклята його таємниця! Тільки чому не визнають зворотного боку, чому? Хіба це не людське — вади, пристрасті, слабкості, незборне прагнення до гри, яка хвилює кров і дорожча над життя?! Не було б ніяких непорозумінь, якби всі визнали, що кожна медаль має лице і зворотний бік, і перестали це приховувати, розкрили свої карти, бо інакше не буде тих чарів, за допомогою яких ми різними способами «посуваємо Землю» і самі наближаємося до величного замку серця, до завтрашнього дня, до гри...

Скулившись під Марковою ковдрою на Пипиній дерев'яній лежанці, Пан полковник напівспав, напівдрімав, як старий зморений заєць. Очі в нього зараз були маленькі, глибоко посаджені, як у черепахи, оточені пучками зморщок; до того ж набрякли, стали важкими й пекли від їдкого повзучого диму та сліз — очевидно, йому знову не минути кон'юнктивіту. У цьому незатишному, холодному, з застояним повітрям хліві, повному несподіванок і страху (справжнісінький «кам'яний мішок»), підтримувала його лише надія, що все це швидко мине і він першим кораблем, чи, ще краще, літаком,

повернеться додому, в розкішну Умбрію, і там поправлятиме своє здоров'я. Його надію підігрівало й те, що тільки йому дали цю дерев'яну подобу ліжка. Чи то була їхня хвалена гостинність, яка бере свій початок десь у поганських часах, чи просто вони пожаліли старого — авжеж! — нещасного чоловіка? Чи, може, бережуть його для обміну? Як би там не було, він з нетерпінням чекав світанку, щоб уже якомога скоріше розплуталося заплутане, розв'язалися вузли, розпустилися зашморги ночі і нарешті вирішилася його доля, звичайно, на добре, тільки на добре. Veniге a bene, veniге a bene! [1]

ПІП

Комендант італійського військового гарнізону в Медовці ходив перед попом, наче маятник у старовинному годиннику. Як тільки прочитав послання, точніше, лемент Пана полковника і переконався в його власноручному підписі (а хіба фізична відсутність Пана полковника не була найнезаперечнішим фактом?!), як тільки піп виклав вимоги бунтівників, він глибоко задумався й наліг на ноги. Ходив сюди-туди попід схрещеними прапорами і портретом короля, облямованим лікторськими в'язками, коливався, ніби рипуча гойдалка, під тими регаліями, які завжди потребували тупоту кроків і бою барабанів. Між лікторськими в'язками королівський портрет висів якось надійніше і мав привабливіший вигляд, мов козлик між гратами у вовчій клітці. Согрішивши думкою, піп одразу опустив покаянно голову, звинувачуючи в усьому своє селянське походження, яке ще тяжіло над ним.

Жовч у попа поволі піднімалася (а принагідно треба сказати, що вона взагалі була в нього легкозаймистою). Цього ранку він нашвидкуруч закропив душу й подався скоріше до італійської комендатури. Солдатське поспішне тупотіння за стінами комендатури неприємно віддавалося йому в скронях, діяло на нерви. А тут ще той казармений сморід, затхлий, дратівний, нудотний — суміш запахів пороху, вакси і лаванди! Його ніздрі судомно втягували ту смердоту ще й тому, що він був голодний (особливо відколи став думати про це). Іта-

[1] Усе буде добре, усе буде добре! *(Італ.)*

лійські офіцери немилосердно обливаються тою солодкавою гидотою! І це представники цивілізованої країни! (Він ніколи не скаже «окупанти»; скрізь аж кишить ними, і хто може «longe in posterum prospicere futura»? [1]). Боже! Лаванда на війні! Наче йдеться про якусь дешеву любовну пригоду! Господи, прости! А тут ще й той плюгавець позолочений розбігався, наче гострозьоба цибата горихвістка в клітці, аж в очах мерехтить від того божого співця! З усього видно, що ти їх не любиш, попе! Ні, не в цьому річ, не про це мова. Усі люди — божі творіння, і кожен виконує свій обов'язок. Те, чого він не любить, чого не можна любити, сидить глибоко в ньому — війна, насилля й відступництво, метушня і безладдя, зло і страх, злочин і гріх, огидні запахи й задухи, одури, злоба, скрегіт зубовний, скази, безумство...

— Пане коменданте! — заволав піп по-італійському.— Нема іншого виходу. Треба дати все, щоб урятувати цього хороброго, поважного, чесного чоловіка. Як сказав Данте: будьте людьми, а не дурними вівцями!

— Хто? Ми вівці? — запитав здивовано комендант, сповільнюючи крок.

— Боже борони! — жахнувся піп.— Але...— Він звично підвів очі до стелі, підкріплюючи мімікою (теж звичною) свою пропозицію, мовляв: «А що поробиш? Нічого іншого не залишається, як поступитися перед грубою силою»,— і здійняв руки для благословення, для обіймів. (Ego sum pastor bonus [2]).

Комендант зупинився навпроти нього, лице в лице. Маятник став. Серйозний, пригладжений, випещений чоловік років п'ятдесяти, позначений сивиною, кощавий, блідий, з зеленастими очима. Він свердлив попа холодним, доскіпливим і якимось відчуженим поглядом. Нарешті, не кліпнувши ні разу, погладив пальцями підборіддя — попа осліпила широка обручка й глузливий блиск його трохи втомлених очей:

— А як ви про це довідалися?

— Тільки бог один знає! Випадково. У мене сповідався один селянин. Це таємниця, похована в моїй душі. Така моя професія, на жаль!

Комендант і далі дивився невидющим поглядом повз його вдавано палаючі й неспокійні очі. Нема нічого

---

[1] Заглянути глибоко в майбутнє *(лат.)*.
[2] Я добрий пастир *(лат.)*.

жалюгіднішого від лицемірства провінційного попа, особливо коли його підохочують грати роль святого дурисвіта, охоронця божої таємниці. Але все-таки він насолоджувався поповим дурним становищем, його банальними поясненнями та викрутасами.

— А як ви повідомите партизанів?

— Тільки бог один знає! — усміхнувся лукаво піп.

— Свята таємниця? — іронічно запитав офіцер.

— Така моя професія! — відповів піп.

— Ви дурна вівця!!! — просичав офіцер, викотивши на нього білясті очі.

— Тільки бог один знає! І хай буде так! — відказав незворушно й тупувато піп, ствердивши від офіцерової образи, як столярний клей на вітрові, і, випнувши нижню щелепу, скрутив дулю в кишені («а фіги не хочеш?») цьому світському нахабі, який, перевищуючи свої повноваження, намагається проникнути туди, куди йому не слід («Non est in potestate vostra [1], мій зелений офіцере!»).

І комендант замовк. Біля рота в нього лягла зневажлива складка.

— Про все повідомлю вас завтра,— глухо вичавив з себе офіцер і, склавши руки на грудях, відвернувся.

«Ну й неотеса!» — подумав піп. Він мовчки вклонився, з виглядом ображеної гідності високо підняв голову, наче співак, якого більше не викликають на сцену, і, майнувши полами ряси, вискочив крізь двері на сходи.

Вулицями Медовця, якими, незважаючи на воєнний час, уже з самого ранку вештавсь усякий люд та пройдисвіти, піп спішив додому. Ні, він не дріботів ногами, а ступав чи, точніше, переступав широкими крочиськами, наче брів уздовж мілкого потоку. Його мучив страх і сором за двоїстість свого службового й особистого становища, коротше кажучи: він, як повішеник, висів між небом і землею. Обличчя його почервоніло від справедливого обурення, як бувало, коли шмагав лінивого учня лозиною по руці. «За що мені ці муки, діво пречиста, і ви, святі страстотерпці?! Кому я прислужуюсь? Хай буду я проклятий, якщо те прокляття вже не лежить на мені!» Він кляв свою гірку долю й неприємну повинність, яку виконував і від якої нікуди не міг дітися. І ось так, закидаючи високо ноги та підбігаючи, сопучи та клекочучи гнівом, він ускочив, наче вихор, до хати, метнувся в прихожу й зіпонув від незмірного жаху:

[1] Це не у вашій компетенції *(лат.)*.

— Що це?!

За столом на кухні, як бовван, сидів сонний ненажера Марко, па́жера над пажерами, і чвакав, перемелював, слинив, уминав, жував залишки вчорашньої печені та капусти. А перед ним парувала жирна каструля. Скрутився, мов черв'як від уколу. Бісів селюк скинув свої черевичиська, і від вогких вовняних шкарпеток так и садив нестерпний отруйний сморід, мов у його шкарбанах прів і ото перепрів якийсь гній, мов там догнивали виноградні вичавки, а до всього домішувався запах підгорілої капусти — аж у горлі дерло, пекло, щипало!

— Ти... ти ще жереш?! — простогнав піп, ужалений у найболючіше місце.

— Не їв би, якби не треба було! — спокійно, знехотя буркнув Марко і, не перестаючи жвакати, повів далі: — Мушу трохи кендюха набити про запас, бо сам знаєш, як воно. Наші від учорашнього ранку й рісочки в роті не мали, усе впорав Пан полковник. Їй-богу, попе, живіт до спини присох... Постривай, куди ж ти?

Але піп, «покладений на лопатки» і смертельно втомлений, поплентався до своєї кімнати.

— Не хочеш навіть говорити зі мною, ось як! — заклекотів Марко, п'яно відригуючи.— Це тобі не до лиця! Для тебе я лише голодранець, ось як! — кинув йому навздогін і знов заходився коло свинячої кістки.

КУПАННЯ

Дні стояли теплі, сонячні, а партизанам, яких гріла надія, вони здавалися ще яснішими. І ця чарівна повінь змила голод, затопила непривабну, тверду, вкриту ранами правду й віднесла кудись далеко болі та втому. Уже третій день зв'язковий Марко нудився в Медовці, виконуючи бойове завдання (якщо його не вколошкали й не загребли десь, мов собаку), уже третій день, як поряд з блідими фіалками надії проростав бур'ян сумнівів та відвертої невіри в Пипин божевільний план.

Після обіду ліси огортав синюватий, як пороховий дим, серпанок, затягав обрій і вище зливався з мерехтливим небом, наповнюючи душу дивним відчуттям якогось прагнення, тихої туги за справжньою радістю або близькою надією. Серпанок розпливався, як привид, а з ним і ледве жевріюча надія. Тоді партизанів спочатку охоплювала

тупа байдужість, а потім, коли спадали сутінки, знову обступали нудьга й порожнеча, обступали якось зненацька, раптово, мов прудкі тіні смерті.

Доки землю сповивав серпанок, вартовий ішов далеко від їхнього табору, від хліва, аж на самий край урвища, звідки було видно козячу стежку, якою Марко, якщо він ще живий, мав приплентатись із Медовця. Але з першими зірками, засмучений самотою й порожнім обрієм, вартовий повертався назад, до партизанського пристановища.

Наступного ранку вони знову заряджалися надією, мов якимось чудодійним потужним струмом. Їли ріденьку мамалигу, запивали її джерельною водою. А день же тягнеться довго, і треба його перебути, перенести, хоча він неначе з олова. Якось прибіг Лука на коротких, як у борсука, ногах, по-дитячому гордий і щасливий, не в силі стримати своєї радості: він із полковникової двостволки підстрелив куріпку!

Усі з запалом узялися до роботи.

З'юрмилися довкола куріпки, наче довкола жертовного вівтаря в якомусь поганському обряді. Обскубали її, випатрали, насадили на рожен, підвісили над вогнищем і стали обережно перевертати, ніби вола; зазирали у вогонь, підгортали жар, давали поради, зволожували суху голубувату шкірку намоченою в солоній воді ганчіркою, облизували пальці, ковтали слину, а коли шкірка набубнявіла й взялася золотисто-смуглим рум'янцем, над їхніми головами почулося якесь пискляве неприємне каркання.

— Матір божа, який я голодний! — прокаркав Пан полковник.

— Це гірське повітря! — відказав йому Пипа й гукнув до партизанів: — Ну як, уже готова?

Усі заціпеніли.

— Кажуть чоловік їсти хоче! — пояснив Пипа.

— Зголоднів, бачиш! — сплюнув Лука, і рожен затремтів у нього в руці.

— Чого чекаєш? Дай йому куріпку! — наказав недбалим тоном Пипа.— Нехай посмокче! Він звик до всяких лакоминок. Це для нього буде й обід, і вечеря. Щоб потім не казав, що його тут голодом морили! Та й скільки наїдку з тої курішки, нема навіть на що глянути —жменя шкіри й кісток! Саме для нього. Бо тобі, Луко, й на один зуб не було б чого покласти.

— Бодай вона йому поперек горла стала,— закляв Лука, і з ока в нього з жалю за печеною куріпкою потекла

сльоза, а потім він зі злістю тицьнув ту куріпку в руки Панові полковнику, наче шмагонув його різкою.

Поволі партизани відступилися на всі боки від Пана полковника, підсміюючись зі своєї маленької втрати і з чужого щастя, мов одурені на якійсь дрібничці спритним шахраєм.

Пан полковник спочатку на мигах запропонував Пипі частину куріпки, але той лише зневажливо роztягнув губи. Тоді Пан полковник тут же, перед усіма, не кліпнувши оком, обгриз куріпку, висмоктав кісточки й безцеремонно облизався — зробив усе це так швидко, ніби побився з кимось об заклад. Ще й блаженно всміхнувся, ввічливо й вдячно, мов після прощеної провини.

Пипа був украй здивований. Дивний тип! Інший би в цій ситуації мазнув Пана полковника по пиці (щирість за щирість!), і це було б так само просто й природно, як і ота його розправа з куріпкою. Звичайно, не годиться пригощати людину, а потім тим колоти їй очі. Лицемір заздрить чужій простоті. Було таке враження, наче Пан полковник уже звик до них, став поводитися вільніше, з якимось безтурботним довір'ям. Пипу аж завидки брали, бо й сам він умів бути безоглядно зухвалим.

— А тепер нехай собі для гарніру трави нарве, чуєш, Пипо! — єхидно запропонував Чола.

Між партизанами прокотився обережний смішок.

— Гарний день! — Пипа скосив очі на небо, а потім обернувся до Пана полковника й сказав по-італійському: — Чи не бажаєте скупатися?

— З охотою!

— Чудово! — кивнув схвально Пипа.— Чоло, відведи-но його до потоку, хай скупається, щоб йому вуха не позакипали і чоботи щоб не приросли до ніг! І добре пильнуй його, бо можеш так і залишитися напівбосим.

Тепер ніхто не сміявся.

Та й Пипа не мав настрою жартувати. Він побрів поволі між сірим камінням, а Павло за ним з автоматом для охорони.

Чола провів його застиглим, похмурим поглядом. Обов'язково згадає йому ті чоботи і взагалі, де тільки може, там і вколе його. Жаль, що він, Чола, не такий бистрий на язик, як той Пипура: доки розкриє рота, знайде слово, то й диви — пташура вже фуркнула, а йому тільки послід на зубах залишається.

— Іди! — він сердито смикнув Пана полковника за рукав.— Давай-давай, тобі корисно скупатися. Закрасуєшся, мов кізяк на дощі!

Партизани мляво підсміювалися та хихикали їм услід, доки вони не зникли в лісі.

Західний схил гори був порослий соснами, і тільки де-не-де між ними, наче сивина в русій чуприні, вкраплювалися клени, високі ясени, тріпотливі осики, а вище густо вишикувалися темно-зелені ялини, мов пишна китиця на шапці, осяяній сонцем. Стежка була кам'яниста. Вони почали спускатися до потоку, шлях ставав дедалі крутішим, з-під їхніх ніг раз за разом зривалися грудочки землі.

Пан полковник іноді, щоб не втратити рівновагу, допомагав собі руками. І підбадьорював себе хвацькими вигуками, наче йшов із дівчиною. А то раптом робився серйозним, обережно вибирав місце, де ступити. Qesto mondo é fatto a scale, chi le scende e chi le sale» [1]. Тяжко спускатися, як і важко підніматися, але законів руху, як і законів тяжіння, нікому не уникнути.

Чола турботливо наглядав за Паном полковником. Боявся, щоб той десь не посковзнувся, не перечепився, не впав і не поранив себе об гостре, як ніж, каміння або не поламав ноги, що було б уже зовсім погано, бо тоді він мусив би завдавати його собі на плечі й тягти нагору, надриваючись, мов той осел, а після всього ще вислухав би критику від Пипи. Тому Чола час від часу зупинявся, щоб дати Панові полковнику трохи перепочити, і прикидав на око глибину запаморочливого урвища.

А в Пана полковника здіймалися груди, напружувався зір — він, як зачарований, вдивлявся в невідомий дикий край.

Бистрий гірський потік під самий корінь попідтинав ялинові ряди, аж до скелястої основи прорізав червону землю та, виплюскуючи, перекочував свою прозору зеленасту воду через біле каміння. Осіннє, ще тепле сонце, продираючись на дно провалля, низало намисто з водяних бризок, наче з коштовних перлів. Спадаючи каскадами через кам'яні чаші й мережива, мов переливаючись із пригорщі в пригорщу, під лінивий гомін дерев потік збігав кудись у синю безвість, у якийсь неземний світ. Боже,

---

[1] «Цей божий світ нагадує драбину: одні йдуть угору, інші — у долину» *(італ.)*.

яка краса! Ніби разок смарагдів, що він подарував Матильді на їхнє срібне весілля! Усе таке виразне, крім Матильдиного обличчя, яке розтануло, мовби було з воску, і в його пам'яті тепер відбивається тільки її тінь, її дух. А все інше — наче живе. Сімейне свято. Старовинна, пофарбована в червоний колір вілла у вигляді корабля, гості у фраках з обов'язковим жабо та галунами, шампанське, тости, дзвін кришталевих бокалів під жовтими лампіонами, порозвішуваними між гронами посадженого ще дідом мускатного винограду, довгий кам'яний стіл, а на ньому всілякі наїдки. Ілюмінація, гірлянди, ласощі, весільні цукерки, весільний торт, музика, менует Боккеріні, танці, розмови, посланець від самого дуче з подарунком! Яка помпа, шик, повідомлення в газетах, єпископ, бенгальські вогні! А наприкінці її потемніле змучене обличчя й зітхання: «Chi fa la festa, non la gode!» [1]. Завжди вона в душі носила якусь муку, завжди псувала людям настрій. Так і тоді! Після такого бенкету, після такого блиску, вітань і почестей тільки оте її лакейське зітхання і більше ані слова, довгий спокій — нескінченне чекання смерті.

Боже, про що він думає? Що йому спадає на пам'ять у цій страхітній війні, у цьому запереченні, у цій безглуздій вигадці, у цій жахливій ситуації, коли якийсь бандит з землистим обличчям й орлиними очима веде його в пекло? Господи, увесь світ — моторошна божевільня! Клітка для безумців! Невже він коли-небудь знову буде заколисувати себе безглуздо поетичною маячнею, житиме в нереальному втраченому світі, братиме участь у карколомних перегонах, животітиме в Ноєвому глухому ковчезі? А вже воші почали гризти його, шкіра — наче той листок, подірявлений гусінню. Боже, допоможи мені! Нема нічого вищого над красу, бережімо шкіру! Він відчув новий, дивний приплив сили, потяг до малих тілесних утіх.

І Пан полковник рішуче ступив до потоку, насилу стягнув з себе чоботи й шкарпетки, зняв сіро-зелену блузу та чорну сорочку й, мерзлякувато щулячись, щось бурмочучи та повискуючи від задоволення й холоду, поліз у воду, тер себе, шкріб і кропив кінчиками пальців, мов качка куцими крильцями.

Чола здивовано дивився на нього, як, пробачте, на кролика в загороді. А дідок розігрався, розстрибався на мілкому, наче пічкур у каструлі! Голісіньке боже створіння!

[1] «Хто влаштовує бал, не веселиться на ньому!» *(Італ.)*

Дрантя фашистське! Трохи вкритий старечим ряботинням, але досить-таки вгодований. Уже не колишній брикливий жеребчик, проте ще й не здохлякувата шкапа. Доглянутий, випещений. Тільки на ребрах у нього шкіра натягнулася, як бубон, і живіт здувся, мов у тих негренят, що в Медовці виступали з цирком. Напевно, і від печеної куріпки, яку він проковтнув, наче жабу. Тіло біле, аж світиться, й усе в червоних цятках. Мабуть, дуже смачна їжа для наших розторопних вошей. Ну й розписали ж його! Мов червоні букви на жовтуватому рушнику, який багата братова жінка розвісила над кухонним столом: пряжиться кава в чавунній ринці, держиться хата на добрій жінці. Диви! Оса йому всілась на шию!

— Ш-ш-ша! — зашипів Чола, а Пан полковник так і завмер з виряченими від страху очима, вгледівши перед собою роззявлену пащу, мов у тигра, що приготувався до стрибка.

Чола прудко підскочив, замахнувся рукою, наче шаблею, рубом долоні, мов ножем, черкнув Пана полковника по шиї — і оса задзижчала в нього в кулаці. Він немилосердно згнітив її, а потім розкрив долоню.

— Оса! Оса!— радісно й гордо загукав Чола, показуючи розчавлену комаху, а Пан полковник зітхнув од великого полегшення.— Не дав я, щоб вона тебе вкусила! Ну, чого вилупився на мене? Йди, йди, похлюпайся ще, бо скоро будемо повертатися!

Чола всміхнувся трохи винуватою посмішкою, підбадьорюючи старого: мовляв, жаль, що ти не розумієш мене. І раптом його погляд упав на полковникові чоботи. Аж у серце шпигонуло: «Як би їх узяти, доки кролик бовтається у воді? Але чи підійдуть вони, чи той розмір? Можна буде подивитися на себе в дзеркало потоку, там, де глибше. А Пан полковник хай узує опанки, щоб заздрісникам затулити роти: мовляв, обмінялися, та й годі». Чола ще раз глипнув на Пана полковника: той сидів на валуні посеред шумливого потоку й мив ноги. Чола повільно підняв чоботи за халяви. Пан полковник не переставав мити ноги. Та хіба він матиме щось проти, цей тихий кролик? Звичайно, він і далі буде такий самий спокійний і лагідний, як і досі. Мав би чого гніватися та знімати гвалт, через якісь там чоботиська! А якщо вже закомизиться, то Чола поверне йому ті чоботи назад — і край. Що буде, те буде, а голови не зірвуть!

ПОСЛАННЯ

Ще здалеку всі помітили, що Чола йде якось незвично, перевальцем, мов гусак, а Пан полковник дибає та підстрибує, наче хлопець на побігеньках. Очі в них гострі: «Господар змінив взуття, а взуття — господаря». Партизани миттю оточили їх, ніби якихось новоявлених, ще незнайомих людей.

Пан полковник обв'язав ремінці опанок довкола штанів, мов стародавній римлянин, хрест-навхрест, і тому видавався цибатим, наче лелека, а ступав то на пальцях і навприсядки, як фехтувальник на тренуваннях, то легко й з підскоком, наче горобчик. Був радий, веселий, ніби його щойно відпустили з військових маневрів, щоправда, не повністю, а тільки якось частково демобілізували на «гражданку».

Чола ж, навпаки, намагався видаватися зухвалим, бундючним, але марно. Його обличчям раз по раз перебігав вираз нестерпного болю, гіршого від зубного. Це чоботи, чорт би їх узяв, тиснули його, шпигали в кожний мозоль, аж іскри з очей сипалися, наче блискавки з чорної хмари. Пальці на ногах він судомно підгинав, ніби дерся вгору по слизькому стовбуру гранатового дерева. І кожну ту свою нелюдську муку перетворював на обличчі перед ними, мов під залізною маскою, в терпеливу усмішку, якій позаздрив би сам медовецький благочинний. Чоботи, чоботи, щоб ви були запалися в гній і багнюку! Будь проклята година, коли зазіхнув на вас, побачивши на дитячих ніжках старого. Уже тільки через це фашисти програють війну в горах — нема в них справжніх ножищ із широкими гнучкими ступнями, які так і прилипають до кам'янистого нерівного грунту! Але він не дозволить, щоб товариші насміхалися й кпили з нього! На його обличчі вони не побачать і тіні страждань, не кажучи вже про пекельний розгул нервів. Від цієї миті він не визнає ніякого болю, а якщо не витримає, то, бог свідок, ходитиме босий! Отакий він вольовий.

— Легкі, легесенькі! — весело кивнув Пан полковник, підійшовши до Пипи й показуючи опанки на своїх недолугих ногах, які йому зараз здалися пружними й бистрими. Він то сяк, то так переставляв їх одну за одну, зазирав, скільки міг, на підошви, стукав по них пальцями, ніби пробував, чи міцно прибиті. І тільки тепер партизани помітили,— а може, то їм тільки так здалося — що він

трохи косить очима, і від того вираз обличчя в нього якийсь пришелепкуватий, як у Луки — злий.

— Ось так, товариші, обмінялися ми, спитайте в нього! — ще здалеку почав оправдовуватися Чола, щоб випередити їхні запитання й дати зрозуміти, що обмін був добровільний і чесний, без будь-якого насильства й залякувань (а не такий, як декому гадалося).

— Якою ж мовою ти домовлявся з ним? — уколов його Павло.

— Кулаком, а не мовою!— зі злістю докинув Лука, й очі в нього заблищали, підборіддя випнулося.

Пипа ледь примружився, чекаючи, коли розпаляться пристрасті. Під його чорними віями фіолетово-сріблястим вогнем спалахнули дві краплі розтопленого свинцю. (Взагалі колір його очей мінявся, мов у калейдоскопі). І мовчав, як статуя. Ніби хотів цим сказати і всоте наголосити й підкреслити, що останнє й вирішальне слово — за ним. Він ще дужче звузив щілину очей і далі мовчав, тільки лівий кутик рота ледь-ледь опустився, що надало його обличчю насмішкуватого й водночас гіркого виразу. Такий він був ще поважнішим і ще більший вплив справляв на людей. (Не сумнівався в цьому, хоча й не від природи цей дар був у нього, а навчився цього він в одного медовецького мудреця — судді, що розглядав усякі заплутані справи).

І справді, Чола занепокоївся.

— Ішли ми купатись... Потім я взув чоботи, а він опанки! Він радий, нічого не каже, і я радий, нічого не кажу. Не треба, чоловіче, багато слів, щоб порозумітися з людиною! Правда ж, Пипо? Ти ж сам мене так учив! Правда ж? — не вгавав він.

Але від того наївного, дурного Чолиного пояснення спалахнула між партизанами ще більша злість, посипалися докори, здійнялася буча, наче хто жару підсипав у сушняк. І саме в цю мить пролунав голос вартового з верхівки гори:

— Марко йде!

Усі раптом забули про Чолу та про чоботи, ніби й мови про них не було,— як то кажуть: голодній курці просо на думці. Чола теж захопився цією набагато важливішою подією і, вирячивши очі, втупився в долину.

Марко важко підіймався косогором. Два великі пузаті сидори в'їлися йому в плече. Одну руку він поклав зверху на важку торбу, що звисала на груди, а другою рукою роз-

махував, наче гріб веслом. І кректав, розчервонілий та набитий їжею, як патрон порохом. Видно, й вина потягнув, бо похитувався та позіхав. Ішов кривулясто, нога за ногою, зупинявся, перепочивав, великі краплі поту скочувалися йому з підборіддя, вимащеного поповим жиром. І задоволено всміхався крізь імлу товстими губами, як циган до меду. Достеменний тобі ярмарковий дудар з козою та заробленими подарунками! Так би й загейкав, коли б не йшов під гору та не повні торби. А як тільки помітив на скелі видовжені худющі людські тіні, одразу гукнув:

— То хтось допоможе?

Ніхто ані ворухнувся.

— Тоді я сяду отут і сидітиму, доки не впораю весь хліб і сало! — вищірив він зуби й умостився на плоскому камені.

Чола й Лука злякано переглянулися: а хіба йому довго, цьому ненажері? І швидше кинулися вниз: щоб він не встиг проковтнути ані одного шматка! Чолі в полковникових чоботях здалося, ніби розлютовані чорти в якійсь пекельній кузні схопили його ноги зубастими кліщами й гамселять молотами по розжарених мозолях, забивають цвяхи у мозок. Він стис щелепи! (Аж почув, як бухкає в голові). І ще міцніше зціпив зуби: не дай поживи для дотепів тим насмішникам, терпи, хоч би й ноги повідбирало!

Підбігли до Марка, грубо, майже силоміць зняли з нього торби, наче розправлялися з ним за ту його зухвалу погрозу, й подалися назад на гору.

Марко тепер почував себе легким, ніби пір'їна. Нехай! Нехай і вони трохи потрудяться! Бач, як швидко притюпали! Наче на поминки! Знають, з ким мають справу. Таж він не для себе ніс! А міг би затятися й строщити геть усе, до найдрібнішої крихти, особливо коли б упевнився, що його обводять круг пальця, що з його му́ки роблять собі жарт. І навпаки, якщо він бачив задушевність і щире ставлення, тоді поділився б останнім, крові своєї не пошкодував би! Але хай собі, кинь, Марку, ті свої причіпки: що занадто, того й свині не хочуть! Хай тебе міряють з голови до ніг, а ти своє знай і десь у глибині душі посмійся з того всього.Чого ти чекав? Визнання, похвал? А від тебе похвали хтось діждався? Не задирай носа перед голодним, тільки в думці покепкуй собі з нього, якщо він не має сорому. Тримайся спокійно і з гідністю, як

господар доброго коня (або сам кінь!); усе те мине, як і голод.

— Було тобі, мабуть, погано в попа? — уїдливо запитав Лука.

— Он бачиш: розгодував його, як порося на різдво! — уточнив Чола хриплим голосом.

— Сам, із доброї волі, піп не дав би нічого, страшний скупердя... тільки ж я не промах,— прогув смиренно, без хизувань огрядний Марко.

— Якщо не приніс тютюну, вухо тобі відірву! — раптом вигукнув Чола.

— А чому саме вухо? — здивувався Марко.

— Бо ти й так глухий, а то — щоб уже й зовсім не чув! — усміхнувся Чола.

— Ух! — видихнув Марко.— Гарно говориш, та гидко слухати. Краще б тобі залізти назад у свою козлячу шкіру, у ній ти був розумніший! І ліпший!

Чола замовк. Не знав, що й думати: чи Марко ображає його, чи хвалить? Нишком зиркнув на Луку — той, як звичайно, собі на умі, і нашим і вашим. Отже, Марко таки глузує із нього, глузує! Ще й як! Спасибі йому! Ужалив добряче. Як же тепер поквитатися з ним? А власне — за віщо? Що той зробив такого? Не треба нікому мстити без крайньої потреби! Сам він зараз винен: язика розпустив через оті пекучі мозолі, а не від злості!

Пипа вийшов їм назустріч, звів руки вгору і вдячно глянув у небо.

— Блаженні очі, що бачать тебе! — солодко звернувся він до Марка, як піп з амвону, і відразу ж металевим голосом пророк: — Але якщо не приніс доброї звістки, то краще б тобі було не вертатися!

— Я нічого не знаю! — пробелькотів Марко розгублено, мов хто вилив на нього цебер холодної води. «Той Пипа і звеселить тебе, і нажене дрижаків, як молодичка! Для простої людини він, мовби і сонце, і град водночас для виноградника!»

Пипа розкрив листа і, щойно пробіг очима перші рядки, вигукнув весело:

— Читатиму вголос!

Сів на камені й зачекав, доки всі обступлять його, наче курчата квочку.

Пан полковник теж підійшов боязко до партизанів та їхнього ватажка, але не присів, а залишився стояти трохи осторонь, так би мовити, і не набиваючись до них, і під-

креслюючи разом з тим, що він вважає себе не лише полоненим, а й, якоюсь мірою, їхнім спільником. Як би там не було, але він відчув усю важливість цієї миті — йшлося ж бо про його життя і смерть! Очі в нього були перелякані й благальні, як у старих жебраків, радужки стали безбарвними, зіниці потемніли, але десь на самому їхньому дні зачаїлася іскра надії. Він аж розтулив трохи рота й завмер, утупившись у Пипу, як у райську браму, і тільки нервово хрускав пальцями.

— «Дорогий Луципере,— почав Пипа, і вуси його затремтіли від сміху,— насамперед про справу! Завдяки мені твоя затія вигоріла!» Без попа і в рай не попадеш!— додав Пипа, кисло всміхаючись.— «Мене мало не вбили!» Бреше він,— докинув Пипа невдоволено й трохи ображено.— «Було багато мороки. Зв'язувалися по радіо з Римом. Видно, велика цяця в тебе! Друг самого Муссоліні!»

Усі мимохіть обернулися раптом до Пана полковника. А той знітився, замотав, мов п'яниця, головою, наче виправдовувався чи просив пробачення. Ніяк не міг збагнути, чого вони вступилися в нього. Коли ті розмовляли між собою, він ніколи не знав, що чекає його, хоча й здогадувався, що мова йде саме про нього, й тоді все в ньому терпло, наче ступав краєм прірви, світ затуманювався, і він ціпенів, мов піддослідний кролик. І це зловісне відчуття страху доконало б його, якби не оманлива, розпутна й щедра Пипина усмішка, яка, наче вкрадливий кат, залишала йому надію навіть на порозі самого пекла.

— «На все пристали!»— читав Пипа, а серце йому аж до горла підплигувало від шаленої радості.— «Диво господнє! Це, Пипо, свідчить, що люди на війні втрачають розум!» — Тут Пипа хоч і стримувався, але образився-таки: — Якби піп воював, він би, певна річ, не втратив розуму, але втратив би Пана полковника! Далі. «Отже, в суботу, близько четвертої години пополудні, грузовики будуть у Вовчому Лігвищі, на перевалі, і приведуть їх самі шофери, без охорони. Зустріньте їх по-доброму й поверніть людину в її отару. Хай завжди у вас буде на гадці, що всі люди — божі створіння і з ними треба поводитися милосердно, а не хижо й безбожно!» Це він украв з довоєнної проповіді!— весело вигукнув Пипа й зареготав заливчисто й лунко, наче в дзвони бамкнув.— «А щодо підсвинка, якого ти послав до мене і який принесе тобі цей лист...» Це вже, Марку, про тебе!

— А мені байдуже! — спокійно відповів Марко.— Такого скнари і злюки, як він, ще світ не бачив!

— «...то не жаль мені, що він знищив мені увесь місячний запас харчів, а жаль, що я через нього мусив пережувати й проковтнути стільки лайок», ніби це якісь сардинки,— вставив Пипа,— «тепер і сповідника на ці гріхи не знайду! Якщо хочеш мене зовсім зі світу звести, то знову пришли такого підсвинка,— тоді навіки розпрощаєшся зі своїм шпигуном! Дякую тобі за все...» Нема за що! «Твій Пипа Пипин покійного Пипи! P. S. Зміни цей блазенський пароль, ми не в цирку!»

— Що це таке P. S.? Шифр? — запитав Лука.

— P. S. означає: «після сортиру!» — буркнув Марко, радий, що хоч так помстився попові.— Це я чув од школярів,— додав він спокійно.

— Велику справу зроблено! Люди! Товариші! Велику справу! — гримів Пипа натхненно, бажаючи підбадьорити всіх, піднести в них віру в близький успіх. У кипінні своєї крові він раптом відчув якусь таємничу, дивну дрож, незборне прагнення ризикувати, наражатися на небезпеку, проникати в незвідане; його, мов розмріяного хлопчину, охопило приємне збудження, пройняло почуття сліпої пристрасті, закоханості в божевільну й нескінченну гру — єдино справжнє життя. Але, наткнувшись на обережні недовірливі посмішки, мовляв: де ще теля, а ти вже з довбнею бігаєш,— він зробився нараз діловим, серйозним:— А тепер план! Слухайте! Субота завтра! Ти, Марку, з Лукою візьмеш іще п'ятьох і підеш негайно в село, там зберете всіх — чоловіків, жінок, старих, малих — і завтра пополудні рівно о третій годині будете з ними у Вовчому Лігвищі.

— А на якого біса нам ті люди, Пипо?— здивувався Марко.

— А хто розвантажить п'ять автомашин, набитих товарами та зброєю? Ти он дві торби — і то ледве доволік!— відповів Пипа.

— Та вони ж усе розтягнуть, брате! — занепокоївся Марко.

— І хай! У них ще більше потягли!— відказав Пипа.

— Марко по собі судить! — пустив шпильку Чола.

— Люди не підуть з нами. З Пипою — підуть, а з нами — ні! — засумнівався Марко.

— Справді!— підтримав його Чола.— Це тільки до Пи-

пи злітаються, як мухи на... Бо таки так, Пипо! Без тебе їх ніхто не мобілізує.

— Гаразд! — погодився нарешті Пипа.— Ми підемо в село, а ти, Чоло, залишишся з полковником! І ще Павло та Божа. Тільки щоб берегли його мені, як зіницю ока, зрозумів?

— Зрозумів! — твердо відповів Чола.

— Завтра вранці подастеся з ним у Вовче Лігвище — так, щоб там були десь коло третьої години. Ти зрозумів мене?!

— Зрозумів!

— А тепер дайте людині що-небудь на зуб! — промовив весело Пипа, піднімаючись з каменя. І тільки зараз помітив Пана полковника.

Дідок тремтів. Сонце вже зайшло, та й довго старому не казали, як буде з ним. І все-таки було щось неприродне в полковниковій поведінці. Очевидно, той фашист не стільки наляканий, скільки хоче розжалобити їх. Пипа приглянувся ближче: очі в нього були напівзаплющені, але не в молитві, а так, як у медовецьких дерев'яних святих: дуже вже Пан полковник скидався своєю грою на ті грубо обтесані статуї. А проте чоловікові, може, й справді було холодно, та й чому б не підняти йому трохи крила, адже з'явилися добрі шанси у великій грі.

Пипа поволі, з серйозним обличчям підійшов до Пана полковника, як до давно знайомого в'язня. Він хотів спочатку підбадьорливим, твердим поглядом підготувати його до доброї звістки, від якої могло не витримати серце старого, бо ж його ставкою (в цій грі) було власне життя.

— Усе буде добре, Пане полковнику! Завтра робимо обмін! — неголосно промовив Пипа.

— Дякую! — пролепетав тупо старий, закривши блідорожеві набряклі повіки, як пелюстки зів'ялого цикламена. Він увесь трусився.

Чола стурбовано помацав його лоб:

— Господи боже, таж у нього гарячка!

— Звари йому меду! — кинув єхидно Пипа. Він хотів показати себе перед усіма холодною, суворою, позбавленою сентиментів, залізною людиною, якій не властиві різні там душевні слабкості.

— А де його взяти, ради господа бога? — заволав Чола.

— Ти знаєш де, тільки не признаєшся! — насмішливо дорікнув йому Пипа.

— Відведи його на лежанку,— промовив Павло.— Тут не до жартів!

— Треба дати йому чогось гарячого! — порадив Божа.

— І мокру ганчірку прикласти до голови! — додав Марко.

— І прикладу, хоч ти й глузуєш! — відказав Чола й обережно, повільно, ніби тифозного, повів Пана полковника в хлів.

— Ну, хто б на світі повірив, що ми так піклуємося про якогось фашистського полковника?! — випалив метикуватий Лука, і його праве око так і заграло хитрістю.

— Лицеміриш! — шепнув йому Пипа, і Лука зблід, прикусив язика й миттю скинув пустотливу маску.

Сутеніло. Між соснами вився сизий туманець.

Чола з Паном полковником доходив уже до хліва.

— Вирушай! — скомандував Пипа, і всі заметушилися, збираючись у дорогу.

Пипа наздогнав Чолу біля самих дверей.

— Чоло, як зіницю ока, бережи його! Слухай мене уважно й затям собі: від цього, можливо, залежить доля всієї війни!

— Диво, та й годі! — витріщився Чола, але відразу випнув груди: — Розумію, Пипо!

Пипа подивився на нього пильним оком. Наче вкладав наказ у його душу. Потім, ще раз ковзнувши по ньому веселим, довірливим поглядом, обернувся й пішов. Заглиблений у нові думки, він поминув Павла й Божу і навіть не помітив, як вони махнули йому рукою,— поспішав за партизанами, що рядком один за одним спускалися з гори.

Щойно Пипа повернувся до нього спиною, Чола швидше сів чи, точніше, упав на холодний поріг. Тамуючи біль, мов здирав з себе живу шкіру, він насилу стягнув ті проклятущі чоботи. Ноги пекли вогнем, потім розпечені голки стали поволі вгамовуватись й остуджуватися подувами північного вітру. Чола зітхнув полегшено. На щастя, його не послали в село. Відпочине, приспить свої рани, а завтра замотає ноги м'якими онучами, одягне шкарпетки й узує опанки. А чоботиська — назад Панові полковнику, і хай буде проклята година, коли він поласився на них!

ГЛОРІЄТА

Пан полковник скоцюрбився на дерев'яній лежанці без узголів'я, на оберемку сухої соломи, втягнув голову під важку суконну попону, як равлик, і трясся всім тілом, кожною жилкою та нестримно цокотів зубами, ніби то були не зуби, а якийсь електричний ударний інструмент.

Чола накинув на нього й свою ковдру, попідтикав її. Він занепокоївся: йому ще не доводилося бачити такої жахливої трясучки, шаленої лихоманки, чути такого безнадійного цокотіння, немовби сама смерть немилосердно пришпорювала старого, а він покірно, тупо піддавався їй. Раптом Пан полковник якось поник, осів і почав стогнати. Під попоною відстовбурчувався тільки невеликий горбик, розохкана купка м'яса, яка ледь помітно здіймалася й опадала, мов груди заснулої дитини. Тіло його палало кіптявим полум'ям і кипіло в крижаному поті. Чола, коли обв'язував йому голову мокрою ганчіркою, ненароком торкнувся шиї: вона була гаряча й в'яла та шорстка, як перепічка.

Свідомість Пана полковника заполонили таємничі поклики, заповнили вогняні страхіття, голова палахкотіла в запаморочливому вируванні й дзвеніла зумкотливою порожнечею. А він усе не хотів зазирати в невідчепну, настирну Пандорину скриню своїх давніх спогадів. До останнього проблиску думки стримував віко, налягав на нього, щоб не відчинилося. Але в болісному стані, у нерозважній тузі, у мареннях скриня, очевидно, сама розкривалася, заманлива, небезпечна й таємнича, як слизька ненаситна скойка.

У його потьмареній, розбурханій свідомості вимальовується Глорієта з її чорними, обвитими плющем гратами, мов мерехтливий острів у втраченому дитинстві. Усе інше — ніби обривки павутиння, розмазані картини якогось безтямного поспіху, тліючі кратери затягнутих, зовні зажилих ран. Глорієта! Із далекого примарного дитинства виростає і в'яне водночас та дивна таємнича квітка — привид чи дійсність, покарання чи перепочинок, скверна чи очищення, невідворотний реальний злочин чи буйний витвір нездорової уяви?

Глорієта!

Марно він намагався потопити її в туманах сірих буднів, вирвати, викорчувати із світлих щасливих мрій. Марно! Тимчасове зникнення давніх глибоких вражень — це тільки пуста ілюзія. Насправді ж (і сам це мусить визнати), він просто не міг би жити без тої альтанки в праді-

дівському парку, без її пошарпаних чарів, без її незрозумілої, але фатальної привабливості. Як тільки йому починало здаватися, що вона зникає з його пам'яті, він тоді пристрасно поривався за нею, за її загадковою безсмертною нікчемністю, за її божевільною красою, за її святами відчуження й марності (туди, де кінчалось життя недолітнього бовдура?). La cerimoniadi un rituale occulto. (E di alienamento?) [1]

Постійно шукав Глорієту. Але та дивна дитяча альтанка тікала й розвіювалася перед човном шукача, як марево на бистрих розбурханих хвилях. І він кидався знову на її пошуки у відшумілих мертвих просторах. А хіба в цій безглуздій фатальній погоні і сам шукач не розпливався в надуманому хибному припущенні, у химерній вигадці, в ідеї, яка — без особливого резону й доцільності — переслідує людину? А може, розчиняючись таким чином, людина відчуває якесь недосяжно щасливе пробудження або нове, ушляхетнене народження? Чи можуть безумства принести людині бодай яку-небудь утіху, якщо вона звикла до них, як до повітря, якщо вони для неї від самого початку одним єдина свідомість?

Ні, не йшлося тільки про настирливу ідею Глорієти, про утвердження чогось, що докучало йому. Йшлося про повернення несправедливо перерваного таємничого дитячого сну, того дивного, незвичайного стану, який ні в якому разі не повинен зазнати ганебного краху, інакше всі майбутні основи похитнуться й розсиплються.

Йшлося, отже, про важливий процес, про справедливий суд над великою неправдою й ганьбою, заподіяною колись давно йому і Ренцо через прадідівську Глорієту. Бо загибель Глорієти назавжди залишилася для нього найтрагічнішою подією, глибоким шрамом, непростимою образою, завданою свободі і мріям дитинства.

Через те в ньому завжди приховано тліла невимовна туга за Глорієтою, хоч вона й завдавала йому незмірного болю. Він щоразу відчував якийсь поривний зойк, придавлений крик: його колишній дитячий «гріх», «збочення», «дурість» треба перекреслити й перетворити на заслугу, визнання й похвалу, щоб у ньому заспокоїлося нарешті його поранене дитинство. Знову побачити наяву Глорієту, прикрашену, сяючу, запашну в ореолі дитячого замилування, а не в снах і кошмарах, охоплену язиками полум'я,

[1] Церемонія таємничого ритуалу. (І відчуження?) *(Італ.)*

овіяну грозовими вітрами вигнання. (Він і Ренцо від того часу віддаляються один від одного, як дві комети).

Якийсь вогкий і похмурий, але величний коридор, наче нескінченна стрічка, пробігає повз нього, нерухомого (бронзового), ніби ковзає по желатині звареного мозку, і ось в одній темній ніші промайнув недоумкуватий, косоокий, смішний Ренцо, застиглий та блискучий, мов лялька з пап'є-маше, у позі напруженої слухняності, наче вірний пес. У тій темній ніші він, певне, чекав, що його покличуть і обманливо втягнуть у якусь авантюру. Він завжди з насолодою переживав сотні дрібних самознищень ради Глорієти і її високого існування. У цьому крилась і вся велич, і нещастя малого Ренцо — у послуху й готовності до всяких несподіваних вчинків, до всякого добра і зла.

Осяйна Глорієта підіймалася з імли, наче незнищенний вівтар, розриваючи, як завжди, покривало спокою, прискорюючи биття екзальтованого серця.

У глибині занедбаного старовинного парку під самотньою пінією, мов під велетенським розлогим балдахіном, зачаїлася Глорієта, ніби чарівний гриб (спорова рослина?). Парк був трухлявий, розкуйовджений, з обсмаленими ребрами, у лахмітті, наче сивий скорботний пустельник, на якому колись елегантний фрак тепер зовсім порвався, витерся й припав пилом. Давно ніхто не ходив коло нього, і він знищився, зазнав смертельних ран у нерівній борні з непереможним часом; його брали під свою опіку вірні й спритні потайні спільники: чорні дупла, хисткі тіні, килими коричневої глиці, обламані гілки, перепріле листя, гострі промені; під землею він поснував живодайне коріння, знявся в небо диким плетивом віт, безладним поростом, безплідним пруттям, сплутаними високими цупкими травами. Густі, давно не стрижені кущі застигли зледенілими водоспадами, буйні крони дерев, що колись були підрізані у вигляді велетенських силуетів грецьких та римських богів, тепер стояли знічені, з похиленими головами, як плакучі верби, скидалися на згаслі гігантські свічки, по яких і далі стікав патьоками віск, а вони обростали ним і, вироджуючись, покірно відходили в запустіння й забуття, мов затягнутий павутиною мотлох на столітньому горищі. Той прадідівський парк нагадував запущене кладовище колишньої слави з обсунутими могилами, густими тінями й заростими травою хрестами, і єдиним живим джерелом, єдиним нестаріючим серцем серед усього цього сплетіння коренів і мертвої рослинності була Глорієта.

Глорієта! Початок його судомного невдаваного самоутвердження, непогасний світильник неминущої родової могутності. І зараз вона сяє в його пам'яті, як вогонь у похмурій печері, із самого лона історії.

На місці спаленої Глорієти потрібно поставити бронзовий пам'ятник йому і Ренцо, поставити пам'ятник «юності, ранній і гіркій» («fanciullezza amara e precoce»), а не «хлопчиськам, зіпсованим і пранцюватим» («fanciullaglia corrotta, contagiosa»), як торочила банда Мартіно.

Прихований і чарівний, відлюдний і таємничий закуток у глибині занедбаного парку був наче уламок корабля на стрімкій скелі. Справді, він почував себе тут і комендантом форту, і капітаном канонерки. Ренцо більше любив сушу, не вмів плавати і тим паче не годився в начальники. У нього не було мрії, щоб піднятися, злетіти й перетворитися на капітана військового стального флоту, який би у блискавках моря й небес, на чолі відшумілих століть, на чорній зорі, під чорними хмарами народжував божих обранців і в своєму нестримному льоті чавив усі зірки, гідри й актинії ненависних світів, усі гучні небезпечні святині, усі низькі створіння.

Грати й планки чудового портика, збиті міцними цинковими цвяшками, Ренцо пофарбував у чорний та сірий кольори, а мідний купол даху з мереживним карнизом — у зелений. Таким чином вони сподівалися приховати альтанку від негідних, брудних поглядів. Тоді ще думали, що Глорієта недоступна для чужинців. Її підніжжя ховалося в заростях кропиви, анісу, бузини й папороті, що буйно виростали з чорної землі, а з кожного просвіту між гратами звисали колючі троянди, які, наче клубки гадюк, обвивали південну стіну парку. Розповідали, що в порожнинах нездрюватих скель тут водяться справжні гадюки. Їх вони вважали своїми захисницями, вестальками, які охороняють таємницю хлопчачого палу. Однак завжди відчували перед ними сильний страх, який проймав їх до самих кісток. Мусили рішуче долати його, проганяти від себе. Вигадали навіть дурну гру: «одиницю страху». Домовилися, що будуть карати себе за власним розсудом. Ренцо часто признавався і був битий дев'ятихвостим волосяним канчуком. Між темними ребрами в нього наче просвітлювали блідо-рожеві нутрощі, а він хотів, щоб за кожну «одиницю страху» його били до крові. Але удари були завжди стримані, легкі, крім одного випадку, у страсну п'ятницю, коли Ренцо боженолів за втіленням Спасителевих мук. Після бичування

він приносив Ренцо каву з молоком та скибку топленого сиру з медом, усе загортав у велику обкладинку — виходила ніби книга — і потай виносив з великого батькового дому. Сам же ніколи не давався, щоб Ренцо бив його, бо це не личило вождеві, хоча й він багато разів їжився від «одиниць страху» перед гадюками, яких вони так і не бачили аж до того фатального ранку, коли Мартіно спалив Глорієту. Та й то, можливо, їм тільки примарилося в смертельно пораненому, зруйнованому сні.

Було йому тринадцять років, він якраз входив у юнацький вік, на верхній блідій губі, мов травичка на розпушеній грядці, почали пробиватися шовковисті вусики. Сірі обтягнуті штани і жовті чобітки, мисливський ніж за халявою, піджак військового крою з нашитими квадратними кишенями, cravatta a farfalla [1] в червоний горошок, шкіряний пояс із срібною пряжкою (гербом їхнього старовинного роду) та срібним двоствольним пістолетом (pistola a fucile) — «ніби намальований Веласкесом портрет молодого дворянина». Це сказав батько старій черниці, хворобливій і сухій, як тріска. «Добре, що він любить природу, буде здоровий»,— твердила черниця. Але йому був відомий — він чув його від Ренцо — і складений Мартіно пасквіль про надутого клоуна:

«Справжній клоун: костюм різнобарвний,
Маска дурна і запах негарний!»

Мартіно ще сказав про нього, що він «мала гадюка, ошкірена й зла». Але тоді його не обходили ні художні картини, ні природа, ні простацьке базікання якогось там селюка. Мартіно і його «польові миші» були для нього неживими предметами.

У перші дні Глорієти він і Ренцо, всього один раз, випадково, розпалені й запаморочені літньою післяобідньою духотою, притулились один до одного, але відразу ж зніяковіло відсахнулися в різні боки. Це було назавжди мовчки викреслено з пам'яті. Поволі виробилися тверді правила Глорієти, запанував аскетичний військовий дух. І про «ганебні дотики» вони ніколи більше не згадували. (Ренцо, безсумнівно, у глибині душі зарахував їх собі як «смертельний гріх»).

Ренцо був нижчий від нього на цілу голову і тілом, і духом. Ходив босий, у матроському тільнику, в коротких брудних штанцях, обрублених ремінною смужкою, а в Гло-

[1] Краватка-метелик *(італ.)*.

рієті підперезувався широким брезентовим поясом із пожежного шланга, до якого замість бахроми та піхов причіплював справжнього кінського хвоста, і коли він пританцьовував, переступаючи з ноги на ногу, то вимахував ним, наче пришелепкуватий добродушний помічник тореадора, дражнячи бика. Ренцо! Син сільського дзвонаря й гицля. Трохи старший за нього, з неспокійними, прозорими, рожевуватими очима, він був у нього хлопчиком на побігеньках, його лакеєм, щирим підлизою, васалом, річчю, іграшкою, мазохістом, підлеглим, який насолоджувався своєю підлеглістю, і був закоханий у нього, свого вождя, як у свою протилежність. Ренцо! Жива лялька, податлива в руках творця й дресирувальника — поборника «чорного порядку» речей.

Ренцо розцвітав, його червоні щоки горіли, наче польовий мак, а в нього — обличчя з дня на день ставало бліднішим, риси робилися тонші, ніби воно було з алебастру. Висипали підшкірні гнійні прищики — свідчення неусвідомлених статевих нуртувань. Але вираз його був глибокодумний, удавано зухвалий і безстрашний, пройнятий рішучістю здійснити те, що задумано. Чорні округлі очі з гидливою усмішкою, прикриті напівопущеними, як у молодих послушників, повіками, увібрали в себе погорду й ненависть, привабність і чари потайних думок, каламутне натхнення «чорного порядку». Хтозна-звідки, і для чого, і як? Ним дедалі більше оволодівав той страхітливий замір. Звичайної повсякденності він мовби й не помічав. Найжиттєвішим, найреальнішим для нього був цей його плутаний руїнницький задум. Очі оскліли, осліпли від велично грізного прагнення розтоптати світ і юрбу, натхненною жертвою звести безліч жертовників, на яких він у своїй уяві розпинав не тільки школу й учителів, музику й церкву, Мартіно й сільську потолоч, а й — у хвилини люті — свою рідну матір, рудоволосу пані в золоті, але без тепла й запаху, яка ні разу не взяла його з собою на літо в їхню заміську віллу в Умбрії. Із його жил (і з історії?) прямо-таки струменіло незборне бажання знищити існуючий порядок речей, існуюче суспільство, існуючий світ. Він ріс із тим прагненням, насолоджувався ним та його віддаленими уявними наслідками. Хай навіть бути підлеглим, аби тільки підпорядкувати собі інших! І шаленіти від того, що час протікає повільно, без подій!

Каламутні води течуть неквапно. І в «святій» Умбрії теж. Живому нащадкові славних предків навіть саме століття

здавалося смертельно втомленим, ледачим, брехливим, тим часом як у лоні землі розбурхано клекотять натовпи небезпечної грубої черні, мов гадюки під Глорієтою.

Глорієта помалу наповнювалася предметами, символами й тотемами «чорного порядку» речей, мовби їх приносили якісь могутні руки індійських творців і руїнників світу, а не його та Ренцові тендітні руки. Нагромадили в ній цілі купи мотлоху, викинутих, поламаних, украдених, таємничих і непотрібних речей. Чим же все-таки була Глорієта? Звалищем прихованого честолюбства чи поверненням колишньої венозної крові? А може, це була мертвотна провісниця жахливої всезагальної катастрофи? Чому він ставав усе послідовнішим і палкішим прибічником «чорного порядку» речей?

По жіночій лінії в його роду були тільки невільниці — плоть, шкіра і сльози. Тільки Марії Магдалини. Від бунтарок, любострасниць, блудниць, поборниць і служанок аж до покутниць, рецидивісток, вітрогонок і мучениць. Чим більше вони старіли, тим більше підносилась велич голубої крові і культ могутніх предків.

В оксамитному альбомі, окутому сріблом, зблідло-руді фотографії. Жовті, бурі, чорні очі з рудими тінями й сумними виразами. Постаті у довгих, фалдистих, як у римських богинь, платтях. Крісла з чорними вишивками і білими мереживами. Крислаті солом'яні капелюшки, наче вазони для в'юнких квітів. Перед дзеркалом глиняні вазочки — панська примха. Під ліжками великі нічні горшки з майоліки, розмальовані фіолетовими трояндами. На нічних столиках дерев'яні хрестики і важкі молитовники. Підсилені інтимні запахи шкіри, поту. І голі животи, розкинуті ноги.

Переверни мережану обкладинку! Алеї, прогулянки, каплиці, будуари, шепіт, молитва, сльози й хихикання. Якісь голубі, сірі, срібні, зелені кавалеристи. Підстрижені, вузенькі, підкручені, розкрилені, напахчені вуса. Гамаки в затінку і пухові постелі. Лестощі, омана, благословення, злягання, глум.

А позаду маснички й печі, олія і хліб, жорна й ножі. Речі. Селянки, слуги, коні, вози, вогнища, купи гною, рала, воли, водограї, речі. Перса сільських дівок. Ссавці із жилами, хрящами, утробами, спермою. Речі. Спазм у горлі, огида, непритомність, падіння!

І пробудження.

Фаланги очищення. Заборона дихати, сміятися, перешіптуватися, викиди шлунка, повернення в пекло, потоп-

лення з каменем на шиї. Стерти всі цивілізовані світи, американські, китайські, російські, балканські, іспанські, і всі дикі та напівдикі світи, розсадники тваринних інстинктів, тупого, отруйного, лінивого животіння й здихання. Ще одна фаланга з тисяч, мільйонів фаланг, якими теж доведеться пожертвувати. І Ренцо врешті-решт буде принесений у жертву. Неминуче зло і велич століття, велич віків. Насильство в ім'я вибраних, сходження на престол вибраних, а не історична прелюдія з бандою Мартіно.

Глорієта була не однією, а єдиною можливістю життя. Винятковість живить амбіцію. Незаперечну, яскраву, світлокровну.

Дзвіночками прикрашено кросна для препарування розіп'ятих крил, щоб зменшити їхнє лопотіння. Чорні шпильки увіткнуто в тім'я живих жаб, щоб навчити їх стрибати назад. Срібну кадильницю наповнено пташиними й осиними перетинками — від гадючих навроченъ. Під ситом завжди напоготові злі комахи, цілі рої всіляких жучків, переносників корости, коклюшу, прищів, зубного болю, запорів, мук і смерті. Череп з трьома запаленими свічками в трьох зяючих отворах, ліхтар для приманювання комах, що втекли. Скляна куля, а в ній галера з невільниками. Повітряний змій із людської шкіри, старовинний пергамент, списаний латинськими цифрами, які показували час вибуху пекельної машини. У темному кутку Глорієти висів і гойдався один із найпотаємніших і найдорожчих трофеїв — важкий чорний хрест із розп'ятим срібним Ісусом, відрізаний від єпископового пояса на традиційному літньому домашньому балі (єпископ страшенно лютував і гнівався, а батько заспокоював його й домовлявся про відшкодування; розстаючись, єпископ благословив батька, а батько вклонився й поцілував йому руку). І було, крім цього, безліч інших нікчемних, дурних, не вартих уваги речей, які пізніше підло збунтувалися.

Був тут і той квадратний дерев'яний стілець із спинкою — «катівня» — з пристроєм для тортур («іспанським чоботом»): приладнаною до ослінчика старою великою тріскачкою, якою торохкотіли від страсного четверга до великодня, а зараз її дерев'яний жолоб і колодка правили за лещата й чекали своєї першої жертви.

Ренцо нарешті вдалося намистом із каштанів, пофарбованих у білий і зелений колір, заманити Ізотту, таку ж білу й зелену. Вона стояла в дверях Глорієти, мов ясеновий листок. Нещасне створіннячко з каламутно-голубими

очима й почервонілими повіками, навколо яких уже квітнули руді кола — ознака якоїсь хвороби, з пушелястим, як у старих фей, волоссям, з блідо-сіруватою шкірою без кісток, на худих розставлених ніжках, з вічним цікавим придуркуватим посміхом на стулених губах, як в ангорської кішки. Уся вона була тремтлива, драглиста, не дитя й не дівчина, не звабна й не жалюгідна, а просто ще недовершене й неокреслене з'явисько, розпливчасте, кострубате, легковажне, мов дитячий акварельний малюнок з випадковими розмазаними кольорами та обрисами.

Ісус на срібному єпископовому хресті висів непорушно, його накрили мокрою квітчастою хусткою. Можна було починати хвилюючу мандрівку «в історію вен». Так пізніше він назвав ту першу (фатальну) спробу зірвати з душі кайдани штучних, накинутих ззовні остогидлих звичок і норм, звільнитися від набутої гидоти, яка, мов омела з дерева, висотувала з нього життя.

Стояв осторонь, у кутку Глорієти, на «капітанському містку», сильний, сповнений гідності та полохливий, і дивився на тремтячого, напруженого Ренцо.

Ізотта сіла на квадратний стілець, губи стулені, сама цікава й придуркувата. Стілець був трохи відхилений, як крісло-гойдалка, так що її ноги звисали над поперечкою. Ренцо притяг ослінчик з приладнаною тріскачкою. Ізотта тільки злегка кліпнула очима. Ренцо одяг їй намисто на шию, і вона одразу почала обмацувати його рученятами. Ренцо прив'язав її своїм брезентовим поясом до спинки «катівні». Він стогнав і рухався повільно, як розслаблена пружина. Тремтячою рукою взяв п'ятý її лівої ноги і вставив у жолоб, у пащу тріскачки. Запхнув ногу глибше, у лещата, а Ізотта все ще мовчала. Ренцо опустив куці штанці. Його короткі, криві, наче клепки у пивній бочці, ноги дрижали, коли він піднімав їй спідничку. Під морським тільником Ренцо був зовсім плоский. Його гнітило передчуття свого безсилля (хоча, як було домовлено, він мав тільки символічно виконати задум). Ізотта почала висмикувати зв'язані руки. Рот у неї розтулився, в очах застигло здивування. Ренцо крутнув ручку тріскачки, почувся хрускіт щиколотки. Ізотта заскавуліла, як щеня. Ренцо обхопив її пожадливо, упав на неї й просунувся між її стиснутими стегнами. Ізотта перелякано захлипала. Плакала вона тихо, жалібно підвиваючи, а вільна нога тим часом тріпотіла, наче неприколене крильце метелика.

Ренцо голосно сопів, вирячивши очі, а його, вождя, охопила якась слабкість, до горла підкотився клубок, у голові затуманилось. І він прожогом вискочив із Глорієти й, похитуючись, побрів у кущі, у зарості, між терня. Від нього не відступали Ізоттині очі: у них билася душа. Гадав, що ковтатиме полум'я, наче змій, але полум'я перетворилось у невидимий огидний сморід і сором, які не в силі були зупинити, погасити, притлумити бунту речей, що насувався.

Справді, не Мартіно перший знищив Глорієту. Спочатку збунтувалися речі.

Ізоттин батько ступав твердо й рішуче з Ізоттою на руках, безживно звисала її понівечена нога, а за ним напирав мовчазний грізний натовп. Наче повінь, ринули люди до великих чавунних воріт. І зупинилися. Хтось дев'ять разів потягнув за дзвін у каплиці. Назустріч їм вийшов сам батько. Тільки дехто скинув шапку (речі почали втрачати почуття поваги), і всі були похмурі, як небо. (Саме пополудні випав град). Ізоттин батько опустився на коліна з пораненою дочкою і простягнув її на руках, як облатку: нога в неї була, очевидно, вивихнута, шкіра здерта, жилки пошкоджені, виднілося бліде м'ясо у відкритій, прополосканій рані. Ізоттин батько скаржився скупо, з болем і зітханням, а натовп за ним глухо, не перестаючи, бубонів лайки і час від часу вигукував гіркі прокляття Глорієті. Батько тільки серйозно й стурбовано кивав головою (ще раз убиваючи цим самим своїх уже мертвих предків). Ніхто на світі не міг і не смів пояснити батькові дивне дитяче прагнення воскресити владик і відлюдників, оту дитячу тугу за повваленими царствами й тронами, за неприступними маєтками й покірними провінціями, за перевернутими з ніг на голову цінностями ради вибраних, яким був і сам батько. Зрештою було вже пізно. Речі в Глорієті й поза нею збунтувалися.

Мартіно вночі облив Глорієту гасом і підпалив. Вогонь спалахнув і весело загоготів, підтримуваний сухими й горючими, збунтованими, речами. Мартіно з властивим йому спокоєм, ніби він був створений, щоб позувати скульпторові, дивився, як та грізна, жахлива пожежа нищить величезний проміжок святого й бурхливого дитинства графського сина. Мартіно тріумфував зі своїми брудними приятелями — «польовими мишами та мурашками», які днями просиджували навпочіпки біля фігурок, виліплених з болота, зі стрілами з дротів пара-

сольки, в індіанських уборах з пшеничних колосків. Доки жила Глорієта, сповнена таємничих і буйних вирувань хлопчачої уяви, вона була для них неприступна, мов золота скринька за сімома замками. Тоді ці орди солом'яних індіанців і за кілометр не зважувалися підійти до Глорієти. А тепер веселилися й танцювали край її вогнища (і їм допомагали зрадливі речі, які перші збунтувалися, перші озброїлись кігтями, колючками та ножами).

Ще на зорі він і Ренцо, гнані страшним передчуттям, стривожені й налякані до глибини душі зловісним гримотінням села, прибігли на згарище — купку ще димлячих чорних головешок в обпаленому кратері хащів. Глорієти більше не існувало. Можна було тільки порпатися в її попелищі та в спогадах про її наївні рондо й менуети. Хіба Глорієта була тільки видимістю якогось притулку? Чим же вона стала тепер, перетворена в попіл, віддана на поталу бур'янам та заростям, заздрісним пацюкам та отруйним гадюкам? Глорієта загинула, та не вмер її дух.

Вони раптом спалахнули і так само раптом охололи. Їхня лють не була жовчною: вони почувалися не винними, а зганьбленими. Це був їхній тимчасовий відступ, без сліз, але з вічною терниною в серці і з почуттям власної переваги. (Дуче пізніше це високо цінуватиме). Ренцо вклякнув обома ногами й схилив голову, мов клав її на плаху.

Батько лютував. Вогонь мало не перекинувся по сухих гілках на сосни й пінії та не спалив і будинок, і коней, і слуг, і їх самих увісні. Батько негайно відправив його з учителем плавання до Віареджіо, а Ренцо забрали карабінери. Відтоді його більше ніколи не бачив.

Невже нічого не трапилося б, якби прокляті речі не збунтувалися проти «чорного порядку» речей? Уперто павук плете павутину, розростаються бур'яни, розповзається іржа. Корозія речей швидша, навальніша від людської корозії? Матерія підточує дух? Усі видатні люди давнини, світлі умбрійські містики, хотіли тільки стримати її розмноження, відсунути прихід її порядку речей.

Бунт речей? Чи можливе таке? Адже це лише прості, звичайні засоби, слуги. Мертва матерія. А хіба, якщо глянути ширше, не можна сказати, що й вони шукають свою чорну руду, хаотично вкраплену в тканину світу?

Хіба й вони не могли — у своєму прихованому житті — відстоювати свій стан, своє існування, свої святині, свою винятковість? Хіба він сам не шукав свою чорну руду, вкраплену в тканину світу? Дурниці! Він — вища істота, а вони — речі, звичайнісінькі речі, нікчемні й мертві!

Від кожного нестерпного й дражливого питання він гордовито тікав на свою мертвотну й безлюдну планету. Його марнославство було поранене, і в серці зародився страх перед майбутніми (постійними) поразками. Оточила його тоді невимовна порожнеча й німотність. Суєта! Кошмар! Жаскі видіння!

Голова Пана полковника горіла у вогні до самого ранку, а в грудях не вщухала дрож. Усю ніч його мордували якісь безглузді, настирливі сни, якісь збунтовані речі.

БУРЯ

Пипина колона брела кам'янистим схилом гори до Вовчого Лігвища.

Люди йшли із західних сіл навскоси через гірський хребет, підставляючи обличчя вітрові, а він дув не перестаючи, холодний і густий, як глибока ріка. Надходила буря. Ото шмагоне часом, але якось знехотя, крадькома, недбало, мов жаба муху, нахабно смикне за пасмо волосся — та й раптом ущухне, ніби шурхіт між кущами. Ще не розгулялася навальна свистяча завія, що хмуро громадилась удалині; її загнуздало червоне щербате сонце, яке народжувалося над попелястим, темно-синім узгір'ям. Але вітер, набираючи сили, уже ворушив низькі крони напівоголених грабів, і люди відчували, як він поволі, відкидаючи їм поли, пронизуючи лахміття, усе глибше проникає під тремтячу шкіру.

Колона рівномірно, вперто, наперекір лютому вітрові тяглася косогором, мов караван пустелею. Попереду ступали старі, вони одразу, від самого ранку, пішли без поспіху, з перепочинками, мов на поденщині, зберігаючи сили для далекої дороги й пильнуючи, щоб не послизнувся хтось із жінок та запальної молоді (насправді ж, це були діти, бо юнаки давно взяли зброю в руки або заблукали хтозна-куди у воєнному коловороті). Жінки запнули голови чорними та брунатними плетеними хустками, залишивши відкритими тільки вологі носи,— захищають обличчя й очі від дрібнесеньких, ніби просія-

них крізь повітряне сито, дошкульних голочок крижаного вітрюгана. Починається буря. Дехто з дітлахів плутається під ногами старших, як осока навколо цибатих чаплиних ніг; примруживши очі, вони борються з вітром й остуджують гарячу кров. Але ніхто в цій невпинній мовчазній ході не звертає на них уваги. Не відійдуть далеко від матерів, бабусь та дідів. А буря дужчає.

І в Пипиній душі скупчуються хмари, наростає буря. Він стривожений, неуважний, злий, охоплений неспокоєм чекання майбутньої перемоги, сповнений якогось невизначеного солодкого збудження, як перед великою грою. Час від часу зупиняється, оглядає неповоротку колону. Усього якась сотня людей, а розтяглися, що й кінця не видно, ніби медовчани під час хресного ходу. У нього аж мурашки поза спиною бігають від нетерпеливості й страху: якщо і далі так повзтимуть — не встигнуть на умовлений час, запізняться у Вовче Лігвище. В обід обов'язково присядуть і довго жуватимуть свій убогий харч, доки не з'їдять усе, до останньої крихти. І яка тоді буде користь з того, що вони дружно відгукнулися на його поклик і добровільно пішли за ним, не мовлячи ні слова, наосліп, з шилом проти ведмедя, на ризиковане діло, у невідоме? Але дрож від неясного солодкого неспокою не покидала його; нехай же й вони проймуться тим азартом великої гри — як учасники і як уболівальники! Неможливо позбутися пристрасного почуття тривоги й надії, як і відмовитися від несподіваного, дурного щастя.

Буря дедалі розбурхувалася, тріщала, шарпала, шипіла, як проколотий міх; кружляла, звивалася, гула довкола людей, наче розтривожений бджолиний рій.

Пипа, напружений, з посмішкою на вустах, обходить колону, підбадьорює, квапить, але вона все одно ледве рухається; йому здається, що люди, впершись носами в бурю, тупцюють на місці, як вервечка мурашок, як узимку бідняки перед замкнутою хлібною крамницею в Медовці. Та марно! Діди в голові колони давно розміряли дорогу, розрахували сили — і ти хоч розірвися, хоч поверни їм вітер у спину, все одно не прискориш їхнього звичного проклятого ритму ходи, не підженеш їхнього застиглого часу.

— Ну, як? Можеш? Питаю: чи можеш трохи швидше? Та як не можеш — у тебе ж ноги, мов у юнака! Га? Що кажеш? Недочуваєш, чи що? Як об стіну горохом! —

звертається Пипа до переднього діда, але той його і не бачить, і не чує; голова в нього обросла білою вовною, ніби руно, на перепочинках він довго відсапується і потім незграбно дибає далі, наче хрущ. Навіщо йому тратити час і сили на пусті балачки, від яких людині ні тепло ні холодно?

Пипа, розчарований, рушає у хвіст колони, залишивши старого, хай сам на своїх здерев'янілих ногах змагається з бурею та косогором. Треба й з іншими людьми перекинутися добрим словом, ідеться ж бо не тільки про сьогоднішній день! І, може, люди оживуть, підтягнуться, здивують його, розчулять, порадують?! Усяке буває.

— Ти, бачу, поповніла нівроку, як великодній пиріг! Буде хлопець! Кажу правду! Одразу віддай його в партизани! Ходьба тобі не зашкодить,— легше родити будеш! Скоріше йтимеш — дитина буде легша, і легше народиш! Що кажеш: важко? У такий час? Хай тебе це анітрохи не турбує! Так повинно бути! Любов сліпа і мудра, я вже не кажу — солодка, це ти й сама знаєш! А якби не було несучок, не було б ні яєць, ні людей! Курка-несучка і півневі наймиліша, і домашнім, і всій околиці! — примовляє він до невисокої міцної жіночки, ступаючи поруч, і коли їхні погляди зустрічаються, губи в неї ледь-ледь розтулюються, на них розтає сумовита усмішка і відразу твердне у світлих великих очах.

Колона проходила повз нього серйозно, мовчки, виконуючи військовий обов'язок, прибита вітром, зі своїми клопотами і з вірою в щасливу зірку.

«Усе буде добре! Надійтеся, люди!» — Пипа відчував незборне пустотливе бажання жартом підняти їхній настрій, підтримати, додати сили.

— Добре, що до школи не треба йти, га? — ущипнув він за червону щоку вузлуватого хлопчину, який нагадував незграбу Марка.— А кому вона мила, кажеш, особливо якщо вчитель б'ється?!

Хлопчина розтяг рота від вуха до вуха у зніяковілій дурнуватій усмішці, ніби його сам учитель погладив по голові перед цілим класом.

— Ой, яка ж ти гарна, донечко моя! — натхненно, у самозабутті проворкував Пипа до рум'яної стрункої дівчини, мимохідь наткнувшись на її дівоче осяяння, на її звабливу бентежність, мов на палаючу зірку. І пішов, дрібно ступаючи поруч неї, наче на прогулянці, а колона й далі впевнено посувалася крізь бурю своїм зви-

вистим шляхом.— Гріх був би не полюбити тебе! — палко вигукнув він, і очі в нього заблищали, як у кота, розширилися й звузились, ніби їх осліпило яскраве світло. (На дівчину завжди треба спочатку напустити ману, тоді западе їй глибоко в душу кожен твій довший погляд, міцніший потиск руки, кожне улесливе слово, і хоч розумом вона опиратиметься цьому, дурне серце щоразу знову тремтітиме, ніби вона перегортає давній альбом. Рідко він помилявся: перша яскрава, пам'ятна зустріч сприяла любові).— Сам бог би тебе покохав! Усім своїм божим єством! Тобі не бракуватиме соків! Ти цвістимеш, як липа! Що ти кажеш: із моїх уст та в божі вуха! Браво! Бачу, ти не з соромливих, і це подобається мені!!

У Пипиних очах світився голод. Хотів, щоб вона це помітила, відчула той голод, і спрагу, і свою божественну природну незамінну силу: тільки вона могла бути для нього поживком, відрадою, ліками. Якби інші часи, самотина, трава та сила, кохалися б вони до знемоги й насолоджувалися днями до зорі, ночами до полудня. У лісових озерах її оксамитових очей він побачив темносиню безодню, непробуджену дрімаючу пристрасть. Дівча — мов незапалена свічка! З тих жевріючих жаринок легко може спалахнути непогасний вогонь!

Дівчина сором'язно зашарілася під його поглядами, ніби їй на обличчя впали відблиски багаття.

А Пипа в запамороченні, у мріях уже перенісся з нею в сонячний теплий гай.

Але порив бурі врешті пробудив його. Дівчина відійшла з колоною, а він залишився.

— Погляньте на наших гордих бабусь! — гукнув невтомний Пипа. (Перевернув, щоб не пригоріло!)

— Серденько! — зітхнула стара жінка.

— Бач, як помолоділа... Як зернятко кави!

— Ех, синку!..— знову зітхнула стара невизначено.

Пипа пошкрібся за вухом. Знайшов час для балачок...

— Ну що, нарозмовлявся сам із собою? — запитав його хриплим голосом білоголовий дід і побрів далі; він і не думав зупинятися раніше від наміченого перепочинку, та й до Пипиної відповіді йому, видно, було байдуже.

— Так цікавіше! — відповів спокійно Пипа й пішов поруч із ним.

— Сам запитуєш, сам відповідаєш, га? — уколов його дід.

— Щоб вас розвеселити, щоб легше вам ішлося!

— А ти можеш нам сказати, куди ведеш нас, га?

— Тільки нічого наперед не питайте. Усе побачите й почуєте самі, погано вам не буде! Навпаки, буде краще!

— Чистісінький піп,— буркнув старий своєму сусідові.

Але Пипа почув його.

Він зупинився і вдав, ніби оглядає колону дбайливим командирським оком.

Його піднесений настрій раптом осів, як осідає молоко, зняте з вогню. Не слід було так поспішно відповідати старому. Його не захоплювала й розмова з самим собою, але так він принаймні обманював час. Пипа відчув якусь гірку насолоду від того, що старий змусив його замовкнути. Він розкаювався і картав себе, як після невдалої авантюри. Старі виявилися сильнішими за нього. У їхніх словах не було недомовок чи двозначностей. Чому ж він не сказав їм правди про мету цієї подорожі? Навіщо заінтриговує їх своєю грою на ва-банк? Чи знають вони, чи можуть знати, що це все робиться й заради них? Його слова, як метелики, їхні — як кремінь. Вони сильніші. Їхня мудрість відстояна, гострота їхнього розуму незаперечна, їхнє роздратування стримане. Інтуїтивно вони ближчі до істини. Чиєї істини, якої істини? Що вони хотіли сказати? Істина — це гора; який же камінець вони взяли з неї? Два слова обпекли його, точніше — одно. Піп! Проводарям властиве лицемірство. Але ж для попа народ — це отара, а для нього — найбільша сила! (Хоча медовецький піп і доводиться йому рідню в сьомому чи восьмому коліні по жіночій лінії). Але все-таки старі ближчі до суті. Хіба ж він і сам не відчув попівського присмаку у своїх розмовах з народом? (Піп сказав би: з паствою!). Але й проповідники, і слухачі прагнуть до того блудного, примарного притулку, а дехто без ілюзій просто жити не може! На службі в проводарів ціла шкала лицемірств — від приємних і потрібних до потворних і безсоромних; залежить тільки, хто, яким, коли і з якою метою скористається. Байдуже. Усі лицемірства одне одного варті, тримаються довго і передаються у спадок.

Його замлоїло під грудьми. Надія почала гаснути.

Тим часом колона звернула попід скелю навпроти сонцю. Буря тепер тільки посвистувала над головами та

трохи дмухала в лівий бік. Йому здалося, що люди пішли мовби легше й жвавіше.

Гра його знов захопила, спалахнула надія. Він відчув ніби юнацьке любовне сп'яніння, серце в нього забилося швидше.

ЧОЛА

— Тіпало ним уночі немилосердно, як мішком,— промовив Чола й закотив співчутливо очі та сплюнув у попіл коло вогнища. Він тільки що давав Панові полковникові чай із різного зілля — вербового листя, шавлії та липового цвіту (для хворих і виснажених), засолодивши його обсмоктаним шматочком цукру, й ото повернувся на стільчик до вогнища, де вже сиділи Павло та Божа.

— Хлебнув того чаю, як кошеня! — сказав насмішливо Божа.

— Добре, що живий залишився! — стурбовано зауважив Чола.— Палав увесь, як баран на рожні! Не зосталось на ньому, хай йому грець, ані шматочка сирого м'яса!

— У старої людини від гарячки серце швидко згоряє! — додав по-старечому поважно Божа, дивлячись у вогонь.

— Що будемо робити, якщо не зможе йти? — заклопотано примружився Павло.

— Зможе! — впевнено промовив Чола.

— А якщо не зможе? — не відступався Павло.— Ти ж сам казав, що він усю ніч горів, як поліно?!

— Тоді понесемо! — скрипнув зубами Чола.

— Піде він, піде! — поспішно втрутився Божа.— І тиф переносять на ногах, не тільки лихоманку.

— Але ж це чужий чоловік, незвиклий, розніжений, старий! — дражнився з ними Павло.

— Побачимо! — відрубав Чола.— Дам голову відтяти, що аж побіжить! І він людина! Повертається ж додому. Ти б так само зробив, якби опинився на його місці!

— До Вовчого Лігвища навіть нам треба йти добрих дві, а то й три години! А з ним — усі шість! — застерігав їх Павло, поважно водячи звуженими очицями й повискуючи від притаєної злості — був, певно, невиспаний, голодний та в поганому настрої.

— Треба вийти якомога раніше! — вставив позеленілий Божа.

— Та й більше, ніж шість! — не вгавав Павло.

— І мені так здається,— погодився Божа, перевівши погляд на хворого.— От зараз і потрібно рушати!

— Хай ще трохи! — рішуче промовив Чола. Він не лише виконував Пипин наказ — йому було справді шкода цього старого чоловіка.— Хай відпочине! Він же не звик так рано вставати! Хай полежить ще. Може, на щастя, йому прибуде трішечки тої сили, щоб дійти..: до Пипиних грузовиків, а там уже як бог дасть і як йому поталанить!

Пан полковник лежав під благенькою попоною випростаний, розслаблений, втупившись у стелю, нерухомий і тихий, як у труні. Не відчував ні запаху злежаної соломи, ні чоловічого поту, ні голоду. Був поламаний і спокійний, як ліс після грози. Вляглося гарячкове тремтіння, упала температура, тіло стало холодним і млявим. Ніби поволі занурювався в якусь невизначену густу драговину, на саме дно. Над побоїщем зависла глуха тиша, без минулонічних живих ран, криків і сурм. Застигле море, без найменшої зморшки, море доброї й щасливої долі. Ніби назавжди зникли ті дивні, неіснуючі болі, що приснилися йому, висох піт на лобі, і запалі очі спокійно плавали в своїх орбітах.

Тільки залишилося під черепом тонке металеве зумкотіння, ледве чутний дзенькіт, який тримає людину в постійному нервовому напруженні, бо та струна ніяк не вщухає і кожної миті може задрижати на сполох й викликати пекельний передзвін у всіх інших незчисленних струнах, затьмарити свідомість. Мабуть, саме вона, зумкотлива, підступна, чигаюча, й навіяла йому той жахливий розхристаний сон. Цілком можливо, що в живому мозку завжди або інколи стоїть на варті якийсь розхлябаний нерв, який під час тривоги підбурює інші нерви, і чим вразливіший і боязкіший він, тим бурхливіший і нещадніший заколот. У цьому й полягає правда про бунт речей минулої ночі. Просто зіпсувалась одна клавіша в органі або заступив на варту навіжений нервозник замість врівноваженого захисника.

Слабке тремтіння перебігло вздовж хребта, як запізнілий подих утомленого вітру.

Який безладний, кошмарний сон і водночас багатий, змістовний! А чи не підняте все-таки в ньому до величного все нікчемне, навіть ганебне? І вічно ті нестерпні переслідування, марення, море пошматованих безглуз-

дих значень. Речі? Які речі? Це були люди, а не речі. Невже він був настільки слабкий, охлялий, змучений тілом і душею, що сни могли спустошливо впливати на нього? І впливали. (Перебільшені, сфальшовані із зернини реальності й громаддя фантазії!). Після недавнього післяобіднього полювання, яке так жахливо скінчилося, минуло багато непевного часу, здавалося, ціла вічність, біла, як полотно, на якому тільки в темряві розгортаються примарні видіння світу, людей і речей. Проте сприйняття цього сну ще ніколи не було таким повним і виразним, як тепер.

Усе тіло було сповнене упокорення, наче лагідна осінь. І той спокій він переживав, як незнайомий краєвид,— із здивуванням і прихильністю. Він бачив усе ніби по-іншому, під якимось новим, ще необжитим, піднебессям і вагався в своїх почуттях та висновках, як письменник перед чистим аркушем паперу. І здавалося йому, що це справді важлива річ: дивитися по-іншому. Заповнити чисту, нову сторінку. І речі тоді, безперечно, мали трохи інший вигляд, не були такими сірими, жорсткими, вічними, вони стали смертними. Був тут і нещасний бунтівник з орлиними очима, який уночі вкривав його ковдрою, а вранці дав якогось чудодійного гіркуватого напою, і йому від нього полегшало. Отже, можна все-таки дивитися й трохи по-іншому, іншим чином, іншим методом? Можливо, дивитися трохи по-іншому — це значить більше уваги звертати на існування інших світів? А може, треба по-новому, з більшою проникливістю глянути й на свій внутрішній світ? І на Умбрію?

Єдине, що його схвилювало й розчулило в нічному сні,— це думка, спогад про Умбрію. Ніколи не відчував ще такої незмірної туги за нею, ніколи так палко й нагло не прагнув побачити, відчути її знову, можливо (і це точно!), в іншому, глибшому й спокійнішому освітленні, в іншій красі. Вона, безперечно, постала б тепер перед ним у смуткові, у стражданні, як зраджена й покинута кохана жінка. А чи повернення до неї означало б також очищення, прощення? І він поринає знову в її незайману пасторальну розкіш. Буйне світло просто ллється з неба, мов ясні потоки ніжності, і звідкись долинає дзеленькання срібного дзвона, далеке й приглушене, ніби з потопленого корабля. В осяйному ореолі навколо голих гірських вершин кружляють соколи, кидаючи на землю прудкі, ледь помітні тіні. Умбрія дихає впевнено, чисто

й віддано, вся багата, і щедра, і строга, як груди годувальниці. М'які чудові ліси — водоспади зеленого оксамиту, старезні кипариси, оливки, дуби, тихі парки, сади, виноградники, урочисті левади, луки й видолинки, стрімкі монолітні скелі — усе пахтить духмяним зелом і травами. Герані, гвоздика, мальви, лаванда, васильки, м'ята, звіробій! Саме зараз, у пізню осінь, з засохлих квітів падає в землю насіння, даючи початок новому життю. «Frumenta terrae reddere!»[1] Усе опирається безмежно повільній руїнницькій дії часу, усе вистоює й мандрує в нескінченність, у смерть і життя, тому навіть дрібна людина почуває себе могутньою й вічною.

Слабке тремтіння від недосяжного далекого передчуття знову пробігло його тілом.

І Пан полковник раптом усвідомив своє справжнє становище. Ніби в останню мить схопився за гілку порятунку в цьому потоці розніженості. Сьогодні день обміну! Партизани обмінюють його на харчі та зброю. День обміну! Тільки не дай боже хворіти! Сьогодні нарешті, можливо, й назавжди, він звільниться, справді звільниться від того поганого сну, який, на жаль, став реальністю — реальністю полону. А втім, чи ця сьогоднішня дійсність така вже й страшна (якщо взяти до уваги всі обставини, за яких вона могла бути набагато жахливішою)? Може, бог і доля тільки випробовували його? І чи він ще коли-небудь сподобиться випробування? Бо хіба не стали зрозумілішими деякі речі, над якими варто б глибше поміркувати, щоб осягти їхню справжню суть?

Здавалося йому зараз, що все в житті поволі й болісно, крапля за краплею, відкладається в пам'яті, як відкладаються кристали на сталагмітах у тисячолітній печері, доки в напівтемряві не проріжеться нарешті людський силует.

Чола нахилився над лежанкою, дужий і червоний, у застебнутій військовій куртці, підперезаний шкіряним патронташем, повним набоїв.

— Колунеле![2] — покликав він, усміхаючись, прочистив горло й підбадьорливо закліпав очима.— Треба йти! Пора в дорогу! — замахав руками, показуючи кудись у далину.

---

[1] «Поверни землі хліб!» *(Лат.)*

[2] Перекручене італійське c o l o n n e l l o — полковник.

— Так... так! Аякже! — стрепенувся старий, ледь звівшись на лежанці, але світ йому одразу поплив перед очима, він прикрив повіки й завмер у напруженій благальній позі.

— Не може,— похмуро буркнув Павло.

— Зможе! — відповів Чола й замовк. Тільки стиснув зуби й кулаки, ніби хотів додати «Колунелові» сили.

І справді, Пан полковник, стогнучи, натяг чоботи, звівся на ноги й застебнув блузу. Сумно усміхався сам до себе.

— Візьми ковдру, на! — весело промовив Чола, тикаючи йому ковдру в руки.— На й шапку, бери! Буря, промерзнеш!

— Так... так... дякую! — прошепотів Пан полковник, насаджуючи шапку на голову. Шапка була явно завелика для нього, голова так і сховалася в ній, як перепічка в торбі.

Чола раптом завмер. Задумався. Безперечно, Павло цю турботу про полковника витлумачить як слабкість. І потім буде все життя насміхатися з нього перед хлопцями.

— Чуєш, Павле! — сказав Чола, насуплений і підозрілий.— Від нього залежить доля війни!

— Від кого?

— Від отого Пана полковника!

— Чи ти здурів!

— Так сказав Пипа.

— Отже, і в нього не всі вдома!

— Так сказав Пипа і дав мені такий наказ! Чув?! — прогримів Чола.

— Тьху! — сплюнув Павло спересердя.

— Товариші, чого чекаємо? — боязко втрутився Божа, щоб не дати розгорітися цій дурній суперечці.

— І я кажу: чого чекаємо?! — гаркнув Павло, сердито відсапуючись, і направився до виходу, бурмочучи собі під ніс: — Га, доля війни за Пипою й Чолою! Пупа надірвати можна! Від сміху!

Чола й Божа багатозначно переглянулися.

— Буде так, як я кажу! — поважно промовив Чола, насупивши брови.— Чув, Павле?!

— А хіба хтось заперечує?! — різко повернувшись, відповів Павло і, стиснувши зуби, обпік їх зухвалим поглядом.

— Гаразд! — примирливо буркнув Чола, радий, що Павло вголос визнав його зверхність. Він одразу

по-дружньому кивнув Божі, щоб той рушав, а Пана полковника легко поплескав по плечу і направив до виходу: — Іди, кролику, тримайся, як годиться мужчині! Покажи, що й ти ще солдат! На прогулянці!

Перед дорогою Чола порадився з товаришами. Вони прийняли його план. Було вирішено пересікти полонину по косогору, який, поволі знижуючись, вів на південь під Вовче Лігвище, звідти на перевал їм залишиться підійматися тільки п'ятсот метрів. Це краще, ніж усю дорогу пертися проти вітру. Трохи далі, зате легше для підупалого Пана полковника.

Ішли поволі, неквапно, тісною групкою, як на прогулянці. Попереду Павло й Божа, а за ними Пан полковник з Чолою. Ранок був свіжий, залитий холодним сонцем, довкола ані живої душі, тільки буря невгамовно шугала над полониною. Вони посувалися червонястим путівцем попід камінною, порослою низькими кущами огорожею, яка бодай до пояса захищала їх від пронизливого вітру.

— Я ж тобі казав, почухрає він, як стара шкапа з гори! — задоволено гукнув Чола Павлові, але той тільки гидливо скривив рота, повів очима й наддав ходи.

Чола радів, що пройшли вже понад половину дороги. За його розрахунками, можна було б і зупинитися на заслужений перепочинок. Він почав навіть видивлятися місце, де б його сісти й перекусити.

Невисокі густі гаї дубків, кленів, ясенів, смерек та грабів, зарослі зеленими тернами й вистелені сухим листям кольору перетрухлої горобини, нескінченно тяглися на північ терасуватими схилами гостроверхих пагорбів, поміж камінними огорожами та синювато-сірими скелями аж до увінчаних білими хмарами вершин далекого гірського хребта. Буря, безперечно, уляжеться не скоро, вона продувала кожну дірку в складеній з камінних брил огорожі, шуміла в гіллі та листі.

— Приніс дідько цю веремію! — вигукнув Павло і плюнув за вітром. Хотів якось здалеку підступити до Чоли, щоб помиритися з ним. Він не був злопам'ятний, просто час від часу давав вихід своїй скаженій люті, що хтозна-яким чином скупчувалася в його душі й дозрівала, мов чиряк, а язик був тільки найзручнішою і єдиною голкою, якою проколював той нарив.— І дужчає! Чорт би її взяв! — крикнув знову і примруженими очима подивився повз Чолу, кудись убік, мовби й не думав

обзиватися до нього, починати з ним якусь мову, а говорив ото сам із собою.

— Основне, що дощу нема! — відгукнувся мимохіть Чола і знову поринув у свої роздуми. Основне, що дощу нема. А то промочив би весь тютюн на Пипиних грузовиках, тоді цілу зиму довелося б його сушити. Зрештою, хто зна, чи італійці взагалі пришлють їм тютюн, цигарки? — Ну, як ти там, мій кролику старий, га? — він зупинив Пана полковника, дістав з кишені шматок мамалиги й простяг йому, щоб задобрити дідка, прихилити його до себе, підкупити заради надії на тютюн.

Пан полковник висунув тремтячі руки з-під ковдри, якою загорнув собі плечі, й схопився за простягнутий шматок.

— До-бре... ма-ма-ли-га! — жував він слова разом з мамалигою, а вітер шарпав ковдру, наче послаблене вітрило.

— Ну й ну! — радісно вигукнув здивований Чола.— Люди, товариші! Ви чули? Він говорить. Колунел заговорив!

Павло й Божа підійшли до Пана полковника, з цікавістю втупилися в нього.

— Заговорив! — повторив Чола гордо, як учитель, як батько. Адже він з усіх товаришів найбільше був з Паном полковником, розмовляв з ним поволі, ніжно, розважливо, як з дитиною. І ось те дитя несподівано заговорило. Достиг плід його праці. Він аж сяяв. Мало не плакав од радості й розчулення.

— Хай повторить! — заявив сторопілий Божа, якого раптом охопило недовір'я.— Давай ще раз! — він подивився Панові полковнику в обличчя. А той італієць часом не обманює їх? Може, він перевдягнутий шпигун!

Пан полковник глядів на них тупо, непевно, ніби крізь туман. Гарячка прогнала його тілом ще одну хвилю дрожі. Він був спокійний, цілком спокійний. Тільки в очах у нього, здавалося, мерехтів ледве тліючий сизуватий вогник, як у юродивих. Його не дивували вже більше ті чудні, раптові й несподівані зміни в їхньому настрої. Розгублений, він усміхався до них сумовитою старечою усмішкою, наче дітям, і вони радісно сприймали це, мов бальзам на рану.

— Добра мамалига! До-бра ма-ма-ли-га!..— проказував йому Чола, ніби вчитель, відраховуючи склади на пальцях.

— Ма-ма-ли-га... яй-це... во-да...— повторював по складах Пан полковник.— Во-да... e basta! [1] — сумно і якось по-театральному закінчив він.

А вони розвеселилися.

— Швидко схоплює! — серйозно зауважив Божа.

— Їй-богу, непогано! — додав Павло і сплюнув.

— Якби побув зі мною який рік, вивчив би легко двадцять шість слів! — зареготав Чола на все горло, показуючи жовто-чорні зуби, і — раптом застиг, несамохіть пригнувся, ніби йому над головою зблиснула шабля, і, падаючи, обома руками обхопив Пана полковника за плечі й потяг його за собою на землю. Наче рятував од грому!

У Чолиних блискучих очах, мов у яструба, коли він каменем рине на здобич, в одну мить відбилося все. Ще як падав з Паном полковником, з якого, ніби з плічок, злетіла ковдра, майже тої самої хвилини Божа несамовито зойкнув і боком повалився на дрібний щебінь під камінною стіною. Чола ще встиг вихопити поглядом обгорілу, прорвану кулею дірку в холоші його штанів, помітив, як судомно підігнулась у нього нога і він, скривлений від болю, схопився за щиколотку. Водночас краєчком свідомості відзначив, що Павло перекочується попластунському землею, а потім уже побачив його вишкірене, похмуре обличчя з примруженими очима, його по-зміїному притиснуту до сірої скелі голову. Тоді він відчув під лівою рукою шию старого, шкіра на ній сіпалася, мов у схарапудженого коня, і йому здалося, що він, Чола, і справді скидається на хижого яструба, який тримає в своїх пазурах незвичайне ягнятко.

Але тільки якусь мить тривало це прикре сум'яття: мовляв, усе пропало, пішло за вітром.

Тепер було чути лише, як дзижчали зловісні оси, перекриваючи бурю.

Чола знову пройнявся завзяттям. Пальці його стиснулись у кулак. Він рвучко звівся на лікті. Обережно виставив над каменем дике, налите кров'ю око, вдивляючись у небезпеку.

Кулі свистіли моторошно, десь над самою землею, прибиті вітром, і тихо падали, ніби заривались у пісок. Якби не буря, лускали б вони гучно. Через те були ще небезпечніші, підступніші. Вони летіли з південного боку, проти бурі. Чола пустив коротку чергу навмання, за

[1] ...і досить! *(Італ.).*

вітром. Звичайно, користі від такого стріляння нема ніякої, але шуму багато, і це наганяє страх. Відразу ж, не опускаючи голови, він помітив біля голої перекошеної огорожі, за якогось півкілометра, спалахи вогників із цівки, зрадливі зблиски металу. Звідти з деяким запізненням долинув глухий поквапний гавкіт важкого кулемета — італійської системи. Дзявкнуло й кілька гвинтівок. Могли бути й інші бойові гнізда, які поки що не обзивалися. Надто низько вони спустилися з Паном полковником, ближче, ніж на рушничний постріл від головних італійських укріплень на підступах до Медовця. Це ще добре, що їх не підпустили на меншу відстань і, доки вони отак розгулювали та ляпали язиками, не скосили усіх, наче жмутик трави.

Чола швидко оглянувся кругом. Попереду відкрита місцевість, запруджена дрібним сірим камінням, сонце в очі. Кілька гвинтівок можуть навіть зайця на слизьке загнати. А ззаду, метрів за десять, камінна огорожа,— і за нею ліс, порятунок. Було б усе легко, якби не Пан полковник. З ним треба діяти напевно або, в крайньому разі, з якнайменшим ризиком. Великий кущ ліворуч — ненадійне прикриття, але все-таки краще, ніж нічого. Потрібно заповзти в його тінь і сховатися там від кулемета, а потім, так само тримаючись у його затінку, дістатися до огорожі, якраз туди, де вона обвалилася, між двома кулеметними чергами перехопитися через неї, дременути лісом на північ, а там уже повернути до Вовчого Лігвища, на схід.

— Павле! Повзи до куща! З Божею! Швидше! — прошипів Чола, посилаючи в бік італійців коротку чергу.

— Де вони? — по-звіриному писнув Павло, ошелешено, із запізнілою гарячковістю.

— Я поранений у ногу! — прохрипів Божа.

— Повзи до куща! — просичав сердито Чола.

І сам по́повзом спустився до полковника з правого боку, заступаючи його від куль, кивнув йому головою, злегка штовхнувши його під ребро, щоб не відставав од нього, й хутко порачкував на ліктях до куща. Але, коли оглянувся, то побачив, що старий і далі лежить ницьма на тому самому місці, закривши голову тремтячими руками, безпорадно скоцюрбившись і судомно схлипуючи. Серце його, видно, зі страху билося в самому горлі. Чола приклав йому руку до лоба: він увесь горів од гарячки, погляд непритомно блукав, очі оскліли.

Тепер серед них двоє потребували допомоги.

Чола оглянувся: Павло з Божею вже доповзли до куща. Відсапувалися.

— Перебирайтеся! Швидше! Через стінку! — наказав Чола й почав стріляти короткими, але частими чергами, прикриваючи їхній відхід.

— Божа не має сили! — гукнув Павло крізь бурю.

— Допоможи йому! Чого чекаєш?!

Павло сяк-так узяв Божу собі на плечі, підібрав обидва автомати і, згорблений, почвалав до огорожі, спотикаючись та ковзаючись, ніби йшов калюжею. Було чути, як він важко сопе, як натужується, мало душа в нього не вискочить та очі мало не повилазять. Нарешті, голосно видихнувши, безжалісно перекинув Божу через стіну в ліс, як мішок із зерном, і сам безсило перевалився слідом за ним, покотившись разом з автоматами й осипаним камінням у чагарі.

— Прикривай! — крикнув Чола, побачивши, що вони вже в безпеці.— Прикривай! Чуєш? Скоріше там!

Як тільки Павлів автомат заторохтів із-за огорожі, Чола, не гаючись, уклякнув на ліве коліно, правою ручищею обхопив, наче сніп пшениці, старого вище пояса і набрав повні груди повітря, ніби збирався пірнати. Потім напружив м'язи, натяг жили на ногах і — підвівся. З обм'яклим Паном полковником під пахвою кинувся широкими стрибками до огорожі, рвучко розмахуючи автоматом у лівій руці, мов поранений птах здоровим крилом. Кулі тепер задзижчали густіше, десь близько нього, але він далі біг, петляючи, з розтріпаним волоссям і палаючими очима, грудьми розсікаючи потоки повітря. Щасливо дістався до кам'яної огорожі, яка сягала йому до пояса, з розгону висадив старого на неї й штовхнув у чагарі, а за ним і сам пересунувся через стіну, розриваючи суконні штани та обдираючи стегна об шершаве, кострубате каміння, ніби проїхався на норовистому кістлявому жеребці. Зараз він важко переводив дух, напівлежачи, притулившись головою до безпечного боку огорожі. Тіло в нього мовби стерпло, нила натруджена рука, пекли подряпані стегна.

Стріляючи й перезаряджаючи автомат, Павло підсвідомо, не признаючись сам собі, захоплювався бійцем Чолою (якби Чола був легкодухий чи боягуз, то він, не вагаючись, пришив би, як то кажуть, його до каменя, мов якогось хробака), але це ще не означало, що Павло

приязно ставиться до Чоли. Скоріше навпаки — заздрить йому! У бою людина поруч із Чолою почуває себе мізерною, розгубленою, мов перед морем. У розпалі битви всі здаються учнями супроти нього. Але про це не треба розпатякувати! Якщо не заради чогось іншого, то заради того, щоб не зурочити, бо ще зробиш йому ведмежу послугу. Наскільки Пипа скорий на слово під час затишшя, настільки Чола спритний в бою. Вищий клас! Такого його бог виліпив. Ніби з каменя вийшов, мов та вода, що скелю проб'є і шлях собі знайде. Он схопив Пана полковника в оберемок і поніс, як беркут вівцю. На щастя, Божа того не бачив: він саме зайнявся автоматом, та й від страху ще не прийшов до тями. Що так, то так: Чола, треба за ним це признати, у бою, мов на чорта верхи сідає, у ньому тоді розпалюється завзяття, пробуджується шосте чуття, і він робиться меткий, невразливий і уникає небезпек, наче, боже прости, звірина якась, та й ступає легко і пружно, ніби рись. А поза боєм, грім би його побив, неповороткий і млявий, як трутень, тупоголовий, дурноверхий і лінивий, перевалюється з ноги на ногу, мов та розжиріла качка, заспаний, жвакає, хропе. Боже помилуй! І глухого вдає із себе, а курча в яйці почув би.

— Швидше! — Чола схопився на ноги й, піднявши полковника, трусонув його, щоб привести до тями.— Швидше! У ліс! Давай! Давай! — смикав його за руку, наче вперту дитину, а сам швидко роззирався навкруги. На його обличчі відбилося задоволення: лісом, доки око сягало, тяглася вузька смуга кущів — якраз для відходу.— Давай! Давай! Отак яром, туди! Давай! Швидше! Йди! Швидше! — підштовхував його.— Бачиш, як луплять! Гайда! Швидше! Я зараз, за тобою! — ще раз підштовхнув його і побіг, щоб глянути на Божу й підмінити Павла, доки відступатимуть.

Пан полковник похитнувся і, спотикаючись, рушив лісовим ярком — навмання, сліпо, з острахом, мов уві сні. Він горів, і було йому холодно. Навперемінку вогонь і крига. Жахливі рятівні обійми здоровання. Усе те дике, божевільне страхіття невидимого бою (він зарився головою в пісок) ще жаріє, димить, вирує, клубочиться, бухає, наче магма. Раптом його затопляє зловорожа захланність простору й людей. І часу. Вилощений військовий аташе — і ось він маріонетка в руках бунтівників! Кинувся бігти. Послизнувся. Зневірений, отупілий,

бреде без певної думки, без напрямку, без рівноваги. Невже знову зловісний сон? Ні, це насправді. Тільки він палахкотить у гарячці й холоне від передчуття нових жахів. Усе може бути. Упав. Поліз рачки. Опустився між двома стовбурами, повалився у сплетиво хащів. Горить. Палає. Клекоче. І все-таки тихе, глибоке зітхання перелилося в павутинку голосу: «Che imbecile! Andar a cacсia!» [1]

ВОВЧЕ ЛІГВИЩЕ

Селяни з партизанами добулися на Вовче Лігвище скоро після полудня.

Пипа до дрібниць продумав усю гру й тепер дивився на перевал, як на картярський стіл, навколо якого засядуть гравці й уболівальники. Легко, раптово зринула думка про гру, як і легко дісталася, мов з неба впала, приманка, і ще легше й швидше було вирвано згоду ловко обробленого партнера. А щодо Пипи, то за ним уже діло не стало. Справді, а чом би й на війні не закрутити гру, не обманути час, не здивувати своїх і не спантеличити ворога, ще й зробивши це з гумором, якщо тобі трапляється така нагода й не потрібно розкривати своїх карт або доводити іншими способами, гарними й поганими, що тобі ніхто нічого не заподіє, що ти непереможний, з картами чи без них, коли вже, природна річ, ти рішився навіть життя не пошкодувати заради своєї гри. А почав грати — грай до кінця, відступатися нікуди. Бо не маєш зброї, не маєш патронів, мало людей і ще менше харчів, а якщо в тебе ще й сміх пересохне, тоді легко можеш програти війну. І що в такому разі тобі залишиться? Знову висіти на тоненькій — хочу сказати: цупкій — надії.

Вовче Лігвище — це природою грубо прорубана в камені ущелина, крізь яку проліг абияк підрівняний зміїстий шлях із Медовця в Сировець, пов'язуючи дві гірські долини, два сусідні містечка — «Мед» і «Сир». Тими скороченими назвами зачуханих містечок селяни гірко підсміювалися зі свого злиденного животіння та з обітованої біблійної землі, у якій, замість «меду й молока», мовляв, тече «мед і сир». Але, треба визнати, трапляються ще такі, що справді, принаймні на словах, вірять у «молоч-

[1] Який ідіот! Пішов на полювання! *(Італ.)*

ні ріки та масляні береги», а є й такі їхні непримиренні противники, які визнають лише «бурю й натиск». З тих двох несумісно протилежних, сильних і непохитних вірувань з часом утворилося дві секти, два погляди на світ — виключно світлий і виключно похмурий. Проте більшість людей потаємно, щоб не псувати стосунків з віруючими, сумнівається в магічній силі назв і слів. Віддавна, а може, й споконвіку (на жаль чи на щастя, залежно від погляду) медові слова всіх володарів сприймаються як біблійна брехня. Бо навіть якби самі собі були господарями, то все одно, позіхаючи, ніколи б не побачили землі обітованої. Пипі це було ясно. І взагалі, якщо не засукати рукавів, манна з неба сама не впаде. Вона й не падала ніколи.

З давніх-давен, у плині мінливих століть і подій, Вовче Лігвище називали «проклятим перевалом», «вовчою ущелиною», потім «гайдуцькою митницею». А ще раніше, в прастарі часи, кажуть, цей перевал звався Пировець («між Медовцем і Сировцем — Пировець»), однак йому більше личив вовчий знак, ніж знак молодечих веселощів, і тому назва Пировець забулася. В уяві, заполоненій фантастичними страхами й реальними загрозами, Вовче Лігвище малювалося як чортяча тіснина, відьомське тирло, кублище звірини й нечистої сили — і то під самими хмарами, наперекір богові, небу і людям. А заради злих і недобрих завжди варто мати привиди й опудала, особливо коли живеш у злиднях і відсталості, коли так погано, що далі нікуди. За переказами, там, у Вовчому Лігвищі, нестримно шаленіють кровожерні вовки разом з розбухлими від крові хтивими вовкулаками, галасливі розпусні відьми, перевертні, послужливі гайдуцькі коти — і все це з гуркотом, брязком, гуком, отож, якщо вже мусиш повз те місце проходити, найкраще йди в полудень, обов'язково перехрестившись та сплюнувши тричі. Гайдуки тут, кажуть, переховували вовчі шкури й турецькі ятагани, але це не зовсім так, бо гайдуки ходили в овечих, а не у вовчих кожухах. А в теперішній, воєнний, час у народі за Вовчим Лігвищем міцно закріпилася назва «партизанський пост» на зразок італійського «posto di blocco» — так називалися застави, що їх спішно ставили ворожі війська при в'їздах до окупованих міст і містечок, аби захиститися від партизанів.

Відразу з перших днів війни Вовче Лігвище почало обростати фантастичними яскравими легендами, джерелом

яких була партизанська боротьба й народні сподівання. Для друзів верховина розхмарилася, притихла, позбулася вовкулаків, стала близькою, світлою, благодатною, а для ворогів залишилася похмурою, непривітною, загрозливою, страшною. Сам перевал Вовче Лігвище був оголошений неприступним партизанським пунктом, хоч на ньому не було ні укріплень, ні охорони.

Вовче Лігвище — гола гірська місцина, відкрита вітрам і сніговіям, без єдиного дерева, без будь-якого притулку, потрісканий сірий камінь, в ущелині бриластий, затінений, а по боках де-не-де поріслий карячкуватими кущами, вигладжений бурями, снігом і крижаними дощами. Але в страху очі великі! Тільки в одному місці, у самій тіснині, було накидано трохи каменюччя, проте італійські льотчики доповіли моторизованим і пішим командам, що тут ні проїхати, ні пройти неможливо. А з перешептів, почутих між запальною медовецькою та сировецькою молоддю, вивідачі зробили висновок, що Вовче Лігвище зараз утримує ціле з'єднання бандитів і, отже, всяка спроба оволодіти цим проклятим вовчим перевалом була б марною й нерозумною.

Пипі було вигідно, щоб така думка підтвердилася й рознеслася якомога далі, щоб Вовче Лігвище для одних стало перепоною, для інших — мостом, тим більше, що летючий партизанський загін зараз подався в далеку, важку й невідому дорогу. Пипа мав надію, що до його повернення, на весну, виникне й розростеться загін, як молода діброва.

Оголене сонце палало, але не гріло, наче буря обчухрала й розкидала всі його теплі сяючі промені. Зараз із верхів'я перед очима відкрилися дві далекі долини, які, наче постелі, лежали з двох боків од підніжжя гори й вабили людину своїм лагідним, нереальним спокоєм та затишком. Північне піщане поле вже сховалося в тінь, і з нього, синього й сивого, глибокого й бездонного, здавалося, підіймався пронизуючий холод, ніби із запущеної каламутної криниці, а південне зелене рівне поле, навпроти Медовця, ще було затоплене мерехтливим жовтим світлом і мовби відпливало зі своїми золотими, чистими краєвидами кудись удалину, як і все, до чого прагне людина. Дрож підступала, отже, і спереду, і ззаду.

— Люди! Слухайте! — гукнув Пипа до селян, що з'юрмилися навколо нього в ущелині, тремтячи від холоду й тупаючи ногами об каміння.— Підніметеся на ці бес-

киди з обох боків, і звідти бачитимете все гарно, як у цирку!

Люди загули здивовано, а Пипа підвищив голос, перекриваючи бурю:

— Зачекайте! Не кваптеся, доки я не закінчу! — помахом руки він зупинив глухий рокіт і схилив голову, ніби в глибокій задумі,— це завжди заспокійливо діяло на юрбу, яка напружувала увагу, сподіваючись свіжих дотепів або новин.— Не кваптеся! — повторив ще раз Пипа.— Поховаєтеся, кажу, в розколинах, візьмете камені в руки і за моїм знаком, коли я почухаюся за обома вухами, вистромите голови, тільки голови, й почнете бити каменем об камінь! Зрозуміли мене?! Це легко.

— Отже, ти ведеш нас у бій? Бог з тобою, Пипо! — стривожено заволав дід з неспокійними булькатими очима.

— Та який там бій! — відмахнувся Пипа зневажливо.— Бій не для всякого! У вас, чуєш, ні в кого й волосина з голови не впаде!

— Тоді навіщо нам стукати каменем об камінь? — уперся дід, вочевидь ображений Пипиним нешанобливим, глузливим тоном, бо тому Пипі нічого не варто виставити людину дурною перед цілим селом.

— Побачиш! Усьому свій час! Не будь такий цікавий! Не хапайся поперед невода рибу ловити! Розумієш мене, дорогий мій, хороший чоловіче? Усі інші вже зрозуміли. Он подивися! Бачиш, як розходяться, підіймаються по схилах — з одного й другого боку, наче в цирку, щоб краще було видно, а тепер, глянь, беруть два камені, по одному в кожну руку, і от, примічай, зараз присядуть у розколинах, сховаються зовсім! Ну, бачив?! Ніхто не гає часу, і всі слухняні, розумні, бистрі, неначе вода!

— Я бачу, всі он стоять на своїх місцях мов укопані!

— Тобі тільки так здається! — усміхнувся Пипа.— Це, чоловіче, Вовче Лігвище! Усе може привидітися: відьми, коти, вовкулаки...

— І такі, як оце ти! — різко перебив його дід, задоволений, що вдалося поквитатися з тим насмішником, і перший, доки Пипа знову не взяв над ним верх, почав підійматися на узбіччя ущелини, а люди за ним, пересміюючись та хихикаючи.

Селяни розповзлися схилами, а слідом розсипався по розколинах табунець дітлахів, наче комашня між камін-

ням. І тепер визирають з-поміж бескиддя, немов пташенята з розкиданих гнізд.

Пипа нетерпляче походжає по дну ущелини, піднявши комір шкіряної куртки, втягнувши голову межи плечі, і уявляє себе командиром великого війська, але вже наступної миті сам собі здається нереальним і смішним. Та що кому до того?! Оглядає поле бою похмуро, прискіпливо, але сповнений надії. Усе добре! Він буде за диригентським пультом, партизани на сцені, люди в ложах. Ця несподіванка дасть потрійну користь: партизани матимуть небачену воєнну здобич, вороги побачать безліч бійців, які з'являться на його знак, і народ буде в безпечному місці.

— Можете весь час розмовляти між собою, якщо хочете! — вигукує він останні настанови, повертаючи голову то до одного, то до другого схилу.— Але висовуйте лише голови! Самі голови! Чуєте? Так треба, тітонько! А ти, малий, не вилазь, доки я тобі не скажу, щоб чужоземці не побачили твою голу гузку! Так!..

Лука ступає вслід за ним і тільки поводить білкастими очима. Мовчить, і добре, що мовчить. Мовчить і дивиться, мотає на вус. Той Пипа насміхається-таки і з боротьби, і з народу. Але що вдієш, коли зараз усе в його, Пипиних, точніше диявольських руках?! А він, Лука, лише слухає, та й ніхто його ні про що не питає. Чи ж таки настане колись той день, коли він привселюдно викаже свої тривоги, і громада, без зайвих слів і балачок, поставить речі, за його розумінням, на свої місця: Луку — за командира, Чолу — його заступником, Марка — ройовим, а Пипу — на підпільну роботу в Медовець або в політпрацівники, «тільки б далі від воєнних справ і з-перед моїх очей»!

— А де Чола? — мимохідь запитав Пипа, дістаючи з кишені годинник, свою залізну «цибулину», й обернувся до Луки.— А ще ж я йому сто разів казав: прийди раніше!

— Напевне, Пан полковник стомився! — ліниво, поважом протягнув Лука.

І раптом загорлав Марко з високої «сторожової» скелі над урвищем:

— Бачу грузовики... наче гуси! Один за одним!

Партизани радісно дивилися з гори, а люди на схилах занепокоїлися — не стільки від Маркового пронизливого крику, скільки від того, що сюди, до незайманої

війною вершини, наближалися грузовики, повзла техніка, яку мав у своєму розпорядженні і з якою вмів поводитися тільки ворог. Одні попідводились у розколинах і втупили насуплені тривожні погляди на звивисту дорогу, інші ще глибше повтягували голови в свої сховки.

Серединою полонини в'ється проти сонця хмарка пилу, а вітер її розпорошує, і вона то зникає, то знову піднімається над зміїстим кам'яним путівцем, наче беззвучний вихорець, без гуркоту, без реву моторів, який буря шматує, й відносить, і розвіює, і від якого схлипують гірські долини.

— Ось вони, ось вони! — верещить Марко з якимись задерикуватими високими переливами в голосі, з якимось роздратованим збудженням, ніби він був зненацька ошелешений, а ще більше схвильований — і готовий до всього. Це Марка мучить голод. Ще від материної цицьки він переслідував його, підточував і гриз. Голод для нього — найвищий закон, і навряд чи хто зумів би примусити Марка, бодай на хвилину, забути його. Коли в Марка бурчали порожні кишки, тоді він увесь прокисав, наче перестояна закваска, ставав лютий, злий, і це виразно відчувалося в голосі, в диханні, прозирало з його чіпких, блискучих, як у вовка, очей.

— Що це, Пипо-о-о? — донесла буря хрипле, глухе, мов притлумлений рик, волання.

— Не бійтеся нічого, люди! — весело, на повний голос загукав Пипа.— Це воєнна допомога! Італійці нам посилають воєнну допомогу за те, що ми взяли в полон одного їхнього полковника, колунела. Вовче Лігвище — партизанський пост, от ми й вирішили тут провести обмін: італійці нам грузовики і те, що в них, а ми їм — Пана полковника. Тому всі на свої місця! Порядок і спокій! На мій знак — голову вгору, камінь об камінь, як домовилися! Чуєте мене добре чи кричати вам ще голосніше?!

Селяни переглянулися, щось пробелькотіли одне одному і знову сховалися в розколини. Буря гуляла камінним роздоллям.

Стало чути, як надсадно гудуть грузовики.

Пипа занепокоєно махнув Маркові, і поки той добіг, усі партизани зібралися навколо Пипи.

— Де Чола? — стривожено видихнув він, уп'явшись поглядом у Марка.— Бачив хто-небудь Чолу?

Відповіли розгубленою мовчанкою.

Марко, прикривши очі рукою, повів поглядом по західному, освітленому сонцем косогорі. Пуста кам'яниста місцевість, здавалось, тіпалася й шурхотіла на вітрі, та нічого живого на ній не було.

— Він прийде, обов'язково прийде! — заявив Лука, але, зіткнувшись із Пипиним здивованим, допитливим поглядом, відразу відступив похнюплено: — Тільки недобре, що запізнюється. Що подумає військо, солдати?

— Яке військо? — розсердився Пипа.

— Шофери... італійські...— невпевнено промовив Лука.

Пипа схилив голову.

— Чола ніколи не запізнювався! — промовив він задумливо.

Грузовики підходили до останнього повороту перед перевалом. Очі, які потай стежили за ними, могли налічити п'ять військових машин, накритих темно-зеленим брезентом. Ішли вони близько одна від одної, мов були акуратно нанизані на нитку, як намистинки в чотках. Підіймалися поволі, обережно, сповільняли хід, зупинялися, пихкали надривно, а потім знову рушали — натужно, важко, із скреготом перегрітих димлячих моторів. Ось увійшли між гори, їдуть ущелиною.

Офіцер, який сидів у першому грузовику, відразу помітив крізь запорошені вікна рідкий ланцюжок партизанів. Стояли по ходу машин, тримаючи зброю напоготові, і давали їм знак їхати поволі вперед. Високі міцні чоловіки, строкато, абияк одягнені й взуті, навхрест підперезані ременями, патронташами, кулеметними стрічками, з круглими й гранчастими гранатами збоку. Зброю на такому крижаному вітрі тримають голими руками. На головах у них пілотки, кепки, вушанки, берети з червоними зірками, за плечима речові мішки, рюкзаки, згорнуті плащ-палатки і ковдри. Офіцер побачив на високій кам'яній брилі чоловіка, який лежав за ручним кулеметом; мигнуло щось на схилі ущелини, щось чорне, і зникло. А потім їх зупинили метрів за десять від трьох партизанів, які стояли посеред дороги — двоє з автоматами в руках і один між ними, високий, з мужнім привабливим обличчям і дивними проймаючими очима та в якійсь приплюснутій шапці на масивній, як у сенбернара, голові.

Офіцер вийшов із кабіни — мотор і далі торохтів,— обсмикнув зіжмаканий зелений плащ, поправив солдатську каску з пером на голові, вирівняв широкий шкіряний

пояс із чорною пряжкою і неквапливим цивільним кроком рушив до партизанського командира (очевидно!).

Пипа щойно перед тим дістав із кишені й одягнув коричневу плоску хутряну шапку, до якої була пришита п'ятикутна зірочка, оторочена золотом,— єдина партизанська відзнака. Відкотив шкіряний комір куртки, але буря, наче ножем різонула його по розігрітій шиї та обдала холодом від голови до п'ят. Йому ця церемонія відразу здалася зайвою й смішною, і він знову підняв коміра, але рук усе-таки не сховав до кишень. Стояв серйозний, трохи неуважний. Чекаючи офіцера, схрестив на грудях руки і стискував їх та хрускав суглобами. Очі його холодно всміхалися, міняючи колір від блідо-голубого до сріблясто-сивого, тільки зіниці залишалися чорні, як терен, і були наведені в живу омріяну ціль.

Він дивився на дрібного смаглявого офіцера з вусиками на молодому рухливому обличчі, який наближався до нього ніби недбало, але все-таки сторожко — хто зна, що він думає й відчуває, чи й його охопило те почуття добровільного змирення, всміхненої байдужості, яке буває перед роздачею карт? Мить безсилля й порожнечі в передчутті програшу, але тільки не сумніву в щасті. У дражливому напруженні терпляче чекаєш прокляття солодкої гри. Час ніби перейшов у чвал. Пипі здалося, наче він швидше дихає, догоряє й водночас обманює себе спокоєм. Час — найперша умова гри, невагомий туман, спокуса, трата вічності, як і в звичайному житті. Час — немовбито невичерпна енергія, а насправді — обманлива принада, фальшивий блиск, зрадливий утікач, який прикидається твоїм покірним і люб'язним слугою.

Офіцер зупинився перед ним. Віддав честь. І тільки хотів щось сказати, як Пипа, приклавши руку до шапки, випередив його:

— Una bella giornata?!

— Si... ma? [1] — сторопів офіцер.

— Добре їхалося?

— Так... комендaнте.

— Усе в порядку?

— Сподіваюся, що так...

Пипа ніби непритомний: очі його зупиняються на молодому партизанові, який піднімає брезент, що ним

[1] — Гарна днина?!
— Так... але? *(Італ.)*

накрито грузовик, і розмахує руками в страшенному захопленні; потім — на сивій, кошлатій голові селянина, що виткнувся із розколини над урвищем; на інших головах, які стримлять, наче гарбузи, й повертаються, мов соняшники,— але внутрішнє напруження дедалі дужчає, переростає в почуття непевної гри.

— Луко! Поклич-но їх! — каже він спокійно й дістає стару срібну табакерку, клацає кришкою й простягає офіцерові: там лежить три самокрутки.

Поручник узяв самокрутку з крихтою послужливої, стриманої усмішки, поквапно черкнув запальничкою.

Пипа поволі, з задоволенням випускає дим крізь ніздрі, затягнувся глибоко кілька разів і швидко докурив суху розсипчасту самокрутку.

Партизани оточили Луку. Пипа залишив офіцера, недбало, по-свійському махнувши йому рукою, й подався до них.

— Ох, людоньки, чого там тільки нема! Я ще такого разом ніколи не бачив!

— Пипо, боженьку мій, там і кулемет один є!

— Усього — як у крамниці! Аж очі розбігаються!

— Треба пильнувати, добре пильнувати, бо та худоба, як бог святий, розтягне все, розкраде, й оком не встигнеш кліпнути! — розійшовся Марко.

Пипа дивився на них, мов крізь туман, і було йому сумно, як на похороні. Вони забули про другу умову гри — про ставку. А хіба можна грати без часу, ставки і... щастя? Час, ставка й щастя — три умови не тільки успішної гри, а й повноти життя; якщо бодай однієї з них не вистачає — нема тоді ні життя, ні гри!

— А де Чола з Паном полковником? — заволав він сумним голосом утретє. І здалося йому, що він, мов той біблійний пророк, який тричі про щось благає чи тричі зрікається когось, і ще йому здалося, що він почав забувати задумане.— Не вертіться коло грузовиків! — промовив тихо, без своєї звичної веселості й насмішки.— А то ще подумають, ніби нам чогось бракує. Вдавайте, буцім і не помічаєте їх, щоб шофери не злякалися.

Усі мовчали. Тільки глипали на нього з образою й незадоволенням, як діти, коли їм забороняють гратися в невинну гру. Похнюпили голови, не розуміючи його поважного жарту.

— А хай-но там, нагорі, постукають трохи камінням! — підморгнув він, бажаючи підняти в них настрій.

— А на якого дідька, Пипо? — процідив Лука крізь зуби, не в силі стримати розбурханої жовчі, але все-таки з осторогою, ніби між іншим.

— Хай знають, що ми й камінням будемо битися!

— Хто?

— Ми!.. Всі!.. Народ! У мене з італійцями велика гра, і хай мені ніхто не підглядає в карти! Зрозумів?

— Дідько лисий тебе зрозуміє!..— буркнув тихо Лука.

— Чекаємо Чолу! — гостро кинув Пипа і з високо піднятою головою повернувся до офіцера, промовив по-італійському: — Мусимо чекати одного нашого товариша. Полковник з ним.

Пошкрібся за вухом.

У ту мить голе порожнє бескиддя сповнилося клекотом кам'яних звуків, важких і дрібних, карбованих і глухих, різких і рокочучих. Камінний дріб розсипався, підхоплений бурею, наче горох. Цокотів, клацав, прискав, вихоплювався, тріщав, дзвякав, торохкав, витьохкував, дріботів швидкий бубон, і його гримотіння стикалося із бухканням повільного бубна, перекочувалося, коливалося в розміреному туркоті, змішувалося, зливалося в єдину камінну симфонію, в єдиний згук і погрозу. Голодранець перед насильником зціпив кулаки.

Поручник шарпнувся, але відразу взяв себе в руки й став поволі розглядати схили ущелини, звідки линули густо й навально звуки дивних невидимих камінних органів. Пипі на якусь мить здалося, що в поручникових очах промайнула розгубленість, туга, подив — усе, що й він сам відчував.

Гуркіт дедалі посилювався, і серце партизанського командира затрепетало.

— Це наші помічники,— голосно прошепотів Пипа офіцерові, пересилюючи бурю.— Голі руки й каміння — то їхні рушниці.

Офіцер тільки дурнувато витріщився на скелястий схил.

— Це майбутні партизани. Багато їх, безліч! — знову гукнув йому Пипа.— Як і ви, наприклад...

Офіцер обачливо опустив очі, а Пипа відразу додав:

— Як і багато хто з вас... сподіваюся!

Гора стугоніла й росла.

Офіцер скупо всміхнувся, а Пипа — задоволено, ніби в його сітях затріпотіла форель.

Раптом вартовий на скелі, дивлячись на північ, де стіною темнів ліс, викрикнув:

— Ідуть! Чола і...

— Ну, нарешті! — зрадів Пипа. Залишивши офіцера, він кинувся до лісу назустріч Чолі, а Марко й Лука за ним.— Швидше хай, швидше!

Обличчя в нього засвітилося від розчулення, серце застрибало, сполохане сліпим щастям. Він був схвильований картиною, яку уявляв, заполонений своїм почуттям, засліплений своєю правдою, як гравець, що довго чекав щасливої карти.

І раптом став, мов уражений громом. Здерев'янів. Остовпів. Стукіт каміння роздвоївся й заглух у лунких жерлах ущелини.

Вони вийшли із-за кострубатої скелі — позеленілі, скуйовджені, задихані, наче троє виснажених тифозних хворих. Очі позападалися, ноги тремтять і підломлюються, самі вони хиляться, мов стебла соломи. Пораненого Божу, із скривленим обличчям і підібганою ногою, з обох боків підтримують, підпирають охлялі Чола й Павло. Стогнуть, важко дихають, широко розкривши налиті кров'ю очі, ніби дивляться в нестямі на свою загибель, на свої вищирені кістяки.

(Пипа крізь туманну пелену бачить три неминучі прокляті тузи в руці супротивника, з яким він завжди програє двобій).

— Пипо!..— видихнув Чола, мов засуджений до страти. Гіркий клубок підкотився йому до горла, й він упав на коліна під своєю і Божиною вагою. Обтріпаний, жалюгідний, простоволосий, той крем'язень не знав, куди діти себе; жадібно ковтав потоки повітря й безпорадно розводив руками, марно шукаючи опори.

— Бачу! — перебив його Пипа грубо, хриплим, незворушливим голосом.— Не треба казати!

Чола незмигно дивився на нього, розкривши рота в німому розпачливому благанні, а в Пипи ноги зробилися наче з вати, він стояв, прикипівши до місця, втупившись у зловісну чорну цятку.

Людина до самої смерті ходить під владою щастя, мов якогось таємничого чарівного божества. Вона віддає йому свою найглибшу потаємну любов, з ним пов'язує свої найзаповітніші сподівання. Але тим часом як у душі запевняє себе, що щастя завжди прихильне до неї або колись-таки неодмінно прихилиться, публічно вона кидає в нього палками й каменюками і скаржиться, що її

переслідує нещастя. Вона, отже, перша своїм лицемірством зрікається милого їй божества.

(Мало є щасливих людей, які вчасно, поки не пізно, можуть опертися його притягальній силі та чарам. Невже й він, Пипа, після такого розчарування завтра знову буде тужити за ним?!).

І потім раптом хтозна-вкотре, як і тепер, він знову переживатиме його віроломність і втечу (бо така вже сутність щастя, така його єдино справжня, ненадійна, вдача). Але хіба йому не здавалося завжди — і небезпідставно,— що воно всіх інших щедро обдаровує і тільки його одного зневажає? Чим більше був йому відданий, тим більше воно ошукувало його. А найгірше те, що кожного разу він знову і знову, мов нерозсудна дитина, дивувався, засмучувався, впадав у відчай: чому воно відвертається від нього, чому нехтує ним? На вустах тоді — остання лайка, у душі — оскаженілість, яка вбиває, мабуть, назавжди всяку дурну надію і всяку оманливу певність. А потім знову поволі, в муках, наче квітка агави, проросте надія і впевненість, що воно таки не відцуралося його і ще повернеться. Це віра, напіввіра чи надвіра; гравці не тільки забобонні, вони фанатично віруючі. Ніщо так не кидає в лють, як зрада щастя, і ніщо так не засмучує, як зрада любові. Марновірець готовий легковажно роздати, розтратити, розкидати своє життя і свої реальні цінності, аби тільки вціпити оте невловиме, примарне, омріяне щастя й пристрасно, жадібно, роз'яріло, до гробу викохувати його. Тому розчарування в щасті сприймає він болючіше й розпачливіше, ніж наближення смерті. Але хіба розчарування в щасті не подібне до розчарування в любові: хвороба тільки видима, й людина швидко одужує. А яке одужання? Аж до нового безглуздя?! Невже без щастя не може бути розумної гри, повноти життя? А взагалі, що таке гра? Потреба показати себе перед нікчемними речами чи показати себе і в нікчемних речах? А чи той, хто забобонно вірить у щастя, не знаходить свою людську рівновагу у справді нещасних струсах? Чи нещастя часом не приносить йому якогось гіркого задоволення, чи не насолоджується він з того факту, що втрачає, що його спіткала зла доля?

Та зараз усі ці мудрування ні до чого. Він розчарований, приголомшений, прикро вражений дійсністю. Ніщо не може його розрадити. Ним оволоділи невеселі думки,

байдужість, отупіння: однак піде все прахом, чорна земля покриє всяку силу, і чванство, й марення, усіх чекає один кінець. Основне, щоб час летів якнайшвидше!

Але час без шаленої спонуки став повзти, наче равлик (у пошуках нового шансу, у зародженні нового безглуздя). І нараз йому здалося, що без того навіженства земля ніколи не просунеться вперед ні на макову зернину.

Які ж дурні ті розумування, справжній глухий кут!

Водночас він був свідомий того, що відійшов од животворної, життєвої, дійової, розумної ідеї, від норм людського здорового поводження. Такі нісенітниці, таке недоумкувате мізкування суперечить уявленням про людську діяльність, практичним повсякденним завданням, як воєнним, так і мирним. Добре хоч, що ніхто не знає про його ідіотські й небезпечні мудрування; для людей і товаришів важливе те, що на поверхні: воно гучить, смикається, пускає ману, а глибина для них — це мовчання, спокій і роздуми; кому вона потрібна?

— Напали на нас... несподівано! — простогнав задиханий Павло, опускаючи пораненого Божу на землю.

— І ніхто вас не попередив! — уїдливо кинув Пипа.

Але Павло похмуро й глухо вів далі:

— Чола сказав Колунелові, щоб той відійшов трохи в ліс... почалась стрілянина... Колунел зник... увесь ліс обшарили — мов крізь землю провалився... мов крізь землю!

— А ви його часом не відправили на той світ? — недовірливо примружився Лука, рубнувши долонею повітря, наче ножем.

— А де моя пілотка? — забідкався Чола, охоплений відчаєм.— І пілотка моя з ним пропала! Матінко рідна!

— Ось тобі й доказ, Луко, якщо ти не сліпий! — єхидно всміхнувся Пипа.— Якби на Чолі була пілотка, можна було б підозрівати, що вони його уколошкали... а так ми знаємо, що Пан полковник живий і здоровий... тільки нема його! Я його не бачу!

Запала тиша, ніби за якоюсь невидимою й нечутною командою. Мотори грузовиків захарчали передсмертним хрипом. Замовкли в розколинах і ті селяни, які вперто ще били каменем об камінь,— мов джерело завирувало і зміліло зненацька. Навіть буря, ніби відпочиваючи, принишкла. Напружилися очі, нашорошилися вуха, як тоді, коли палець лягає на курок.

Партизани повóлі оточили Пипу й прибулих. Вартовий на скелі підвівся, наче піднятий хвилею тиші й вистромленими обабіч головами. Люди повихилялися з розколин і тріщин, дехто зіп'явся навшпиньки, дехто вмостився на камінних виступах, і всі втупились у тіснину, прикипіли очима до Пипи й партизанів, до грузовиків та італійського офіцера, витріщилися спантеличено й вичікувально, у зловісній мовчанці, у передчутті чогось фатально недоброго, злого, до чого віддавна були призвичаєні стражданнями й долею.

Чола опустив голову, передчуваючи непоправне лихо. На серце лягла йому незмірним тягарем гіркота провини й поразки. Здавалося, від сорому й прикрості він не дихає, а відхекується — шумно й довго. Очі в нього сухі, палаючі, спраглі. Завив би од болю, якби не соромився людей. Волосся стирчить, розкошлане й позакручуване; не волосся, а дикі розвихрені зарості, руді й сріблясті проти сонця, на потоках вітру — хотів би приборкати їх, щоб не видавали того розпачу й досади. Твердими, зашкарублими пальцями затис автомат, почуваючи себе голим і холодним, як і оте дуло, винним перед Пипою, богом і людьми.

Павло, не в силі втриматися на змертвілих ногах, повільно посунувся спиною по скелі й незграбно, мов солом'яне опудало, осів на гальку. Його пооране зморшками обличчя скривилося, очі втупились у порожнечу, він раз по раз кліпає, розкриває рота, шморгає носом і скреготить зубами, лютий і злий, ніби його побили і він ото замислив помсту.

Поодаль від них стоїть поручник, офіцер італійської королівської армії, і ніяк не може збагнути, що ж там діється серед тих бунтівників; у голові в нього, безперечно, все перемішалося, затяглося туманом, але він, незважаючи на свою молодість і заплутану ситуацію, тримається добре, гідно зберігаючи самовладання й притомність. Тільки час від часу кидає зляканий погляд то на ліс голів, що виткнулися на схилах ущелини, то на партизанів біля пораненого, який зайнявся своєю простріленою ногою: перев'язує її білими смужками, видертими з рукавів сорочки. Офіцер аж затремтів при думці, що його можуть звинуватити — і то з повним правом — як посереднього призвідника не лише цієї рани, а й війни взагалі.

Тільки Марко й Лука мружаться буцім байдуже. Але хто не знає цих хитрунів! У Марка погляд колючий, його душить слина, йому допікає голод і його ненажерність. А в Луки розпалилася жовч, і він з нетерплячкою чекає, коли вже почнуть сварити й шпетити іншого.

Пипа дивиться на все спокійно, до болю згнітивши серце. Цю мить напруження він сприйняв як їхнє і своє зле вагання, фатальну розгубленість.

Гравець, який марно сподівається лише незвичайних радощів, женеться за примарою. Прокляття його характеру в тому, що він обманює сам себе: мовляв, усе легко приходить, і тому кожного разу знову гірко розчаровується. Чим вищий і дивніший злет, тим глибше й болючіше падіння. Як і зараз. Ти впав! Репетуй, дурню! Плюйся! Сип лайками! Шаленій!

Не дають йому спокою відчайдушні підступні думки: право поневолених вище над усякі лицарські, вишукані умовності; це нещадна війна між двома антагоністичними світами до повного знищення, а не лицарський герць між причепуреними суперниками; не злочин — відібрати награбоване й повернути його холодним та голодним народним борцям. Ну й що з того, що не буде дотримано умов обміну — він винен у цьому чи ті, що стріляли в Чолу та його товаришів. Звідки в нього ця м'якість, розслабленість, дурноверхість, що це з ним? Та й який йому клопіт, що пізніше товариші, тим паче ті, з летючого загону, будуть осуджувати його за «підле й ганебне безчинство»?!.

Люди стоять, піднявшись над перевалом, наче свідки в суді. Німотні, застиглі, нерозгадані, вони здаються слабкими, але з часом розшириться їхня пам'ять, виростуть крила і кігті, і вони перетворяться на титанів, що тримають світ на своїх плечах. Або зламаєш перед ними слово, або вони безоглядно підуть за тобою. Чи хочеш, щоб назавжди випекли тобі на лобі тавро лицемірства: «Обличчя в нього ніби сяє від чистоти, на устах — медові речі, але нутрощі кишать темними підступними замірами». Навалиш камінь собі на душу чи скинеш з неї тягар сьогоднішньої муки? Хочеш далі вершити важкий політ із людьми чи нерозсудливим вчинком приректи себе на безповоротне падіння?

Усяка легко виграна битва тільки створює солодкавий спокусливий млосний присмак перемоги, насправді ж це явна поразка. Тому не шкодуй, коли зміцнишся,— так! —

зміцнишся гіркотою поразки: легше знайдеш дорогу в завтрашній день. Поразка — ще не поразка, якщо не заплямуєш своєї честі. Втрата речей — це не втрата довір'я. Розчарування — це по суті болюче прозріння.

— Ну то що будемо робити? — хитро підганяв події Лука.

— Нічого! Відправимо грузовики назад! — промовив Пипа спокійно, глибоким голосом.

— Правильно! — пробубонів Марко.— Розвантажимо їх і відправимо назад!

— Повернемо і грузовики, і вантаж! — рішуче, твердим голосом промовив Пипа.

— Ти що, здурів? — спалахнув Марко, весь почервонівши і від здивування зсунувши брови на лоб.

— А що б ти зробив? — уп'явся Пипа в нього втомленими, затуманеними очима.

— Я б їх усіх на той світ! — диким голосом заволав Марко, аж жили набрякли в нього на шиї.— Зняв би вантаж, а грузовики попалив! Ось що б я зробив! Що й вони б зі мною, якби могли!

Пипа на хвилину склепив очі. (Хай усі добре бачать, що він цілком зібраний і спокійний. Треба тільки за всяку ціну не допустити чортового розгардіяшу. Усе залежить від розсудливого слова і влучного дотепу). Раптом його очі зайнялися жовтим блиском, і він насипався на Марка, але навмисно жалісним глибоким голосом, який не відповідав несамовитим вогникам у його очах, ніби це ігумен відчитував недостойну вівцю:

— І розтоптав би свою честь, і зламав би слово,— так? — зрікся б порядності? — він окинув поглядом громадки людей і, помовчавши трохи, відрубав суворо й твердо, «доки залізо гаряче»:— Ні в якому разі! Повернемо їм грузовики незачепленими! Нема Пана полковника, нема чим мінятися! Ми своє слово дотримаємо! Вони повинні вірити нам!..

— Хто? — викрикнув Лука.— Вороги?

— Так, Луко! — з притиском відповів Пипа. (Він уже кипів силою, був зібраний і неприступно величний).— Якщо ворог не довірятиме нам, тоді все: ми програли війну! Ти розумієш це?

— Не розумію!.. Не розумію!..— крізь стиснуті зуби завищав Лука.— Не розумію... Хоч ти на їжака мене посади!

— Не посаджу! Шкода їжака!

Довкола прокотилося ледве чутне притлумлене кихкання. Дотеп, кинутий вчасно, зробив своє.

— Колись ти, Луко, все зрозумієш! — батьківським тоном повів далі Пипа.— Доки зелене пожовкне, жовте уже зогниє! У тебе попереду ще багато часу, щоб набратися розуму. Ось ви тільки скажіть мені, велемудрий Луко і велемудрий Марко, що було б, якби ми завтра спіймали п'ять панів полковників і зажадали за них двадцять п'ять грузовиків зі зброєю, харчами, обладунками? Чи вони повірили б нам, якщо ми їх сьогодні одуримо?

— Твоя правда, Пипо! — крикнув розпачливо Чола.— Убий мене, я в усьому винен! Скарай мене найстрашнішою карою: смертю!

Пипа здригнувся. Він не сподівався від Чоли такого щирого, безоглядного каяття. У нього зашкребло на серці — і не стільки від Чолиної поквапливості, скільки від сумнівів у правильності свого рішення: воно страшенно ускладнює ситуацію, породжує важкі, знавіснілі думки, викликає загальну пригніченість, так що вихід з тої непролазної хащі може бути тільки один: кара, нагла кара й безоглядна жертва.

— А що таке смерть? — насмішливо, у гіркій задумі промовив Пипа, підходячи до Чоли.— Складова частина життя, і тільки! Але всьому свій час, і смерті теж! А такі, як Чола, не щодня народжуються! Отже, не будемо міняти Чолу на якихось там п'ять грузовиків з барахлом, не проміняємо його навіть на цілу ворожу армію!

Гордо підняв свій гучний голос Пипа і відчув у собі приплив такого натхнення, що аж сльози навернулись йому на очі. Він був зворушений важливістю миті, захоплений «своєю малістю» і величчю свого вчинку, хоч усі, хто зараз покірно дивився на нього, вважали його мало не божевільним.

— Пипо, дорогий! — стрепенувся Чола і, не в силі стриматися, схлипнув, а дві олов'яні краплі викотилися на очі й застигли, мов дві льодинки на склі. Упав на коліна й обняв його ноги, як неоплатний боржник, відданий йому до могили.

— Не ганьби мене! — пошепки дорікнув йому Пипа, схилився над ним, удавано нахмуривши брови, і квапливо підняв його на ноги. Потім сильно струсонув за плечі, намагаючись цією чоловічою ласкою розворушити

його, привести до тями й приховати оту його хвилинну слабкість.

Але Чола витріщився розгублено, зломлений і беззахисний. У кутках його темних, затягнутих сумом очей і далі тьмаво блищали дві застиглі краплини, мов їх було вичавлено з пересохлої виноградини. Увесь скам'янів, ніби вріс у скелю.

Пипа рвучко обернувся в інший бік:

— Розумієш, Луко? Вони повинні вірити нам!

Лука мовчав, наче йому заціпило. Кусав нижню губу. Ось і знову його привселюдно вибештали за розпущений, паскудний язик. Ні, тепер він буде тримати його на короткому прив'язі, наче злого пса. Завжди боявся Пипиних кпин, мов укусів гадюки. Він не зносив ані найменшого жарту на свою адресу. Йому здавалося, що хтось хоче показати його недоумкуватим йолопом, а він таким не був.

Трохи присоромлений, а більше вжалений і ображений, Марко все-таки зважився й собі обізватись:

— А може, візьмемо хоч один мішок?

— Ні! — відрубав Пипа, тепер уже впевнений, що остаточно приборкав їх:— Нам не треба обчухраного довір'я: трохи довір'я, а трохи недовір'я! І то не тільки ради ворога, а й ради нас самих. Бачиш он ті голови на схилах: сьогодні тебе за мішок назвуть богом, а завтра — розбійником! Сьогодні будуть кричати: «Хай живе!», а завтра: «Розіпни його!» Хай краще сьогодні кричать: «Розіпни його», а завтра: «Хай живе!», бо завтра нам треба виграти війну. Я в школі завжди любив майбутній час!

Запала тиша, тільки буря вив.

Не чути дзюркотливого сміху, не квітнуть радістю очі, всі набурмосені, посхиляли голови.

Пипа підійшов до італійського офіцера й відвів його до грузовиків.

— Полковник зник,— промовив він рішуче, доки рана нестерпно ятріла.— Не знаю, де він, і мої товариші не знають.

Поручник боязко зіщулився, широко розкрив очі від раптового страху.

— Що ж тепер будемо робити? — пробелькотів він.

— Нічого! — спокійно відповів Пипа, відчувши нараз якусь порожнечу і голод (може, це диявол намовляв його змінити рішення в останню хвилину?) — Вийшло

непорозуміння з обміном, і тільки! — промовив він, зупиняючись з офіцером коло грузовика.— Ви можете повертатися з вашими грузовиками! Негайно!

— Як?! — стетерів молодий поручник.— І ви не візьмете зброю, харчі, ковдри?..

Пипа всміхнувся терпко:

— Наше слово значить більше, ніж ви гадаєте! — проказав поважно, твердо.— Щасливої дороги!

Він повернувся і втомлено рушив до своїх.

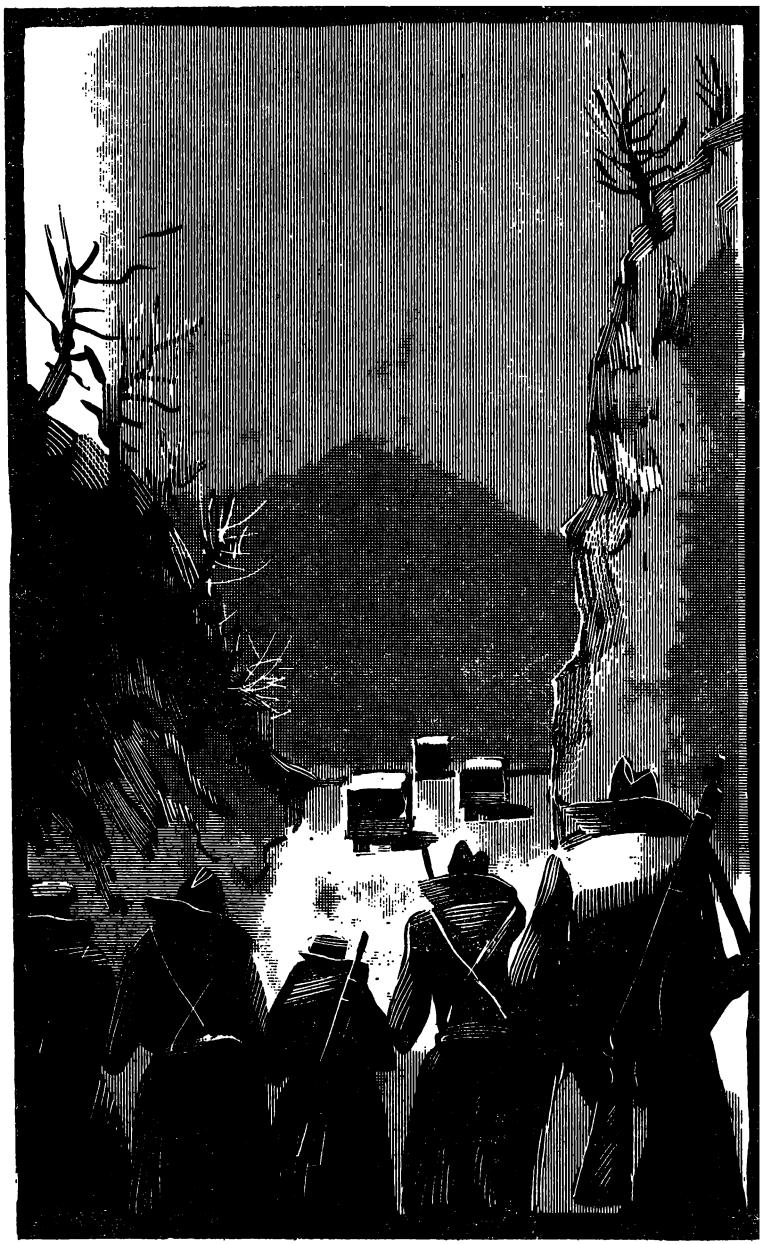
— Коменданте! — гукнув офіцер, виструнчившись.

Пипа мовчки зупинився.

— Я вас ніколи не забуду! — голосно промовив офіцер, приклавши руку до каски, й швидко вскочив у кабіну грузовика.

Пипі здалося, що той аж затремтів, коли давав урочисту обіцянку. У всякому разі, доки живий буде, повік згадуватиме сьогоднішній камінний оркестр.

Ніби ошелешений, зі дзвоном у вухах, непевною ходою піднімався Пипа на порожній сторожовий камінь, подалі від людей, а за його спиною хурчали, розвертаючись, грузовики. Йому хотілось утекти від усіх, побути самому. Він почував себе обікраденим, розбитим, але на душі в нього не було гіркоти, ані пекучого болю в серці, як після безповоротного програшу. Зараз він був якийсь легкий, позбавлений відчуттів, дзвінкий, безтілесний, наче дух. І не безнадійно засмучений. Майбутнє тепер увижалося йому грізним чорним вихором, який насувається з темною хмарою; нема більше ні оманливого марева, ні втечі з сучасності, ні лінивого безплідного мрійництва, які лише роздратовують сверблячу надію і спутують руки. Йому здавалося, ніби майбутнє завжди випручується, вислизає із рук, розтає, мов льодяна бурулька, хоча воно все-таки чомусь певніше від того, що зараз минає. І ще подумав: добре, що так усе склалося, і добре сумніватися в завтрашньому та післязавтрашньому дні, але це ще не означає, що слід брати під сумнів і ту далеку (світлу, недосяжну) прийдешність, до якої ми простуємо, бо ж людина обов'язково кудись іде, а раз так, то вже краще подорожувати зі світлом і надією. Взагалі людська істота — це невсипуща праця, шалена гра і виснажлива подорож, але тільки віра і сумнів разом висікають із неї людину; сама віра створює рóбота, лише сумнів — тирана. Людина не приречена на те, щоб у тій своїй мандрівці віддатися тільки

вірі чи тільки сумніву, шукати затишку тільки під одним чи під другим крилом; вона може, лестячи їм, обох ошукувати й сварити між собою, доки вони битимуться за неї; може дивитися на них звисока, піднявшись над їхньою драпіжною зажерливістю й облудною вдачею, так і не зазнавши життя, а може й подорожувати (навіть поряд з випростаними людьми!) затято й невиправно самотня, пропаща, скомпрометована — як людина.

Грузовики гули, здиблювалися й форкали, наче коні, важко розвертаючись на крутій, затиснутій між скель дорозі. Нарешті вони полегшено зітхнули й, наче вирвавшись на волю, помчали косогором униз.

У дедалі навальнішому рокоті бурі ожили раптом замовклі гнізда по схилах ущелини, спалахнув і швидко погас кволий, даремний гомін; наче згорів якийсь велетенський ліс, і то тут, то там ще догоряли й диміли оберемки хмизу.

Партизани, які стовпилися навколо пораненого Божі, вже не дивилися на грузовики: що було — те було, його не повернеш; чорт приніс — чорт і забрав. Але треба розібратися в усьому, адже там добра немало було, втрата велика, про це ще буде багато мови, без кінця-краю, від сьогодні й довіку.

— Чола винен! — вовком ощирився Лука на Чолу, що самотньо скорчився між двома скелями, наче залізний прут на вогні.— Нам'яти б йому вуха, щоб стали такі, як в осла!

— Винна куля, що ранила мене в ногу! — процідив Божа крізь зуби, затягуючи бинт навколо суглоба.— Якби вона не влучила, проклята, якби я міг був іти!

— Ат! Винен торішній сніг! — ображено відмахнувся Павло, боячись, що й на нього ще хтось кине вину.

— Пипа! Ніхто, тільки Пипа! — люто сплюнув голодний Марко.— Такого барана ще світ не бачив!

— Війна винна! — усміхаючись, пропищав партизан з дитячим обличчям, а всі подивилися на нього, такого розумного, насмішкувато й зверхньо, мовляв: зелений ти ще, хлопчику!

І знову замовкли, переживаючи свою недавню невдачу.

У розколині на схилі, серед дідів, наче кресало зачеркало:

— Це ж, людоньки, дурість! Щоб я з цього місця не вступився!

— Пипа дурний чоловік!

— Йому клепки одної бракує!

— Недаремно називають його Пипурою.

— Одне з двох: або дурний, або не при своїм умі чоловік!

— Отаке добро... і на вітер?!

— Що ви плещете?! — обізвався біловолосий дід.— Насамперед людина, а потім усі багатства цього світу!

— Авжеж! Не мали полоненого, не взяли й викупу: дотримали слова.

— Слово священне!

— Ми не худоба!

— Тільки день змарнували!

— І ніч!

— Ніщо не пропадає марно! — знову втрутився в розмову білоголовий дід.— Розумний завжди стає розумнішим, а дурень — дурнішим!

— А я повторюватиму завжди: Пипа дурний!

— Двічі дурний! І я це саме скажу!

— Двічі людина! — рішуче заперечив білоголовий дід і підвівся. Від задумливого погляду й гіркої усмішки борозни на його чолі стали мовби ще глибшими. Якщо має прийти нещастя, то нехай воно так і приходить: з порожніми руками, з високо піднятим чолом. Завжди може бути ще гірше, тим паче у війну. Великі й малі нещастя валом валять, лише іноді, між іншим, людина вскубне якого-небудь щастячка, основне ж — треба далі жити.

За ним підвелися й інші, позакидали торби на плечі.

Ще раз глянули замріяно на зелено-блакитну медовецьку долину.

Заходило сонце за далекою темно-зеленою грядою, осяваючи їх стрілчастими променями, як на медовецьких іконах. Віддалялися грузовики лискучою зміїстою дорогою, то зникаючи за темними глибокими поворотами біля підніжжя гори, то знову з'являючись — немов кінчалась якась дивна, чарівна казка.

Але холод відразу кинув їх у дрож, а туга за далеким домом додала сили. Вони тісніше загорнулися в сіряки, підняли благенькі коміри, поправили хустки на головах і заспішили в дорогу. Іти далеко, та й на негоду збирається. Небо затяглося хмарами, надуло всі вітрила й суне на Вовче Лігвище, мов крізь навстіж відчинені двері.

А буря дужчає. Ось-ось закрутить хурделиця.

ДУШАН КАЛИЧ

Відомий сербський письменник Душан Калич належить до того покоління, яке прийшло в літературу після другої світової війни.

Народився Душан Калич 1925 року в сільській родині. Через злидні він не зміг закінчити гімназію і пішов працювати робітником. З 1941 року юнак включається в боротьбу з німецько-фашистськими окупантами, на початку 1943-го потрапляє до рук катів і опиняється в страхітливому таборі смерті Маутхаузені, де залишався аж до звільнення 5 травня 1945 року.

Не дивно, що й героями перших творів Душана Калича стали люди гіркої долі — в'язні концтабору. Глибоко психологічні збірки новел «З тих днів» (1950) та «Пекло — не на небі» (1960) одразу ж привернули до себе увагу читацької громадськості.

Викриття фашизму як антигуманної, ворожої людству ідеології — провідна тема творчості Душана Калича. Їй присвячені романи «Дикі хмари» (1964), «Затьмарена сторона» (1968), «Повернення в рай» (1968), а також драма «Матильда» (1970).

Повість «Берег без сонця» (1975) присвячена долі югославської еміграції. Автор викриває ворожу діяльність фашистської еміграції з недобитків колишніх четників і усташів: у повоєнний час вони намагалися спантеличити простих людей, які з різних причин опинилися за кордоном і прагнули повернутися на батьківщину.

БЕРЕГ БЕЗ СОНЦЯ

I

Займався осінній день.

Під абажуром з дорогої старовинної порцеляни горіла лампа. У ранковій імлі трохи видовжене жіноче обличчя з ямочками на ніжних випуклих щоках набувало форми й кольору нереальної краси, яка постає лише у снах й зникає разом з ними. Жінка вже прокинулась. Вона мовчала, насолоджуючись приємним теплом чистої постелі.

Він лежав поруч, схилившись над нею. Пестив кінчиками пальців її м'яке світле волосся й терпляче чекав відповіді на своє запитання. Знав, що вона вже прокинулася, марить у напівсні й не відгукується тільки тому, щоб не міняти пози, в якій би лежала без кінця-краю. Така вона була кожного ранку після проведеної з ним ночі. Лежала, припавши до нього, й тішилася радощами, що їх довго не знала в своєму удовиному животінні; досі лише спогади про чоловіка, з яким вона провела в цьому ліжку тільки першу шлюбну ніч, зігрівали її серце. А тепер він дарував їй цю насолоду, прагнучи надолужити те, чого сам був тривалий час позбавлений. Зустріч з нею сприймав як цілковиту випадковість. Спочатку вона була для нього лише однією з численних німецьких удовиць, які крадькома виглядали ешелони з людьми, що загубилися і блукали у воєнній завірюсі, однією з тих бідолашних жінок, які прагнули знайти втіху за втрачене і хоч якийсь чоловічий захист перед страхітливою навалою переможного війська. І між ними це сталося саме так, можна сказати, зовсім просто — він навіть незчувся, як раптом опинився в її квартирі. То був час, коли багато людей розуміли одне одного без жодного слова, коли чимало речей малися на увазі самі собою, коли навіть сити знали, що є безліч голодних. Єдине слід визнати: йому пощастило. Хельга була жінка, за якою пішов би кожний, не відмовившись хоч на одну ніч стати її захисником. Так і збігав час: вона була щаслива з ним, і він був певен, що вона згодна на все, аби тільки втримати його біля себе й не

дати йому повернутися в той ешелон, з якого витягла його.

Хельга розплющила повіки, ласкаво подивилася на нього синіми очима і з м'яким докором мовила:

— Навіщо ти знову запитуєш мене про це?

— Я тільки сказав, що нам треба було б ще трохи поміркувати... Заради твоїх — вони б тобі цього не вибачили...

— Я живу з тобою, Філіпе, так мені хочеться. Обніми мене...

Вона затремтіла, жадібно вбираючи в себе запах його волохатої шкіри, від якого ставала щасливою.

— Мені цього справді хочеться, Філіпе. Ходи до мене... Я хочу, щоб це сталося саме цього ранку й було чудовим, як цей ранок,

...Раптом, наче хтось нечутно прикрив йому очі цупким покривалом, Хельжине обличчя зникло. Не стало її шепоту і отої ласкавої настирливості, коли вона міцно обіймала його своїми ніжними білими руками. Замість її обличчя він побачив у тумані пляму червоного світла. Вона зависла у вологому брудному повітрі й за мить здалася йому велетенським грізним оком циклопа. Він здригнувся і мовчки усміхнувся своєму видінню, що повернуло його в дні дитинства, коли серед ночі оживали перед ним картинки з прочитаних книжок. «Був би я зараз хлопчаком,— подумав він, отямившись від несподіваної появи того жахливого ока,— то, мабуть, уявив би себе Одіссеєм, віддавшись своїй фантазії, поки переплив би до Ітаки, а вже потім заснув би». Сміючись, він витер рукавичкою спітніле скло біля заднього сидіння автомобіля й подивився, як змінюються вогні світлофора. Після жовтого спалахнув зелений, і таксі рушило. Він прикурив сигарету, знову відкинувся на спинку сидіння й знову поринув у спогади про Хельгу.

...Адвокат Генріх Штраус курив найкращий люльковий тютюн, але Філіпа нудило від його солодкуватого аромату.

Цього вечора вони сиділи в канцелярії, а не в тій частині величезного, захараченого модними меблями будинку, де Генріх приймав своїх друзів. Той куток було вмебльовано по-особливому: там стояли два клубні гарнітури, оббиті гарним блакитним сукном, маленький скромний буфет і шафа з улюбленими книжками адво-

ката. Праворуч, крізь великі засклені двері, виднілася простора тераса, звідки кілька мармурових сходинок вело у невеличкий, гарно доглянутий садок. Вузькі двері біля книжкової шафи виходили до житлових кімнат двоповерхового будинку адвоката.

Уже з того, що Генріх запропонував йому місце у зручному шкіряному кріслі, присунутому впритул до письмового стола, де він звичайно садовив своїх відвідувачів, Філіп зрозумів, що адвокат хоче йому щось повідомити як офіційна особа. Він думав про це, сховавшись за стосами архівних документів, які захищали його від клубів диму, що так і бухкали з адвокатської люльки. Дивним було те, що Генріх ось уже майже годину детально розповідає про якийсь програний процес. Здавалося, він сам себе збуджує, щоб якнайефективніше розв'язати цю справу, в якій йому, певно, належить виконувати роль і позивача, й судді,— через це він, либонь, і викликав так нагально до себе Філіпа. З кожною хвилиною Генріх дедалі більше запалювався гнівом, і Філіп починав розуміти, що попереду буде важка розмова, не ясно було лише, яку роль йому відведено: підсудного чи свідка.

Через якийсь час адвокат нарешті дійшов до кінця розповіді про свій програний процес:

— ...Розумієте: той ситий намурмосений янкі забув свій диплом юриста в цивільному одязі чи просто поміняв його на погони полковника. Він вигукує: «Справедливість!» А я кажу вам: все це дурниці! Справедливість має тисячу облич. До якого б з них ви не вдалися, все одно зробите фатальну помилку. Мій клієнт був вихований в ненависті до євреїв і мав природжену відразу до кожного єврейського прізвища. Ні, він не вбивав. Він ненавидів їх...— Генріх припалив згаслу люльку і разом з величезною хмарою солодкуватого диму випустив решту своєї уїдливості: — Світ, в якому я жив і якому належу, завжди алергічно сприймав запах негрів. Я, наприклад, втрачаю апетит у їхній присутності, шкіра моя вкривається пухирцями, наче я наївся диких ягід. То хіба можна мене і всіх тих, у кого такі ж відчуття, судити за це?! — закінчив адвокат, зблiднувши, і великі краплини поту зросили його чоло.

— Ви хочете, щоб я відповів вам на це питання? — вимушено посміхнувся Філіп, спостерігаючи, як пухкенькі щоки адвоката знову вкриваються рум'янцем.

— Ні. Це запитання було поставлено суду. До вас у мене немає ніяких запитань. Я викликав вас, щоб повідомити, що ваш вправний маневр закінчився невдачею! — гостро відказав він.

— Маневр?!

Генріх іронічно посміхнувся:

— Так, але аж ніяк не військовий. Запліднили Хельгу...

Кров ударила Філіпові в обличчя. Він розкрив був рота, щоб відповісти так само різко, не соромлячись признатися цієї миті, що виконав її бажання, та Генріх урвав його на півслові.

— Знаю, ви були її слабкістю, і думаю, що мали з цього більше користі, ніж сподівалися. Нагадаю лише, що ви вже рік не працюєте.— Він навмисне зробив маленьку паузу і, помітивши з Філіпового обличчя, що той терпляче його слухає, повів далі: — Я вам не дорікаю. Хельзі було не байдуже, чим ви займаєтесь. У неї своя репутація, та вона не могла не рахуватися і з моєю. Але цієї нерозважності я вам не можу подарувати. Ви достатньо розумний, аби збагнути, що Хельга не поведеться так, як інші німкені в цьому трагічному для нашої нації становищі. Їй не байдуже до свого походження, і вона повинна боротися за чистоту раси, навіть приносячи в жертву справжнє кохання...

Голос його раптом пом'якшав, та Філіп сприйняв це тільки як вияв хитрощів.

— Зрештою,— продовжував Генріх,— хіба треба вам нагадувати, що мета вашої еміграції набагато вища і що ви самі повинні були думати, як би не дійшло до цього...

— Висловлюйтесь ясніше, пане Штраус. Чи ви хочете мені сказати, що я повинен покинути вашу племінницю, чи звинувачуєте мене в чомусь, що вважаєте виключно моєю провиною?

Почервонівши від злості, що його так безцеремонно обірвали, Генріх підвівся з крісла, та враз стримав свою лють і спокійно проказав:

— Облиште її. Завтра вона їде зі мною до Зальцбурга, а звідти повернеться в Мюнхен... Чи можу я бути чимось корисний вам?

Філіп заперечливо похитав головою. Нахилився до сусіднього стільця, де лежав його капелюх, і підвівся.

— А може, все-таки чимось...— квапливо повторив Генріх, знов сідаючи в крісло. Він висунув шухлядку

столу й витяг конверт німецького Червоного Хреста.— Хельга якось казала мені, що вас цікавить доля майора Фреді Шмідта...

Філіп збентежено подивився на конверт. Ім'я, яке назвав Генріх, вкололо його дужче за всі ті образи, яких той йому завдав. Тієї ж миті пригадалися розмови з Хельгою про майора. Він не був певен, що не розкрив їй справжньої причини того, чому його цікавить доля німецького офіцера.

— Що ви знаєте про нього?! — спитав він хрипким голосом.

Генріх не відповів. Подивився на розкритий конверт, поклав його біля Філіпових рук — той саме сперся об край стола,— і, ніби його більш ніщо не обходило, спокійно почав чистити свою згаслу люльку.

— Хіба вам Хельга нічого не розповідала?.. Що вас змусило розшукувати майора Шмідта? — спитав Філіп якось байдуже, вже без хвилювання. Зараз він думав про зміст листа в білому конверті. Долоні в нього пітніли, пальці тремтіли біля цього звичайнісінького клаптика паперу, що зберігав у собі давно очікувану звістку і водночас давав відповідь на питання: буде його життя й надалі пов'язане з невідомістю, з долею отих ешелонів, що загубилися у вирі війни, з тим, що він сам називав найдурнішою ілюзією,— хоча був змушений вірити в неї, безсилий опиратися сам собі,— а чи цей лист допоможе йому повернутися до дійсності й там розібратися в собі самому, здобути бодай трохи впевненості в своєму невдало скроєному житті...

Голос Генріха повернув його з неприємного забуття.

— У конверті ваша віза, якої ви давно чекали...

Він сказав це упевненим голосом, і Філіп зрозумів, що цей старий адвокатський лис знає про нього геть усе. Однак ця звістка була набагато значимішою й важливішою, ніж думав Генріх і всі інші, навіть ті, заради кого це повідомлення про долю майора Шмідта було Філіпові необхідне. Кмітливий Генріх правильно зауважив: цієї візи Філіп чекав давно. Він звів на адвоката очі, але не для того, щоб дорікнути йому за ту іронію, яка звучала в його словах, водночас сповнених стриманого обурення: «Чого ж ви, хай вам грець, обманювали мою племінницю й себе, чекаючи візи?!» Ні, Філіп хотів подякувати йому, та не знав, як звернутися до людини, котра використає його радість як ще один аргумент для

звинувачення. А Філіпові вже забракло сили боротися з ним. Думок теж забракло. Було таке відчуття, ніби він пливе у хмарах солодкуватого диму, що пахкав з Генріхової люльки.

— Чорт забирай,— нетерпляче сказав Генріх.— Та загляньте ж у конверт...

Філіп узяв його зі столу. На конверті була адреса — канцелярія Генріха в Лінці. Всередині лежало коротке повідомлення:

«Майор Фреді В. Шмідт значиться у списку тих, що пропали безвісти під час війни».

Знову й знову уважно перечитуючи ці слова, він чув голос адвоката:

— Не знаю, що вас зв'язувало з тим офіцером, але можу вам сказати: якщо навіть якимсь дивом він і вцілів, то йому, ясна річ, ніколи й на думку не спаде свідчити проти вас. До такого висновку ви могли б дійти й самі, пане Івич. Його свідчення означало б звинувачення проти самого себе. Майор Фреді Шмідт працював на гестапо. Щодо нього будьте певні, можете спати спокійно... Мушу вам сказати ще дещо. Тільки Хельга могла повірити у вашу наївність. Якщо вас справді щось цікавило про того майора, так це архів його канцелярії.

Філіп звів погляд на його обличчя, що пашіло самовдоволенням і зневагою. Йому захотілося дати міцного ляпаса по тих рум'яних щоках, але він знав, що нічого цим не досягне, а Генріх, завдяки своїм новим зв'язкам з союзницькою військовою владою, може запроторити його в табір для переміщених осіб. Тому промовчав і спокійно опустився в крісло.

Генріх пригостив Філіпа сигаретою, а собі натоптав люльку запашним тютюном і наостанок сказав:

— Майор Шмідт був гарним офіцером. Ви добре знаєте, що моїй інформації можна вірити. Архів вашого табору знищений...

Лічильник спинився. У маленькому дзеркальці було видно, як люб'язно посміхається шофер. У Філіпа лишалося часу тільки на те, щоб розрахуватися за проїзд і винагородити таксиста за люб'язність чайовими.

Він поспішав на поїзд. З валізою в руці прийшов на вокзал. Ступав, опустивши голову, квапливими, але виваженими кроками, дивлячись перед собою, як ділова

людина, що в останню мить стрибає в поїзд для невідкладної подорожі.

З настанням сутінків імла погустішала. Вуличне освітлення змінювало в ній свою сутність; ліхтарі нагадували золотокрилих метеликів, розсипаних по м'якому вологому плащі осінньої ночі.

Філіпові було байдуже до притлумленого мигтіння вуличних ліхтарів, яке скидалося на жалісне вмирання маленьких істот, і до того, що цієї ночі віденські вулиці, певно, осліпнуть. Він сидів біля напівспущеного вікна купе, прислухався до важкого пихкання паровоза, готового до відправлення, і з якимось незвичайним задоволенням вдихав холодне повітря, змішане з різким запахом диму. Можна було б зовсім опустити вікно, щоб запах кіптяви і переривчасте шипіння пари, якою пульсувало життя поїзда, заповнили все купе. Але це бажання раптом зникло, і Філіпа охопило якесь неприємне відчуття самотності й непевності. «Проїзні документи,— подумав він.— Чи все гаразд з ними? Чи правильно їх оформили в посольстві?» Швидко сягнув рукою у внутрішню кишеню і дістав документи... Все було в порядку, однак той дивний неспокій, що раптом оволодів ним, не минав. Тепер йому захотілося, щоб в купе зайшов якийсь попутник. Нервово поглянув на годинника. До відправлення поїзда залишалося ще десять довгих хвилин.

«Справді, Філіпе, це незвичайна подорож».

Дивився на своє відображення у вікні. Воно ніби промовляло: «Ти незвичайний пасажир... Наберися сміливості... Поїзд все одно рушить; йому байдуже, що в ньому подорожуєш ти, що ще кілька днів тому ти дуже вагався і тобі було потрібно багато хоробрості, аби зважитись на цю подорож... Може, тебе збентежила простота досягнутого і тепер непокоїть та могутня сила в душі, яку ти плекав роками, але не знав, як застосувати? Так воно і є: все настільки просто, що здається нереальним... Ні, це лише через те, що ти сам-один... Якби мав кому розповісти, куди ти зібрався їхати, то почував би себе інакше... І час минув би швидше... Та ба, ти, певно, не сказав би правди про свою подорож. Твоя валіза не напхана зразками товарів, які розвозить спритний комівояжер; ти не турист, схильний до пустопорожнього базікання про красу невідомих берегів. Ти отой старий, заблукалий подорожній, який потайки соромиться свого повернення, бо надто довго кружляв по

колу... Що в твоїй валізі, у тій старій обшарпаній валізі, з якою ти не розлучався під час своєї тривалої подорожі? Рештки полковницького мундира, погони з якого розтоптані підборами підкованих чобіт і поховані разом з ними в брудній калюжі тієї забутої весни».

«Зупинись, Філіпе!» — не вгавало його відображення.— «Хіба ти не відчуваєш, що знову підковзнешся на цьому небезпечному повороті?.. Ти вже в поїзді... Його колеса рушать металевими рейками... Той, другий, поїзд залишився далеко позаду, на тому далекому березі... У твоїй валізі немає вже того мундира, через який тебе колись охоплювали лють і сором, а іноді — у тій грізній самоті — навіть бажання знищити власну тінь, бо й вона була з брудними погонами, які ти пожбурив разом з чобітьми в калюжу... Відкрий свою валізу перед першим-ліпшим подорожнім, який увійде до твого купе. Покажи йому чудову тенісну ракетку й десяток тенісних м'ячів, які ти везеш для Ненада... Розкажи йому, що твій син займається цим спортом і навіть завоював кубок... Похвалися про це з батьківською гордістю... Покажи, скільки гарних речей ти купив для Милиці. Повідом йому, що твоя донька — вже дівчина... Ось про що розмовляють пасажири, Філіпе... Про радощі зустрічей... Мовчать лише похмурі... А ти радісний пасажир... Так, Філіпе. Ті, що довго блукали, повертаються додому щасливими...»

Чекаючи попутника, він зняв свою валізу, відкрив її і поставив на сидіння навпроти. І попутник таки постукав у двері купе.

Його трикутне обличчя з опуклим чолом, на яке спадало пасмо хвилястого волосся, та з великими вибалушеними очима, немовби затягнутими якоюсь сітчастою плівкою, не можна було назвати приємним. Цей високий здоровань стояв, згорбившись, у дверях купе і мав смішний вигляд у цьому маленькому проході, крізь який він міг пройти тільки боком.

— Заносьте свої речі, пане, купе вільне,— люб'язно зустрів його Філіп німецькою мовою. Прибулий нічого не відповів. Тоді Філіп посунув валізу ближче до вікна, бажаючи будь-що мати супутника, і знову привітно посміхнувся: — Здається, ми їхатимемо вдвох... Добре, коли у вагоні можна випростати ноги...

Чоловік з трикутним обличчям полегшено зітхнув, немов скинув з плечей якийсь тягар, розтяг великі губи

в задоволеній посмішці, виструнчився й відповів посербському:

— Я вас шукав.

— Мене?! — зніяковів Філіп.

— Вас, пане полковнику!

— Хто ви такий?!

— Це не має значення, але якщо панові полковнику цікаво, мене звуть Милош... Милош Стоянович.

Філіп не встиг навіть йому зауважити, чому він звертається до нього по чину. Милош тицьнув йому в руку конверт, де перед ім'ям стояло звання.

— Приніс вам термінове повідомлення...

— Від кого?

— Не має значення... Мені доручено тільки передати вам цей лист...

Смішно було дивитися на цього велетня, що вдає з себе недолугого, недосвідченого солдата, єдина мета якого — сумлінно виконати завдання. Та Філіпові було не до сміху. Він більше не звертав уваги на цього чоловіка. Не дивлячись на його дурне обличчя, що аж випромінювало нетерпляче очікування,— якою буде відповідь на лист,— Філіп зрозумів, що в конверті нелюб'язне привітання від тих, кого він залишає.

— Дозвольте йти, пане полковнику...— озвався незнайомець і, не дочекавшись відповіді, вийшов.

Філіп зіжмакав конверт, навіть не вийнявши листа. Замахнувся, щоб кинути його в прочинене вікно, та гуркіт потяга на сусідній колії, що поволі входив на станцію, сповнив його душу якимось жахливим передчуттям, і рука завмерла. Потім вона повільно опустилась, і він розкрив конверт.

«Пане полковнику,— звертався до нього хтось у листі, видрукуваному на машинці.— Ви пішли шляхом зрадника й малодушної людини. Наш обов'язок попередити вас і водночас порадити: відмовтеся від свого наміру... Інакше ми будемо змушені вдатися до відповідних заходів. Може, ви забули, що є речі, які комуністи вам ніколи не простять. Повідомляємо, що ваше досьє з таємного архіву Офляга не знищене. Не примушуйте нас робити небажаний крок... Пам'ятайте, що у вас на батьківщині діти...

Друзі»

Закинувши голову, ніби злякавшись привида, Філіп заціпенів, стояв нерухомий і німий, не дихаючи; він ніби

розчинився в цьому закутку поїзда, що раптом перетворився на якусь порожнечу без покрівлі й без неба над головою, і довго витав у цій порожнечі. Потім відчув удари свого пульсу... відчув гострий запах кіптяви... почув шипіння пари, дихання локомотива... і побачив свою розкриту валізу... Очі його оскліли, зіниці розширились, бо перед ним раптом постали ті маленькі радощі, що зберігалися у валізі.

— Ні! Ні! — вигукнув він у розпачі. Відтак занімів, в застиглих зіницях потонуло відображення валізи з маленькими радощами, і він полетів шкереберть у порожнечу своєї безпорадності...

Через якийсь час отямився. Надворі шипіла пара. Валіза була на сидінні навпроти. В ній охайно лежали тенісні м'ячі, ракетки й скромні подарунки для Милиці, загорнуті в прозорий папір і перев'язані шовковими бантами. З глибини валізи, здалеку, наче з безодні, долинав хлопчачий голос, незнайомий, але близький, з призвуком змішаного суму й радості: «Любий тату, я щасливий, що ми нарешті побачимося через стільки років... Я дуже виріс... Кажуть, що став уже юнаком і дуже схожий на тебе... Лист Милиці буде довший... До побачення, тату...»

«Після матусиної смерті я в домі за хазяйку. Бабуся така стара, що ледве рухається,— писала Милиця в останньому листі.— Брат у всьому мені допомагає, так що домашні клопоти не заважають мені вчитися. О любий тату, як нам буде добре, коли ти приїдеш... Ми лічимо години до твого повернення...»

Філіп простяг руку до валізи, охоплений непереборним бажанням погладити ці скромні подарунки, дістати з дна отой ніжно перев'язаний пакуночок листів, розкласти їх біля себе і ще довго слухати їхні голоси. Та коли підняв кришку, перше, що він побачив — це була його офіцерська гімнастерка без погонів. Руки його, наче зведені раптом судомою, так і залишилися на валізі, а в голові забриніли уривчасті акорди якогось жахливого музичного інструмента, які з холодним, металевим звучанням долинали з глибини кам'яного провалля. А тоді почулося тверде тупотіння ніг. Здавалося, кілька чоловік піднімаються нескінченно довгими кам'яними сходами. Металевий звук за мить заглушив оце тупотіння і замовк перед страхітливим голосом, що промовляв німецькою мовою з марно вдаваною люб'язністю: «Пане полковнику,

відтепер ми друзі. Підтримуватимете з нами зв'язок через майора Васича... Розумно використовуйте репутацію й довіру, які ви маєте в цьому таборі і, звичайно, включайтесь у комуністичний рух, якщо вам запропонують...»

— Майор Шмідт помер,— прошепотів Філіп, наче хотів відповісти цьому голосу, але той вже зник, а замість нього зазвучав знайомий, слизький і безбарвний голос, що говорив по-сербському: «Часи змінилися... Німці вже нам не вороги... Будь безжалісним до комуністів... Одержуватимеш спеціальний пайок, їжу й сигарети...»

Паровоз засвистів, і поїзд рушив крізь густу, полеглу імлу. В купе тепер ще дужче відчувався гострий запах кіптяви. Вуличні ліхтарі ожили й побігли слідом за поїздом.

Філіп здригнувся, ніяково озирнувся навколо; побачивши, що поїзд рушив, він схопив валізу й панічно вискочив з купе.

2

За вікном хмурилось заплакане листопадове небо. На вікні тріпотіла брудна біла ганчірка, якою грався вітер, насвистуючи у шпарини трухлявої дерев'яної рами. Ганчірка тріпотіла у Філіпа над головою, наче сама доля вивісила її над ним, цей прапор, символ його біди й немочі, тут, на мансарді старого віденського готелю. У стелі стирчав заіржавілий гак. На ньому висів міцний зашморг, куди вільно могла пролізти людська голова.

Його голова то підводилась майже до рівня зашморгу, то потопала у м'якій подушці. Голова була надто важкою для розслаблених шийних м'язів; він не мав сили, щоб допомогти їй в отій скаженій боротьбі, в тому божевільному прагненні просунутись у зашморг.

Він лежав одягнений, загорнутий в зимове пальто й цокотів зубами від холоду. Під ним тряслося залізне ліжко з постіллю, яку він ненавидів через гидкий запах смердючого мила. Від цього запаху йому снилися жахливі сни, в яких він бачив оті страшні картини з оповідей про фашистські табори, де живцем спалювали людей і з їхнього жиру виготовляли мило для миття в'язнів та прання їхньої білизни. Інколи, прокинувшись уранці, він думав про це й запитував себе: чи не випрали й цю постіль отим милом? А чому б і ні, коли відомо, що власник готелю під час війни займався

сумнівними справами й перебував у гарних стосунках з власниками миловарних фабрик. Отож, чи не забезпечив себе цей кмітливий віденець достатнім запасом д е ш е в о г о мила для готелю... а може, крім того, він хотів ще й поглузувати над тими, хто прийшов сюди, вигнавши його друзів?

Але цього ранку Філіп не замислювався над цим, він узагалі ні про що не думав, не відчував навіть запаху постелі. Останнім часом ночами він не зводив погляду з гака й зашморгу. Силует зашморгу був виразніший за всі його думки й почуття; в ньому ніби розчинялося минуле, зникав і посвист поїзда, від якого Філіпові п'ятнадцять діб гуло у вухах; зашморг обіцяв сон без жахливих кошмарів... Він нестримно вабив, обіцяючи безмежний спокій і кінець кошмарам у голодному шлунку. Та голова не могла сама дотягтися до зашморгу. Її мусив підняти Філіп. Він довго стогнав і кашляв. Він задихався, безсилий підвести голову, щоб досягти світлого, чарівного кола. Зціпивши зуби, Філіп напружився, простяг руки, мов богомолець перед Христовим розп'яттям, однак з усього цього народився тільки зойк, що вирвався з його посинілих від холоду губів, пурхнув і відбився глухою луною.

Від постелі тхнуло смердючим милом. Він затамував дух, здригнувся від огиди й швидко підвівся, та не відійшов од ліжка. Стояв, наче прикутий до нього, тримаючись руками за холодні металеві пруття. Голова його вже не висіла так кволо, наче якийсь зайвий тягар. Ноги в колінах тремтіли й підкошувались. Він намагався утриматись, щоб не упасти, хоча зусилля це було йому незрозумілим, як і вчора, і щоразу, коли він, підводячись, запитував себе: «Навіщо?»

«А куди сьогодні, Філіпе Івичу? — звернувся він до себе й відчайдушно хитнув головою.— Чи варто гризти власну утробу й задихатися від сорому за своє боягузтво тільки заради того, щоб бачити жахливі сни у цій триклятій смердючій постелі?»

У двері кімнати постукали. Він здригнувся, наче пробудившись від глибокого сну, але не відповів. Скинув пальто, швидко зняв усе з себе, залишившись в одній сорочці, й підбіг до умивальника, з крану якого безперервно текла тоненька цівка води. Почав умиватися, мерзлякувато змочуючи руки та обличчя, заросле скуйовдженою бородою.

Закінчивши умивання, впевнений, що відвідувач і досі тут, він поглянув на зачинені двері й, сумно всміхнувшись, хрипло проказав:

— Заходьте, Гансе...

Двері прочинилися, і в них з'явилося добродушне, худорляве старече обличчя з орлиним носом.

Підтягнутий дідок у темно-зеленій лівреї увійшов до кімнати й стурбовано похитав головою.

— Боже, на вас дивитися страшно, пане Філіпе! — здивовано сказав він, а потім додав з ласкавим християнським докором: — Хай вас обмине лихо, але ви тримаєтеся так, наче зняли цю кімнату собі на домовину...

Аніскільки не зважаючи на його докір, Філіп провів змерзлими руками по бороді, підступив до нього й нахилив голову, щоб прикурити згаслу сигарету від його люльки. Портьє чиркнув запальничкою.

— Отже, нічого не вийшло? — запитав мимохіть Філіп.

Ганс похитав головою. Дивився на нього якийсь час, ніби роздумуючи, чи варто взагалі щось робити для цієї людини, котра поводить себе так, ніби їй до всього байдуже, а потім сказав:

— Я зробив усе, що міг... При такому великому попиті на кімнати в готелі пан директор вважає...

— Чи можу я залишити тут свою валізу? — спокійно перебив його Філіп.

— Звичайно, пане. Я перенесу її до себе,— сказав старий з професійною стриманістю портьє і різко кивнув головою. Надувши свої рум'яні губи — єдине, що подеколи виказувало його справжній настрій,— він рішуче повернувся, щоб іти. Натиснув клямку, але постояв ще кілька секунд, схиливши голову, наче замислився. Потім обернувся і зовсім спокійно, з ноткою щирого співчуття, додав: — Даруйте, але я не розумію, чому ви вагаєтесь? Чому не повернетесь на батьківщину? Всі потрібні документи вже давно у вас в кишені. Пробачте, чи може щось не так з документами, які вам видало посольство?

У Філіпових очах сяйнув неспокій та відверта ненависть. Пальці гарячково зім'яли недокурок, який знову згас, і тютюн посипався на підлогу. Старий розгублено кліпнув повіками, прикусив нижню губу і хотів знову вибачитися:

— Пане...

— Ви знущаєтеся з мене! — хрипко заревів Філіп. Його обличчя скривилось, очі налилися люттю.

— Отямтеся, пане,— перелякано сказав старий.— Прошу, вибачте, якщо моє запитання образило вас...

Тим часом Філіпове обличчя набуло колишнього виразу. Лютий блиск зник у каламутних зіницях. Тепер він знову

мав вигляд людини, життя якої повільно згасає на дні її безбарвної байдужості.

— Ваша правда, Гансе...— проказав він плаксиво.— З документами все гаразд, я вагаюсь... Я завжди вагаюсь...

Він незчувся, як Ганс вийшов з кімнати. Стояв, спершись руками об умивальник, і бачив над головою у дзеркалі майоріння білого прапора у вікні й мотузок, що звисав з іржавого гака на стелі. Чітко вимальовувався зашморг. У дзеркалі він здавався ореолом навкруг Філіпової голови. Він застогнав, намагаючись стримати в собі весь свій біль, не скрикнути, не заплакати.

— Боягузи вагаються,— проказав він, роздивляючись у дзеркалі своє обличчя і той зловісний німб.

Помітивши, що старий уже пішов, він обернувся й почав неспішно збирати свої речі.

Дощ був лише туманною вуаллю голоду. Філіп ступав крізь неї повільною ходою, розуміючи, що вулиця нескінченна, коли немає певної мети. Він не шукав ні початку, ні кінця цієї вулиці. Вимитий асфальт під ногами блищав, як дзеркало, і він ненавидів його, коли залишався на тротуарі сам, бо мусив іти в ногу зі своїм обличчям і своєю тінню.

На розі його тінь упала на дві кукси ніг, прикритих холошами солдатських штанів. Бідолаха був ще молодий і спирався на сліпого чоловіка у військовому кашкеті. Обоє співали й віртуозно акомпанували собі на гітарах. Пісня називалась: «Якось на одній війні...» І мала такий приспів: «Ми прагнули цілого світу...».

Тінь побігла далі, попливла брудними дощовими калюжами. На наступному розі завмерли кукси рук. Той, кому вони належали, немов пишався ними і своїм оливково-зеленим мундиром, у рукави якого він зав'язав своє воєнне щастя. Він не співав. За нього плакали очі десятирічної дівчинки, змерзлої, в благенькому, геть полатаному пальтечку. Вона тримала в руках уславлений батьків кашкет. У ньому блищало кілька дрібних срібних монет.

А позаду жебраків виблискувала в сяйві ситості величезна, немов іконостас божого храму, вітрина достатку далекої країни — США. Деякі перехожі гріли руки в її сяйві і отак — з задертою догори головою, з роздутими ніздрями, зачаровані уявними запахами — поверталися довкола, неначе в трансі якогось ритуалу.

Сяйво великої вітрини вабило й Філіпа. Він відійшов убік, щоб утекти від своєї тіні, яка прикипіла до обличчя журливої дівчинки й кукс скаліченого воїна, але дівчинка рушила назустріч і перетнула йому шлях.

— Мій тато був на війні...— проказала вона.

Філіп зупинився. Її плаксивий голосочок розірвав імлисту вуаль голоду перед його очима. Тепер то був тільки холодний осінній дощ, який наскрізь пронизував благеньке пальтечко на дівчинці. Філіп сягнув рукою в кишеню свого пальта.

— У мого тата немає рук...— сказала дівчинка.

Він довго длубався у кишені, повільно витяг затиснуту в кулак руку. Не зводячи очей з обличчя заплаканої дівчинки, випростав руку вздовж ноги. З долоні висипались тютюнові крихти й кілька недокурків.

— У мого тата були дужі руки...— розповідала дівчинка.

Його тінь затремтіла перед куксами гордовитого солдата й ковзнула по рівному асфальту до вогнів ситості, в коло ритуальних танців. Він відірвався від заплаканого обличчя й приєднався до своєї тіні.

Дівчинка й не глянула на нього. Зігнулася, підібрала мокрі недокурки й поклала їх у військовий кашкет поміж дрібних срібних монет.

Філіп знав, що на перехресті вулиць немає дорожніх знаків для тіней, які безцільно блукають тротуарами й на слідах чужих кроків з прихованим розпачем виявляють безглуздість свого існування. Тому він і не шукав тих знаків. Тинявся цілий день, а десь уночі — коли імлиста вуаль голоду зависла над ним і шлунок знову, як уранці, звело спазмом голоду,— він анітрохи не здивувався, виявивши свою тінь під миготливими вогнями парку розваг на Пратері.

Ніч не була такою холодною, як минулий день. Здавалося, дощ уже давно перестав.

Він стояв, спершись на товсту линву, серед пістрявих дерев'яних балаганів, усередині яких гриміла музика, наче всі люди відзначали якесь свято. Звідкись узялася група молодих жінок у спідницях, що розвівались на вітрі. Попереду себе вони гнали двох французьких молодших офіцерів, які трималися, мов набундючені гусаки в табуні гусей. Жінки кричали, вищали, реготали й нишком щипалися; здавалося, вони ніколи не домовляться, кому саме залишитися в обіймах цих хлопців, щоб зігріти свої змерзлі тіла.

Нарешті французи здалися. Зупинились неподалік від Філіпа і, переморгуючись, високо підняли руки. Дівчата оточили їх щільним колом і замовкли. З великим докором поглянули одна на одну, а потім витягли шиї і кожна по-своєму продемонструвала, на що вона здатна. Робили вони це, підморгуючи й кривляючись, що мало означати: «Ви ж, певно, розумієте, мосьє, тут я не можу показати вам усі свої принади...»

Оглядини тривали довго. Французи, не кваплячись, із знанням справи обмацували кожну окремо і встромляли кожній у рот цукерку. Очевидно, вони вдавалися до цього кавалерського жесту, щоб подивитись, які у дівчат зуби. Вони зійшлися знову біля тієї дівчини, від якої рушили по колу в протилежних напрямках. Схрестили руки на її повних грудях, а поглядами домовилися, що оглядини треба продовжити. Мов на команду, засунули руки в кишені шинелей, дістали звідти пакетики з цукерками та кілька пачок гарних сигарет і піднесли все це у себе над головами. Коло дівчат замкнулося, стиснуло їх, і цукерки та сигарети полетіли на вологу жорству алеї. Оглядини тривали: Поки дівчата підбирали подарунки, хлопці зазирали їм під спідниці, щипали їх і знову підкидали цукерки, аж поки знайшли те, що хотіли. Двох дівчат повели з собою. Дорогою вимірювали руками ширину їхніх стегон і округлість сідниць.

Ті, що лишилися, показали їм услід язики й рушили назустріч смуглястим солдатам, які несли в руках каски, повні нейлонових панчох і шоколаду.

Філіп оглянув те місце, де дівчата змагалися з французами. В розкиданій жорстві догоряв лише один маленький недокурок. А Філіп сподівався на загублену цукерку. Губи в нього пошерхли, в роті гірчило від тютюну й докучало якесь гидке відчуття чистих зубів. Йому страшенно хотілося знайти цукерку. Він був ладен на очах усіх перехожих нагнутися й підібрати її, та ненажерливі дівчата все познаходили, навіть ту, що підкотилася йому майже під ноги. То була велика цукерка, загорнута в жовту фольгу. Схожа на шоколадну й, певне, з кремовою або фруктовою начинкою. Він міг би хоч нею, якщо більш нічим, згасити гіркоту в роті і потім із задоволенням викурити один із своїх недокурків, що ними цілий день втамовує голод. Роздумуючи про втрачену цукерку, він не помітив, як до нього хтось наближається. Людська постать у наїжаченій вилинялій шубці з лисячого хутра підійшла нечутно, зупини-

лась поряд і звернулася до нього пошепки, наче боялась порушити його спокій.

— Гидую іноземцями,— проказала вона.— З ними я б не пішла за будь-які гроші. Присягаюсь вам, що не терплю їх...

Філіп підвів голову й подивився на дівчину непритомним поглядом, удаючи, ніби не зрозумів її. Вона підступила ще ближче, розстебнула шубку й грудьми притиснулась до нього. Від розмальованого обличчя йшов важкий запах дешевих парфумів і помади. Це була одна з дівчат, які билися за французькі цукерки й сигарети. Не пощастило їй і з смуглястими хлопцями. Філіп нічого не відповів, і вона проказала голосніше:

— Ходімо зі мною, пане... Я бачу, ви втомлені. В моїй кімнатці тепло й затишно... Не запевняйте мене, що після всього ви не випили б чашечку справжньої турецької кави... Ходімо, пане... Лише за п'ятдесят шилінгів ви матимете все...

Його нудило від її запахів. Закинувши голову, він ласкаво відштовхнув її і пішов геть. Вона вчепилася в нього, мов кішка.

— Ой, як у вас змерзли руки,— ніжно промовила вона, гладячи його долоню своїми ручками, зігрітими в муфті.

Філіп висмикнув руку і, не дивлячись на дівчину, рушив швидким кроком. Вона подалася слідом за ним. Наполегливо супроводжувала його аж до кінця алеї, поводячись так, наче він її кавалер, який раптом чомусь покинув її. Та, пересвідчившись, що вона лише марнує час, зупинилася на освітленому перехресті алей і крикнула йому:

— Чому ж ви одразу не сказали, що вам влучило шрапнеллю в оте саме місце?! Повісьте туди свої нагороди й гаманець з грошима! Ха!

Він побіг геть, переможений і зганьблений цією маленькою повією. Його переслідував сміх, що тягся услід за ним, наче довга валка божевільних, які вийшли карнавальної ночі, щоб розважитися. Він марно намагався позбутися відчуття, ніби сміх котиться за ним по п'ятах, а він ніяк не може від нього втекти. Ішов усе далі й далі, намагаючись утриматися на ногах, не впасти, аби ніхто з перехожих не зрозумів, що оте істеричне дівчисько викрикує саме йому такі образливі слова і що саме йому вслід летить її сміх, розносячись по всьому парку. Потім сміх раптом ущух; Філіп відчув тупий біль у збитих п'ятах і нудоту в порож-

пьому шлунку. В голові у нього запаморочилось, коліна підігнулися і перед очима застрибав рій мерехтливих кружалець усіх барв веселки. Серед них він бачив ту дівчину, від якої тікав. Вона була гола й дражнила його своїми великими білими грудьми, реготала на повен голос, звиваючись біля нього. Він озирався довкола, марно шукаючи проходу поміж мерехтливих кружалець, і, розізлившись, що не може здихатися цієї спокусливої відьми, нестямно рушив до неї, але вона спритно вислизнула, хоч він уже майже торкався її голого тіла. І Філіп знову полетів крізь пістряві кружальця. Вирвавшись із них, він невиразно побачив навколо себе світло, щось зачепило його за плече, розвернуло, мов дзигу, і потім сильно штурхонуло в спину. Грудна клітина немов луснула, дихання застряло клубком на дні шлунка. Те, що хвилину тому ніби багром вчепилося йому в плече, тепер відпустило, і він полетів, наче викинутий з катапульти. Падав довго, немов земля під ним розчахнулася. Здавалося, ніби він тоне, як камінь, у глибокій воді. Довкола було похмуро й тихо, не чути жодного голосу, ніякого шуму, і йому здалося, що він летить глупої ночі кудись на край світу.

Падіння припинилося; він випростався, широко розпростер руки. Трохи оклигавши, відчув спочатку руками, а потім обличчям, що лежить на жорсткому колючому грунті, але не повірив, що це та сама алея, з якої, здавалося, він відлетів у небуття.

Філіп лежав нерухомо, ніби паралізований, а потім, через якийсь час, почув пришвидшені удари свого пульсу й віддалені людські голоси.

Десь поблизу стиха грала катеринка і втомлено пихкотіла якась машина, хтось когось кликав; Філіпові вже не було так незручно, як тоді, коли він провалювався, та все ж не насмілювався розплющити очей і подивитися, де він. Щойно став про це думати, як земля під ним загула, наче звідкись вибігла череда здичавілої худоби і галопом пронеслася в нього над головою. Крізь тупотіння копит він почув регіт жінки і йому привиділося, ніби вона гола і їде верхи на бику, чиї кошлаті крижі лоскочуть їй під колінами. З острахом побачити, який жахливий світ зараз постане перед ним, Філіп повільно розплющив очі. Під дрібною колючою жорствою пахла осінньою вологістю земля. Майже біля самого його носа, лоскочучи ніздрі, димів великий недокурок, а над головою збилося безліч людських ніг; чиїсь гарні жіночі ноги, безсоромно розкарячені, були

прямо у нього перед очима. Тепер йому стало зрозуміло, що він не залетів далеко від алей Пратера. Струсивши з обличчя жорству, він підвівся на коліна. У спину, куди його щойно вдарили, штрикнув нестерпний біль. Чиїсь руки підхопили його й поставили на ноги.

— Прошу вас, панове, не зчиняйте паніки,— сказав чоловік, який стояв у Філіпа за спиною й підтримував його.— Ви ж бачите, з паном нічого не сталося...

Філіп ніяково подивився на людей довкола і обернувся до чоловіка, який допоміг йому підвестися. Це був карлик, страшенно потворний, з випнутими вухами, що нагадували кажанячі крила, в солдатських чоботях з широкими халявами, з яких смішно стирчали худорляві ноги, в обідраних кавалерійських штанях, у чорній шкірянці, а на голові — тірольський капелюх, прикрашений запорошеним орлиним пір'ям і силою-силенною значків. У руках він тримав Філіпів капелюх, струшуючи з нього грязюку й жорству. Розтягши губи в посмішку, що губилася в блиску золотих зубів, він винувато стенув плечима.

— Ви налетіли на мою карусель, пане,— пояснив він.— Мабуть, вам стало погано...

Філіп узяв свій капелюх, побачив за спиною карлика карусель з дерев'яними кониками, на яких сиділи верхи дорослі люди й терпляче чекали, коли нарешті коні понесуть їх у веселу, дивну круговерть.

— Нічого... просто... мені стало погано...— відповів Філіп тремтячим голосом.

Він натяг на голову капелюх і щойно зібрався йти далі, як до нього підскочив якийсь негр у формі американського унтер-офіцера. Уважно оглянув Філіпа з голови до п'ят, наче хотів щось знайти, а тоді ласкаво й ніяково посміхнувся.

— Мені шкода, пане, дуже шкода. Наш кінь збив вас.— Він проказав це, плутаючи німецькі слова з французькими. Потім обернувся й покликав по-англійському гарну дівчину з каштановим волоссям, яка стояла позаду: — Габі, поясни панові: я дуже шкодую, що так сталося...

Дівчина підійшла до Філіпа й неохоче сказала йому по-німецькому з чистим віденським акцентом:

— Він вибачається перед вами... Ви наразились прямо на нашого карусельного коника...

— Нічого страшного... Все гаразд,— сказав Філіп, бажаючи якнайшвидше позбутися удаваної люб'язності негра.— В усьому я винен сам...

— Бачите, містер, все-таки добре, що це був несправжній кінь,— пожартував негр і, певно, задоволений тим, як Філіп тримається, по-дружньому поплескав його долонею по плечу.— Ви міцна людина, містер...

Вийняв пачку сигарет і простяг йому. Філіп узяв сигарету. Дівчина скривилася і смикнула негра за рукав:

— Ходімо, Семе, я дуже зголодніла.

Негр іще раз по-дружньому ляснув його по плечу і рушив слідом за дівчиною; однак, не ступивши й двох кроків, знову обернувся до Філіпа, вийняв з кишені цілу пачку американських сигарет і подав йому:

— Будь ласка, пане... Прошу вас, містер...

Дівчина знову потягла його за рукав. Філіп узяв сигарети й продерся крізь натовп, що обступив його.

Продавець сосисок, який сидів у дощаному кіоску, просунув масну, дебелу руку у вузенький отвір над бляшаним прилавком, вихопив з Філіпових рук пачку сигарет і підозріло глянув на нього:

— Маєте ще?

Філіп заперечливо похитав головою. Навіть не подивився йому в обличчя. Його очі були прикуті до великої каструлі, з якої вирувала пара, сповнена запаху варених сосисок. Продавець знизав плечима, відкрив касу й виклав кілька дрібних монет.

— Ось вам, саме стільки коштують американські сигарети,— проказав він.

— Гаразд, гаразд,— квапливо мовив Філіп і відвів його руку.— Дайте мені на ці гроші щось поїсти...

Продавець простяг йому два сендвічі з сосисками і гірчицею. Філіп стиснув теплий хліб змерзлими руками, завернув за кіоск і швидко все з'їв. Потім, втамувавши голод, він довго сидів на лаві біля огорожі автодрому і роздумував про щастя двох молодят, які, закохано притиснувшись одне до одного, їздили в маленькому автомобілі по порожньому автодрому. Цього вечора їхньому щастю не було меж. Юнак пестив дівоче волосся й шепотів їй, що, певно, одного дня матиме справжній автомобіль. Дівчина захоплено крутила кермо, уявляючи себе у великому, справжньому автомобілі. Очевидно, вона ладна була їздити так цілу ніч, але раптом пролунав електричний дзвоник. Маленький автомобіль сповільнив хід і зупинився. Обличчя дівчини спохмурніло. Юнак розгублено посміхнувся, провів рукою по її волоссю й нерішуче засунув руку в кишеню штанів.

— Ще один тур, будь ласка,— сказав він, подаючи два шилінги чоловікові з шкіряною торбинкою через плече.

Автомобіль рушив. Дівчина радісно засміялась і ще дужче притиснулася до хлопця, певно, обіцяючи зробити і свій внесок в щастя цієї ночі.

Філіп затоптав ногою недокурок і повільно підвівся з лави. Цікаво було спостерігати, як ці двоє молодих людей обдаровують одне одного обіцянками. Та він був не з тих мовчазних спостерігачів, які, бачачи чуже щастя, черпають з нього натхнення і переймаються бажанням віддатися й собі цієї ночі любовній грі з якоюсь дівчиною. Він, що недавно страждав від голодних кольок в шлунку, мріючи про скибку хліба, тепер зіткнувся з новим питанням і, хоч знав відповідь на нього, та не смів признатися собі, отож мусив іти кудись, аби тільки розв'язати ще одну проблему — знайти собі якийсь притулок цієї холодної ночі.

Він думав про це, проштовхуючись крізь натовп, що сунув алеєю. «Дах над головою і тепла постіль... А завтра? Знову подорож у холодний, сплюндрований день, у це жахливе, похмуро-сіре ніщо... Гак, що стирчить зі стелі готельної кімнати на мансарді... Обриси зашморгу на кінці мотузка... Якої ж довжини цей шлях звідси й до вічного небуття, до того досконалого спокою?.. Лише мить хоробрості.. Швидкий, вправний порух спритних рук... Руки можуть бути вправними тільки на чужій шиї... На власній вони сплітаються в судому жалюгідного безсилля, й та мить стає довшою, ніж обіцяний вічний спокій... Повішена людина має жахливий вигляд, він бачив. Витріщені очі, висолоплений язик, безпорадно понурена голова... А німець був досвідчений. Казали, майстер... Навчений своїй професії. Чоловік на шибениці був сміливий... Справжній герой, впертий серб... Перед смертю він плюнув тобі в обличчя, тобі й твоєму д р у г о в і Васичу... Навіщо ти зазирнув йому в очі? В них були зневага й погроза.. Прокляття, від якого станеш боягузом, ніким і нічим серед людей, безрогим волом у ярмі, посміховиськом на ланцюгу того падлюки, що довів тебе до цього... Іди й знайди його... Вбий його або паклади руки на себе... Поки він живий, тобі не буде життя... Тобі снитимуться очі того повішеного, ти відчуватимеш його плювок на своєму обличчі...

Убий себе або ж його!..

Убий його! Знайди і вбий! Твій поїзд відходить щодня о п'ятій годині вечора...»

— Дядечку, куліть кульку для дитини... Діти люблять гратися кульками. Мої кульки високо летять... Погляньте! — набридала маленька продавщиця, задкуючи перед ним й розмахуючи перед його обличчям в'язкою різнобарвних кульок.

«...Шмідт мертвий... Вони брешуть, що мають моє досьє... Німці спалили всі досьє. Твоє досьє — це Васич...»

— Вам я продам кульки дешевше... Скільки у вас дітей?

Філіп замахав руками, наче відбивався від рою надокучливих комах, і розігнав кульки. Деякі одірвалися й полетіли.Маленька продавщиця побігла за ними.

«...Васич — твоє живе досьє... Іди й шукай його... Ти повинен його знайти, хоч би тобі довелося повзати на колінах і обгризати глід у віденському лісі... Повісь його, а не себе... Знищ ту останню сторінку досьє свого минулого й розпочни все з початку... З самого початку! Ти вже маєш квиток у кишені... Поїзд відходить щодня о п'ятій...»

— Хелло, містер! — привітав його негр.— Габі, це наш знайомий з каруселі...

Негр і його подруга стояли перед Філіпом. В руках вони тримали кульки, прив'язані до довгої мотузки. Маленька продавщиця з вдячністю посміхалася їм. Негр узяв у неї ще кілька кульок і подав їх Філіпові.

— Однесіть своїм дітям, містер,— сказав він.

— О, Семе, можливо, у пана немає дітей,— зауважила дівчина.

— А може, у нього, як і в мене, є подруга, котра любить кульки,— добродушно засміявся негр.

— Семе, Семе, ти поводишся, як дитина... Пан може образитися.

— Бачите, містер, жінки завжди думають про найгірше... Скажіть їй, що я вас не образив.

Філіп подивився на кульки в себе над головою і сумно посміхнувся. Негр задоволено поплескав його по плечу, вийняв гаманець і розрахувався з маленькою продавщицею.

— До побачення, містер,— козирнув він, обійняв свою подругу й рушив з нею шукати нових розваг.

Дівчинка з кульками, весело підстрибуючи, озиралася на Філіпа, який, судячи з її пустотливої усмішки, здався їй дуже кумедним з надутими кульками в руці.

Він не дивився ні на неї, ні на веселого негра з дівчиною, а знову почав розмову зі своєю тінню, яку тепер невідступно переслідували тіні від кульок, надаючи їй дивного, фантастичного вигляду. Ошелешений її розмірами й формами,

Філіп засумнівався, що бачить перед собою свою власну тінь. Озирнувся навсібіч, аби пересвідчитися, чи не йде іще хтось попереду чи позаду нього, чи не жартує хто, граючись своєю і його тінями. Та поблизу нікого не було.

По цьому відтинку алеї Філіп ішов сам — зі своєю тінню й тінями від кульок. Озирнувшись знову — хтозна-вкотре! — він раптом зупинився, ніби в забутті, й заціпенів, неначе знагла зіткнувся віч-на-віч з якоюсь примарою, що вихопилася з землі й заступила йому шлях. Щоб трохи отямитись, міцно заплющив очі, знову розплющив їх і подивився вище тіні від своєї голови. Тепер він ще краще, ніж перед тим, побачив, що за два кроки від нього на землі лежить великий гаманець з чорної шкіри. Він бачив його дуже виразно. Шкіра гаманця мінилася — на неї падали тьмяні відблиски світла. А тіні від кульок кружляли навколо, немовби то був танок відьом. Наближалися до гаманця, торкалися його і знову здіймалися високо вгору, робили коло, потім поверталися, обнюхували його, мов живі істоти, які з недовірою приймають цей дивний дар, що звалився з нічного неба ярмаркового божевілля, і може — як це завжди буває на ярмарку — щойно простягнеш руку, аби схопити його, як він зникне, наче зайча у капелюсі фокусника. А й справді: невже це не омана? Невже його досі ніхто не помітив?! Невже нічия інша тінь не наштовхнулася на нього?

У Філіпових скронях шалено пульсувала кров.

Раптом носок чийогось черевика зачепив гаманець. Він перекинувся, потайки дзеленькнувши, і виклично розкрився. Черевики не помітили його. Пішли собі далі, приваблені іншою музикою. Отже, це не омана! «Він твій. І недалеко від тебе — лише на відстані спокуси! Ти ще ніколи не робив такого... Ти такий незграбний, тебе можуть побачити... Ангел твого щастя вже давно зламав свої крила. Тебе схоплять і кинуть до в'язниці. Васич додасть до твого досьє ще одну сторінку: злодій...

Убий себе або його...

Та спокуса привабна ще й з іншого боку. Цей гаманець може допомогти тобі знайти Васича. Тож начхай на все!»

Нитка з прив'язаними кульками вислизнула з його пальців. Кульки злетіли в ярмаркове небо й ніби зняли спазм сумління. Він не глянув їм услід. Пригнувся й ступив крок, наче хотів торкнутися ступнею тіні від своєї голови. Потім нахилився, затяг шнурок на черевику зігнутої ноги й обережно озирнувся навколо. Він знову був сам, наодинці

зі своєю тінню, і вона б тепер мала зовсім звичайний вигляд, як усі інші тіні від людських постатей, що проходили алеєю трохи далі від нього, коли б він не перебував у такій безглуздій позі, від якої пальці на руках страшенно тремтіли, а ноги стали наче паралізовані.

Ще раз торкнувшись шнурка на черевику, він спритно простяг руку й незграбно, зате міцно схопив гаманець. Разом з ним згріб пригорщу колючої жорстви і все разом запхав у кишеню зимового пальта. Зачекав ще трохи, причаївшись й побоюючись, щоб хтось не зупинився біля нього чи не гукнув: «Тримайте злодія!», а тоді неквапно підвівся й, затамувавши дух, попрямував до найтемнішого куточка алеї.

...Злодій повинен мати здорове серце й швидкі ноги, а найперше — бути завжди спокійним. Паніка виказує... Цю теорію Філіп засвоїв ще з дитинства, коли разом із своїми однолітками залазив у чужі сливняки. У військовій академії їм наводили приклади, коли паніка оволодівала цілими арміями, штовхаючи їх на загибель. Армію, до якої він належав, також знищила паніка. Німецький майор Шмідт прочитав їм з Васичем лекцію про небезпеку паніки й показав камеру з солдатом, який мав звичку розмовляти уві сні. В панічному страху, що колись він може виказати свою таємницю, солдат прийшов до командира й признався, що ненавидить Гітлера. Шмідт був змушений повісити його...

Кваплячись вулицями, тікаючи якнайдалі від Пратера, Філіп згадував про це, дорікав собі й марно намагався заспокоїтись. Він уникав погляду кожного перехожого. Прискорював крок, якщо хтось з'являвся позаду нього. Наче шилом штрикало його від гуркоту трамваїв, що обганяли його; він обминав поліцейських і гарячково стискав у кишені гаманець, щоб не було чути дзеленчання дрібних монет. Тільки діставшись до центру й загубившись у натовпі людей, він полегшено зітхнув і згадав, що за дрібні гроші в гаманці може придбати трамвайний квиток, щоб хутчіш утекти з Пратера.

На Марієнгільферштрасе він зайшов у громадську вбиральню.

У чистому, побіленому вапном коридорі з вологою, щойно вимитою підлогою, вже позначеною слідами ніг відвідувачів, його зустріло восково-жовте обличчя старої жінки. Загорнувшись у вовняну хустку, вона сиділа згорблено за столиком і тремтячими зморщеними руками розпростовува-

ла м'які клаптики паперу, складаючи їх стосиками біля маленької алюмінієвої мисочки, в яку збирала дрібні гроші. Але він так поспішав, що навіть не глянув на неї. Проминув її і попрямував у кінець коридора, де в довгому ряду замкнених кабін помітив одну вільну.

На стомленому похмурому обличчі старої не з'явилося й тіні докору чи невдоволення. Жінка навіть не подивилась йому вслід. Вже згодом, коли минуло майже півгодини, як Філіп зачинився, вона, не припиняючи розпростовувати папір, зиркнула на замкнені двері кабіни номер п'ятнадцять.

За час своєї служби в підземному відділенні віденської каналізаційної системи, куди люди заходять лише в разі крайньої потреби, стара звикла до багатьох дивних звичаїв і пригод. Іноді вона змушена була зазирати в замкову шпарину кабіни, де надто довго затримувався якийсь запізнілий відвідувач. Досвід підказував їй, що люди завертають до громадської вбиральні й з іншими намірами. Тільки жебраки не завдавали їй клопоту. До них вона виявляла хворобливу прихильність, особливо холодними осінніми днями і взимку. Вона знала, що безпритульні приходять сюди, щоб хоч трохи зігрітися, і дозволяла їм годинами сидіти в кабінах. Дехто навіть устигав трохи передрімати, а потім ішов собі з щирою вдячністю за те, що стара не взяла з нього грошей. От і зараз, трохи стурбована поведінкою відвідувача кабіни номер п'ятнадцять, вона роздумувала про це. До якої групи людей віднести його? Ті, що приходять з грошима, тримаються з власною гідністю і сплачують їй подвійну ціну. Самогубці нечутно скрадаються в кабіну і, як правило, не вітаються. Злодії завжди галасують, грюкають дверима. Поліцейські й агенти спочатку зазирають у всі кабіни, а вже тоді справляють нужду, звісно, якщо їм припекло. Цей не викликав у неї підозри. Обличчя бліде, зрошене потом... «Господи, людині несила терпіти... Пан виглядає цілком пристойно»,— подумала вона.

Тим часом Філіп намагався втамувати хвилювання, що охопило його, як тільки він розкрив гаманець. У ньому виявилося п'ятсот доларів банкнотами — по п'ять, десять і двадцять — та ще кілька шилінгів. У його становищі це було справжнє багатство, з чого він безмежно зрадів, але й трохи засмутився, бо серед якихось папірців знайшов у гаманці фотографію того привітного негра з Пратера та його дівчини. Філіп поглянув ще раз на всі ті пожмакані

папірці і фотографію, які він викинув в унітаз разом з розідраним гаманцем, і з жалем, однак рішуче, смикнув ланцюжок зливу. Зачекав, поки струмінь води змиє їх, і коли унітаз спорожнів, неквапливо відчинив двері й вийшов.

Старенькій немов одлягло від серця, коли вона побачила його. Підвелася зі стільця й сказала:

— А я вже занепокоїлась, пане. Думала, вам погано...

Філіп поклав їй у руку кілька шилінгів і підійшов до дзеркала біля її столика. Поправив на голові свій капелюх і спокійно вийшов з громадської вбиральні.

Надворі мрячив дощ, але тепер в ньому вже не було імлистої вуалі голоду, що затуляла Філіпові сяйво вулиці. Він підняв руку й зупинив таксі.

3

Купка поламаних сірників і скіпочок від коробки нагадувала мініатюрне багаття; його лишалося тільки підпалити. Пальці людини, яка спорудила все це, нервово барабанили по столу, немовби шукали між келишками якусь річ, що її можна було б кинути у вогонь. Потім пальці завмерли коло тієї купки й скинули її на підлогу.

—...Так, тепер мене звуть Светислав Герман,— сказав той, хто спорудив багаття і знищив його, перш, ніж спалити на ньому щось. Бліде обличчя сорокалітнього чоловіка з сивуватими баками і плаксиво випуклими кругами попід очима запитально схилилося над столом.— Що ти скажеш на це: Светислав, та ще й Герман? — І дошкульно додав: — Віру я теж змінив. Тепер я римокатолик...

На естраді під ложею, біля якої валялися поламані сірники, гола дівчина закінчила танок живота. В кабаре спалахнуло світло, і безліч рук потяглося до неї, пропонуючи її оголеному тілу тепло своїх гарячих долонь.

— ...Вона цього вимагала... Розумієш...— провадив далі Герман спокійним голосом.— Хотіла, щоб я докорінно змінив своє життя. Я погодився. Якщо людина не живе, а животіє, їй нема чого втрачати... Я вже був ситий усім донесхочу. І Мир'яна писала, що далі чекати мене не буде, мовляв, це безглуздо. А що я міг відповісти їй? Чим підтримати? Брехнею?! Чи, може, запевнити її, що після повернення на батьківщину мені обіцяно високу посаду...— Він помовчав і знову запитально схилився над столом.— Засуджуєш мене?

Філіп сумно посміхнувся й похитав головою.

— Чи вважаєш мене боягузом, слабкодухим?.. Я ні те, ні друге, Філіпе. Намагався хоч раз у житті бути реалістом. Кажу це тобі як приятелеві, а не як своєму колишньому командиру...

Філіп підняв чарку й цокнувся з ним.

— Ти тільки розповідай,— проказав він,— я слухаю тебе як друг...

Вони випили. Светислав Герман підвівся. Зовні він був спокійний — мабуть, таки наважився сміливо висловити свої думки про себе, свого друга та інших товаришів. Пальці його розслабились і знову взялися за сірники.

— Розповім тобі, а ти... як знаєш... Можеш вважати мене й боягузом... Зніми полковницькі погони й подумай. Даруй, може, тебе вже підвищили до генерала?

Без докору й будь-якої образи Філіп похитав головою:

— Кажу ж тобі, ми розмовляємо як друзі...

— Атож, тільки як друзі,— зніяковів той.— Чи не здається тобі, що вся наша справа — це ілюзія? Якщо вони не поступилися навіть перед Сталіним, то що таке для них ми? Я хочу, щоб ти мене правильно зрозумів. Я ненавиджу їх... ненавиджу всією душею, але збагнув, що і моя, і твоя ненависті безсилі...

Тим часом Філіп помітив, що дружина Германа намагається перехопити погляд свого чоловіка. Вона сиділа в сусідній ложі поряд з якимсь сонним дідом; Светислав сказав, що це її родич. Жінка була в тому віці, який називають пізньою осінню життя і який сповнений смутку та ностальгічної туги за втраченою весною. Однак за її доглянутою зовнішністю відчувався живий дух, що не хотів коритися невблаганній старості й робив жінку привабливою і вродливою, навіть її зовсім сиве волосся — злегка вкрите лаком і зі смаком зачесане — здавалося, також зберігає відблиск невгасимих радощів.

— Тебе чекає дружина,— сказав йому Філіп.

Герман перевів погляд на дружину, всміхнувся їй і подав знак, мовляв, ще трохи зачекай. Вона відповіла йому посмішкою, яка не приховала її нетерплячості, а потім ледь чутно, затуливши рот рукою, щоб не помітив родич, прошепотіла Герману: — Час уже повертатися до свого столика...

Він схвально кивнув їй головою. Потім звернувся до Філіпа:

— Ти міг би перейти до нашого столика...

— Ще побачимось... Я чекаю одного знайомого...

— Тоді приходь до мене, обов'язково приходь,— з помітною квапливістю додав Герман, дедалі частіше кидаючи погляди на сусідню ложу. Він дістав з кишені візитну картку й поклав її перед Філіпом.— Мій дім відкритий для тебе в будь-який час. Заходь і на службу.

Філіп прочитав текст на візитній картці. «Свет. Герман, магазин дитячих іграшок, Марієнгільферштрасе, 57/а». Неспішно звів погляд і, зустрівшись очима з Германом, спокійно промовив:

— Я повертаюся на батьківщину.

На Германовому обличчі завмерла посмішка, якою він зустрів Філіпів погляд. З повної чарки — він лише хвилину тому підняв її, щоб випити за його здоров'я,— вихлюпнулося вино.

Філіп забрав у нього чарку і додав, посміхаючись:

— Гадаю, в цьому немає нічого поганого.

— Авжеж,— механічно підтвердив Герман і раптом щиро запитав: — А вони... що про це думає їхнє посольство?

— Видали мені проїзні документи...

— А наші?

Тепер посмішка застигла на Філіповому обличчі. Очі спалахнули й зиркнули довкола, наче шукали тих, кого вони обидва мали на увазі. Зі стиснутих губів злетіла іскра розпеченої люті:

— Які це «наші»?!

Герман похлинувся й замовк. Гарячий подих Філіпової люті викарбував яскраво-червоні печатки на його блідих щоках. Підводячись з-за столика, мов людина, яка раптом виявила в очах свого друга жахливу зраду, Герман кинув:

— Філіпе, ти зайшов дуже далеко... Бережись!

Одвернувся й пішов, не дочекавшись відповіді. Філіп навіть не поглянув йому вслід. Стояв нерухомий, наче прикутий до столика, роздивляючись брудну пляму на скатертині біля Германової невипитої чарки. Потім розірвав на маленькі клаптики візитну картку й кинув її на дно своєї чарки, в якій було ще кілька ковтків вина.

Одноока голова з чорною пов'язкою, що прикривала, певно, вибите праве око, визирала з своєї схованки, показуючи перехожим обличчя, зарослe густою, як у священика, бородою та привертаючи до себе увагу гучними зітханнями. Над головою спалахувала й гасла реклама ортопедичного магазину, якого більшість перехожих і не поміг-

тила б, якби одноокий не закликав їх жалісним криком, а декого перестрівав біля самої вітрини, демонструючи порожній рукав військової сорочки, що теліпався на місці лівої руки. Перехожий, пройнявшись самаритянським співчуттям, механічно зиркав на ручище з металевими пальцями, вивішене в скляній вітрині, й діставав з кишені частку свого пожертвування на воскресіння життя в порожньому рукаві.

Германи вийшли з нічного ресторану в поганому настрої й рушили пішки трохи прогулятися, щоб згодом повернутися до свого автомобіля, залишеного неподалік від ресторану. Вони повільно простували тротуаром, де стояв жебрак у військовому мундирі. Побачивши його, пані Герман полохливо припала до чоловіка.

Жебрак сумно всміхнувся. Його єдине око блиснуло, і в ньому затремтіла сльоза, наче він хотів сказати: «Вибачте, пані, я не збирався вас лякати». Сонний родич пані Герман набрав у груди повітря й хоробро виступив уперед.

— Бідолашний воїне, чому ти ховаєшся в темряві? Ми повинні зрозуміти твоє горе,— сказав він.

— Зроби щось для цього бідолахи,— попросила пані Герман свого чоловіка, зіщулившись від холоду.

Герман і старий родич засунули руки в кишені. Жебрак підійшов до них, узяв милостиню й побажав їм доброї ночі.

Вони рушили далі тротуаром, не оглядаючись на жебрака. Жінка прискорила крок, певно, бажаючи якнайшвидше відійти геть і забути про зустріч з калікою. Та й жебрак не дивився їм услід.

Щойно Германи зникли, як з ресторану вийшов Філіп. Він узяв таксі й тільки-но розкрив рота, щоб сказати водієві, куди їхати, як той обірвав його:

— Пане, здається, той чоловік кличе вас.

Філіп умостився в лівому кутку заднього сидіння й подивився на вулицю. До них швидким кроком прямував одноокий жебрак. Він щось вигукував і розмахував рукою, це, очевидно, мало означати, щоб його зачекали. Однак Філіпові було до того байдуже, бо в нього зіпсувався настрій після розмови з Германом, а ще більше через те, що й цієї ночі він нічого не довідався про Васича. Знаючи наперед, чим кінчається зустріч з жебраком, він дістав з кишені дрібні гроші й наказав шоферові:

— Рушайте!

— Певно, жебрак хоче вам щось повідомити,— мовив шофер.— Ось він уже тут, пане!

Жебрак зупинився біля автомобіля, злісно блиснув оком на скло, за яким виднілося Філіпове обличчя, а потім постукав у віконце. Філіп прочинив його. Жебрак мовчки показував головою, щоб він вийшов з автомобіля. Філіп сприйняв його наполегливу міміку лише як заклик до співчуття. Кинувши за вікно дрібні гроші, він гримнув на шофера:

— Рушайте вже, хай вам грець!

Жебрак навіть не глянув на монети, що розсипалися в нього під ногами. Автомобіль поволі рушив. Жебрак пішов поруч, притуливши голову до вікна заднього сидіння, і корчив на обличчі незрозумілі гримаси, з яких, мабуть, Філіп повинен був здогадатися, що він хоче сказати йому щось дуже важливе, але не може цього зробити при шоферові. Автомобіль поїхав швидше й відкинув жебрака вбік. Бідолаха спіткнувся і впав, а машина помчала вулицею, об'їхала маленький сквер і зникла за першим поворотом.

Жебрак підвівся і, невдоволено хитаючи головою, неквапом рушив до того місця, де липилися кинуті йому гроші.

Ганс хропів, надимаючи щоки, мов сурмач. Зручне крісло, в якому він лежав, рівномірно погойдувалось у такт його храпу.

Філіп майже нечутно наблизився до віконця портьє, щоб узяти ключ від своєї кімнати, не турбуючи Ганса. Та тільки-но прочинив дверцята, як старий підхопився з крісла й зовсім бадьоро, наче досі й не спав, зустрів його з професійною запопадливістю.

— Добрий вечір, пане полковнику,— привітався він з промовистою усмішкою і поглянув на великий настінний годинник у вестибюлі готелю.— О, та вже перша година ночі...

— Мені дуже шкода, що я розбудив вас, Гансе,— почав був вибачатися Філіп.

— Чому ж, пане полковнику! Я на службі,— урвав його той і простяг йому два ключі.— Доводиться іноді й потерпіти...

Філіп подивився на ключі й узяв тільки свій.

— На жаль, Гансе... Дуже вдячний вам, але перенесемо це на інший раз. Вибачитеся за мене перед тією дівчиною...

Ганс спохмурнів і з докором глянув на нього. Потім якось розгублено похитав головою, наче не повірив його словам:

— Ви жартуєте, пане полковнику! Габрієла нам цього ніколи не простить. Вона чекає вас...

Філіп знизав плечима.

— У мене поганий настрій, Гансе. Може, краще сьогодні не зустрічатися з тією дівчиною. Зрештою вона мене не знає. Скажіть їй, що я зовсім не той, хто їй потрібен...

— Гаразд, пане полковнику, тільки надалі не звертайтесь до мене у своїх справах,— проказав він, ховаючи ключ.— Ви поставили мене в дуже незручне становище. Габрієла не з тих дівчат, яких легко купити... Чи, може, ви гадаєте, що я з цією дівчиною...

Філіп тільки тепер зрозумів, що Ганс розсердився на нього і що через свою поведінку він може позбутися прихильності старого, яка в майбутньому ще йому згодиться. Філіп примирливо посміхнувся, перехилився за віконце і взяв старого за руку.

— Дайте мені той ключ. Піду хоч подивлюся на вашого ангела...

— Безумовно, ви дивна людина, пане полковнику! Хай йому грець, але на цьому світі ви все-таки повинні комусь вірити,— пожвавішав Ганс.

Він подивився вслід Філіпові й задоволено всміхнувся. Потім сів у крісло й відразу ж захропів, мабуть, знову поринув у сон, обірваний Філіпом.

Темно-синя нейлонова хустина, недбало перекинута через лампу на нічному столику, створювала приємну напівтемряву в кімнаті, сповненій запахами свіжих гвоздик і притишеною мелодією негритянського блюзу. Патефон стояв на підлозі біля узголів'я зручної софи. Обриси жіночої фігури на софі нагадували мальовничу картину натурщиці в майстерні якогось художника. Вона навіть не ворухнулася, зачувши, як у замку клацнув ключ, а коли увійшов Філіп, лише перевела очі на двері, зміряла його швидким поглядом і знову повернулася до тіней на стіні, що досі бавили її.

Філіп трохи постояв біля дверей і, думаючи, що дівчина спить, прикурив сигарету, а тоді сперся на стіну, прикидаючи, як її розбудити.

— Вмикач біля вашої голови,— проказала вона.— Запаліть світло, якщо вам треба.

— Доброго вечора, я гадав, ви спите...— здивувався він і натиснув на вмикач.

Засліплена яскравим світлом великої люстри, дівчина затулила очі руками:

— Я вже зневірилася, що ви прийдете.

Філіп наче не чув її зауваження. Він зніяковіло дивився на неї. Її обличчя здалося йому знайомим. Від несміливої підозри, що він уже десь бачив цю дівчину, його охопив якийсь дивний неспокій. Він усе не зводив з неї очей, чекаючи, поки вона забере руки з обличчя. Довге каштанове волосся пасмами спадало їй на шию. Водночас Філіп мусив визнати, що старий Ганс мав рацію, сказавши йому, що він втратить чудову нагоду, якщо не прийде до неї. Тепер йому було все зрозуміло, принаймні щодо краси цієї жінки. На ній була тільки прозора комбінація вогняно-червоного кольору з вузенькими бретельками, що перехоплювали округлі плечі.

— Вибачайте,— сказала вона, опускаючи руки.— Я довго сиділа в напівтемряві.

Голосок у неї був теплий, оксамитово-м'який і линув з її пухкеньких губів, наче лірична сповідь, хоч дівчина і говорила про звичайні речі. Обличчя мала бліде, затемнені круги під очима свідчили про велику втому. І все-таки це була не та дівчина, яку він сподівався побачити: не повія з котячими зіницями, що розширюються і звужуються під час зустрічі з чоловіками. Її гарні чорні очі зберігали природний спокій і дивилися на нього в тихому очікуванні ще однієї неминучої зустрічі, яку їй нав'язало життя, стягуючи мито за вроду, що нею обдарувало її.

А в його очах вона прочитала вираз, аж ніяк не співзвучний з призначеною зустріччю. Філіп дивився на неї допитливо, майже зухвало, наче хотів сказати їй щось образливе, таке, що звичайно каже чоловік повії, не одержавши від неї того, що сподівався за домовлену ціну. Вона ж була про себе іншої думки. Вона усвідомлювала свою красу, але ніколи не ставила її вище примх чоловіків, які іноді хизуються лише на словах, а як доходить до діла, то й самі не знають, чого хочуть. Потупивши погляд на свої груди, вона підвелася й сказала:

— Ви розчаровані?

Замість відповіді Філіп враз вимкнув світло, наче хотів сховати в напівтемряві свою ніяковість від думки, яка зринула раптом у його голові. Він не помилився. Її обличчя було йому знайоме. З нею він уже зустрічався, а ця нова зустріч може принести йому далеко більше неприємностей,

ніж погіршення стосунків з Гансом. Перед ним була дівчина того негра з Пратера.

— Вам щось Ганс наговорив про мене? — сказала вона, поволі підводячись з софи, щоб підійти до нього, але її зупинив його різкий голос:

— Залиштеся там!

Вона підвела голову, більш здивована, ніж розгублена:

— Що з вами?!

Філіп замовк. Він був у нестямі, охоплений страхом, що дівчина дуже легко може впізнати його. Помовчав якийсь час і, трохи заспокоївшись, помітив, що вона й досі здивовано дивиться на нього, певно, чекаючи пояснення його незвичній поведінці.

— Ви чарівні при цьому світлі,— сказав він, намагаючись надати своєму обличчю спокійного виразу.

А сказав він щиру правду, хоча й не думав про це. Світло лампи на нічному столику в неї за спиною ще виразніше підкреслювало обриси її тіла. Зараз він цього, власне, майже не помічав. Хотів лише приховати своє неприємне здивування і, скориставшись якоюсь нагодою, вибігти з кімнати.

— Мене звати Габрієлою, друзі звуть просто Габі,— мовила вона.— А ви той полковник, полковник Філіп... Підійдіть ближче, полковнику.

— Залиштеся там ще на якусь мить, прошу вас...

Вона засміялась і прибрала позу манекенниці перед фотокамерою. Потім сказала йому:

— Буду з вами відвертою. З Гансової розповіді я зробила висновок, що ви дуже гарна людина, але на таке я не сподівалась. Таку сцену жінка може пережити лише під час зустрічей з юнаками, які надто часто ходять у кіно і вимагають від своїх дівчат, щоб вони поводились, як кінозірки...

Зараз була слушна нагода вислизнути з кімнати, однак Філіпа зупинила думка, що цей вчинок збудив би в неї небезпідставну підозру і, певно, змусив би ще більше зацікавитися ним. «Навіть якщо вона впізнала мене,— подумав він,— то чому має підозрювати, що саме я знайшов гаманець її друга? Справді, я поводжусь по-дурному! Хто може довести, що я його знайшов?» Підбадьоривши себе, він підступив до неї і спокійно проказав:

— Невже ми ніколи не зустрічалися?

— Ніколи, полковнику... Вам подобається, як я позую?

Філіп лише посміхнувся на це її зауваження.

— Чи любите ви музику? — запитала вона, сіла в крісло біля патефона й перевернула платівку на інший бік.— Пляшка під столом. Налийте віскі.

Філіп узяв пляшку, не зводячи очей з обличчя дівчини. Вона не звернула уваги на його погляд. Стежила за своєю і його тінями на стіні над софою і слухала негритянську мелодію:

— Я мріяла колись побувати в Америці...

— Може, колись і побуваєте. У вас ще є час...

Вона сумно посміхнулася:

— Час... Війни сплутують час, полковнику... Ви повинні б знати про це краще за мене.

— Війна давно закінчилася,— машинально відповів Філіп. Його увагу цієї миті привернула фотографія на нічному столику в рамці з тонкої шкіри. Це була та сама фотографія, яку він знайшов у гаманці негра, тільки трохи збільшена.

— Для вас і для мене вона не скінчилася...

— Чому для вас? Припускаю, що Ганс багато наговорив вам про мене, але, слово честі, не розумію, яке відношення маєте ви до моєї війни?

— Не хвилюйтесь, я не злий дух,— посміхнулась Габі.— Тільки в нас з вами схожі долі, полковнику. Не засуджуйте мене, що я так часто звертаюсь до вас по чину. Ми живемо в епоху воєн. Цивільні титули тепер майже нічого не важать, а полковник, по-моєму, високий чин...

— Ви ненавидите армію?

Габрієла звела плечима, взяла портрет з нічного столика і подивилась на нього:

— Я ображу вас, якщо скажу правду...

— Тоді краще помовчіть. Після цієї війни залишилося мало гордих солдатів, а я до них не належу. Я радше хотів би почути, в чому ж спільність наших доль...

— Я гадала, що ви про це вже знаєте. Ми обоє перебуваємо в чужій країні...

— Досі я був певен, що бачу перед собою уроджену австрійку,— здивувався Філіп.

— Сподіваюся, нічого не зміниться, якщо скажу вам, що я мадярка і що мене тутешня поліція внесла до списку мадярських емігрантів, хоч я заявила, що ніяких політичних переконань не маю. Я приїхала сюди з батьком. Він не зміг змиритися з перемінами в нашій країні.— Вона помовчала, наче збиралася з думками.— Бідолашний, це

йому не дуже допомогло... Кладовища в усьому світі однакові. Він помер рівно через рік після переїзду.

Кінця цієї короткої сповіді Філіп не слухав. Він дивився на фотографію на нічному столику й пригадував зустріч на Пратері. Йому здавалося дивним, що вона не впізнала його обличчя.

— Це ми з Семом, моїм чорношкірим приятелем,— раптом пояснила вона, помітивши, що Філіп задумливо дивиться на фотографію.

— Ви його кохаєте?

— Не знаю, як і відповісти вам. Якщо я скажу, що кохаю, то чи не дорікатимете ви мені за те, що цієї ночі я зраджу йому з вами? — Вона вдавано посерйознішала й закинула голову, ніби чекаючи його докорів. Потім, неначе раптом щось пригадавши, швидко додала: — Певно ж, і ви не скажете, що з першого погляду закохалися в мене і тепер ревнуєте до цього чорношкірого хлопця?!

Сприйнявши її слова як жарт, Філіп розсміявся і вже зібрався був відповісти, як вона випередила його:

— Звичайно, я чекаю і серйозних докорів.— З її обличчя зникла усмішка. Закинувши голову ще далі назад, вона проказала з стриманою гіркотою в голосі: — Тільки спочатку, полковнику, будь ласка... вилийте свій гнів на білу жінку, яка спала з негром...

Філіп схилився до столика, присунув попільничку й повільно загасив свою сигарету. Потім зовсім спокійно проказав:

— А якщо я вам скажу, що мене це не обходить?

— Я вам не повірю.

— Ви сердита...

— Так, але не на вас. Щоб ви не думали про мене, я доведу вам, що моя шкіра лишилася білою, і вам цього, бодай на цю ніч, буде достатньо. Якщо завтра згадаєте про мене, можливо, вам стане гидко...

Він схопив її руки, випростані на бильцях крісла, і пристрасно поцілував їх. Повільно пригорнув її до себе й припав обличчям до її теплої шиї. Габі теж обняла його.

Платівка на патефоні замовкла й марно кружляла. Габі вимкнула патефон і знову повернулася до Філіпа, намагаючись дати йому стільки, скільки, на її думку, він чекав від неї. Потім вони ще довго лежали в ліжку. Вона розповідала йому про свого чорношкірого приятеля і про те, чому вони недавно розлучилися.

— Він дуже вихований хлопець, полковнику,— казала вона з докором у голосі, наче хотіла захистити свого чорного коханця.— Навіть не згадав про гаманець...

Філіп не відповів їй. Він лежав поруч, приємно зморений, і, поклавши голову їй на плече, починав дрімати.

— Гадаю, що мені було б легше від відвертої підозри,— мовила вона, не зводячи погляду з фотографії на нічному столику.— Він міг би про це якось сказати мені. Іноді Сем клав той клятий гаманець до моєї кишені. А скільки разів я сама брала в нього гроші, однак щоразу стільки, скільки він мені казав... Може, в Сема виник сумнів тому, що того дня у гаманці було багато грошей. Він одержав ще й решту платні... Не розумію, не розумію, полковнику, як він міг подумати таке... Лише за хвилину перед тим ми планували, як будемо разом витрачати ці гроші... Він хотів купити мені шубу...

— Забудь про це, Габі,— сонно промимрив Філіп.

— Не можу, полковнику... Вам цього ніколи не зрозуміти...

Свистяче хропіння урвало її розповідь. Вона сумно посміхнулася, обережно зняла із свого плеча Філіпову голову й поклала її на подушку. Потім тихенько злізла з постелі, налила собі чарку віскі й завела патефон.

Негритянська мелодія заглушила Філіпів храп.

4

Філіп пробув у Габрієли набагато довше, ніж сподівався. До своєї кімнати він повернувся, коли вже розвиднілось, і ще довго лежав в постелі, насолоджуючись приємною зморою і почуттям повернутої самовпевненості. Так він і заснув, думаючи про Габі, а коли пробудився серед дня, захотів негайно знову бачити її. Та водночас посміювався сам із себе, бо, виходячи від Габі, подумав тільки, що вона справді віддавалася йому більше, ніж він очікував, і що коли через кілька днів він знову захоче переспати з жінкою, то піде передусім до неї.

Зараз Філіп стояв перед дзеркалом і квапливо закінчував голитися, збираючись одразу ж після цього піти до Габі й запросити її разом пообідати.

За спиною у нього завмер Ганс — як він зайшов до кімнати, Філіп не помітив. Забачивши його в дзеркалі, він сказав:

— Що вас непокоїть з самого ранку, Гансе?

— Нічого, пане полковнику, справді нічого,— стрепенувся старий.

— Я б змовчав, та бачу по вашому носі, що ви таки чимось стурбовані, — весело відповів йому Філіп.

Ганс посміхнувся й мимохіть помацав рукою свій ніс:

— Знущаєтесь з мого довгого носа?

— Спаде ж таке на думку! Серйозно: я помітив, що ви чимось стурбовані.

— Просто я трохи втомився після нічного чергування. Приніс вам запальничку, яку ви забули в Габиній кімнаті. Вона просила передати її вам...

— Хіба вона так рано вже пішла з готелю?!

— Вже скоро полудень, пане полковнику,— зауважив Ганс, приховуючи усмішку, потім підійшов до вікна й розсунув важкі плюшеві завіси.— Цілий ранок унизу в холі на вас чекає якийсь жебрак...

— Жебрак?! — здивувався Філіп.

— Судячи з мундира, це якийсь інвалід війни. Просив мене вас негайно розбудити або ж пропустити його до вас.

— Інвалід...— замислився, вдягаючись, Філіп.— Я не знаю такої людини.

— Він знає ваше ім'я і чин, а з того, як він тримається й наполягає будь-що побачитися з вами, гадаю, що він приніс вам якесь важливе повідомлення. Можливо, його хтось прислав...

Філіп знову задумався.

— Не уявляю, хто його міг прислати,— проказав він, уже трохи занепокоєно.

— Якщо хочете, я можу витурити його?

— Ні, Гансе, ваша правда, його, мабуть, таки хтось прислав, і краще мені одразу побачитися з ним... Пришліть його сюди...

Ганс хотів був щось зауважити, але Філіп випередив його запитанням:

— Певно, цим ви й були стурбовані?

Ганс знизав плечима й похитав головою. Було видно, що він вагається сказати Філіпові те, що думає. Він поклав запальничку на столик і подався до дверей. Філіп підбіг до нього й схопив за руку.

— Ви щось хотіли мені сказати? Який у нього, кажете, вигляд? — запитав, пригадуючи жебрака, що цієї ночі чекав його перед баром, і його незвичну поведінку. Подумавши, що це може бути той самий чоловік, він нетерпляче

запитав знову: — Повторіть, Гансе, який вигляд у цієї людини?

Ганс підняв голову й подивився йому в очі. Помовчав, ніби вагаючись, і тоді сказав:

— Таких тепер можна побачити на кожному розі. Бідолаха в солдатському дранті... Але боюся, що він прийшов не від ваших друзів.

Філіпова рука, що тримала старого за лікоть, опустилась, обличчя в нього раптом зблідло.

— Саме їх я й шукаю,— процідив він по-сербському крізь стиснуті вуста.

— Даруйте, я вас не зрозумів,— розгублено мовив Ганс.

— Пришліть того чоловіка до мене нагору, — звелів Філіп і майже виштовхнув Ганса в коридор.

Ганс пробував сказати йому ще щось з порога, та Філіп зачинив перед ним двері.

Вже за хвилину-другу хтось постукав у двері його кімнати.

Філіп сховав за пояс револьвер і застебнув піджак. Потім відійшов від дверей, швидко зсунув на вікні темні завіси й різким, командним голосом проказав:

— Увійдіть!

Двері поволі розчинилися, й на порозі з'явився той самий інвалід, якому Філіп цієї ночі кинув з таксі кілька шилінгів.

— Ви мене шукаєте? — звернувся він до гостя німецькою мовою, недовірливо змірюючи його поглядом.

Око жебрака примружилося, не звикле до напівтемряви в кімнаті. Не відповівши на Філіпове запитання, гість швидко переступив поріг і зачинив за собою двері. Випрямившись, він віддав честь і лише тоді проказав по-сербському:

— Так, пане полковнику! Я вас шукаю...

Його чиста сербська мова з провінційним акцентом ще більше збентежила й занепокоїла Філіпа. Він уже не сумнівався, що його переслідувачі все добре продумали. Не вагаючись, він хутко поклав руку на револьвер.

— Що вам треба? — запитав суворим голосом.

— Я друг капітана Милутина Радича,— квапливо відповів жебрак, трохи зніяковівши.— Мене звуть Лазар Симич, старший сержант запасу. Капітан вам, напевно, розповідав про мене, пане полковнику...

Філіп одразу ж згадав імена, які назвав жебрак, але цього було ще не досить, щоб довіряти йому. До того ж спан-

теличував і його зовнішній вигляд. Філіпові не вірилося, що під цим німецьким мундиром — старший сержант югославської армії.

Капітан Радич розповідав йому про Симича як про дуже порядну людину і свого вірного друга, та ніколи й словом не згадав, що старший сержант — інвалід війни.

— Я знаю старшого сержанта Симича,— сказав Філіп, ступив крок назад, зненацька розсунув завіси й вигукнув, вихоплюючи револьвер: — Кажи, хто тебе сюди прислав!

Жебрак відхилив голову вбік перед потоком світла, що вдарило йому в око; побачивши у Філіповій руці револьвер, перелякано посміхнувся і, замість відповіді, неспішно скинув з обличчя пов'язку, яка закривала друге здорове око — воно закліпало й засльозилося від денного світла.

— Сподіваюсь, ви більш нікого не чекаєте? — запитав він, озирнувшись на двері.

Філіп не відповів. Намагаючись приховати своє здивування, він усе стояв біля вікна з націленим у Симича револьвером. Жебрак тим часом спритно розстебнув гімнастерку й звільнив добре замасковану ліву руку, засунуту за пояс під штани.

— А тепер скажіть мені: що означає цей маскарад? — сердито кинув Філіп, ховаючи револьвер.

Жебрак знову виструнчився. Розхристаний, без шапки, лисуватий, з неголеним обличчям і клинчастою сивуватою борідкою, він мав гірший вигляд, ніж той «інвалід», який оце нещодавно просив милостиню, скаржачись на свою лиху долю.

— Я думав, що капітан Радич розповів вам про мене усе,— сказав він з гіркотою в голосі. У цих невимушених словах Філіп відчув приглушений зойк зломленої людської гідності. Жебрак схилив голову, ніби хотів пересвідчитись у своєму жалюгідному вигляді, і додав: — Ні, певно, що ні... Капітан не міг вам цього розповісти... Він був страшенно розлючений, коли я признався йому, чим займаюся...

Філіп підійшов до нього. Він був ладний плюнути йому в обличчя, викинути за двері, мов якусь гидоту, прокляти його сербське походження. Але в ім'я чого? — запитав він себе, побачивши в очах Симича і сльози, і своє обличчя, нахилене над унітазом, у який він сховав свою не меншу ганьбу.

Жебрак і далі стояв струнко. Відстань між ними була надто мала, щоб очі їхні не зустрілися. Симич був гото-

вий відповісти на будь-яке запитання наїжаченого полковника, однак стояв перед ним мовчки, заклякнувши й похнюпивши голову, немовби чекав зливи докорів і лайок за те, що осоромив свій рід і спаплюжив честь воїна. І раптом Симича розізлило полковникове мовчання: чому він не розпитує, що призвело його до такої жахливої ганьби?!

— То ви вважаєте, що це ганебніше, ніж те, чим тепер займаються наші генерали? — раптом промовив він, розводячи руками.— Ви друг капітана Радича, і я скажу вам правду. Тут вигідніше бути жебраком в німецькому мундирі, ніж югославським емігрантом. Заважає наша погана репутація, пане полковнику. Про нас кажуть, що ми банда балканських злодіїв.

Філіп підвів голову. В його очах більш не було докору, а вираз обличчя вже не свідчив про бажання розправитися ні з Симичем, ні з самим собою. Але жебрак, неправильно зрозумівши полковника, раптом замовк, а тоді тихо сказав:

— Пробачте...

— Ви не відмовитеся від чарки? — запропонував Філіп, зніяковівши.

Вражений такою зміною в його поведінці, жебрак нічого не відповів. Філіп підійшов до нічного столика й узяв звідти пляшку коньяку.

— Сподіваюся, тобі Радич уже написав з батьківщини,— зауважив він, наповнюючи чарки.— Для мене немає ніяких повідомлень?

Жебрак тим часом надяг свою гімнастерку й почав неквапливо застібати її. Філіпові здалося, що гість не почув його запитання, і, подаючи йому чарку, він повторив:

— Чи маєш ти якусь звістку від Радича? Як він там?

Симич повільно підвів голову. Обличчя в нього було бліде, як віск, очі спалахнули каламутним сяйвом. Помовчавши, він процідив крізь зуби:

— Капітан мертвий!

Філіп випустив чарку з рук. Вона впала на м'який килим, підскочила й покотилася під ліжко, залишаючи по собі смужку розлитого коньяку. Рука заклякла, а пальці заціпеніли, наче він і досі тримав чарку:

— Мертвий?

— Його вбили...

— Це неможливо! Він виїхав з паспортом. Посольство гарантувало, що коли він повернеться на батьківщину, з ним нічого не станеться...

— Його вбили наші, пане полковнику.

— Наші?! — повторив Філіп. Рука його впала, але пальці все ще були заціпнуті. Руки в нього тремтіли, і він насилу зміг вийняти з повної пачки сигарету.

Жебрак поволі опустився в крісло.

— За день до від'їзду поліція знайшла його труп,— розповідав він, ледве вимовляючи слова.— Його знайшли в каналі, біля готелю «Континенталь». У центрі міста, пане полковнику...

— Убили Милутина,— прошепотів Філіп.

— А тепер я боюся йти в посольство по документи,— затинаючись, додав Симич.— Заріжуть і мене...

Філіп нагнувся, щоб дістати з-під ліжка чарку. Мовчки став наповнювати її. Все це робив машинально, не помічаючи, що коньяк переливається через край і капає йому на одяг. Перед очима постало лезо ножа, яким зарізали капітана Радича. Потім в його блиску він побачив обличчя Васича з крижаною цинічною посмішкою. Навіть почув його голос: «Філіпе, наша боротьба буде довгою і жорстокою... Для тебе вибору немає... Ти наш...» Спалахнувши ненавистю до Васича, він, однак, розумів, що безсилий поки що помститися йому.

Симич вражено й стурбовано дивився на Філіпа. Полковник здавався йому ще жалюгіднішим, ніж він сам; певно, цю людину вжахнула думка, що її теж може спіткати доля вбитого капітана.

Чоловік, від якого залежало подальше Філіпове життя, перебував у цей час за дві трамвайні зупинки від його готелю. Того ранку, на тій самій вулиці, в будинку без номера, Васич розгортав прапор своєї підпільної війни.

Низькорослий і худорлявий, з запорошеним лупою обличчям і руками, він здавався ще меншим у величезному плюшевому кріслі; його голова була на одному рівні з поверхнею масивного письмового стола. Та це аніскільки не турбувало Васича, навпаки, вигляд у нього був пихатий. Світло-синіми жвавими очицями він пильно дивився в обличчя співрозмовника й торохтів чистою німецькою мовою:

— ...Заявляю вам як уповноважений його величності короля і нашої влади! Ще раз прошу зрозуміти всю серйозність моєї місії...

Чоловік на протилежному кінці стола випростався у високому кріслі й прибрав позу Бонапарта. Покусуючи товсту сигару, він мовив:

— Авжеж, пане. Я вас слухаю. Нас сповістили про ваше прибуття з Парижа... Прошу...

Васич наїжачився:

— Я не дипломат...

— Нам з вами, пане генерал, не потрібна дипломатична мова,— сказав чоловік за столом.

— Тим паче,— погодився Васич.— Будьмо відвертими. Ми вважаємо, що з нашою справою дуже зволікають, а це, на жаль, має негативні наслідки. Ми даємо комуністам час знову зібратися на силі. Хіба треба нагадувати про те, який терор панує на моїй батьківщині, про те, що ллється невинна кров, про нещасний народ, який у відчайдушному стогоні чекає справжньої свободи! Це вирішальні хвилини для моєї батьківщини! Ви мене розумієте?

— Невже ви сумніваєтеся, пане генерал?!

— Тоді дайте нам можливість якнайшвидше згуртувати свої сили. Спантеличеним комуністичним ватажкам знадобиться ще багато часу, поки вони отямляться після сварки з Сталіним. Ми глибоко переконані в тому, що Сталін не тільки заплющить очі на події в Югославії, а й буде вдячний нам за повалення режиму Тіто. Зрештою весь світ сприйме це як порахунок народу з владою, яку йому було нав'язано терором. Хіба ви мислите інакше?! — В його очах спалахнули лукаві вогники.

Чоловік за столом посовався у кріслі, щось занотував до свого записника, а потім сухо сказав:

— Мене уповноважено вислухати ваші пропозиції...

Васич зблід і кисло всміхнувся. Хвильку помовчав, збираючись з думками, і раптом вигукнув:

— Дайте нам полігон замість табору для переміщених осіб, куди ви запхали наших солдатів! Через те, що відомі вам пани не зрозуміли ситуації, велика кількість наших людей залишилася неорганізованою саме на тій території, де мали б сконцентруватися головні сили нашої армії. Комуністи використовують і цю нашу слабкість. Їхнє посольство через усіляких типів, на жаль, і через деякі органи тутешньої преси, провадить агітацію за повернення переміщених осіб на батьківщину, особливо серед колишніх військовополонених. Тут ми безсилі. Безвольні й малодушні піддаються. Щоправда, ми їх вважаємо дезертирами і вживаємо відповідних заходів, але цього не досить. Дайте нам полігон і зброю! Тільки цього ми домагаємося, пане!

Чоловік за столом довго занотовував. Васич нетерпляче дивився на нього, соваючись у плюшевому кріслі. Здава-

лося, він лише тепер помітив, що воно завелике, й відчув себе зовсім маленьким. Нарешті чоловік за столом закінчив писати і спроквола підвівся.

— Я доповім про ваші пропозиції,— мовив він.

— Чекаю вашого виклику найближчим часом,— м'яким голосом сказав Васич.

Розсталися вони мовчки. Васич, судячи з усього, мав бути незадоволеним результатами цієї важливої зустрічі — адже справу було виконано лише наполовину,— однак він покинув канцелярію з генеральською пихатістю. Господар, провівши Васича до середини кімнати, полегшено зітхнув, коли двері за ним зачинилися.

У шибці великого вікна віддзеркалювалися постаті десятка людей. Вони сиділи півколом і мовчали. Курці зосереджено пахкали димом. Решта нерухомо дивилась перед собою, терпляче чекаючи почути те, заради чого їх тут зібрали. Незвичайну тишу час від часу порушував тільки дзенькіт порцелянової вази, по якій хтось ударяв металевим предметом.

Чоловік з трикутним обличчям, той, що передав Філіпові в поїзді анонімного листа, стояв осторонь, притулившись до скляних дверей, які відокремлювали салон від спальної кімнати готельного номера «люкс». В салоні панувала атмосфера напруженого очікування — немовби то був якийсь спіритичний сеанс, що на нього зібралися віруючі-фанатики. Схрестивши руки на грудях, чоловік підозріло стріляв вибалушеними очима по обличчях цих людей, наче його поставили тут для того, щоб він своїм велетенським зростом оберігав спокій. Своїм виглядом він, певно, хотів показати, що знається на таємницях магії. Його товсті губи, до яких приліпився згаслий вологий недокурок, кривилися у зневажливій посмішці.

Васич сидів біля самого вікна, схилившись над столиком, де стояв розкішний сніданок, на який він спізнився через ту важливу зустріч. Їв спокійно, рівномірно пережовуючи кожний шматочок, ніби випробовував терпіння своїх гостей. Був він зараз у генеральському мундирі, зшитому найкращим кравцем, який завжди враховував побажання своїх замовників та недоліки їхніх фігур. У цьому мундирі він здавався значно вищим і ширшим, а його обличчя — суворим, що не було властиве грубій і злій вдачі цього чоловіка. Нарешті Васич проковтнув останній шматок, запив його чималою дозою червоного вина й прикурив сигарету.

— Я хочу, щоб мені найближчим часом підготували той список,— промовив він так, наче далі розвивав свою думку.

Голови перед ним похитнулися, рипнули стільці, і знову запанувала тиша. Чоловік з трикутним обличчям нечутно, мов тінь, підійшов до Васича, підняв маленький столик з порожніми тарілками й виніс його з салону.

— Розумієте,— вів далі Васич,— мені потрібні прізвища всіх тих типів, що подали комуністичному посольству заяви з проханням про повернення...

— Пане генерал,— поворухнулася одна голова,— смерть капітана Радича — чудовий урок для всіх тих боягузів!

— Це було добре виконано! — суворо зауважив Васич, потім обвів очима голови перед собою й зупинив погляд на обличчі з довгою, гарно доглянутою бородою. Розтяг тонкі губи в стриманій посмішці й сказав: — Пане воєводо, офіційний документ про ваше призначення начальником спеціального корпусу в складі армії його величності за межами батьківщини вам буде вручено повноважним посланцем. До складу вашого корпусу ввійдуть члени всіх четницьких [1] організацій, що перебувають у цій країні.

— Передайте мій уклін королю! — з гідністю відповів воєвода, спокійно сидячи на стільці.

Васич підвівся, випростався, обійшов своє крісло й зупинився, поклавши руки на м'яку спинку. З його губів зникла ота крижана посмішка, адресована воєводі. Блиснувши очима, він звернувся до решти присутніх:

— Посланець з повноваженнями уряду незабаром вирушить на батьківщину. Мені жаль, панове, що я більше нічого не можу вам повідомити поки він не перейде кордон і не встановить необхідних контактів. Прошу дотримуватися вказівок та інструкцій, що ви одержали. Не забувайте: дуже важливо, яке враження ви справляєте на наших союзників і прибічників нашої справи. На сьогодні все, панове. Засідання закрито! До побачення!

Не дочекавшись, поки присутні відкланяються, він швидко попрямував до дверей спальної кімнати.

— Пане генерал,— озвався воєвода.

Васич одразу ж спинився, але обернувся дуже повільно й нервово кинув:

— Слухаю, воєводо!

Той зачекав, поки всі інші вийдуть, а тоді підійшов до нього, неквапливо, з гідністю:

---

[1] Четники — члени сербської реакційної воєнізованої організації.

— Я сподівався, що сьогодні ми розглянемо й фінансове питання...

Васич ледве стримав себе:

— Любий мій воєводо, питання про фінанси на певний строк відкладено...

— Але вам дуже добре відомо про моє становище...

— Даруйте, я думав, що ви маєте на увазі фінансове становище всієї організації...

Воєвода стенув плечима:

— Ну... я мав на увазі взагалі нашу фінансову ситуацію тут, у Відні... Авжеж, передусім я повинен зважити на своє становище і свій авторитет... Сподіваюсь, що про це думав і король, призначаючи мене командиром спеціального корпусу..

Васич вийшов на середину салону й несподівано звернувся до свого ад'ютанта:

— Милоше, залиш нас удвох! Сідайте, воєводо.

Воєвода недовірливо простежив очима за Милошем і повільно опустився на стілець.

— Думаю, ви розумієте моє становище, пане генерал,— проказав він дещо розгублено.— Я збирався просити у вас дозволу на поїздку в Париж, щоб викласти урядові чи особисто його величності загальну ситуацію...

— Я не хотів сьогодні обговорювати це питання, та якщо ви наполягаєте...

— Я збирався вам лише нагадати...

— Гроші ви одержите, хоч зараз, — урвав його Васич,— однак я повинен з'ясувати з вами ще деякі подробиці, що стосуються питань фінансування...

— Якщо ви поспішаєте, пане генерал, ми можемо поговорити про це іншим разом,— заспокійливо проказав воєвода й підвівся зі стільця.

— А мені здалося, що ви наполягали на цьому,— хитро посміхнувся Васич.— Отже, я до ваших послуг. Тільки прошу вислухати мене. Зважаючи на становище, яке ви займали і яке займатимете, і водночас беручи до уваги ваші особисті заслуги в боротьбі проти комуністів, яку ви вели на батьківщині, король і уряд вирішили призначити вам постійне асигнування на витрати як членові уряду...

— Королівська милість безмежна,— долинув з-під бороди покірний голос.— Його величність знає, що я вірно служив і служитиму його короні до кінця життя...

— Саме розраховуючи на це, я мушу від нього особисто передати вам ще й такий наказ,— спокійно провадив далі

Васич.— Наш уряд досить гостро зіткнувся з тими, хто допомагає нам. Сподіваюся, ви розумієте, що йдеться про наших союзників і про фінанси. Їхня розвідка має дані, що ваше військо, покидаючи батьківщину, вивезло з дозволу німців багато золота...

— Це наполовину брехня, а другу половину вигадують розвідники заради нагороди,— різко заперечив воєвода.

— А якщо це стверджують і ваші люди?

— Які це «мої люди»?!

— Ті, що переносили скрині з золотом...

— Вперше чую про це,— перехрестився воєвода.— Куди ж поділося те золото?

Васич вийняв пачку з сигаретами й підійшов до нього.

— Пригощайтесь,— запропонував він, простягаючи йому розкриту пачку американських сигарет. Потім пройшовся у воєводи за спиною й зупинився біля вікна.— Це ми змушені будемо обговорити на наступному засіданні. У зв'язку з цим я хочу з'ясувати ще деякі речі. Золото та інші коштовності, вивезені з батьківщини, треба повернути уряду. Це категоричний наказ його величності...

— Чи не думаєте ви, що цей наказ стосується й мене особисто? — їдко зауважив воєвода.

— Я не хочу в це втручатися, пане воєводо. Ви й самі розберетеся, одне лише можу сказати: зважаючи на те, що вас призначено начальником усіх четницьких сил, ви змушені будете ознайомити з цим наказом увесь особистий склад вашого корпусу...

— Та це ж...— зніяковів воєвода.— Прошу вас, я хотів би мати розмову з його величністю!

— Цього я вам гарантувати не можу...

— Я вас прошу сповістити короля про моє бажання.

Васич потиснув його безпорадно простягнену руку.

— Подумайте про нашу розмову. У нас ще буде нагода докладніше обговорити це питання. Завдання, яке вам належить виконати, справді, дуже делікатне, та... хіба мені вас переконувати, любий воєводо,— якнайлюб'язніше всміхнувся Васич і відпустив його руку.— Я доповім королю про ваше бажання.

— Гадаю, що це ваш обов'язок! — відповів воєвода і швидко вийшов з салону.

Васич глибоко зітхнув і разом з сигаретним димом випустив з грудей свій гнів.

Сухий, холодний, немов народжений у закутку людських злиднів, умирав день на алеях віденського кладовища. Імла примарою наповзала на землю, гуснучи розідраними пасмами на голому гіллі берестів і акацій,— їхні заплакані крони визирали з неї довгими рядами, наче німа процесія, що супроводжувала убоге світло вмираючого дня. Тільки над однією свіжою могилою імла піднялася високим склепінням. Вона чекала, поки віддадуть останню почесть тому, кому була призначена ця сумна могила, щоб потім оповити свіжий горбик м'яким, вологим покривалом, яке в цьому місці пахне зів'ялими хризантемами й розтопленим воском.

Філіп мерзлякувато здригнувся й квапливо глянув на скромний надмогильний камінь, біля якого стояв. На камені під хрестом було викарбувано ім'я небіжчика: «Милутич Радич. 1907—1949».

— Поліція знайшла при ньому документи,— сказав жебрак Лазар Симич, що стояв по той бік могили, згорблений і пригнічений.— Посольство, напевно, одразу ж сповістило його родину...

Вони постояли мовчки над могилою ще кілька хвилин, а потім обоє перехрестилися й повільно рушили в імлу.

— Сьогодні о десятій вечора я чекатиму вас біля того ресторану,— кинув Лазар, коли вони виходили з кладовища.

— А це не пізно?

— В такий час на баржі найбільше наших...

В імлі притишено дзеленькнув трамвай. Потім зачувся металевий якийсь скрегіт і тупіт чиїхось самотніх кроків.

— Вибачайте, мій трамвай,— сказав жебрак.

— Тоді до зустрічі увечері.

Жебрак побіг до трамвая, теліпаючи порожнім рукавом, який звисав з лівого плеча. Філіп підняв комір пальта й рушив через вулицю до своєї зупинки.

5

На брудній палубі старої баржі горласті п'яниці кляли на всі заставки глупу ніч і ще когось. Їхні крики танули в нічному мороці. П'яниці довго не затримувались на палубі; трохи погаласувавши, вони йшли геть один за одним, розмахуючи руками й хитаючись, немов пливли на хвилях розбурханого моря.

У темряві обриси баржі нагадували водяне страховисько, що невдало виповзло на берег. Вона лежала, зарившись у білі піщані дюни, безпорадно нахилена одним боком до ріки, неначе вклонялася їй у передсмертних корчах, благаючи прийняти назад у своє річище. Хтось будував цю баржу, щоб плавати на ній по великій річці. Та одного дня прийшли люди в залізних касках, завели мову про велику, жахливу війну і встановили на її палубі металеві жерла, що вивергали вогонь аж до неба. Потім настала дика ніч, і блискавки провалили її утробу, повбивавши людей в залізних касках.

На носі старої баржі й досі зяє здоровенна діра, крізь яку нечутно просочується імла, снуючи плівку для нічного мороку.

На палубі стоїть будиночок з великою гострокутною покрівлею, краї якої немовби спираються на темряву. Жовтогарячі завіски до половини прикривають вузькі віконця. Крізь них пробивається задимлене світло й липне до темряви, що повзає довкола. Біля вузького дерев'яного трапу, з'єднаного з палубою, прилаштовано бляшану вивіску з написом: «Ресторан «Батьківщина». Під нею блимає засиджена торішніми мухами лампа, освітлюючи поріг будиночка.

— Оце і є та славнозвісна баржа, пане генерал,— мовив чоловік з трикутним обличчям, тикаючи пальцем у вікно автомобіля.

Васич увімкнув світло й подивився в маленьке дзеркальце над кермом.

— Милоше, я ж казав тобі, щоб тут ти не звертався до мене по чину! — дорікнув йому Васич, вдягаючи на голову капелюха.

Милош здивовано подивився на хазяїна і, побачивши його красномовно зведені брови, по-дурному розреготався:

— Розумію, пане генерал!

Вони вийшли з автомобіля й через піщані дюни попрямували до баржі. Звідти долинала музика й п'яні крики. Один з п'яних гостей «Батьківщини» стояв перед трапом, звівши голову й руки до неба, стояв незворушно, з витрішченими очима й роззявленим ротом, наче очікував явлення святих, які допоможуть йому звільнити утробу від блювоти. Милош підійшов до нього, схопив за комір і відкинув убік, немовби якусь річ, що заважали йому на дорозі. П'яний вискнув і, розмахуючи ногами й руками, полетів у темряву.

Милош пропустив Васича поперед себе, потім і сам ступив на вузький трап. Десь позаду них качався по піску темний клубок, вивергаючи в ніч кислу блювотину і лайку.

У п'яних хмарах брудно-синього диму обличчя здавалися примарними плямами, а тіла, що сиділи на стільцях, були як неживі, з утраченим відчуттям реальності свого існування. Мертвотна блідість облич, неголені підборіддя, сизі носи свідчили про початок повільного вмирання; дехто крізь стиснуті зуби шепотів свої глибоко приховані бажання, інші ж, розпалені алкоголем, шаленіли у хмарах диму, жадібно ловлячи запахи жіночих парфумів, а деякі сиділи згорблені, обхопивши голови спітнілими руками. Тверезі квапились напитися, а ті, що до горілки були байдужі, мовчали, намагаючись приховати справжню мету свого пізнього візиту до «Батьківщини». Четверо чоловіків, на вигляд тверезі, принишкли на стільцях, схрестивши руки, наче богомольці, й витріщившись на музичний автомат. З нього виривалася пісня і била по їхніх заплаканих очах, борознила обличчя глибокими зморшками суму. «Знала б ти, моя люба, знала б ти, як мені жаль своєї молодості...» — співав тремтячий голос; скрипки посилювали його тугу, а він виривався з обіймів їхніх звуків, мов коханець, якого не хочуть відпускати. Набряклі очі ридали від туги, що бриніла в цьому голосі, й самі жалілися на щось, чого не могла вмістити мелодія.

За високим прилавком з пивним краником власник ресторану став навшпиньки, щоб краще бачити двох незнайомих відвідувачів. Стева-Мамуза [1], як його тут називали, соромився свого низького зросту й кривих ніг, тому рідко коли виходив з-за прилавка. До того ж і обличчя в нього було непоказне, справляло гнітюче враження на тих, хто не звик бачити його зблизька. Він був подзьобаний віспою, яку переніс у дитинстві, волосся на підборідді не росло, і шкіра була зів'ялою на вигляд. Та це не завадило йому змінити четницьку кар'єру на власне діло, вклавши в нього приховані крихти, зібрані під бородою свого знаменитого воєводи, разом з яким він і прибув сюди.

Його маленькі світло-сині очиці занепокоєно забігали.

— Пауло, вони з поліції,— проказав він по-німецькому дівчині зі шрамом на лівій щоці, яка стояла поруч нього.

---

[1] Мамуза — острога *(тур.)*.

Вона його не чула — розмовляла з п'яничкою, що перехилився через прилавок і, регочучи, розпалений бажанням, простягав руки, щоб ущипнути дівчину за дебелі стегна.

— Хазяїне, скажіть цьому нікчемі, що я розіб'ю йому голову,— поскаржилася вона, лупцюючи п'яничку мокрим рушником.

Стева гримнув на нього і відштовхнув від прилавка. П'яничка опустився на високий стілець, але не перестав щирити зубів.

— Скажи-но, хазяїне Стева, скажи, чи це правда, що в Тіролі козли нападають на жінок?..— бовкнув він, свердляче очима Паулині великі груди.— Кажуть люди, що оцю вашу Паулу вкусив за щоку козел... Ану, прошу, розкажи мені про цю дивину. Хочу написати братові про те, яких лише див не буває на білому світі!..

— Сиди спокійно, Саватіє, і не мели дурниць,— процідив люто Стева, а тоді сказав дівчині: — Іди обслужи тих панів.

Паула вийшла з-за прилавка, пустотливо посміхнулася до п'яниці й, проходячи мимо, знову ляснула його мокрим рушником. Саватій замріяно подивився їй услід.

— Мабуть, це таки правда,— мовив він сам до себе.— Така рана може бути лише від козлячих зубів...

Паула привітно всміхнулася Васичу й Милошу, витерла стіл і запитала:

— Що пани бажають?

Їхні погляди розбіглися. Милошів зупинився на її стегнах, а Васичів торкнувся грудей, на мить затримався на шрамі, що не псував краси її білого обличчя, й повернувся до позолоченої табакерки, яку тримав у руках.

— Рому, подвійну порцію рому,— кинув він.

— А вам, пане? — звернулася вона до Милоша, котрий і далі пас її очима.— Що ви бажаєте, пане?

Той отямився, хтиво захихотів, але відразу ж зіщулився під поглядом Васича.

— Те саме, що й пан...— проказав він і прикусив язика.

— Дві подвійних порції рому,— уточнив Васич.

— Так, так, рому, Милане,— пробурмотів Милош і жалісно звів плечима.

Васич промовчав. Стежив очима за стегнами Паули, яка спритно уникала жадібних рук, що тяглися слідом.

Паула повернулася за прилавок і, наповнюючи ромом чарки, сказала Стеві:

— Це ваші земляки. Отой старший за віком схожий на справжнього пана.

— А ну їх під три чорти,— відповів він по-сербському й зітхнув.

— Пробачте, я вас не зрозуміла...— посміхнулася Паула.

— Я сказав: будь з ними ввічлива.

Вона підтягла фартушок, поправила волосся й понесла їм ром.

До Стеви підійшла друга дівчина, вдягнута в такий самий білий фартушок, як і Паула. На зріст вона була трохи нижча, але моторніша. Її поява в залі викликала серед гостей справжнє захоплення. Їй було вісімнадцять років, обличчя світилося усмішкою, яка ніби освіжала важке, затхле повітря задимленого ресторану. Все в цієї дівчини було чудове — від каштанових очей до стрункіх ніжок. Ніхто не знав, як вона потрапила на баржу. Всьому причиною була війна. Що під час цієї війни сталося з дівчиною, не цікавило жодного з тих, хто бажав би переспати з нею. Знали, що її звати Джульєттою, що вона справжня італійка і їй вісімнадцять років. Відвідувачі баржі багато чого пропонували їй за усмішку, за вік, за ім'я. Більшості з них уже набридли такі імена, як Інга, Паула, Хільда... А в Джульєттиній усмішці крилася зненависть до чоловічих імен на всіх мовах світу. Однак мало хто знав, що в ліжку посмішка на її обличчі згасала.

— Синьйоре Стево, я принесла вам вечерю,— сказала Джульєтта, намагаючись правильно вимовляти по-сербському.

Він скоса зиркнув на неї і кивнув головою. Вона, ніби не помітивши його погляду, всміхнулася й підійшла до відвідувача, який по той бік прилавка барабанив пальцями по порожній чарці.

П'яничка, котрий чіплявся до Паули, перехилився через прилавок.

— Що, Мамузо, невже італійка і з тобою отак?! — глузливо докинув він.

Стева грубо відштовхнув долонею його голову:

— Іди проспись!

— Ух, коли б це я був її хазяїном,— вигукнув п'яничка,— то вона б чухала мені голим пупом ніс...

Він і далі щось варнякав, але Стева його не слухав. Сів за маленьким столиком біля прилавка і став спокійно вечеряти.

Гість, якого юна Джульєтта обслуговувала, допив вино й тримав чарку на рівні своїх потьмарених очей. Тупим, байдужим поглядом дивився в її дно, наче шукав там місце для своєї задурманеної, обважнілої голови. Потім непевним рухом поставив чарку на брудно-жовту поверхню прилавка, який чомусь хитався й ніби кудись плив.

— Джульєтто, ще одну,— промовив тихо.

— Вам уже досить, синьйоре,— відповіла Джульєтта, наповнюючи чарку.

Він не чув. Прислухався до булькання вина у пляшці. Джульєтта підсунула йому чарку і тільки-но збиралася щось сказати, як на її випростану руку лягла велика чоловіча рука з сучкуватими пальцями й чорним брудом під криво підрізаними нігтями. Джульєтту це навіть не стурбувало. Подивилася на ручище, в якому її маленьку ручку — долоню з зап'ястком — не було видно, й посміхнулася, немов чекала цього.

— Джульєтто,— прошепотів чоловік, дихаючи їй в обличчя винним перегаром.

Вона підвела очі й поглянула на нього з пустотливим докором, наче хотіла побавитися з ним.

— Ну, ну, синьйоре Данило,— проказала крізь закопилені губки й легко висмикнула руку.

Пальці на великій руці скорчилися і впали на мокрий прилавок. Потім розпрямились і ніжно — як могли — погладили те місце, де була рука дівчини.

— Джульєтто... ти — ангел,— мовив він і, повільно забираючи руку з прилавка, ненароком зачепив сусіда.

— Чого розмахався своїми граблями?! — пропищав той.

Данило мав широкі плечі й маленьку голівку з рідким посивілим волоссям. Обличчя в нього було зморщене, обвіяне вітрами й опалене сонцем, а очі під густими, скуйовдженими бровами хворобливо каламутні.

— Пробач, земляче... Пробач, братику,— сказав він, важко дихаючи, і повернувся до нього. Зазирнув йому в обличчя й відсторонився.— Я не знаю тебе, братику...

— І я тебе не знаю,— образливо похитав той головою.

— Я — Данило, Данило Вулич.— І він по-дружньому простяг йому свою здоровенну руку.

Чоловік, який тримав під носом порожню чарку, не помітив цього. Голова його знову захиталася, хилячись донизу. Данило сперся ліктями об прилавок і тужно подивився на свої величезні долоні. Поволі розчепірив пальці й поворушив ними, ніби хотів позбутися судоми, яка скрючила їх.

— Бачиш, друже,— прохрипів він тихо, ніби йому щось пекло у горлі.— Джульєтта думає, що я їх ніколи не мию... Вона не знає, що вугілля в'їлося в шкіру...

Підійшла Джульєтта з пляшкою вина й наповнила чарку його співрозмовникові, котрий безтямно кліпав очима, силкуючись уникнути зіткнення своєї надто обважнілої голови з прилавком, який чомусь ставав дедалі ближчим.

— Джульєтто,— прошепотів Данило ще тихіше, наче боячись голосно вимовити її ім'я.

Вона не озвалась до нього. Дбайливо витирала прилавок і комусь пустотливо усміхалася. Ображений Данило шалено затряс головою, вчепився в лацкани свого піджака, а заразом і в сорочку, і враз усе розірвав, оголивши волохаті груди. Два маленьких перламутрових гудзики скотилися з прилавка і впали до ніг Джульєтти. Він пирхнув носом і, тримаючи обома руками розхристану сорочку, спроквола перевів погляд на свої груди, де було витатуйовано орла з розпростаними крилами. Відтак знову підвів очі на Джульєтту і, помітивши, що зумів привернути до себе її увагу, мовчки всміхнувся.

— Поглянь, Джульєтто! — гордо вигукнув він і заграв м'язами на грудях.

Орел ворухнув крилами.

— Застебніться, синьйоре Данило...— сказала дівчина, невдоволено хитнула головою і відійшла на протилежний край прилавка.

Данило ображено натяг на груди сорочку, скуйовдив волосся на голові й звернувся до свого сусіда, гірко зітхаючи:

— Бачив, земляче, бачив, як повернулась до мене спиною... А я люблю її... Люблю, хоч вона й шльондра. Вона це добре знає, трясця її італійській матері... Все б їй віддав, аби хоч трохи приголубила мене отими своїми маленькими рученятами...

— Отакі вони, шльондри,— бевкнув п'яниця.— Як тільки відчує, що припала тобі до серця, всі жили з тебе вимотає, а не дасть поцілувати себе навіть у спітнілу пахву...

— А може, не вірить, що в мене є гроші, може, думає: хто він такий? Данило Вулич, портовий kohlenträger [1], від нього смердить вугіллям, він ніколи не миється... Повір мені, кажу тобі, всю шкіру обдер через неї... Якось сказала мені, що боїться оцього мого птаха:— Він розхристав сорочку й показав йому груди.— Бачиш ось... Гарний птах...

[1] Носій вугілля *(нім.)*.

Голкою виколов мені якийсь німецький циган, а тепер як би не хотів — не зітреш...

— Чого тільки вона не наговорить... Бреше, що боїться...

— До неї залицяються наші ґульгяї, а мені кажуть: здери, Данило, з себе цей шмат шкіри і будеш ти в ліжку з Джульєттою.— Він заскреготів зубами. Обернувся, шукаючи поглядом дівчину.

П'яниця пішов геть, на його місце сів новий відвідувач, якийсь пристойно вдягнений юнак.

— Куди ж поділися дівчата? — звернувся він до Стеви.

До юнака підійшла Джульєтта, але Данило простяг через прилавок руки й зупинив її.

— Зачекай,— наказав, блимнувши на неї очима.

— Будьте ласкаві, синьйоре Данило,— посміхнулась вона.

— Зачекай, кажу тобі!

Вона нахилилася до нього з-за прилавка, посерйознішала й подивилась йому в очі.

— Скажи мені, чи це правда? — мовив він, кліпаючи сльозливими очима.— Я все зроблю заради тебе, присягаюся, зроблю...

— Навіщо, синьйоре Данило?

— Ти знаєш навіщо... Ось, поглянь.— Він розхристав сорочку, уп'явся пальцями в татуйовану шкіру й почав її скручувати. Крила орла зламались, голова потонула в крові.— Бачиш, Джульєтто, я здеру цей шмат шкіри.— Він насупився від болю, але терпів, прагнучи якнайдовше затримати біля себе дівчину й довести їй, що він може зробити заради неї.

Вона злякалась і відвернулася.

— Не робіть цього, синьйоре Данило...— мовила із щирим співчуттям. — І не слухайте їх, це я пожартувала... Я не боюсь вашого птаха.

Данило затулив на грудях сорочку, перехилився через прилавок і сказав їй:

— Я маю гроші... заощадив, Джульєтто! Зберігаю для тебе...

— Не треба, синьйоре Данило, я не хочу ваших грошей... Пошукайте іншу дівчину.— Погладила йому руку, всміхнулася й підійшла до гостя, що з нетерпінням чекав її. — Що зволите, синьйоре?

Той спробував ухопити її за підборіддя, та Джульєтта відсторонила його руку.

— Віскі,— сказав він, поважно кривлячись, паче йому до всього було байдуже.

Вражений Джульєттиними словами Данило не помітив, що поруч нього тепер сидить новий відвідувач, і, ховаючи під насупленими бровами заплакані очі, ще відчайдушніше вигукнув:

— Боюся, братику, що й мене чекає доля бідолашного Учі... Той сердега через якусь жінку з глузду з'їхав...

З Данилових уст несло алкоголем; юнак відхилився від нього і, скривившись, промовив:

— Облиш мене, братику... Отій італійці і жалійся... Або йди на річку, земляче, і встроми голову в холодну воду...

Данило здивовано подивився на нього, щось промимрив, та перш ніж зібрався з думками, підскочив Стева і відштовхнув його від юнака.

— Не заважай моїм гостям, Данило! — крикнув він і схопив його за комір піджака.— Тобі вже час додому...

Данило зняв з плеча його руку, стиснув її біля зап'ястка і мовив, люто поводячи очима:

— Не чіпай мене в біді, добродію Стево!

Стевина рука посиніла, обличчя аж скривилося від болю.

— Коли хочеш, щоб поговорив про тебе з Джульєттою, відпусти мою руку і йди,— простогнав він, намагаючись другою рукою звільнити зап'ясток.— Ти ж знаєш, що вона не любить тебе п'яного...

Вузлуваті пальці Данила послабилися. Стева висмикнув руку і, розтираючи посинілий зап'ясток, кинув із ненавистю:

— Ти ж міг поламати мені кістки, дурню... Іди геть!

— А що ти мені обіцяв? — затремтів Данило, недовірливо зазираючи в потворне Стевине обличчя.

— Ти йди, а я з нею згодом побалакаю.

— Гукни її, я лише їй щось скажу і одразу ж піду, життям присягаюся!

Стева покликав Джульєтту, подав їй очима знак і пішов геть, розтираючи зап'ясток на правій руці.

— Бачиш, Джульєтто,— зніяковів Данило перед дівчиною,— я мушу йти... Піду трохи прогуляюся... подихаю повітрям. А потім знову повернуся. Прийду перед закриттям, і ми разом підемо до міста... Я проведу тебе додому... Ти ж знаєш: наші шалапути, коли понапиваються, можуть тебе образити...

Вона погладила його по руці кінчиками пальців. Не знаючи, як йому відповісти, всміхнулась і підморгнула, що надало її вродливому обличчю ще цнотливішого вигляду, і Данило від цього став щасливим. Зачарований її усмішкою, нахилився й ніжно поцілував їй руку. Потім випростався, постояв кілька хвилин, заклякши, наче перед іконою, повернувся і рушив крізь дим, несучи в очах пригорщу надії, зібрану з м'якої шкіри її білої руки.

Джульєтта дивилася йому вслід і не підозрювала, що, дозволивши поцілувати собі руку, зробила його по-справжньому щасливим. Здивовано звела плечима й повернулася до роботи.

Дим дедалі густішав, з гамору голосів вихоплювались лайки й несамовиті вигуки. Насувалася ніч, і ресторан ставав схожий на якесь кубло, де затамовують тугу за втраченим.

Спершись ліктями на стіл, Васич неквапливо допивав другу порцію подвійного рому і, розганяючи дим перед очима, невдоволено хитав головою. Спочатку його вразив лише загальний вигляд цього брудного шинку, а тепер він весь аж кипів від люті і разом з тим відчував страшну відразу. В його очах усі ці замурзані посинілі пики дедалі більше нагадували драглисту масу, що клекоче, вилита на брудну підлогу, і смердить гнилизною, яку вже давно треба було викинути в Дунай. Або просто втопити. І Васич ладний був узяти цей гріх на свою душу, бути виконавцем цієї справи: відтягти баржу від берега й утопити її в річці. Він вчинив би це із спокійним сумлінням і втопив би не лише оцих, що тут, а всі баржі з людьми, які загубили переконання і віру, стали небезпечною гнилизною, що може скомпрометувати їхню благородну справу й породити велике розчарування в тих, ким він і його уряд обіцяють поповнити армію антикомуністичних обранців.

Десь у глибині душі він уже відчував, як сморід цієї гнилизни отруює в ньому те, що він вважав незламним. Хотів заговорити з Милошем, але той саме пішов до вбиральні. На столі стояла його порожня чарка й лежала незагашена сигарета. Бажаючи позбутися нестерпних роздумів, Васич посміхнувся до чарки. Він вважав Милоша найдурнішою на світі людиною. Іноді на дозвіллі, думаючи про нього, він ніяк не міг уявити собі, який вигляд має його мозок. Йому здавалося, що в тій маленькій голівці навіть не мозок, а лише щось схоже на нього — якась речовина, що спроможна тільки з чужих наказів керувати велетенським

тілом. Іноді Васич заздрив цій його обмеженості: Милош був твердий і міцний, мов криця, недосяжний для будь-яких вражень, що впливають на настрій нормальних людей.

Поринувши у свої похмурі думки, Васич незчувся, як Милош підійшов і сів поряд.

Терпляче зачекавши, поки Васич підведе на нього очі, він розтяг губи в задоволеній посмішці і сказав:

— Все в порядку, пане...

Васич не відповів. Дивився на його низьке чоло й далі порівнював його з іншими головами, що бовваніли в диму, «...Любий Милоше, ми б, звичайно, перемогли, коли б усі, що тут, бодай трохи були схожі на тебе...» — подумав він і, всміхнувшись, мовив:

— Чи не здається тобі, Милоше, що це кубло жах як смердить гнилизною?

Той здивовано блимнув на нього, розсміявся й багатозначно замислився. Васич поплескав його по руці. Бачив, що Милош не зрозумів його.

— Нам час уже рушати.

— Можемо одразу ж, пане... Я все уладнав. Хазяїн чекає нашого знаку...

— Гаразд, зроби це без зайвого шуму. Я не хочу, щоб нас хтось помітив.

Щойно він підвівся з стільця, як до них підійшла Джульєтта й поставила на столик дві великі чарки рому.

— Це від хазяїна, синьйори,— проказала вона, зупиняючи погляд на Васичеві.

Генерал збентежився від її пустотливої усмішки, вуха в нього помітно почервоніли, та він одразу ж схаменувся, боячись, щоб дівчина не розкрила якимсь чином його намірів. Хоч Васич був майже певен, що власник ресторану почне поширювати чутки про одну поважну особу, яка інкогніто відвідала його нічний заклад (а він прийняв її так, як належить), і патякатиме про все підряд, не забувши й про Джульєтту,— йому не хотілося давати цій потолочі жодного приводу для того, щоб про нього, як про деяких колишніх генералів, могли сказати: «одного тіста книш». Але Джульєтта, якій, очевидно, вже було сказано, що вона має справу з дуже поважною персоною, тільки з цікавістю позирала на нього — їй і на думку не спадало утнути щось непристойне. Однак Васичу відлягло від серця тільки тоді, коли вона ще раз пустотливо посміхнулася й підморгнула

йому, наче хотіла сказати: «Не хвилюйтеся, шановний пане, я знаю свою справу...» І спокійно відійшла від столика.

Скуйовджений і змерзлий, Данило, наче привид, підвівся з купи порожніх пивних бочок, звалених біля баржі, і сліпо рушив у густу темряву. Спираючись руками на борт баржі, він скрадався до трапа, звідки долинали чоловічі голоси. Вгорі блимнуло світло й почувся жіночий сміх. Він зупинився й нашорошив вуха. Голос здався знайомим. Коли сміх почувся знову, Данило уже був певен, що це сміялася Джульєтта. «Боже, аби встигнути»,— подумав він і пришвидшив ходу, перечіплюючись об ящики й дошки. «Ось я, Джульєтто, ось я зараз...» Біля трапа він перечепився і впав, ударився головою об якесь залізяччя, розбивши її до крові. В очах йому ще більше потемніло, імла стала ще густішою й липкішою, так що він ледве міг дихати. Відчував, як тепла кров тече в нього по обличчю, а по тілу наче бігають мурашки, від яких німіють ноги й руки. Він ослаб і оглух, навіть не чув Джульєттиного голосу. Спробував крикнути, та в горлі заклекотало, і він виплюнув пісок. «Осьде я, Джульєтто, зараз іду»,— простогнав, хитнув головою і звівся на коліна.

Нагорі й досі блимало те світло, але голоси замовкли. «Ну і дурний же ти, Данило, голова твоя дубова, що ж ти наробив... Пішла твоя Джульєтта...» Він заплакав, затуливши обличчя замерзлими руками, забрудненими кров'ю і піском.

Двері на баржі прочинилися. Данило чув якісь голоси, та вони його не цікавили; він не хотів більш нікого бачити й чути. Жадав смерті. «Здохни, опудало, якщо не здатний жити...— проклинав він себе.— Дівчина ж просила, щоб ти зачекав її... Ех, Джульєтто! А ти заснув, п'янчуго проклятий! Чи не соромно тобі завтра з'явитися їй на очі?!. Та й що ти, власне, за цяця? Данило Вулич, носій вугілля, а вона й не таких благородних гнала під три чорти... Тьху! — Він сплюнув і щосили зацідив себе кулаком у зуби.— Тьху! Рот твій коростявий... Наче бог дав його тобі лише для того, щоб ти жер...».

— Так, так, Джульєтто! — мовив чоловічий голос на трапі.

Данило підвів голову. То був Стевин голос. Повзучи на колінах, Данило дістався до трапа і затамував дух. Він

добре чув, як назвали її ім'я. Значить, таки Джульєтта! А може, він помилився? Може, то була Паула?

— Так, пане генерал,— мовив Стева.— Вона розмовляє по-сербському, наче народилася в моєму Чачку. Вивчила нашу мову за два роки.

Данило звівся на ноги й сперся спиною на край баржі. Темряву пронизувало світло з дороги, і тепер він міг розгледіти на трапі їхні постаті.

— ...Але, пане генерал, ради бога...— упадав Стева біля Васича.— Збереження таємниці — складова частина нашої справи. А щодо всього іншого...

— Я розраховую на вас,— сказав Васич, простягаючи йому руку.— На добраніч.

— Дуже приємно, на добраніч, пане генерал...

Васич спустився вниз і рушив до світла, а Стева мерзлякувато потер руки й пішов угору трапом. Данило вихопився з темряви й спіймав його за ногу. Стева аж закляк з переляку, ойкнув і роззявив рота.

— Де Джульєтта? — запитав Данило.

Стева трохи заспокоївся й забелькотів:

— Відпусти ногу, тварюко! Я вже подумав, що наступив на хвіст самому дияволу. Ти зовсім збожеволів. Вештаєшся, мов сатана, серед ночі. Ідіть ви всі до... і ти, і твоя Джульєтта! У смерть перелякав мене!

— Кажи, де Джульєтта? — благально повторив Данило й відпустив його ногу.

— Пішла...

— Куди пішла?

Стева поглянув на дорогу. Круги світла звивалися спіраллю. Повільно накресливши дугу, вони блиснули і почали віддалятися. Він лукаво посміхнувся і відповів:

— Додому пішла. Ти ж знаєш, що в такий час вона йде додому...

— Котра година? — у розпачі запитав Данило.

— Скоро світає! — відповів Стева й увійшов до ресторану.

Данило похилив голову й подався в темряву разом із своїм горем. Біля порожніх пивних бочок зупинився, сів на одну з них. Дивився на дорогу, на те далеке світло, що губилося в імлі. Йому здалося, що то вже день піднімає завісу ночі. Він затулив обличчя руками й заплакав.

Джульєтта клацала вимикачем, сидячи на задньому сидінні автомобіля, й пильно дивилася в обличчя Васича. Ро-

била це пустотливо, тішачись з його терплячості. Будь-хто інший на його місці вже якось зреагував би на те обридливе миготіння світла. А він терпів з усмішкою на вустах, умостившись у протилежному кутку зручного сидіння, на достатній відстані від Джульєтти, та спокійно спостерігаючи одноманітну сіру імлу, що, мов безшумна річка, пливла перед світлом їхнього автомобіля. Милош незручно сидів за кермом і, здавалося, заснув, випроставшись на сидінні, а кермо саме поверталося під його руками. З радіоприймача линула італійська мелодія.

— Кажуть, ви добре розмовляєте по-сербському? — сказав Васич.

— Вас обманули, я часто плутаю відмінки...

— Кожний другий серб плутає відмінки,— утішив він її.

Вони знову замовкли. Джульєтта й далі клацала вимикачем.

— Хіба вам не заважає ця моя гра зі світлом?

Він похитав головою, дістав пачку сигарет і пригостив її.

— Дякую, не курю,— мовила вона.— Ви, певне, хочете сказати, навіщо я вам потрібна?

Васич засміявся. Його тішило, що в цю мить світло було загашене. Відчув, як почервоніло в нього обличчя:

— Цього я вам не скажу...

— Гадаю, я вас не образила?!

Знов якийсь час вони мовчали. Автомобіль тепер рухався повільніше. Вони їхали віденськими вулицями, де клубочилась імла.

— То ви новий їхній король? — цілком серйозно запитала Джульєтта.— Хазяїн Стева розповів мені про вас таке, що я змушена була подумати...

Тепер голосно сміявся він. Милош теж сміявся, стиснувши губи, аби не чули його голосу, та Джульєтта помітила це по його плечах. Вона підібгала ноги під себе, виставивши голі коліна.

— Король! Ти чув, Милоше?! — сказав Васич і знову щиро розсміявся.

Джульєтта ще якийсь час дивилася на нього здивовано, а потім і сама зайшлася сміхом. Тепер вони сміялися всі троє, доки Васич не помітив у маленьке дзеркальце над кермом, що його охоронець не зводить очей з Джульєттиних колін. Він щось різко кинув йому по-сербському, але дівчина не зрозуміла жодного слова, однак збагнула, що

чоловік, якого вона назвала королем, був чимось обурений. Автомобіль раптом додав швидкості. Милошеві руки тепер знову заціпеніли на кермі, а його бичача шия почервоніла, як панцер вареного рака. Обличчя Васича здалося їй страшенно зморщеним і таким суворим, що вона вже не могла уявити собі його бадьорим і усміхненим, яким воно було ще хвилину тому. Та коли його очі зустрілися з її розгубленим і трохи переляканим поглядом, на губах у нього знову промайнула усмішка.

— Вибачайте,— сказав він.— Милош дещо захопився, і ми мало не врізалися у вітрину якогось магазину...

Джульєтта пустотливо заграла очима й раптом весело засміялася:

— Це було б дуже цікаво, пане...

Васич підсунувся до неї. Голосно сміючись, він погасив світло й легенько опустив руки їй на коліна.

Милош розпростав широкі плечі і ввімкнув радіоприймач.

Данило обтер рукавом ніс і, насторожившись, схилив голову до чоловіка, який стояв поруч нього.

— Кажи, Учо, кажи своєму братові, що ти чув,— благально мовив він.— Кажи, чи хочеш випити за мій рахунок?... А може, ти голодний, га?

Приятель не озвався. Стояв спокійний і байдужий. У затуманеному вікні віддзеркалювалось його бліде, безкровне обличчя, видовжене й схудле, поцятковане лишаєм, що роз'їдав висхлу шкіру. В благенькому одязі, абияк полатаному,— певне, власноручно,— Уча не скидався на людину, котру треба довго умовляти, щоб прийняла частування. Але зараз він ніби вагався. Уникав Данилового погляду, втупившись великими, неприродно вибалушеними темно-зеленими очима у вікно,— немовби обмірковував якісь свої справи. Але посмішка на його тонких потрісканих губах виказувала, що він приховує щось дуже важливе. Данила не бентежила його поведінка. Він тулився до Учі, намагаючись спіймати його погляд, час від часу поплескував його по плечу й звертався до нього, як до дитини:

— Випий-но, Учо... З'їж що-небудь, братику, за мій рахунок...

В якусь мить Уча наважився подивитися йому в обличчя.

— Ти зголоднів? — запитав Данило.

Уча мовчав. Дивився на нього вибалушеними очима, даючи відповідь, приховану в крижаному погляді.

— Ти хочеш мені щось сказати, Учо?

Той ледь помітно похитав головою. Вагався. Очі його зволожились, та в зіницях не згас крижаний блиск.

— Вона розпусниця, яволь...— проказав він, і його стиснуті губи скривилися в злорадній усмішці.— Розпусниця... Яволь! Джульєтта — звичайнісінька шльондра!..

— Навіщо ти кажеш таке, Учо? Ти ненавидиш її...— тихо заперечив Данило.

— Коли повернеться, спитай її, в чиєму ліжку вона була, яволь!..

— Що ти верзеш? Вона пішла додому...

Уча знову прикусив зубами нижню губу й неквапливо одвернувся. Постояв так кілька секунд, дивлячись у вікно, підніс руку над головою і раптом замахнувся кулаком, припавши до затуманеного вікна, наче хотів ударити пасмо імли, що приліпилося до шибки, мов біле черево велетенського павука. Потім обернувся і, не поглянувши на Данила, мовчки пішов собі геть.

Данило стояв біля прилавка, сумно дивлячись на відбитки його пальців на запітнілій шибці. Він був п'яний, але не настільки, щоб не зрозуміти Учиних слів і не пам'ятати, що Уча більше року тому втратив глузд і відтоді часто верзе казна-що, як усякий божевільний, і ненавидить усіх жінок на світі, бо казали, що він саме через якусь із них схибнувся. Данило вірив у ці балачки й іронічно всміхався, коли хтось починав наводити висновки лікарів, які стверджували, ніби Уча переніс сильний нервовий шок і гострий психічний розлад. І в той час, коли дехто з його друзів почав збирати кошти, щоб (за порадами лікарів) відправити Учу на санаторне лікування, Данило тлумачив цей розлад по-своєму і пропонував йому допомогу, не приховуючи боязні, що і його самого спіткає така ж доля. «Покажи мені ту жінку, я їй помщуся...— казав він Учі.— Розумію я твій біль, братику. І в мене іноді темніє в очах... На жаль, ми вже не такі хлопчики, щоб сказати: ходімо на вулицю та побризкаємо на паркан... А чоловікові ота його сила, як не знайде виходу, б'є прямо в голову,— та що я кажу! — в самий розум, і він мерхне, тьмяніє так, що ти й не знаєш, де тебе спіткає лихо...»

Тим часом, хоч Данило і не хотів вірити Учі, що Джульєтта пішла з кимось розважатися, а не додому, як запевняв його Стева, якесь передчуття, викликане отим її

сміхом у темряві, підказувало, що Уча каже правду і що вона цієї ночі ще повернеться на баржу. Не зводячи погляду з відбитків Учиних пальців, він присунувся до вікна й мовчки сидів, розмірковуючи про ту облуду, яку йому приготувала ця ніч.

Уча вирівняв заяложені ріжки комірця сорочки й підвів голову над столом, за яким сидів.

— Чого це ви раптом остовпіли, наче я вам наказав: заріжте короля?! — мовив він і багатозначно звів брови, ніби очікуючи присуду за своє зауваження.— Якщо ви не хочете, я це зроблю. Фік! — додав він рішуче, зробивши пругом долоні гострий порух собі під горло.— Фік! І баржа наша. Попливемо Дунаєм, як у Ноєвому ковчегу, з божим благословенням, і помахаємо нашим генералам та воєводам: «До побачення! Чао, панове...» Яволь!

Люди за столом, до яких він говорив, перезирнулися між собою, мовляв, не треба звертати на нього уваги. Це були три чоловіки середнього віку з невиспаними, втомленими очима, ніби затягнутими темною пеленою. Вдягнуті вони були в робочий одяг, вимазаний вологою вугільною пилюкою. Руки такі самі, як і в Данила: кістляві й чорнуваті на долонях, а під нігті забився бруд. Усі троє мовчки смоктали вино.

Запалений ідеєю, яку зродив його потьмарений розум,— попливти баржею по Дунаю — Уча й далі поводив очима, сповненими хворобливого сяйва. Зазирав сусідам в обличчя, чекаючи відповіді на свою пропозицію, хотів, щоб вони здійснили ту частину справи, до якої він був нездатний.

— Баржею ми дісталися б аж до самого Бєлграда. Чи знаєте ви про це? — нагадав їм Уча.— До самого Бєлграда...— додав він з ностальгійним захопленням, а потім враз нахилився над столом і довірливо прошепотів: — Збагніть: треба лише вбити хазяїна Стеву. Фік — і готово! І баржа наша... Гаразд... якщо ви не хочете, хай хтось з вас навчить мене, як це зробити, і я сам прикінчу Стеву... Яволь!

— Учо, дай нам спокійно випити,— тихо відповів йому один з них.

Уча перестав водити очима, обличчя його спохмурніло. Він повагом підвів голову, ніяково всміхнувся й позадкував від стола. Дорогою випрямив пальцями ріжки заяложеного комірця сорочки.

— Ух, які ж ви... А баржа попливла б по Дунаю,— прошепотів він і повернувся до них спиною.

Філіп і жебрак Лазар Симич дісталися на баржу вже після півночі. Як було домовлено, спочатку ввійшов Лазар, а трохи згодом Філіп. Вони зайняли місця в протилежних кінцях приміщення і трималися так, ніби взагалі не помічають один одного, тож ніхто з відвідувачів, яких уже значно поменшало, не міг здогадатися, що вони добре знайомі. Це була Філіпова ідея. Припускаючи, що за ним можуть стежити і що на баржі буде хтось із тих, котрі знають його, він вважав за розумніше вчинити саме так. Дорогою на баржу він ще раз обмізкував усе це і був просто здивований тим, як тримається жебрак: жодним словом не натякнув, що боїться йти з ним у це небезпечне кубло емігрантів, серед яких може бути і вбивця капітана Радича.

Тепер це був зовсім інший чоловік, а не той удаваний жебрак, викривши брехню якого, Філіп попервах більше злякався його здорової руки, ніж порожнього рукава; не той, в якому він запідозрив підступного провокатора, посланого повідомити йому про жахливу розправу з капітаном і нагадати, що він, Філіп Івич, полковник з проїзними документами в кишені, одержаними в комуністичному посольстві, нічим не відрізняється від того бідолахи, якого зарізали й кинули в брудний віденський канал. Філіп почував себе поруч з ним упевнено, наче йшов поруч із давнім, вірним другом. Подумки дякував мертвому капітанові, що той послав йому жебрака Лазаря, такого, яким він є: колишнього старшого сержанта запасу, селюка Лазаря Симича, котрий сьогодні, не соромлячись своїх сліз, розповідав, як він іноді лає сам себе за те, що в дурному політиканському запалі повірив, ніби може начхати на рідні сливняки і яблуневі сади, якщо вони плодоносять комуністам, і ніби він зречеться усього, що бодай на крихітку заражене комуністичними ідеями. А тепер важко злічити, скільки ночей він не спить, тужачи за сільськими краєвидами, бачить уві сні навіть свою сапу, марно простягає до неї руки — вона вивертається, не признаючи і лякаючись рідних долонь, тікає від нього, манить до річки, щоб він скупався в ній або втопився в її вирах; хто зна, що то мав значити той сон, але йому віднялися ноги — так, як це трапляється уві сні — і він залишився посеред лугу, слухаючи дзюрчання Топлиці за зеленими вільхами...

Лазар виливав свою тугу, аніскілечки не соромлячись і не криючись; по-селянському він витирав рукавом сльози і шморгав носом, хоч у темряві міг би сховати своє обличчя.

...Зректися рідної дитини... Зректися дружини Миладії, яка розривала свою утробу, народжуючи йому синів, виплакала очі, сумуючи за ним, за своїм Лазарем, змерзлі руки якому зігрівала колись своїми грудьми і віддала йому все найсвятіше, що мала...

Цієї ночі жебрак Лазар був зовсім не схожий на себе. Його виголене обличчя не мало нічого спільного з пикою того нещасного воїна, в якого з єдиного ока течуть сумні сльози, викликаючи огиду в тих, що почувають себе безпорадними виправити неправду цього світу. На ньому був пристойний цивільний одяг з магазину дешевих товарів, і тримався Лазар, як добре вихована людина, котра зовсім випадково опинилася на баржі. Досі власник баржі, прислуга та завсідники знали Лазаря Симича так само, як і кожного іншого відвідувача. На думку Стеви, який неофіційно розподіляв своїх гостей по рангах, Лазар належав до категорії «дрібної квасолі», що з неї одного дня, можливо, зварять емігрантський суп. З цього погляду, якщо вважати Лазаря нікчемним зів'ялим стручком, стане зрозумілим, чому ніхто ніколи не поцікавився, чим же він, власне, займається, та й сам Лазар не збирався нікому про це розповідати. Часто він завертав сюди тільки з одного бажання погомоніти з земляками, почути якусь новину з батьківщини, а найчастіше — покуштувати щось із Стевиних страв, приправи до яких пахли Сербією.

— Не вірю я більше їхнім казкам, дорогий Лазаре,— довірчо шепотів йому Стева, схилившись під пивним краником.— Кожної хвилини б'ють на сполох, а все це не варте затхлого яйця.

Лазар покрутив у руці кухоль пива й недовірливо зазирнув у хитрі Стевині очиці.

— Одного дня щось повинно статися,— проказав він мимохіть.— Так не може вічно тривати...

— Хай там як, а мені все одно здається, що наш час минув... Краще б залишили вони нас спокійно животіти. А чого нам, чорт забирай, не вистачає?! От, прошу тебе, скажи, поклавши руку на серце. Почнемо з тебе...

— Всі ми, Стево, не можемо з цим змиритися,— спокійно заперечив йому Лазар.— У мене там усе лишилося...

— Дрантя твоє залишилося там! Подивись, який у тебе тут вигляд: справжнісінький пан, та й своїх, певно, зробив уже панами, підгодовуючи їх посилками...

Паула обірвала їхню розмову. Попросила у Стеви дрібних грошей і повернулась до своїх справ.

— Ти мене розумієш? — провадив далі Стева, знову схилившись під пивним краником.— Мені неприємно, що комуністи й досі господарюють у нас на батьківщині, але я не бажаю, щоб мене водили за ніс. Коли щось і станеться, то тільки після того, як вирішать великі, а це може тягтися довго. То що ж мені отак, склавши руки, чекати своєї долі?! Подивися на отих йолопів...— він показав очима на стіл, де мовчки, наче богомольці, сиділо четверо відвідувачів, уп'явшись голодними очима в синюватий дим і жадібно вдихаючи запах смаженого м'яса, що долинав з кухні.— Відколи я їх знаю, вони чекають сигналу сурми на збір і живуть у кредит. Навіть коли б я усіх їх продав, усе одно не відшкодував би того, що вони в мене зжерли... Налити тобі ще кухоль пива? — люто просопів він крізь ніс і відкрутив краник, позираючи на своїх боржників.

Лазар скористався нагодою, щоб перезирнутися з Філіпом. Той безнадійно знизав плечима, показуючи мімікою, що ще трохи посидить.

...Дим поступово розвіювався. Столи один за одним порожніли, і тепер від них відгонило лише запахом несвіжої ресторанної їжі. Знадвору, з ночі, долинало завивання тих, що йшли геть, розпанахуючи імлу піснями й лайками. А четверо чоловіків і далі мовчки сиділи на стільцях, обмочуючи шматочки черствого хліба в закоптілу миску з підгнилим листям квашеної капусти й голими свинячими ребрами.

Паула стомлено сперлася руками на Філіпів стіл і сказала:

— Дуже шкода, пане, але наш шеф не знає того пана, який вас цікавить...

Він безпорадно розвів руками й ласкаво посміхнувся їй.

— Ви запам'ятали ім'я? — запитав він, даючи зрозуміти, що йому треба за всяку ціну знайти цю людину.

— Авжеж, пане: майор Васич. Ви ще якось завітаєте до нас?

— Звичайно, звичайно,— мовив він і ніжно поцілував дівчині руку, вкладаючи їй в долоню десятишилінгову купюру.— Якщо довідаєтесь щось про нього, повідомте мені.

Паула подякувала йому, не приховуючи задоволення, яке їй приносять зустрічі з добре вихованими відвідувачами.

Лазар усе ще сидів за прилавком і розмовляв з Стевою. Той щось йому пояснював, відчайдушно розмахуючи руками за пивним краником і киваючи час від часу головою

на людей, що схилилися над закоптілою мискою. Філіп перевів погляд на Учу, поява якого давно привернула його увагу, а тепер він зацікавив його ще й своєю дивною поведінкою.

Уча сидів неподалік за столом, якраз під великою картонною рекламою американських сигарет «Кемел». З неї всміхалося гарне личко рудоволосої дівчини, яка між ніжними пальчиками з вогняно-червоними довгими нігтями тримала запалену сигарету. Спершись ліктями на стіл і охопивши долонями обличчя, Уча нервово ворушив пальцями, наче розривав якісь невидимі нитки, що обплутали його голову, і пильно дивився на рекламний плакат. Через якийсь час, ніби раптом щось згадавши, він усміхнувся до нього, а тоді щось зашепотів рудоволосій красуні, дедалі швидше ворушачи пальцями, і здавалося — тепер він збирає докупи й зв'язує розірвані нитки чорної поволоки, яка затьмарювала його розум.

— Я це теж знаю, красуне моя,— казав він плакату на стіні. Потім хутко занурив руки в кишені штанів, вийняв дві жмені тютюнової порохняви та недокурків і висипав їх на стіл.— Я теж курю тільки «Кемел»... як знатні пани... Не рівня оцим, що тут... Селюки задовольняються і махрою...— Склавши пальці, мов пінцет, Уча покопався в купі тютюну, видобув звідти досить великий недокурок і урочисто показав його дівчині на плакаті.— «Кемел»!

З припаленим недокурком, немовби відродившись в його синюватім диму, який він з гідністю випускав через ніс, Уча звівся на ноги й попрямував до музичного автомата. Постояв, зігнувшись над клавіатурою, вагався, яку саме платівку вибрати, і, натиснувши на кнопку, посміхнувся рудоволосій дівчині з реклами, показуючи очима, що вибрав цю пісню для неї. В майже безлюдному ресторані залунала пісня «Широкий Дунай, рівнинний Срем». Уча сперся на автомат й почав знову розривати нитки навколо своєї голови. В очах у нього плавали іскри вологого сяйва і, згасаючи, лишалися висіти на віях.

Філіп і Лазар вийшли з ресторану порізно. Один з мовчазної четвірки чоловіків зібрав зі столу всі крихти і відніс порожню миску на прилавок. Стева натиснув на кнопку автоматичної каси і, коли металевий дзвін стих, крикнув решті відвідувачів:

— Шабаш! Зачиняємо!

Грамофонна платівка в автоматі зупинилася. Уча витер вологі очі, сумно подивився на свою дівчину з плаката і

щось прошепотів їй. Вона всміхнулася йому і, здавалося, дивилася тільки на нього. На Учиних губах знову заграла усмішка. Він підморгнув їй, зиркнув через плече на Стеву, який біля каси лічив гроші. Потім, наче збираючись щось поцупити, навшпиньках обійшов навколо автомата й зупинився біля клавіатури.

— Широкий Дунай, рівнинний Срем...— сказав Уча, і в очах у нього заблищали сльози.

Довгоногий косоокий чоловік підмітав підлогу. Він випнув нижню щелепу й ворушив неповоротким язиком у роті, намагаючись видлубати з зуба шматочок капусти. З-під віника здіймалися хмари брудної пилюки, поширюючи запах підгорілого машинного масла, що ним було змащено підлогу. Слідом за чоловіком ступали з віниками троє його друзів, з якими він щойно вечеряв з отієї миски.

Рахуючи гроші, Стева ненароком завважив, як Уча знову товчеться біля автомата. Нечутно підкрався ззаду і раптом схопив його за руку. Уча жалібно посміхнувся, благально зводячи плечима.

— Широкий Дунай, рівнинний Срем...— сказав він.

— Що ти засунув у автомат?! — гримнув на нього Стева.

Учині пальці застрибали, наче веретено.

— Монету...— промурмотів він.— Монету засунув...

Стева обійшов навколо автомата, підвівся навшпиньки і наблизив своє потворне обличчя до Учиних очей:

— Брешеш!

— Ну ж бо, хазяїне Стево, та що ж іще я міг встромити в ту дірку, окрім монети...

Стева раптом сягнув рукою в кишеню його піджака і дістав звідти десяток круглих латунних пластинок такого ж розміру, як і монети, що призначалися для автомата.

— А я морочу собі голову, шукаючи шахраїв серед порядних людей!

Уча ніяково посміхнувся, його обличчя скривилося в благальній гримасі.

— Там, в Америці, не знають про наш Срем... Я заради неї,— сказав він, показуючи головою на рекламу.— Щоб дівчина почула, яка чудова наша батьківщина...

Стева гнівно зітхнув і зацідив йому кулаком в обличчя. З Учиних стиснутих губів поповзла тоненька цівка крові. Він спокійно, мовчки стерпів біль, ніби нічого не скоїлося, і далі лагідно посміхався, тільки вії в нього зволожилися, і він моргав, намагаючись приховати сльози. Мовчки

повернувся і неквапом, понуривши голову, рушив між порожніми столами. Вийшов з ресторану, не озирнувшись за звичкою з порога, щоб іще раз привітати рудоволосу дівчину на рекламному плакаті.

Там, де в темряві лише вгадувався шлях, що веде вздовж берега ріки, зблиснули великі жовті круги, й сіра ніч набула притишеного, неприродного освітлення. Світло рухалося повільно вперед, розтинаючи п'ядь за п'яддю густу імлу, поки досягло путівця, що веде до баржі, і тут спинилося.

Данило затулив змерзлими руками засліплені очі. Він не злякався несподіваної появи світла, не повірив, що то новий день стукає в двері баржі. Бо знав — це світло автомобільних фар, якого він чекав уже кілька годин. Поволі підвівся з великого ящика, де сидів, причаївшись і затамувавши віддих, увесь напружився, намагаючись почути крізь шум ріки голоси, що разом з цим світлом повинні були долинути сюди. Постояв так, згорблений і нашорошений, а тоді неквапом, нечутно рушив крізь темряву до трапа.

В автомобілі, що зупинився на пригорку з вимкненим мотором, але засвіченими фарами, Джульєтта зняла з своїх колін Васичеву голову й почала надягати жакет. Васич вмостився на сидінні, підняв їй спідницю і знову притиснувся обличчям до її теплих стегон.

— Іди відпочивай, мій ангеле,— шепотів він, цілуючи їй ноги.— Завтра ти вже не прийдеш сюди. Це кубло не для тебе. Будеш тільки зі мною і не пошкодуєш... Розумієш, Джульєтто, від завтра я піклуватимусь про тебе...

Поки він тицявся головою в її стегна, обсипав нездійсненними обіцянками, вона спокійно зачісувала волосся. Час від часу реготала від лоскоту його гострої бороди і стискала коліна. А він ще дужче шаленів від цих пустотливих порухів, від приємного тертя обличчям об її ніжну шкіру.

Милош прогулювався перед автомобілем, без задоволення дихаючи вологим повітрям. Ледве переборював у собі бажання, щоб не зазирнути у віконце й не подивитися, що може так довго робити його генерал з тією маленькою повією. Стримуючись од цієї спокуси, він то відходив від автомобіля, то повертався назад, у душі знущаючись над своїм хазяїном. «Таж він ні на що не здатен,— думав Милош.— Цій італійці потрібен мужик з отаким... Мабуть, він спить у неї на колінах, а вона лазить у нього по кише-

нях... В цьому маленькому створінні диявольський вогонь... Бач, розпалила навіть його! Він може пробути з нею аж до ранку, а ти тут нудьгуй у цьому мороці...» — бурмотів собі під ніс Милош, стискаючи в кишенях кулаки. Подеколи, щоб вибити з голови ці дратівливі думки, він наказував собі: «Струнко! Кроком руш!» І марширував десять кроків уперед, десять назад.

Джульєтта вийшла з автомобіля й зупинилася посеред дороги, щоб підтягнути панчохи. Потім оглянулася й помахала рукою смузі жовтого світла, яка повільно зникала в темряві. Хитнувши головою, наче здивована тим, що сталося, вона мерзлякувато здригнулась і, сполохана темрявою, кинулася до баржі. Тонкі підбори її черевиків занурювались у пісок й заважали бігти. Недалеко від трапа вона раптом зупинилась, немов наразилася на якусь невидиму стіну. Вражена й перелякана стояла вона, розкривши рота. Хотіла закричати, покликати на допомогу, та голос застряг у горлі... Закинувши назад голову, з витягнутою шиєю й розпростаними руками, в яких була маленька шкіряна сумочка й скручена хустинка, вона мала вигляд знесиленої натурщиці, що завмерла перед фотокамерою. Джульєтта заніміла з переляку, тому їй був потрібен певний час, щоб у людській постаті, яка нечутно, мов привид, вихопилася з імли й заступила їй шлях, упізнати Данила. Переконавшись, що це він, вона знеможено опустила руки й першої миті, оговтуючись від сильного переляку, хотіла вилаяти його по-сербському. Та з жалості лише докірливо похитала головою:

— Чао, синьйоре Данило, що ви, до біса, тут робите? Ну й налякали ж мене...

Він стояв за крок від неї, зіщулившись від холоду, опустивши руки й трохи схилившись уліво — давалося взнаки скривлене плече, на якому він найчастіше переносив вантажі. Дивився їй прямо в обличчя, але здавалося, що він її не бачить, наче його хворобливо потьмянілі очі заполонило інше видиво. Навіть коли Джульєтта голосно, з докором привіталася з ним, на його посинілому обличчі не ворухнувся жоден м'яз.

Знаючи, що він багато випив, Джульєтта подумала: чи не погано йому? Підступила ближче, щоб підтримати його, і простягши руку, сказала:

— Ой, синьйоре Данило, темно хоч в око стрель. Ану, подайте руку вашій Джульєтті...

Данило затремтів, як у лихоманці, заплющив очі й гарячково сховав руки в кишені штанів. Дряпав нігтями грубе сукно, а разом з ним і шкіру на ногах.

Джульєтта відсахнулась, опустила простягнену руку й ніяково всміхнулася:

— Шкодуватимете, якщо не послухаєтесь мене...

Данило мовчки похитав головою й подивився повз неї, ніби ловлячи якісь далекі голоси, що долинали з імли. Ступив крок уперед, звів руки, наче раптом осліп і обмацував простір, щоб знайти опору, а потім обережно поклав задубілі долоні їй на голову й почав ніжно гладити волосся.

— Ходімо звідси, синьйоре Данило, мені холодно,— сказала вона тремтячи, ладна від страху віддатися нестощам його грубих змерзлих рук.

Його пальці ковзнули з голови на шию й оповили її холодом, ще неприємнішим, ніж волога, крижана імла. Він мовчав, важко дихаючи, наче йому бракувало повітря. Вона глянула йому в обличчя й перелякано всміхнулася.

— Ви мене ще кохаєте, синьйоре Данило?.. Бачите, я не боюсь вашого птаха...— Джульєтта припала головою до його волохатих грудей, що пахли імлою, яка проникала крізь розхристану сорочку. Разом з його холодними пальцями цей запах став потроху душити її.— Синьйоре Данило, ви мене задушите... Відпустіть мою шию... Мені боляче, синьйоре Данило... Що ви робите, ви задушите мене... Синьйоре Данило!

Її приглушений крик так і застряг у горлі. Тривалий теплий віддих, що вирвався з напружених грудей, зігрів птаха на Даниловій зморщеній посинілій шкірі. Голова знесилено впала, руки, що обнімали його поперек, зісковзнули й зарилися в пісок.

Данило стояв закляклий над її тілом, дивлячись на свої скрючені сучкуваті пальці, що вже не могли доторкнутися до теплої, ніжної, тонкої шиї. І, наче не впізнаючи власних рук, підніс долоні до самого обличчя, подивився на них з усіх боків і заридав.

Десь далеко за рікою, у тій далечині, де відлунювала захолола Данилова душа, морок став світлішати. Народжувався новий день.

Стева, Паула й кілька запізнілих відвідувачів стояли на палубі баржі і в мертвій тиші споглядали картину перед собою. Під ними на трапі стояв один з прибиральників ресторану з помийним відром. Він перший побачив, що

сталося, і покликав людей. А тепер, здивований тим, як вони на те реагують, витріщився на Стеву.

— Кажу ж тобі, хазяїне Стево, що дівчина мертва,— повторив він боязко, ледь чутним шепотом, наче боявся, щоб не почув Данило.

Та Стева його не слухав. Йому й так все було зрозуміло. З виду він був блідий і переляканий. Розмовляв сам з собою, лаяв Данила і свою долю. «А що я скажу поліції, га? Що я скажу...» — мало не вигукнув він.

Паула, заніміла від страху, безтямно дивилася на широкі, похилі Данилові плечі й на розпростерте тіло Джульєтти. І мотала головою, ніби відганяючи жахливий сон.

Віддалік, на березі, сидів Уча, повернувшись спиною до баржі й піщаних дюн, по яких ранковий вітерець разом з імлою котив скручену Джульєттину хустинку. Заплаканими очима Уча дивився на ріку і жбурляв у неї свої латунні кружечки.

Данило сидів навпочіпки на піску, тримаючи в руках голову Джульєтти, повернуту обличчям до його оголених грудей зі скуйовдженим волоссям. Її розкриті очі й досі були каштанового кольору; здавалося, що вона захоплено розглядала птаха на його волохатих грудях і лише на мить затамувала дух. А Данило, змерзлий і нерухомий, з опухлими від похмілля й сліз очима, похитувався туди-сюди, наче заколисував дівчину в своїх обіймах.

6

Газета, що пахла свіжою друкарською фарбою, зашелестіла під пальцями Васича. Його обличчя видовжилось, зблідло й скривилося від шаленої люті.

— Якщо той бовдур згадає на суді моє ім'я, ми змушені будемо покинути Відень, не виконавши завдання...— сказав він, навіть не поглянувши на свого охоронця Милоша, який сидів за столиком навпроти.

— Навіщо йому вплутувати вас у цю історію?! — заперечив Милош.— Ви бачили ту дівчину тільки один раз у житті...— Трохи помовчав, обличчя його прояснилося, наче раптом на думку спала рятівна ідея, і він швидко додав: — Може, вона йому навіть і не назвала вашого імені...

— Він мене не хвилює, Милоше,— хитнув головою Васич, немов хотів сказати: «Телепню ти мій».— Того Данила лікарі визнали божевільним. А от негідник Стева-Мамуза сказав поліції, що вона провела ту ніч з якимось

генералом, і Данило вбив її з ревнощів. Злякався, ідіот, що поліція закриє його ресторан... Розумієш, про це вже пишуть газети, називають мене «генералом — емігрантом — спокусником». Якщо завтра повідомлять і моє ім'я, знаєш, що це означатиме?

Милош розгублено блиснув очима і тільки-но розкрив рота, Васич сам відповів:

— Це означало б, що наша місія з тріском провалилася!

— Отже, те одоробло може вас...— мовив Милош, який збагнув нарешті, чому стривожився його хазяїн, але не був певен, чи зможе правильно вимовити слово «скомпрометувати»; отож він показав руками, ніби щось намотує, і багатозначно кивнув головою.— А якщо ми його...— Тепер він покрутив руками в протилежному напрямку, немовби затійник, що пояснює жестами правила якоїсь наївної гри.— Може, він забуде ваше ім'я, пане генерал...

— Ми поговоримо з ним,— урвав його Васич, дістаючи кишеньковий годинник.— Іди в готель і приймай людей. Скажи їм, що в мене зустріч з дуже поважною особою, до полудня я, очевидно, повернуся. Хай зачекають.

Милош пішов. Васич ковтнув охололої кави і взяв газету. Хтозна в який раз почав читати статтю про вбивство Джульєтти — маленької «ресторанної дівчинки», як тепер називали її. Під сенсаційним заголовком кримінальної рубрики «Жахливий злочин на баржі» було набрано жирним шрифтом такий коментар: «Кривавий епілог суперництва між досі ще не відомим югославським генералом в еміграції і його солдатом!» Васич знову зблід. «Триклятий газетний писака»,— процідив він крізь стиснуті зуби, зім'яв газету й відсунув її на край стола.

Спохмурнілий від клопотів, байдужий до всього, забувши навіть про людину, яку він очікував, Васич ще довго сидів у ресторані «Шварцберг». Дивився непритомним поглядом у дощовий день, де не було нічого, що відвернуло б його думки від тієї дурної ситуації, у яку він потрапив через випадковий збіг обставин. Згодом помітив, що вікно, біля якого він сидить, геть запітніло, на ньому видно тільки смуги від дощових крапель і розпливчаті постаті квапливих перехожих. У цей час до нього несподівано долинув добре знайомий голос. Говорили по-німецькому:

— Як завжди, ви у позі мислителя, пане майор.

Васич підвів голову й побачив людину, яку чекав. Це був чоловік такого ж, як і він, віку, високий, з коротко підстриженим сивим волоссям та з моноклем в правому

оці, що підкреслювало суворі гострі риси випещеного обличчя. Васич ковзнув поглядом по позолоченій оправі монокля та золотому ланцюжку, який спадав у кишеню елегантного костюма, і пригадав, що саме ця обов'язкова прикраса й раніше надавала цій людині гордовитого вигляду. Потім підвівся зі стільця й по-дружньому простяг руку.

— А ви, як завжди, елегантні й безтурботні, капітане Лянге,— відповів гостеві Васич.— Ви були впевнені, що впізнаєте мене?

— Цілком, і дуже зрадів, почувши, що ми знову працюватимемо разом,— сказав той, роздивляючись Васича, наче солдата в строю.— Мушу вам одразу повідомити, що особа, яка направила мене до вас, навіть не здогадується, відколи ми знаємо один одного. Звісно, я не збираюся їй про це розповідати, тому не докоряйте мені, що під час телефонної розмови я говорив з вами сухувато. Я телефонував з їхньої канцелярії. Розумієте, ті пани й досі з недовірою дивляться на наше минуле. Боже мій, вони на багато речей дивилися з недовірою, та все ж таки багато що з того відбувалося саме так, як вимагала історія... Зачекаємо ще трохи, і час зробить своє: одного дня вони змушені будуть визнати, що безсилі нам допомогти, хоча й вважатимуть себе нашими союзниками...— Він посміхнувся самими куточками своїх повних випуклих губів і, протираючи монокль, додав: — Союзники... Історія, мабуть, не пам'ятає фальшивішого союзництва...

Васич і далі роздивлявся ланцюжок його монокля, слухаючи Лянге ще з більшою увагою, ніж тоді, коли стояв перед ним, виструнчившись, з номером військовополоненого на офіцерській сорочці. Тепер він сприймав тільки його голос і запитував себе, що ж відбулося за той час, який минув між цими двома їхніми зустрічами. Чи далася взнаки балакучому капітанові Лянге війна, в якій він брав участь, а чи лише змінив одяг і поринув у нову війну? Що б там не було, а цієї миті Васич дивувався йому. Від нього, від того непримітного капітана Лянге, звичайнісінького помічника коменданта одного з офтаборів, яких у Німеччині була сила-силенна, він уперше почув правду, яку майже беззаперечно і точно підтвердив час. «Якщо Німеччина й програє війну, це буде тільки короткий жахливий сон...» — сказав тоді йому Лянге, вербуючи на роботу в свій відділ.

— ...Захід змушений буде подвоїти свої зусилля, щоб виправити помилки, припущені щодо нас,— виголошував він,

стаючи все більше схожим на того Лянге, який не втратив оптимізму навіть тоді, коли, перевдягшись ченцем, розлучався з Васичем.— Яка то була ілюзія — розраховувати на союз з комуністичною Росією! Про що треба було думати, жертвуючи майже половиною Німеччини! Знаєте, до чого це призведе? До війни, рано чи пізно — до війни! — Він уставив монокль в око й по-дружньому поплескав Васича по плечу.— Ця війна розв'яже і питання про вашу батьківщину. Комунізм у Європі треба знищити!..

Васич помітив, що газета лежить у Лянге під рукою. Він ніби машинально присунув її ближче до себе. Потім заховав у кишеню.

— Вип'ємо за нашу зустріч? — запропонував він.

— Звичайно,— підтримав його Лянге.— За минуле й майбутнє.

Пили коньяк. Після кожного ковтка Лянге закушував скибочкою лимона.

— Моїх шефів зацікавить інформація з надійних джерел,— проказав він крізь зуби, в яких був затиснутий шматочок лимона.— Мене цікавить, яким чином ви закинете ту свою людину в Югославію?

Васич прицмокнув язиком і хитро посміхнувся. Тямущий Лянге зрозумів, що не дістане відповіді на своє запитання.

— Коньяк, який я колись пив у вас, був приємніший...— мовив Васич.

— Ті славні часи давно минули,— спокійно відповів Лянге, даючи зрозуміти, що ця несподівана й недоречна згадка про коньяк не обірвала серію запитань, якими він збирався засипати свого давнього знайомого, і одразу ж поставив наступне запитання: — Ви вірите тій людині?

Васич ствердно кивнув головою і багатозначно посміхнувся. Лянге сприйняв цю посмішку тільки як початок дріб'язкової торгівлі навколо платні за інформацію, не здогадуючись, що цієї миті у Васича на кінчику язика вертілося ім'я людини, ціну якій ні він, ні його шефи не могли б визначити. Зараз єдиною турботою Васича було не піддатися спокусі й випадково не назвати полковника Філіпа Івича, людину, про яку Лянге знав стільки ж, як і він.

— Капітане, вам дуже добре відомо, що я не маю справ аби з ким...— відповів Васич після тривалої паузи і, вдаючи з себе ображеного, раптом замовк.

Лянге засунув у рот скибку лимона й криво посміхнувся:

— Ви знаєте, що нас цікавить в Югославії...

— А ви завжди ломитесь у відчинені двері, любий мій капітане...

Лянге пустив це зауваження повз вуха і вів далі:

— І все ж я раджу вам серйозно подумати над кандидатурою і не зважати на балаканину про те, що югославські комуністи надто стурбовані сваркою зі Сталіним.— Уставивши в око монокль, який він виймав щоразу, коли клав у рота лимон, Лянге подивився на годинник.— Дуже шкода, дорогий друже, але я змушений вас залишити. Ваша паризька адреса в мене є. Наш зв'язковий навідуватиметься до вас у призначений час, залежно від того, як ви з ним домовитесь.— Не чекаючи відповіді, він підвівся й простяг руку.— До побачення. Будьте певні, ми ще зустрінемося...

Він пішов, залишивши на долонях Васича вологу спітнілих рук, і той згадав свою першу зустріч з ним, яка не відзначалася особливою сердечністю. Тоді Лянге закидав його перехресними запитаннями, як і тепер, бажаючи пересвідчитись, чи можна на нього покластися. Його руки тоді теж були спітнілі, щоправда, того разу дотик його теплих, вологих долонь Васич відчув на своєму обличчі. Лянге дав йому кілька ляпасів, а потім довго і весело сміявся з його розгубленого переляканого вигляду: «Майоре, ви чудово корчите з себе ідіота!.. Працюватимете на нас...»

Васич підніс руку до обличчя, подивився на долоню, й посміхнувся: он як повернулася його доля!

Довгий, тонкий вказівний палець, а разом з ним спотворена тінь від променів яскравого світла повільно рухалися кривулястою лінією кордону між Югославією і Австрією на великій карті Європи, розкладеній на столі. На карті скупчилися тіні чоловічих голів, насуваючись одна на одну і утворюючи густу темряву. Над тінями клубочився тютюновий дим, і здавалося, ніби то тривожне, чорне небо загрозливо нависло над цією частиною світу.

— Ні! — сказав Васич, затримавши вказівний палець біля кордону батьківщини цих задимлених тіней.— Про нелегальний перехід кордону більше не може бути й мови... Наші друзі не вірять в успіх таких акцій...

— А чого це союзники втручаються не в свої справи, адже це не їхні люди?! — хитнулася одна тінь і, немов темна хмара, відокремившись від неба, впала на вказівний палець.

— Ми просимо їхньої допомоги, а вони вимагають аргументів! — Вказівний палець Васича увіткнувся в кошлату хмару, а вона спроквола підпялася до неба.— Що ми їм досі пропонували? Добра воля — це ще не гарантія.

Над картою схилилася тінь голови, з якої стирчало рідке волосся. Вона заговорила тонким голоском і бризнула липкою слиною на вказівний палець. Палець зігнувся і відступив від кордону.

— Цілком згоден з вами, пане генерал,— сказала добродушно тінь.— Колишній досвід нелегального переходу через кордон дуже гіркий. Ми посилали найкращих людей, та нікому з них не вдалося перейти його, не потрапивши до рук прикордонників... За таких обставин, панове, ми не можемо жертвувати ні людьми, ні часом!

— Отже, приймаємо вашу пропозицію, пане генерал,— ліниво промимрила інша тінь.

— Але я не вірю, що той чоловік погодиться з нашим планом...— знову гримнула кошлата хмара.— Хіба вам не досить того, що він вирішив повернутися на батьківщину?! Думаю, після цього нам, панове, нема чого гадати: вірить він у діяльність еміграції чи розчарувався в ній. Я глибоко переконаний в останньому!

— Помиляєтесь,— заперечив тонкий голос,— випадок з капітаном Радичем повинен вплинути на нього. Я вірю, що цей чоловік хоче жити й тому жахається брудних віденських каналів, у яких він міг би опинитися. Хіба не так, пане генерал?!

Васич сперся обома руками на стіл, і його тінь накрила карту.

— Повідомлення, завдяки якому він зійшов з поїзда, і звістка про те, що досьє на нього в наших руках, гадаю, остаточно протверезили його,— стомленим голосом почав пояснювати він.— Зрештою не забувайте: він лише здогадується, що я перебуваю десь поблизу. Якщо він уже довідався про це, тим краще. Я вірю, що він згоряє від нетерпіння побачитися зі мною. Він досить розумний, і я певен, одразу ж збагнув, що оте повідомлення — це не лише наше бажання відбити в нього охоту повертатися...

— Звичайно, пане генерал,— нетерпляче втрутилася тінь з рідким волоссям, яка дедалі більше схилялася до тіні Васича.— Однак мене хвилює, чи не минув строк дії його візи на повернення...

— У такому разі треба знайти виправдальні причини, щоб її продовжили...

З кошлатої хмари війнуло ядучим тютюновим димом.

— Ще багато над чим доведеться добряче помізкувати,— мовила вона.— Ми забуваємо, що й комуністи мають свої плани щодо тих, хто повертається назад. І передусім вони прагнуть довідатися про нас якомога більше. Думаєте, вони зустрічають їх хлібом-сіллю?..— в тютюновому димі пролунав хрипкий сміх.— Чи комусь з вас довелося пройти крізь тортури відділу дізнання?! З мене вистачить того, що я нанюхався цвілі їхніх тюрем. Гадаєте, той полковник... Боже мій, треба передбачати і таке! Гадаєте, він не розколеться?..

Васич перебив його:

— Мушу вам признатися: у нас є дані про те, що комуністична влада з цього погляду виявляє виняткову тактовність. Не відомо жодного випадку, коли б хтось із тих, які повернулися, мав серйозні непорозуміння з їхньою поліцією, за винятком вас...— Він замовк, та відразу ж спокійно повів далі: — На щастя, про це мало хто знає, а особливо ті люди, провина яких перед їхньою революцією незначна.

— Мене це не дуже радує...— долинув з глибини темряви роздратований голос.— Комуністи вдаються до більш підступних методів.

Васич нервово затряс головою і ще міцніше натиснув руками на стіл. Поглядом, у якому застигла втома від пітьми, завислої над столом, та гидка відраза до запаху тютюнового диму, що вирував довкола, він обвів розріджені тіні голів. Вони почали ховатися одна за одну, наче були безсилі витримати блиск його очей.

— До яких методів не вдавалися б комуністи, полковник мовчатиме! — сказав він.— Перш ніж закрити збори, наказую вам, панове, сьогодні ж дізнатися, про яку саме поїздку воєводи йдеться і скільки часу його не буде у Відні... Милоше, коли пани вийдуть, розсунь штори й відчини вікна...

Тіні піднялися й попливли крізь дим, звільняючи карту, просякнуту диханням ненависті й люті, та притлумлюючи в собі бажання вдихнути запах жовтих і зелених верхів'їв по той бік кордону.

Наступного дня, щойно Васич прокинувся, Милош разом з кавою приніс йому в ліжко й звістку про від'їзд воєводи.

— Пане генерал, наш воєвода втік,— доповів він.

— Не мели дурниць, Милоше,— дорікнув йому Васич і понюхав каву.— Учорашня...

— Сьогодні приготую нову. А про воєводу — то все правда! Цієї ночі я почув те від його людей. Кажуть, поплив наш воєвода в Америку.

— Не може бути! — крикнув Васич.

— Маючи стільки золота, пане генерал, можна не тільки до Америки...

Васич зблід. Його губи скривились у нещирій посмішці, очі оскаженіло втупилися в чашечку з кавою, наче на її чорній гладіні він помітив корабель з бородатим пасажиром. Васич підніс чашечку з гарячою кавою до рота й двома ковтками спорожнив її.

7

За багаторічне життя на чужині — хоча думки про батьківщину, де зосталося його коріння, думки про те, що покинув він її, мов безпомічне суденце, гнане хвилями людської дурості, ні на день не полишали його, хоча іноді й мучили його напади нестерпної туги й безнадійної ностальгії,— Філіпові ніколи й на думку не спадало пускатися у філософські міркування про трагічну схожість усіх тих, що втратили над головою рідне небо. А варто було б, коли не для інших, то бодай для самого себе зайнятися цим у вільний час, якого тепер у нього було надміру, щоб оцінити всіх тих людей без отчого неба, до яких він приєднався у хвилину легкодухості. Якось Хельга несвідомо наштовхнула його на такі роздуми. Зробила вона це лише одним любовним зітханням. Мимохіть, у ліжку, де завжди ставала ще кращою і щораз, лягаючи спати, нагадувала Філіпові оту Хельгу, про яку він мріяв у свою першу шлюбну ніч: цнотливу й потайну, з затамованим прагненням любовних утіх.

Тієї ночі — а може, на світанку — вони не спали, лежали, приємно зморені, й дивились крізь розсунуту занавіску на небо, всіяне мільйонами зірок. Хельга пошепки сказала, що шукає між ними свою зірку, а потім замовкла й сиділа отак, спостерігаючи його сумне обличчя. Вона вже шкодувала: не слід було нагадувати йому про чуже небо, на якому не світить його зірка. А він відчував, що вона хоче подарувати йому свою зірку. Коли розвиднілося, обоє зраділи — на небі не стало зірок, і відтоді вони більше ніколи не розсували вночі занавісок.

Тепер же, дивлячись на обличчя Габі та в її очі, завжди сповнені смутку, він розмірковував про людей, до яких належав. По суті, він лише згадував першу зустріч з нею, оті розмови про схожість їхніх доль і визнавав істину, від якої хотів утекти,— навіть у коханні щасливими можуть бути тільки люди, що належать до одного й того ж світу. Філіп розмірковував про це й запитував себе: чи й Габі мислить так само, як і він, чи нав'язало їй життя — можливо, немилосердно і грубо — таку ж думку, бо інакше вона не зможе збагнути ні того, що він хотів запропонувати їй, ні повірити, що це єдина причина, чому Хельжине обличчя почало блякнути в його пам'яті і чому він полюбив її, Габі, любов'ю тих, котрі розуміють одне одного.

Вона стояла поруч з букетом червоних гвоздик у руках і сміялася над витівками старого клоуна, який закликав публіку перед шатром цирку. Габі не здогадувалася, що Філіпа аніскільки не цікавить ця прогулянка по Пратеру, якою вона керувала, частуючи єдиного гостя у день свого двадцятип'ятиріччя.

— Хочеш, подивимося виставу? — Габі була схожа зараз на оту дівчинку поряд з ними, яка просила батьків повести її до цирку старого клоуна.

Він не чув її. Прокинувся від задуми лише після того, як Габі запитала:

— Може, ти не любиш циркових вистав?

Він щось відповів, ніяково всміхаючись, та Габі не розібрала, бо старий клоун саме почав горлати у великий картонний рупор:

— Навіть матінка, яка лоскотала вам п'яти, коли ви ще лежали в колисці, не могла розсмішити вас так, як це зроблю я... Завітайте, якщо хочете дізнатися про свою долю... Невже вам не цікаво, що принесе завтрашній день?! Невже вам не хочеться довідатись, чи не спіткає ваше місто доля Хіросіми?! Пані й панове, всього лише за якихось два шилінги! — Помітивши їх, клоун опустив рупор, нахилився вперед, наче хотів довірливо звернутися тільки до них, і крізь численні голови гукнув:— Завітайте до цирку, щоб я не розкрив вашої таємниці усім людям... Умовте його, пані... Бачите, він боїться. Підбадьорте його жіночими чарами...

Габі вхопила Філіпа за рукав і потягла під шатро цирку. За ними рушили діти, повиснувши на руках батьків. Усе-

редині їх зустрів марш духового оркестру й різкий свист чорної атомної бомби, виготовленої з алюмінію. Прив'язана до дроту, вона кружляла над маленькою ареною.

Габі перелічила гвоздики в гарній керамічній вазі, що стояла на ресторанному столику, вкритому скатертиною.

— Двадцять п'ять,— сказала вона, не приховуючи задоволення від того, що кількість квітів, які він подарував, відповідає її рокам.

—Габі,— покликав Філіп, беручи її за руку через стіл.— Дай мені відповідь...

Вона звела очі. Філіп помітив у них сльози і здивовано вигукнув:

— Габі...

— Не запитуй мене, Філіпе,— мовила вона і всміхнулася.— Все це так... не через тебе... Ми, жінки, плачемо навіть тоді, коли щасливі...

Навколо них було ще багато щасливих. Вони теж трималися за руки, однак тільки в однієї Габі блиснули на очах сльози від щастя. Філіп схвилював її своїм питанням, збудив у серці дівочий трепет, притлумлений численними зустрічами з чоловіками, які оскверняли її тіло й тікали, несучи на своїх вустах присмак її молодості.

Філіп не був схожий на жодного з них. З першої ж зустрічі вона повірила йому: їй сподобався його голос, в якому бринів трепет самотньої розчарованої душі, вона побачила, наскільки він різниться від тих чоловіків, перед якими не годилося плакати, бо ніхто з них не повірив би, що вона справді може так сильно тужити за втраченим небом. Габі відразу ж зрозуміла: йому можна розповісти про те, що небо над її країною зовсім іншого кольору і що сонячні промені виграють на будапештських дахах, наче посмішки, призначені зіркам, і що небо там ширше, ніж тут, і що на ньому більше зірок, і що Дунай на її батьківщині красивіший, ніж у Відні. Вона про все могла розповісти йому і була впевнена, що він терпляче слухатиме її, не буде здивовано посміхатися з того, що вона так нестямно тужить у цьому, нинішньому, столітті, коли люди відкривають нові береги й нове небо. «Чи поїхала б ти зі мною в мою країну?» — запитав він, не додавши більше жодного слова. Він був схвильований, саме такий, яким вона уявляла свого нареченого: дивився якось сором'язливо, неначе цього вечора його хтось привів до неї на побачення, і тепер він, затинаючись, як селянський хлопець, добирає слова, боячись пообіцяти

більше, ніж зможе їй дати, якщо вона вийде за нього заміж. Вона помітила це, хоч і сама була розгублена, може, навіть більше від нього, бо він був перший, хто з нею так розмовляв.

І тепер вона мовчала, потай бажаючи, аби це відчуття воскреслого дівоцтва тривало якнайдовше. Вона боялась — ні, не того, що він міг вигадати цю чудову гру і завтра вранці сказати, що це був лише жарт на її день народження,— боялася самої себе, своєї нездатності до таких чудових ігор, бо чоловіки гралися з нею по-іншому. «А якщо у Філіпа це серйозно...— розмірковувала вона, ховаючи очі за букетом гвоздик,-- що тоді йому відповісти?.. Як поводяться дівчата в такі хвилини?» Потім сумно всміхнулася: «Ні, ні, любий Філіпе, краще було б, якби ти задумав усе це тільки як чудову гру...»

— Габі, я кажу тобі цілком серйозно,— повторив він, наче прочитавши її думки.— Чи полюбиш ти мою батьківщину?..

Вона прислухалась до музики ресторанного оркестру і, поглянувши на танцювальний майданчик, сказала:

— Ти хотів танцювати...

— Габі,— спохмурнів Філіп, образившись,— я кажу тобі серйозно і прошу вислухати мене до кінця.— Вона перевела погляд на гвоздики, а він провадив далі: — Я розповідав тобі, що маю двоє дітей. Ти бачила їх на фотознімках. Вони вже дорослі... Тобі не доведеться піклуватися про них..

— Філіпе,— майже крикнула вона. Обличчя її зблідло. Вона тремтіла, дивлячись йому в очі, по-справжньому схвильована його наполегливістю, якої вже почала побоюватися. Тепер Габі була впевнена, що Філіп не жартує, але вона не вміла перетворити все те на веселу гру і не могла серйозно обміркувати його пропозицію. Її мучило щось таке, що було сильніше від несподіваного кохання, яке вона відчула до нього, сильніше від тієї впертої наполегливості. Але про це вона не хотіла казати йому ні цього вечора, ні будь-коли іншим разом, щоб не втратити його як друга. Краще пожертвувала б ним як коханцем — їх у неї в житті було вдосталь. Вона могла б зробити це лише кількома банальними словами, може, навіть одним жестом, до якого вдаються жінки її гатунку в тих випадках, коли якийсь чоловік надто захоплюється, забуваючи, що заплатив тільки за домовлену гру. Та вона знала, що він не

належить до категорії таких чоловіків, і тому сказала: — Філіпе, чи не здається тобі, що ти перебільшуєш?

— Що?! — зніяковів він.— Ти, певно, глумишся з мене?

— Ні, справді, ні,— квапливо додала вона.— Признаюся, що ти мене збентежив... Все це сталося так раптово... Просто не можу збагнути... Все-таки ми дуже мало знаємо одне одного...

— Я не хочу знати нічого більше від того, що бачу перед собою...

— І вважаєш, що вже все побачив? — усміхнулася вона.

Він поцілував їй руку.

— Все... те, що я бажав... А що б ти ще хотіла знати про мене?

Габі легенько похитала головою. В куточках її очей знову заблищали сльози. Всміхнувшись, вона сказала:

— Нічого, Філіпе, дай мені трохи подумати...

— Може, тебе стримує те, що доведеться їхати зі мною до Югославії?

— Ні, це мене найменше тривожить...— Вона схилилася над столом і широко розплющила очі, наче хотіла висловити ними всю правду.— Мені однаково, куди ти мене повезеш. Я прагну спокою... тиші й спокою, Філіпе...

Далі він уже не слухав її, хоча дивився в її вологі очі, що уп'ялися йому в обличчя, наче з нетерпінням чекали відповіді на мовчазне запитання: чи можемо ми вдвох знайти спокій під чужим небом? Він обдумував, як розповісти їй про своє становище, про спробу від'їзду і про все інше, пов'язане з цим: про листа, якого одержав, про Васича, який його переслідує і якого переслідує він, про поневіряння в таборі, про вбивство капітана Радича, і при цьому не налякати її, що життя з ним — тут чи там — завжди буде під знаком постійного вигнання і в очікуванні розправи з боку ворогів. А вона казала про спокій, потрібний їй і йому, про тихе життя, де відпочинуть їхні стомлені душі й забудеться все лихе; про життя, де вже не буде туги за тим, що залишилися вони без своїх зірок. Він бачив усе це в глибині її чудових очей і відчував, як з них струменить якесь незвичайне тепло, що поступово розтоплює оте його оманливе щастя й повертає його до похмурих лабіринтів дійсності.

Здригнувшись від дотику її руки, Філіп помітив, що в її очах згасло сяйво, та й він уже не мав сили вибратися з глибини того лабіринту. Те, що він зараз відчував, було для нього незбагненним, як і саме відчуття безсилля — він

уже не міг зігріти в своїй гарячій руці її захололі пальці, засвітити в глибині її зіниць згаслу посмішку.

— Тобі холодно, Габі? — запитав він.

Вона байдуже кивнула головою, не зводячи погляду з його обличчя.

— Хочеш танцювати?

— Так, це мене зігріє,— посміхнулася вона.

Вони підвелися і, тримаючись за руки, наче юні закохані, рушили до танцювального майданчика.

8

Червоні гвоздики й Габині заплакані очі між ними — цю хвилюючу картину Філіп запам'ятав на все життя. Того вечора, відчуваючи страшенну гіркоту невисловлених думок, що осідали на межі безсилля, вони, не змовляючись, вирішили залити їх солодким пінистим шампанським. Пили цілу ніч й коли п'яні вийшли з ресторану, Габі була в одному черевичку. Потім вона роззула і його, а тоді поцілила ним у якийсь привид у темряві. Дзвякнуло розбите скло — то була вітрина пекарні. Вони швидко втекли і ще довго бігали босоніж мокрими вулицями, аж поки Габі не снинилася, гарячково схопившись за живіт. Упала Філіпові в обійми й сміялася. Тепер він пригадав: вона на мить закашлялася й не дала йому запитати, що з нею сталося. Ще більш загадковим було те, що Габі не схотіла впустити його до своєї кімнати. Зупинила на порозі й сказала: «На добраніч, Філіпе, побачимось завтра...» Він посміхнувся, гадаючи, що вона жартує, і тільки-но зібрався їй щось відповісти, як вона приклала йому до губів палець і злегка всміхнулася. «Жінкам дозволено дещо приховувати від чоловіків...» Думаючи, що він усе правильно зрозумів, Філіп поцілував її і пішов до себе.

— Нічого не розумію, Гансе,— озвався Філіп після тривалої паузи, дивлячись на ключ від Габиної кімнати, що висів на дошці у портьє.— Вона повинна була залишити для мене записку...

— Я ж сказав вам, пане, вона вийшла, не зронивши й слова,— байдуже повторив Ганс, сам здивований несподіваним рішенням Габі покинути готель.— Нам залишається єдине — терпляче чекати від неї записки, куди переслати їй речі...

— Нічого не розумію...— проказав сам до себе Філіп. Він подивився на портьє і вже голосніше додав: — Пригадайте, Гансе, може, вона все-таки щось передавала для мене?..

Ганс раптом почервонів і роздратовано підвищив тон:

— Я просив би вас, пане...

Філіп замовк. Недбало кинув ключ від своєї кімнати й рушив до виходу. Ступив лише кілька кроків, як раптом зупинився, наче йому щось невидиме заступило шлях. У голову вдарила кров, потім він сполотнів і ввесь зіщулився, по тілу забігали мурахи.

Біля входу за подвійними скляними дверима стояв негр Сем і старанно витирав черевики об килимок. Філіп рвучко повернувся й підійшов знову до віконця портьє.

— Дайте мені ключа від кімнати, я забув деякі речі,— попросив він збентежено.

Ганс простяг ключ, але, вздрівши негра, затримав його в руці.

— Це він...— промовив, показуючи головою на вхідні двері.

— Дайте мені ключа, Гансе! — нервово перебив його Філіп і вихопив ключ у нього з рук.

Поки здивований Ганс проводжав Філіпа поглядом, негр підійшов до віконця й привітався, віддаючи честь:

— Добридень, пане Ганс...

— Привіт, сержанте! — по-дружньому зустрів його той.— Де це ви пропадали? Я вже майже забув, як пахне гарний тютюн... Жартую, сержанте! — засміявся він, показуючи на запалену люльку, яку тримав у зубах.— Такий курець, як я, завжди пристосується...

Негр дістав з кишені кисет з першокласним тютюном для люльки, понюхав його й поклав перед Гансом. Старий зрадів, мов дитина.

— Спасибі, сержанте,— подякував він, глибоко вдихаючи солодкуватий аромат тютюну.— Я вже думав, що вас відкликали з Відня...

— А хіба Габі вам нічого не казала?! Дивно, як це вона не розповіла вам про те, що між нами сталося?

— Невже ви справді вважаєте, ніби вона мені про все розповідає?!—чемно заперечив Ганс і багатозначно звів брови. Він збрехав. Тільки усмішка, яка ледь промайнула на його губах, свідчила, що зауваження негра потішило старого.— Габі така дівчина, що не поскаржилася б і рідному батькові, та я певен, у неї не було причин скаржитися на вас...

Негр понурив голову й став шкрябати нігтями м'яке пробкове дерево, що ним було облицьовано віконце портьє. Коли через якийсь час він підвів великі чорні очі, Ганс помітив у них тінь смутку.

— Я образив її,— мовив Сем, зітхаючи, наче вирвав це маленьке зізнання з туги, що мучила його.

І розповів Гансові про випадок з гаманцем, лаючи себе найобразливішими словами за те, що посмів запідозрити Габі. Він вийняв з кишені новий гаманець з чорної шкіри й поклав його перед Гансом. Тепер у його очах знову блиснула надія, яку вселяв йому вигаданий кінець розповіді: Сем збрехав, що того дня не взяв з собою гаманця, а залишив його в робочому одязі. Він сподівався, що ця вигадка допоможе йому знову зустрітися з Габі.

— Повірте мені, Гансе, я не всерйоз подумав, що вона могла зробити таке... Тільки запитав її, чи не пам'ятає, де я залишив гаманець.

Ганс лише удавав, ніби уважно слухає. Дивився на чорне прищаве обличчя Сема, порівнюючи його з білою красою Габі. І подумки повторював сам до себе, як і під час першої зустрічі, коли за дорученням Габі передавав негрові ключ від її кімнати: «Габина дурість, про яку вона одного дня захоче забути, мов про жахливий сон». Він був упевнений в цьому з першої ж хвилини. А коли Габі сказала, що порвала з Семом назавжди, Ганс повірив, що вона навмисне розіграла сцену з гаманцем, аби здихатися негра. Це було схоже на Габі. Всіх своїх коханців вона відшивала так, що вони вже не могли нічого зробити для примирення. Було це виявом її розбещеності чи втечею від справжнього кохання, що зобов'язувало б її до життя, яке її не влаштовувало і яке вона не хотіла приймати? Ганс не міг зрозуміти цього й давно змирився з тим, що не здатний зробити для неї більшого, ніж робить. «Так їй хочеться»,— казав сам собі, заспокоюючи власне сумління.

Виринувши з задуми, він кинув негрові:

— Габі пішла звідси, покинула наш готель...

Усмішка, що безперестану грала на Семових устах, оголюючи білу низку міцних зубів, наче виклик усій білизні цієї країни, потонула в чорноті переляканого обличчя. Очі його стривожились, мов у дитини, яку несправедливо образили. Збентежено, жалісним голосом він промовив:

— Але ж ви, напевно, знаєте, де її можна знайти?.. Вам вона повинна була сказати, куди перебирається...

— Я думав, що ви прийшли по її речі. Сьогодні вранці, ідучи з готелю, вона сказала, що когось пришле по свої валізи...

У цю хвилину великий годинник пробив над Гансовою головою дванадцять разів. Негр сумно подивився на стрілки, які з'єдналися, і сказав:

— Мені треба йти. Я вам зателефоную. Прошу, передайте Габі, що я її шукав.

— Не турбуйтеся, сержанте, до побачення. Дякую за тютюн...

Негр квапливо попрямував до дверей, та з півдороги повернувся назад.

— Якщо матимете з нею розмову...— почав він знову зажурено й благально, потім ніяково всміхнувся й додав: — Усе-таки про це я їй повинен сам сказати. Вибачайте. Завтра я ще завітаю до вас. Можливо, ви вже знатимете, де можна її знайти.

Ганс подивився йому вслід. Поведінка негра не дуже його здивувала. Ясна річ, бідолаха закохався в Габі, й оскільки Ганс глибоко вірив, що Габі вирішила якось здихатися його, то з захопленням визнав, що вона зробила це дуже вдало. Через кілька хвилин — негр, мабуть, ще не встиг завернути й за ріг готелю,— до віконця підійшов Філіп. Ганс чекав його, потай кепкуючи з того, як він непевно тримається, бо весь час, поки негр був тут, відчував, що Філіп стоїть на сходах і прислухається до їхньої розмови.

— Даруйте, ви, здається, хотіли мені щось сказати? — запитав Філіп.

— Нічого особливого, пане полковнику,— кисло посміхнувся Ганс.

— Ви завели мову про того негра, який саме входив, коли я брав у вас ключ,— нагадав йому Філіп, помітивши, що старий знову починає злитися.

— О, так, так, і все ж нічого особливого. Мабуть, я хотів вас попередити про його прихід...

— Чого він приходив? — стримано наполягав Філіп.

— Шукав Габі.

— Хм, зрозуміло...— промимрив він, невдоволений відповіддю.— Дякую, Гансе.— Йдучи, кинув ключ на стойку, але старий зупинив Філіпа примирливим тоном:

— Він прийшов вибачитись перед нею за гаманець. Каже, знайшов його в кишені іншого одягу... Все одно Габі не пробачить...

Філіп почервонів і квапливо перевів погляд на настінний годинник.

— А вже й справді полудень...

Старий стояв, здивовано дивлячись на двері, які ще довго погойдувалися після того, як вийшов Філіп. Йому здалося, що Філіпа винесло вітром.

Уча розмовляв з річкою, звіряв їй свої страждання і кидав у неї латунні кружальця. Вкрита імлою вода дзюрчала і, приймаючи «монети», озивалася тихим сплескуванням. Від тієї ночі, коли Стева вдарив його за шахрайство біля музичного автомата, Уча більше не піднімався на баржу. Лише вночі підходив до неї і біля трапа, щулячись під світлом та плачучи, завертав до річки, щоб відвести там душу.

— Стева вже не серб... і не людина,— повторював він кожної ночі.— Забери в нього баржу, річко, потопи її... а заразом і Стеву... Хай його з'їдять риби...

Шмаркаючи від холоду, сумно дивився він на останню «монету» в долоні. Знав-бо, що розмова з річкою скінчиться, як тільки він жбурне в неї це кружальце, а йому цього не хотілося. Сплескіт латунних «монет» робив його щасливим. Змерзлі вуха сприймали це сплескування як шепіт води, як відповідь річки на його гірку сповідь. Туга мучила Учу ще до того, як Стева дав йому потиличника. Річка й раніше заспокоювала бідолаху. Він приходив до неї, щоб побалакати про свій Срем, але сприймав її дзюрчання дещо інакше. Ріка вабила його до себе, радила покинути баржу й обіцяла віднести до рідних берегів, до того маленького острівця, укритого зеленими вільхами, під якими він п'ятнадцятирічним юнаком дивився у воду, наче в дзеркало, й сором'язливо радів своїй розквітаючій мужності.

Він журно посміхнувся; втягнувши носом вологу, що вкрила його наїжачені вуса, високо підкинув «монету» й затамував дух. Вода сплеснула.

— Я ще прийду, прийду сьогодні вночі... До побачення,— попрощався він з річкою й, ніби загорнувшись плащем імли, нечутно рушив до баржі.

Жебрак Лазар, який уже довго блукав берегом, шукаючи Учу, нарешті помітив, як той виринув з імли. Лазар заступив йому шлях і завмер. Уча зупинився й зробив якісь дивні порухи руками, наче раптом став свідком жахливої картини. Жебрак поквапливо привітався:

— Здрастуй, Учо!

Той опустив руки, якими затулив був обличчя, й подивився відсутнім поглядом. Здавалося, він не помічає його.

— Учо, це я, бідолашний Лазар,— засміявся жебрак. Так називав його Уча, а що саме він при цьому мав на увазі — може, порівнював з тим Лазарем, якого Христос воскресив з мертвих, — жебрак пояснити не міг. Іноді він думав, що Уча більше вдає з себе блазня, ніж є насправді, аби з усіх підсміюватися. Люди нічого не приховували від нього, він міг підсісти до будь-якого столика на баржі. Всі були переконані, що в його божевільній голові гуляє вітер і в пам'яті нічого не лишається, тож вели розмови про все й про всіх. Саме тому Лазар і сподівався щось довідатися від нього про чоловіка, якого марно розшукував Філіп. На це була ще одна причина: випадок з Джульєттою наштовхнув Філіпа на думку, що Васич розминувся з ним на баржі. Але відтоді він зник, неначе крізь землю провалився. Якщо комусь на баржі й було щось відомо про цього чоловіка, припускав Філіп, то про це мав би знати й Уча.

— Я розшукую тебе, Учо, цілу-цілісіньку ніч, а ти ганяєшся за туманом, — знову пожартував він. — Бідолашний Лазар прийшов попросити тебе про щось, а ти, будь ласка, вислухай мене уважно.

— Спитай річку... — дурнувато засміявся Уча. — Я умовляю її, щоб залила водою баржу і втопила Стеву-Мамузу...

— А чому тільки Стеву?! — хитро підтримав його Лазар. — Чи знаєш ти, хто винний у Даниловому горі? Ти любив і Данила, і Джульєтту... Їх обох знедолив отой генерал...

— Стева — вилупок... Я ненавиджу Стеву... Іди, поспитай річку, бідолашний Лазаре. В неї я жбурнув останню «монету», — сказав Уча, замахав руками, наче відстороняючи якусь перешкоду, і неквапом пройшов повз нього.

Жебрак зрозумів, що цієї ночі з Учою не можна розмовляти, й не став затримувати його: хай іде своїм шляхом.

Деякі віденські газети ще раз згадали про випадок з Джульєттою. Вони вмістили коротке повідомлення про те, що вбивця наклав на себе руки під час попереднього ув'язнення. Згодом усе забулося, і про генерала більше не згадували. Баржа й далі жила своїм п'яним життям, поширюючи довкола сморід несвіжої їжі й грубу Стевину лайку. Джульєтту замінила Розалі, дівчина з Пратера, яка

носила на підв'язках з десяток союзницьких національних прапорців.

Розалі спочатку здивована і вражена такою кількістю чоловіків, які здичавіли від хтивості і яким — на відміну від вередливих клієнтів з Пратера — не треба було демонструвати своїх жіночих принад, щоб заманити до себе в барак, дуже швидко стала королевою баржі. За контрактом зі Стевою вона була зобов'язана щовечора танцювати для гостей. Більше на баржі нічого не змінилося. Обстановка й освітлення ресторану залишилися ті самі, програмою Розалі Стева ніколи не цікавився, тому що нічого не тямив у мистецтві. Кожної ночі вона виконувала під плятівку якийсь «східний танець». Робила це без особливого ентузіазму й фантазії, майже механічно, показуючи тільки окремі місця свого гарного тіла та збуджуючи в чоловіків бажання побачити її голою. Під час танцю безліч рук тяглося до неї, прагнучи вхопитися за шовкове вбрання й стягти його геть усе, але останньої миті вони завмирали в хмарах диму, немовби наштовхувались на якусь перешкоду. Річ у тім, що після танцю Розалі виконувала обов'язки офіціантки. Це була друга частина її програми, яку всі вважали цікавішою й важливішою, ніж перша, тому бажання побачити її голою притлумлювалося, а дужі, мускулясті руки — вимиті й брудні, сповнені грубої тваринячої сили, — завмирали скрючені, неспроможні торкнутися краєчка тонкої жіночої білизни, як називав Лазар пару шовкових хусточок, що ними Розалі прикривала деякі частини свого тіла.

Вона бездоганно виконувала роль офіціантки, і все-таки не це було її основним заняттям. Танець закінчувався, й після короткого перепочинку ресторан знову вже гудів від чоловічих голосів. Але тепер це було вже не суцільне завивання, викликане її танцем, а розбірливі вигуки: «Розалі, вина!.. Розалі, пива!.. Розалі!» Кожен хотів, щоб його обслужила Розалі. Разом з вином і горілкою вона приносила надію, що той, кого вона обслужить, стане її обранцем на цю ніч. І в цьому також полягала своєрідність її гри. Той відвідувач, з яким вона цокалася своєю чаркою, що завжди стояла в неї на таці, міг вважати себе вже запрошеним. Приймала вона тільки тих, хто наперед не питав за ціну. Про це домовлялася з кожним віч-на-віч. А оскільки клієнти — кожний мав на це свою причину — приховували від інших зацікавлених, яку суму вони залишили

в неї під подушкою, обранцям надавалося достатньо часу на підрахунки.

Стева захоплювався її діловитістю: «Вона не з отих вуличних, — з гордістю казав він. — За тарифом і по черзі, як колись у нашої Милеви, що працювала біля вагів. П'ять динарів під парканом, у ліжку — десятка; чорта з два, братику, від такої б і цар Йосиф не відмовився... Але ж молодчина! Хіба мало отих наших недотеп ішли до неї півнями, а поверталися ні з чим, бо в їхніх кишенях гуляв вітер. Або ...коли ти згас саме тоді, коли не слід, вона про це анічичирк».

Кожної ночі, коли Розалі починала другу частину своєї вистави, Стева, засукавши рукави, чекав нових сварок, готовий одразу ж провчити тих, хто занадто домагався його улюбленицi. Так було й сьогодні. Біля Стеви стояв жебрак Лазар, схилившись над прилавком і відвернувшись від «сцени». В ці хвилини це був єдиний на баржі чоловік, якого не цікавив танець красуні Розалі. Він спокійно допивав свій кухоль пива й лише час від часу щось запитував у Стеви.

— Хтозна... Саме мені й боляче за них... Хто каже?! — знехотя, механічно відповідав Стева, іноді навіть не дочекавшись, поки Лазар висловиться до кінця, тому що був заклопотаний своєю справою.

— Я чув, ніби той генерал прибув сюди як спеціальний посланець короля... — наполегливо вів далі Лазар.

— Та не набридай ти мені, Лазаре, хай тобі грець, — сердито гримнув на нього Стева, розмахуючи руками так, наче відбивався од надокучливого комара. — Якого біса ти причепився до мене з тим генералом?!

— Питаю просто так... А хіба тобі байдуже, чого він прибуде до Відня?

Стева пирхнув:

— Дай боже, ніколи про нього й не чути...

— Справді, я хотів би побачити того чоловіка...

— Ідіть ви з ним під три чорти!... Тут ти його, напевно, не побачиш... Ті пани відвідують «Уніон»...— Раптом його обличчя спохмурніло, жили на шиї набрякли. — Диви, отой бовдур лізе їй під сукню!

Поки він, наїжачившись, чекав, чим закінчиться ота сцена між Розалі й п'яницею, який рачкував на підлозі біля її ніг, Лазар, так само байдужий до всього, що відбувалося, мовчки допив своє пиво й непомітно вислизнув з ресторану.

Розалі повільно обходила столики в супроводі Паули й заспаного, похмурого, байдужого кельнера. Вони допомагали їй розносити замовлення. Більш тямущі клієнти, які зрозуміли, що з Розалі в них сьогодні нічого не вийде, задовольнялися тим, що непомітно щипали за стегно Паулу. Тримаючи в руках повну тацю, вона не могла надавати їм по пиках, як робила це у таких випадках, тому лише зерещала, соковито лаючись.

Однак гра спокійно тривала далі. Чоловіки хтиво дивилися на Розалі. А вона ніби не виявляла до них особливої прихильності. Багатьом люб'язно посміхалася, та нічиїх запрошень не приймала і, здавалося, цієї ночі всі надії на неї були марні. П'яницю, який ще довго рачкував біля її ніг, вона не помічала. Тоді він причаївся під столом, сподіваючись, як випаде нагода, зазирнути їй під спідницю.

— Розалі, якщо ти цієї ночі не вип'єш за моє здоров'я, я згорю, — заверещав до неї чоловік з маленькою голівкою і великими відстовбурченими червоними вухами.

Вона пройшла повз нього, не зрозумівши зойку, що пролунав сербською мовою, але його смішні вуха на хвильку розвеселили її. Вона посміхнулася йому й зачепила стегном його ніс. Чоловік завмер, приголомшений і занімілий, не вірячи, що удостоївся такої ласки, і, весь розпашілий, тішився надією, а раптом вже цієї ночі він стане її обранцем?..

Розалі зупинилася біля столу, за яким сиділо троє братів Бешичів. Двоє з них були середнього віку, в дешевих костюмах, придбаних у магазині готового одягу. Вони були дуже схожі між собою, чорне, густе кучеряве волосся однаковими пасмами спадало на їхні похмурі чола. Третій був молодий, зовсім ще юнак. Так само набурмосений, як і брати, він сперся ліктями на стіл і байдуже витріщився на пістряву скатертину, щоб не зустрітися очима з Розалі.

— Дай нам спокій. У нас немає таких грошей,— показав один із старших братів, шкрябаючи брудним нігтем вказівного пальця по краю чарки. Перехопивши погляд брата, він зрозумів, що сказав це по-сербському, і, непевно підвівши голову, повторив поганою німецькою мовою.

Розалі зневажливо зиркнула на нього і вхопила з таці свою чарку. Ресторан ураз завмер, а потім тихим гомоном висловив своє невдоволення вибором Розалі.

Дивакуватих братів Бешичів завсідники не любили — про них ніхто нічого не знав, крім того, що прибули вони звідкись із півдня Сербії. Двоє старших справляли вра-

женння неприємних, запальних людей; про них казали, що вони ні з ким не товаришують і скрізь тягають за собою найменшого брата, наче бояться, що його у них віднімуть. Четники довго агітували їх і вже були впевнені, що, коли доведеться, Бешичі стануть до їхніх бойових лав. Але віднедавна поширилась чутка, нібито брати Бешичі повертаються на батьківщину. Вирішили, отже, вклонитися комуністам, просити про помилування! Головним винуватцем такого рішення всі вважали найменшого брата. «Злякалися, що їхній братик з туги зів'яне...» — сказав хтось про це на баржі надто голосно, і Бешичі повели себе так, як і слід було сподіватися: відлупцювали дотепника на очах у всіх відвідувачів ресторану. Після того, як базіку викинули на палубу, найстарший Бешич звернувся до Стеви-Мамузи таким тоном, щоб усі в ресторані почули його й зрозуміли, що це стосується всіх присутніх: «Ти чув, хазяїне Стево, що бовкнуло оте свиняче рило?! Чи, може, йому приємно вибоскалити з чужого лиха? Знаємо ми таких, через них і опинилися тут. Тож якщо хтось питатиме, кажи: отакі вони, брати Бешичі, Милисав і Живадин, не зважають ні на кого, нехай лише хтось зачепить їхнього Будимира!»

Стева не зронив і слова, тільки мовчки благав бога, щоб ніхто з інших відвідувачів не огризнувся й не став заперечувати Бешичу, а то ще дійде до бійки і весь ресторан рознесуть на друзки. До того ж Стева був з Бешичами в гарних стосунках і розраховував на їхню підтримку на випадок якихось неприємностей. Серед усіх присутніх тут тільки він міг би пояснити, чому старші брати так болісно сприймають, коли хтось, навіть ненавмисне, пробує жартувати з меншого. Найстарший Бешич якось розкрив перед ним свою душу: «В мене серце розривається через цього малюка... Бачимо, як він щохвилини в'яне... Іноді за цілий божий день не промовить жодного слова. А то раптом набіжать йому на очі сльози, погляне він на нас з Живадином так, наче хоче нам розказати про свою тугу, і знову мовчить. Мовчить і хитає головою, немов говорячи сам собі: «А що ви сподіваєтесь почути від мене?» І справді, ми з Живадином знаємо, що його мучить,— коли б не ми, він би рушив додому першим же поїздом, а там що буде те й буде. Та він ні в чому й не завинив. Поки йшла війна, сидів удома, із старими, а от через нас, хто зна, що з ним зроблять тепер сусіди... Ми приховували це від нього, а коли відступали, батько й мати пояснили Будимирові, чому він мусить їхати разом з нами, та й...» Тут він затнувся і

скоса поглянув на Стеву, наче хотів попередити: «Не ризикуй головою, Мамузо, не надумай комусь розповісти, що на думці у Бешичів!» Відтоді вони більш ніколи на заводили мови про це, а Стева поводився так, наче й не чув про тугу найменшого брата.

Розалі підняла чарку, щоб випити за здоров'я юного Будимира Бешича.

— Я обрала тебе,— сказала вона, посміхаючись до хлопця.

Брати перезирнулися. Юнак зашарівся і щільно затулив обличчя долонями.

— Відчепися від брата...— звелів середульший.

Розалі визвірилася. В ній заговорила пиха самозваної королеви баржі, вона замахнулася, щоб вихлюпнути повну чарку в обличчя середульшому братові, однак стрималась, піднесла її до губів і трохи відпила.

— Я знаю, що в нього немає грошей. Він буде моїм гостем...

— Він не хоче бути твоїм гостем, Розалі,— спокійно обірвав її старший Бешич.

Розалі вдала, ніби не чує. Враз поставила тацю на стіл, ухопила хлопця за волосся й підняла йому голову. Притуливши його обличчя до своїх напівоголених грудей, вона виклично промовила:

— Ану, скажи своїм братам, що я ревную тебе. Скажи їм, що хочеш того, чого вони не можуть дістати за свої мідяки...

— Хлопець тебе не розуміє, Розалі,— відповів середульший брат.— Він не розмовляє по-німецькому.

— Він зрозумів краще від вас обох, навіщо його кличе Розалі.

Хлопець мовчав і ще дужче червонів. Він був розгублений і зніяковілий. Не розумів ні своїх братів, ні Розалі. Відчував лише біль від того, що вона смикала його за волосся. Будимир уже знав її гру, і хоча досі він безліч разів потайки бажав стати Розалиним обранцем, щоб в її обіймах зазнати те, що здіймалося в ньому, наче хвиля, і задурманювало голову, — зараз, однак, він почував себе зовсім юним і немічним. Хотів тільки, щоб вона випустила його зі своїх дурних обіймів, не ганьбила перед людьми, а брати щоб перестали дерти носа і якнайшвидше пішли геть з ресторану. Проте Розалі раптом ще дужче потягла його за волосся і міцно притисла обличчям до своїх грудей.

— Скажи своїм придуркуватим братам, що ти хочеш бути зі мною... — прошепотіла вона.

Хлопець смикнув головою й насилу відірвався від її грудей. Розалі вискнула, відштовхнула його і знову визвірилася на братів.

— Дурні! — крикнула вона, вихлюпнувши на старшого липку жовтувату рідину зі своєї чарки.

Брати перезирнулися й вилаялись, а найменший вперся ліктями в стіл так, ніби збирався просвердлити його наскрізь. З густого синюватого диму долинув гомін голосів. Безліч рук потяглося слідом за Розалі, яка розлючено повернулась до прилавка.

Посиніле Учине обличчя зі сплющеним носом на запітнілій шибці, сумне й заплакане, дивилося з темно-синьої ночі. В ресторані його ніхто не помітив, навіть ті, що сиділи за столом під самим вікном, в яке він жалібно витріщував очі.

— Прощавай,— шепотів Уча, звертаючись до вродливої дівчини з реклами сигарет «Кемел». Від його теплих зітхань шибка пітніла, і він протирав скло рукавом, щоб знову бачити свою кохану. Він не помічав ні Розалі, ні її залицяльників. Для неї і для інших у нього не знайшлося жодного «прощай» із тих, які він висловив цієї ночі. Уча не любив Розалі за її істеричний вереск, схожий, як йому здавалося, на сатанинський регіт. Рештою ж гордував за те, що вони не відібрали у Стеви баржі й не попливли назустріч далеким берегам його рідного Срема. І коли якесь знайоме обличчя з'являлося біля вікна чи хтось зупинявся там, щоб охолодити об вологу шибку розгарячіле чоло, Уча відвертався й терпляче чекав, поки звільниться місце для огляду.

— Яволь, моя красуне, я завжди курив «Кемел»... Прощавай! — промовив він востаннє і став поступово згинатися. Його посинілий сплющений ніс сумно зісковзував по шибці, залишаючи по собі каламутні сліди розлуки. А коли коліна торкнулися розкиданого на палубі лахміття, Уча прибрав позу богомольця, спокійно перехрестився й поранчкував у пітьму.

Під сходами баржі, куди Уча, хоч і ліз рачки, дістався швидко, смерділо бензином. Він вилив повну банку бензину на дерев'яний борт баржі, а решту вихлюпнув на трап: Задоволено потер руки, перехрестився, прошепотів щось, схоже на молитву, і спокійно вийняв з кишені запальничку.

В його брудних долонях затремтів, як сполоханий світлячок, вогник, погойдався й заблимав серед моря заплаканої пітьми. Долоні піднесли вогник до зловісних запахів і віддали його пітьмі, а самі стиснулися, у зненависті й люті, в клубок задуманого гріха.

Випущений вогник зродив шалене полум'я. Червоні язики розпанахали чорну тканину мороку, в якому ніч ховала журбу баржі, що опинилася на мілині, і зашипіла волога гнилизна, затріщало потрухле дерево, засмерділо опалене волосся на руках; стиснуті в зненависті кулаки метнулися слідом за полум'ям, щоб з висоти своєї помсти послати останнє «Прощай!» людям, які, мов пацюки, вискакували із смердючого диму, перелякані й знетямлені.

Стева стояв на пагорбі, оповитий клубами диму, що його доносив вітерець з велетенського вогнища, стояв, заклявши, мов обгорілий чорний стовп, і мовчки ворушив губами, вкритими білою піною. З вирячених, налитих кров'ю очей, що скляно блищали з-під обсмалених брів у сяйві вогнища, час від часу скочувалася сльоза й борознила чорні, закіптюжені щоки. Поряд зацепеніла Паула в подертій сукні, наче її шарпали сотні рук. Вона була перелякана, з брудним, як і в Стеви, обличчям. Паула плакала, безперестану повторюючи:

— Єзус Марія... Це жахливо...

Розалі зупинилась трохи далі від них. Її заплакані очі виказували тугу за «королівством», яке поглинав огонь. На ній не було помітно жодного сліду пожежі, здавалося, ніби вона з'явилася тут як споглядач, котрий потім спокійно повернеться до своєї теплої постелі, несучи з собою запахи лиха, що їх він невдовзі забуде. Розалині думки були вже далеко від нинішньої дійсності, що догоряла разом з баржею. Без особливої радості, та все ж із надією, вона поступово відверталася від згарища й спрямовувала погляд до пратерських вогнів, де її чекав старий дощаний барак, звідки вона зовсім недавно перебралася на баржу.

Усі інші мовчки, без сліз, тужили над Стевиним горем, над горем чоловіка, який був їм дорогий навіть тоді, коли лаяв та ображав їх, бо робив це рідною мовою.

Останні вогняні язики зметнулися над обгорілими уламками, лизнули імлу, що знову почала накочувати від річки, й повільно згасли разом з вогником, який породив їх. У блідому світлі жаринок примарно позначалися тільки двері колишньої споруди на баржі. Бляшана вивіска, розхитана вітром, одірвалася і впала на згарище.

Стева застогнав і перегнувся навпіл, наче в ньому щось зламалося. З пінявого рота спочатку вирвався дикий зойк, а потім він щосили заголосив і став лупцювати себе кулаками по голові, немовби справді повірив, охоплений відчаєм, що то лише жахливий сон, якого слід негайно позбутися.

Паула заридала разом з ним.

Розалі тут уже не було.

Натовп людей розріджувався, ніби розчиняючись у нічній імлі.

Стевині зойки й Паулине ридання раптом заглушив чийсь хрипкий голос із мороку. Звідти, з берега, хтось кричав, та слів його не можна було розібрати. Рештки стривоженого, переляканого натовпу з'юрмилися і з трепетом вдивлялися в непрозору пелену ночі. Аж ось із неї вихопився якийсь чоловік. Він біг, захеканий і сполоханий, підтримуючи лівою рукою розперезані штани, а правою — капелюх, з якого цебеніла вода. Усі впізнали одного з горезвісних на баржі п'яниць, з отих, що шаленіють у пітьмі, і сердито загомоніли на нього, думаючи, що він сп'яну ще не збагнув, яке лихо трапилося цієї ночі. Він одсахнувся, здивований тим, як його зустріли, й сумно поглянув на мокрий капелюх у руці. Плутаючи слова, наче боячись, що повідомить про подію, менш важливу, ніж пожежа, він боязко проказав:

— Уча втопився...

Люди з докором подивилися на нього, гадаючи, що він верзе оте з п'яних очей, а хтось вилаявся крізь зуби й зауважив:

— Мели, Трифуне, доки вітру стане. А де ти завтра «стрілятимеш» у борг? Хіба не бачиш, «Батьківщина» згоріла?

П'яниця — тепер уже не п'яний і не тверезий — замовк і покірно приєднав до гурту. Він намагався дати якийсь лад думкам у своїй затьмареній голові, зрозуміти, що ж, власне, відбувається цієї ночі: чи справді він тримає в руках капелюх утопленого Учі й чи наяву бачить перед собою згарище старого чудового ресторану «Батьківщина»? Добравши, нарешті, що і те, й друге — правда, він затулив обличчя Учиним капелюхом і заплакав.

9

Нечутно, мов небесна колісниця, проїхав білий візок, навантажений чимось, що, замотане в біле полотняне покривало, лежало нерухоме, наче колода.

Філіп сидів на білій лаві в довгому білому коридорі. Його стомлене обличчя було попелястого кольору, як і відшліфований мармур підлоги, в якому віддзеркалювалась білизна коридора.

З білої фарби точилися важкі запахи: пахло чистотою, хворобами й ліками, одужанням і смертю. Філіп думав про ці запахи. Від деяких він задихався, вони душили й мучили його, наче доза ціаністого калію, що ним есесівці вбивали свої жертви в душогубках і газових камерах.

Ціаністий калій, валер'янка, йод, миш'як... Чистота. Філіпові ставало все гірше й гірше. Чоло вкрилося рясним потом, а в горлі наче застряг великий гидкий клубок з цих важких запахів. Сухими ковтками Філіп стримував його, щоб не викотився з рота. Ця неприємність, певно, таки сталася б, якби білий візок не завернув ліворуч у кінці коридора. З ним щез і запах смерті.

На відполірованому попелястому мармурі заскрипіли черевики. Це Ганс і далі міряв кроками коридор. Десять кроків від стіни до стіни. Подеколи, відраховуючи кроки, він поглядав уздовж коридора. Звідси в кінець було десь більше ста п'ятдесяти кроків. Білий коридор здавався страшенно довгим, особливо пізньої ночі, коли по ньому нечутно рухається лише білий візок. Ганс не наважувався рушати вздовж коридора.

Філіп дивився на Ганса й заздрив йому. Обличчя старого зберігало серед цієї білизни свій природний колір, а на чолі не виступав піт. Гансові не докучали важкі запахи, здавалося, він побоювався тільки довжини білого коридора й того рогу, де завернув білий візок з нерухомим вантажем.

Скрип черевиків раптово стих. Ганс зупинився якось розгублено, наче йому хтось підставив підніжку. Філіп підвів голову і знову опустив. Усе довкола закружляло — все було білим. Він бачив лише Гансові черевики й відчував, що далі не може стримувати в горлі той гидкий клубок. Черевики двічі коротко скрипнули й підступили ближче.

— Лікар,— мовив Ганс.

Філіп підвівся й відчув, як клубок поволі відкочує й здавлює груди. Навпроти стояв чоловік, увесь у білому, зі стомленим, похмурим обличчям.

— Вибачте, мене нудить від лікарняних запахів,— виправдовувався Філіп, розуміючи, що має жахливий вигляд.

Чоловік у білому стомлено підвів голову й проказав:

— Ми зробили все, що могли. Однак доза миш'яку була смертельною.

Гансові очі ледь помітно засльозились. Черевики скрипнули, але ноги заклякли, немов приросли до мармуру. Обличчя Філіпа за мить набуло природного кольору, а потім зблідло й взялося попелястою сірістю.

— Бідолашна Габі,— зітхнув він.

— Навіщо вона це зробила? — вигукнув чоловік у білому.— Вбила в собі ще одне життя. Вона була на третьому місяці вагітності. Ви про це, напевно, знали...

Чоловік у білому дивився на Філіпа. А Філіп дивився повз нього на прочинені білі двері й довго, у розпачі, мотав головою.

«...Після батькової смерті мені хтось був потрібен, Філіпе. Отже і з'явився Сем. Спочатку він дивився на мене, як на святу... Либонь, тільки через те, що він — чорношкірий хлопець, а я біла дівчина...»

Промінь червонястого світла осяяв Філіпове обличчя й згас. Потім у вікні блимнув оранжевий промінь і, наче блискавиця, освітив похмуру кімнату готелю. В цьому світлі Філіпове обличчя стало восково-жовтим. З розплющеними очима й занімілим поглядом воно було схоже на обличчя щойно померлої людини, яка задивилась у безмежну далечінь, куди її заманила смерть.

Спалахи вуличного світла супроводжувались музикою, яку любила Габі. В маленькому бістро, під Філіповим готелем, хтось цієї ночі розважався чи сумував під негритянські мелодії. Зморений важкими, гидкими запахами, які він приніс із собою з білого коридора лікарні, Філіп, одягнений, лежав нерухомо на ліжку. Він слухав музику й чув Габин голос. Тремтячий і, як завжди, бархатисто-ніжний, він долинав із сумної мелодії і часом здавалося, що та мелодія була зроджена тугою, яка бриніла в цьому голосі.

«...А розлучилися ми так по-дурному — через якийсь гаманець...— Її обличчя посміхнулося променю червоняс-

того світла.— Пратер був начинений злодіями, а він запідозрив, нібито я поцупила його гаманець... Я ніколи так не робила, Філіпе... Я завжди одержувала вдосталь за те, що могла дати... У нього я нічого не брала... Він сам приносив мені дещо з того, чого не було в магазинах...»

Оранжеве світло знову ковзнуло по її обличчю. Зблиснули заплакані очі.

«Я був голодний, Габі... Жах який голодний, і мене викинули на вулицю,— промовив його голос. Філіпові здавалося, що це хтось чужий, сховавшись у темряві, говорить від його імені з її заплаканими очима.— Ні, в цьому я ніколи тобі не признаюсь...— сказав отой, з темряви, і тихий шепіт обернувся на дикий крик.— Я був страшенно голодний!»

— Я був голодний, Габі,— сказав Філіп і лише тепер упізнав свій голос.— Розумієш, Габі...

«Ти справді хочеш зі мною одружитися?» — запитали її очі і зблякли в оранжевому світлі.

«Звичайно... Посольство видасть мені візу на тебе,— відповів його голос.— Ти полюбиш мою країну, Габі...»

«Не можу, Філіпе... Від того Семового кохання в мені щось залишилося».

З бістро вже не чулося музики. Той, хто розважався чи тужив під негритянські мелодії, тепер, йдучи темною вулицею, оплакував утрачене, а може, надіявся знову віднайти його. Згадував ангела і якесь незвичайне ім'я. Лаяв війну і мир.

Філіп підвівся й підійшов до вікна. Він тремтів, мов у лихоманці, від холоднечі, що пронизувала його наскрізь. Пропітніла білизна холодила і прилипала до тіла.

Блимають запалені ліхтарі, підвішені, мов стяті людські голови, на гачкуватих бетонних стовпах, що оперізують безмежний забруднений простір жахливим дротом, іржавим і колючим. Виють клекітливі голосища пекла; небо — наче велетенський цебер з продірявленим дном, з якого ллється дощова вода, така брудна, немов дияволи цієї сатанинської суботньої ночі купають своє потомство. Спалахують блискавиці в мертвих очах темнокрилого бронзового орла, що затис у пазурах фашистську свастику, лякаючи нашорошених людей, які сховалися в темряві приземкуватих дерев'яних бараків, схожих на величезні труни.

GOTT IST MIT UNS! [1].

[1] Бог з нами! *(Нім.)*

Клекоче бронзовий орел, блискавицею освітлює шлях ногам у стоптаних солдатських черевиках і заяложених офіцерських штанях.

Дві пари ніг ступають по грязюці.

«Ти йолоп! Я не поставлю на фальшиву карту своє життя і своє майбутнє! — озивається якийсь голос.— В мене ще є голова на плечах! Я знаю, що роблю!»

Вибухнула лайка, й ноги спинилися. Філіп переводить погляд зі своїх забрьоханих черевиків на Васичеве обличчя й бачить в його очах язики полум'я.

«Невже ти не розумієш, що я не можу цього зробити?! — каже Філіп.— Професор Марич — усього лише людина з демократичними переконаннями. В таборі його всі цінують і люблять... Дозволь мені повернутися до свого барака...»

«Цієї ночі ти повинен бути зі мною. Нас чекають!»

У мертвих очах бронзового орла спалахнула блискавка і освітила ногам дорогу у вузькому коридорі з бетонованою підлогою. Філіпові здалося, що саме звідси починається безліч шляхів у пекло людського небуття.

Видзвонюють підкови Васичевих черевиків. Він іде парадним кроком назустріч тіням з великими залізними головами.

«Виструнчись, Філіпе! Твердіше крок, полковнику! — і в його очицях зблискують язики полум'я.— Демократичні переконання професора Марича! Ха-ха-ха! — звучить сміх, мов церковний дзвін.— В майбутньому цю інтеліґенцію доведеться гарненько прополоти. Фік! Фік! Розумієш?..»

Падають зітнуті голови. Коридором тече потік крові, заливає Філіпові обличчя.

«Я цього не можу... Не можу!..» — волає він, захлинаючись теплою кров'ю.

«Ти повинен! Кого ти жалієш?! Це наш обов'язок. Мій і твій!»

Клекоче бронзовий орел серед сатанинської ночі.

Gott ist mit uns!

«Професор хворий...» — каже Філіп.

Васич тягне його в затінок постаті з залізною головою.

«Ти що, здурів? Вони можуть тебе почути,— шипить гадюкою його язик.— Професор має демократичні переконання, і комуністи ставляться до нього прихильно... Він знає їхні імена... Я певен, що знає...»

І знову парадний крок Васича. Туп! Туп! Туп! У безкрай. До джерела блискавок.

«Кого ти жалієш, Філіпе?!»

«Чому блискавка не влучить йому в язик?» — запитує себе Філіп, але йде вперед, у ногу з ним.

«Якщо вони переможуть, гірка буде наша доля!» — вихоплюються вогняні язики з Васичевих очей.

Філіп ступає в ногу з ним. Туп! Тап! Туп! Тап! Уперед! Парадним кроком крізь тіні людей з залізними головами!

...Він чи його совість? Щось від нього залишилося посеред вузького коридора. Нишком поглядає на себе й на Васича, як вони йдуть назустріч темнокрилому орлу. Сяйнула блискавка, і вони обоє раптом зникли, розчинилися в полум'ї.

Звідти, з безкінечної темряви, виходять двоє солдатів з залізними головами. Між ними і солдатами тепер пролягла тінь величезної шибениці.

Гримлять барабани. Парадним кроком наближаються двоє солдатів з залізними головами, тягнучи за собою обм'якле, закривавлене тіло людини у формі югославського офіцера з номером військовополоненого.

Очі мерця розплющені, вони дивляться крізь тінь шибениці, немов шукають його в темряві.

«Невже ти не бачиш, Філіпе?! Я — професор Марич»,— промовляють очі.

Він чи його совість?.. Щось потай відокремилось від нього в пітьмі, побігло... але затьмарені шляхи повернули його назад, до мертвих очей. Залізні голови малий Філіпове й Васичеве обличчя.

«Професоре, назви нам імена всіх комуністів з твого барака,— наказує Васич і трясе мертве тіло.— Це твій останній шанс!»

«Професор уже скористався останнім шансом. Він — мертвий»,— відповідає Філіп.

«Мертвий! Мертвий! Мертвий!» — повторюють тисячі голосів.

І серед них вирізняється клекіт бронзового орла:

Gott ist mit uns! Gott ist mit uns! Gott ist mit uns!

— Філіпе Івичу, твоє досьє із таємного архіву не знищене!— Залізна голова з обличчям Васича прицмокує язиком, і її тінь мчить довгим коридором кудись у небуття. А він, Філіп, женеться за нею крізь відлуння голосів. Летить і шибениця, підвішена до дзьоба бронзового орла...

«Убий його або себе, Філіпе... Убий його... Він твоє досьє...»

Вже давно розвиднілося, а в Філіповій кімнаті й досі панувала напівтемрява. Надворі було сіро й похмуро. У вікні тьмяно світився клапоть холодного заплаканого дня й чувся спів якогось бідолашного жебрака.

Філіп не спав, лежав тихо в ліжку, недовірливо вдивляючись у день, який пробуджувався, наче боявся побачити десь на його затуманеному небокраї продовження свого жахливого сну. Полежав іще якийсь час, а потім, відчуваючи, що приємне тепло постелі може знову потягти його на сон, неохоче підвівся. Не знаючи, з чого розпочати цей день, безцільно дивився крізь вікно на вулицю. Раптом його вивів із задуми різкий короткий стукіт у двері. Філіп обернувся, чекаючи відвідувача, та двері не відчинилися навіть після того, як він запросив увійти. Дещо здивований, Філіп рушив до дверей і лише тоді помітив білий конверт, що виглядав з-під них. Він підняв його й стрімко розчинив двері. В довгому, застеленому м'яким килимом коридорі готелю було безлюдно. Портьє Ганс цієї миті саме спускався сходами з горішнього поверху. З похмурим обличчям — сум не полишав його від учорашнього похорону Габі — він пригнічено привітався з Філіпом:

— Доброго ранку, пане полковнику...

— Доброго ранку, Гансе,— відповів той, ховаючи лист за спину.— Чи не помітили ви когось біля моїх дверей?

— Ні, пане полковнику. Оце щойно йду зі своєї кімнати. Вас хтось потурбував?

Філіп на мить замислився, потім швидко відповів:

— Ні, все гаразд, Гансе. Певно, то мені лише здалося, ніби постукали в двері.

— Можливо, хтось помилився. Ви кудись зібралися?

— Побуду ще трохи в кімнаті,— відповів Філіп, повільно зачиняючи двері.

Цього разу йому не хотілося, щоб до нього заходив Ганс. Пов'язуючи таємничу появу листа зі своїм сном, Філіп передчував, що віднині починається те, чого він уже так довго чекав, і не вважав за потрібне вплутувати в цю справу добродушного старого. Філіп притулився до дверей і квапливо — трохи нервово й незграбно — розкрив конверт. Лист був короткий, написаний чітким почерком, який він одразу ж упізнав, і все-таки його погляд зупинився на підписі: «Завжди твій Васич».

Давній знайомий писав:

«Любий Філіпе, кілька днів тому я приїхав з Парижа. На жаль, тільки сьогодні довідався, що ти перебуваєш у Відні, через це й пишу тобі листа. Я радий, що після тривалої розлуки знову побачуся з тобою і повідомлю про всі новини з нашого центру. Звістка про те, що мені надано звання генерала, сподіваюся, до тебе вже дійшла. Зрештою, десь за годину ми зустрінемось і про все досхочу поговоримо.

Я зупинився в «Уніоні», кімната 125. Такий же номер і мого телефону в готелі. Подзвони зразу ж, як тільки одержиш цього листа. Можу зайти за тобою або ж ти сам приходь до мене. Коли хочеш, то спаковуй свої речі й переселяйся в мій готель. Негайно дай знати».

У кімнаті поширювався запах нафталіну, яким Філіп колись набив кишені свого офіцерського мундира. Він сидів, схилившись над столом, і тремтячою рукою писав листа. Перо поскрипувало під його пальцями, чорнило капало на папір, та Філіп не зважав на це. Закреслював слова, а то й цілі речення, і писав далі. Лише закінчивши листа, струсив попіл з сигарети в чорнильну ляпку на столі. Після цього похапцем перечитав листа.

«Дорогий Лазаре, я змушений негайно їхати. Довгий час ми не бачитимемось. Можливо, колись зустрінемося на батьківщині. Не гай більше ані хвилини. Йди цієї ж миті до югославського посольства, візьми свої документи й вирушай першим поїздом. Не хвилюйся, я подбаю, щоб з тобою нічого не скоїлось. Буде все гаразд, якщо послухаєш мене. Одразу ж вирушай! Спасибі тобі за все... Нарешті я знайшов того чоловіка. Все буде гаразд.

Прошу тебе, провідай моїх. Привітай їх, а дітям передай пакетики, які я залишив у портьє — старого Ганса. Щасливої тобі дороги, любий мій друже! Твій Філіп».

Поверх мундира він натяг своє старе зимове пальто з обшарпаним хутром і з валізою в руці вийшов з кімнати.

Після нього лишився тільки запах нафталіну.

Надворі плакав день. Його брудне сполохане обличчя перезиралося з обличчям Філіпа в чорному дзеркалі асфальту. Вони були схожі одне на одного і здавалися б близнюками, якби заплакав і Філіп.

Поїзд мчав крізь поля й ліси. Десь позаду, в сутінках й імлі засинаючого дня, танув Відень.

Пальці на руках жебрака Лазаря Симича були замащені фарбою з щойно видрукуваної газети. Зблідлий, наче його обличчя торкнулася сама смерть, він обережно вирізав Філіпову фотографію з газетної сторінки. Над діркою завис великий заголовок: «ПОЛКОВНИК УБИВ СВОГО ГЕНЕРАЛА. — ЗВЕДЕННЯ РАХУНКІВ МІЖ ЮГОСЛАВСЬКИМИ ЕМІГРАНТАМИ. — ВБИВЦЮ ЗАТРИМАНО».

Симич зібгав газету й жбурнув у відкрите вікно поїзда. Вітер підхопив її і поніс у вихорі жарин і кіптяви.

ЗМІСТ

Циріл Космач
ТАНТАДРУЙ *(зі словенської переклав Віль Гримич)* . 5

Ташко Георгієвський
ЗМІЇНИЙ ВІТЕР *(з македонської переклав Андрій Лисенко)* . 53

Дервіш Сушич
НАЙМАНЕЦЬ *(з сербськохорватської переклала Надія Непорожня)* 173

Мирко Божич
ПАН ПОЛКОВНИК *(з сербськохорватської переклав Іван Ющук)* . 225

Душан Калич
БЕРЕГ БЕЗ СОНЦЯ *(з сербськохорватської переклав Юрій Чикирисов)* . 331

СОВРЕМЕННАЯ ЮГОСЛАВСКАЯ ПОВЕСТЬ

СБОРНИК

Составитель
Александр Сергеевич Лазуткин

Перевод с сербохорватского,
словенского, македонского

Издательство «Дніпро»
(*На украинском языке*)

Редактор С. А. Коваль
Художник В. В. Кузьменко
Художній редактор О. Д. Назаренко
Технічний редактор О. Г. Талізіна
Коректори В. А. Нікітова, С. В. Саченко

Інформ. бланк № 928.

Здано до складання 16.06.80. Підписано до друку 10.11.80.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура звичайна нова. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 23,1.
Обл.-вид. арк. 25,426.
Тираж 30 000. Зам. 262.
Ціна 2 крб. 70 к.

Видавництво «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига».
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевська, 6/8.

Сучасна югославська повість.

С91 Збірник.— Перекл. з сербськохорв., словен., македон.; Упоряд. та біогр. довідки О. Лазуткіна.— К.: Дніпро, 1981.— 437 с.

До збірника ввійшли кращі твори сучасних югославських письменників: Циріла Космача (Словенія), Ташка Георгієвського (Македонія), Дервіша Сушича (Боснія), Мирка Божича (Хорватія), Душана Калича (Сербія).

Усім цим творам притаманна тематична різноманітність, правдиве й глибоке проникнення в життя народу, гостросюжетність і висока авторська майстерність.

С $\frac{70500-042}{M205(04)-81}$ 170.80.4703000000 И(Югосл)

2 крб. 70 к.